

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 42 CİLT / VOLUME: 125 SAYI / NUMBER: 247 ISSN: 0255-0644

SAYI:
247

TEMMUZ - AĞUSTOS 2020
JULY - AUGUST 2020

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2020 / 247
TEMMUZ - AĞUSTOS
JULY - AUGUST

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

İstanbul - 2020

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (Marmara Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Emekli)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Emekli)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi - Emekli)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadil HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Editör Yardımcısı / Co-Editor
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
KemaIpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
50 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
300 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Mustafa AKSOY** • Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Eyyüp ANTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldor'da Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veyssel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Biroi EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGINÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Güljanat ERÇİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • Altınbaş Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölüm Başkanı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbâr GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutay KARACA** • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAOĞRUS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • Marmara Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yünni SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmén-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞU • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihi, Müze Araştırmacı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKİSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye’de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçerik Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları’nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi’nin dili Türkiye Türkçesi’dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına âittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunularında *“Aydınlatılmış Onam Formu”* nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

10. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra ‘ve diğerleri’ anlamına gelen ‘v.d.’ veya Latince ‘et. al.’ ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.’nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, ‘yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.’ denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, ‘yay. haz., ed., çev., çiz.’ şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde ‘çevrimiçi’ ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra ‘çevrimiçi’ ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a’daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum ‘y.y.’ (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine ‘y.y.’ (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse ‘t.y.’ (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ebru ALTAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ergin AYAN • Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Bayram DÜRBİLMEZ • Erçiyse Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Öğüz KARAKARTAL • Lefke Avrupa Üniversitesi, Dr. Fazıl Küçük Eğitim Fakültesi Dekanı / KKTC
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Nazif MANDACI • Yaşar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramilya YARULLINA YILDIRIM • İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Güllü KİLLİ YILMAZ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Turhan ADA • Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ulviye AYDIN • Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gülbek BİLECİK • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ferzane DEVLETABADI • Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı / Türkiye
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE • Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gökmen KILICOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Pervane MEMMEDLİ • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Cengiz MUTLU • Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Karasu Meslek Yüksek Okulu / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hüseyin ÇELİK • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cemile Burcu KARTAL • Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Öğr. Gör. Dr. Işıl TUNA • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TATAR EDEBİYATINDA İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN YANSIMALARI (1940-1950'Lİ YILLAR) <i>REFLECTIONS OF WORLD WAR II IN TATAR LITERATURE (THE 1940'S TO 1950'S)</i>	
Doç. Dr. Alsu KAMALIEVA	241
İRAN'DA TÜRKÇE ÇOCUK KİTABI YAZARI URUMİYELİ BEHRAM ESEDİ <i>A WRITER IN TURKISH CHILDREN'S BOOK IN IRAN: BAHRAM ESEDİ URUMİYELİ</i>	
Roghayeh AZİZPOUR - Nabi AZEROĞLU	257
BULGAR TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER 3: KUBER KİŞİ ADI; KUVİARIS, KÜRİGİR BOY ADLARININ KÖKEN VE ANLAMLARI <i>RESEARCH AND EXAMINATIONS ON BULGAR TURKISH 3: THE ORIGIN AND MEANINGS OF THE PERSON NAME OF KUBER, THE CLAN NAMES KUVIARIS AND KURIGIR</i>	
Dr. Yusuf GEDİKLİ	267
TÜRKÇE ÖĞRENİYORUZ ORHUN DERS VE ÇALIŞMA KİTAPLARI'NDA TÜRK İMGESİ <i>THE TURKISH IMAGE IN WE LEARN TURKISH IN ORHUN COURSE AND WORKBOOKS</i>	
Dr. İbrahim AKIŞ - Deniz AKDEMİR	277
ANKARA'NIN YENİ BAŞKENT OLARAK SEÇİLMESİ FİKRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI <i>THE EMERGENCE OF THE IDEA OF CHOOSING ANKARA AS THE NEW CAPITAL</i>	
Yunus Gökalp DURMUŞOĞLU	299
AYASOFYA CAMİSİ'NİN MÜZEYE ÇEVİRLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA <i>A STUDY ON CONVERSION OF THE HAGIA SOPHIA MOSQUE INTO A MUSEUM</i>	
Öğr. Gör. Erkin AKAN	313
TÜRK DEVLETİNİN MESULİYET ANLAYIŞI <i>RESPONSIBILITY COMPREHENSION OF TURK STATE</i>	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ - Arş. Gör. Ayşe Gül FİDAN	329
1916 AYAKLANMASINDA KIRGIZLAR VE ÜRKÜN <i>KYRGYZS AND URKUN AT 1916 REBELLION</i>	
Dr. Fatih YAVUZ - Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	335
20. YÜZYILDA AZINLIKLAR VE DEVLET: YUNANİSTAN'DAKİ BATI TRAKYA TÜRK AZINLIĞI ÖRNEĞİ <i>MINORITIES AND STATE IN 20th CENTURY: THE CASE OF THE WESTERN THRACE TURKISH MINORITY IN GREECE</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nazmi ÜSTE	347

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TRABZON'DAKİ MİLİS MÜDÂFAASI VE MİLİSLER <i>MILITIA DEFENCE AND MILITIAS IN TRABZON DURING WORLD WAR I</i>	
Öğr. Gör. Mehmet Akif BAL	363
ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ VE TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN KISA BİR DEĞERLENDİRİLMESİ <i>MULTI-PARTY LIFE TRANSITION PROCESS AND A BRIEF EVALUATION OF THE TERAKKİPERVER REPUBLIC PARTY</i>	
Şükran GÜRAY	405
OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE BULGARİSTAN'DA PAZAR KELİMESİ İÇEREN YER ADLARININ SOSYO-KÜLTÜREL ANALİZİ <i>DURING THE OTTOMAN PERIOD CONTAINING THE WORD BAZAAR IN BULGARIA SOCIO-CULTURAL ANALYSIS OF PLACE NAMES</i>	
Öğr. Gör. Dr. Neval KONUK HALAÇOĞLU	421
KIBRIS TÜRK VAROLUŞ MÜCADELESİNDE ÖZKER YAŞIN'IN YERİ <i>THE PLACE OF OZKER YASIN IN THE CYPRUS TURKISH EXISTENCE STRUGGLE</i>	
Yrd. Doç. Dr. Emin ONUŞ	433
MALAZGİRT: ÖZGÜRLERİN KADERİ OYUNU ÜZERİNE BİR İNCELEME <i>A REVIEW ON THE DRAMA MANZİKERT: THE FATE OF THE FREE ONES</i>	
Dr. Nuran BALTA	451
BİLİM DÜNYASININ İLK TÜRK DİLİ YAZMALAR KATALOĞU <i>THE FIRST TURKISH LITERATURE CATALOG OF SCIENCE WORLD</i>	
Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA	465

TATAR EDEBİYATINDA İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN YANSIMALARI (1940-1950'Lİ YILLAR)

Doç. Dr. Alsu KAMALIEVA*

Öz

İkinci Dünya Savaşı, Tatar edebiyatını kalıcı izler bırakacak şekilde etkilemiştir. Savaşı Sovyetler Birliği çatısı altında tüm şiddeti ile yaşayan Tatar toplumu birçok yazarını da cephede kaybetmiştir. Toplum üzerinde bu kadar etkili olan bu küresel olay edebiyat gündemini de derinden etkilemiştir. İkinci Dünya Savaşı ve takip eden yıllarda Tatar Edebiyatı içerik ve şekil yönünden önemli değişiklikler göstermiştir. Şürde serbest formlara yöneliş başlamış, konularda ise vatan sevgisi ve kahramanlık ön plana çıkmıştır. Halk edebiyatı kavramları ve epik türler canlanmış, nesirde ise hikâye ve dram türünde verilen eserlerde nitelik ve nicelik farklılıkları görülmüştür. Savaş sonrası yıllarında ise roman türü daha etkin olur. Bu nesir türlerinde de işlenen konular savaşın etkisiyle değişir. Savaşın erken dönemlerinde daha ideolojik ve ulusal yaklaşımlar görülürken savaşın sonlarına doğru insanı sorgulayan ve insana yönelen, sanat değeri daha yüksek edebî eserler ortaya çıkmaya başlar.

Anahtar kelimeler: Tatar Edebiyatı, İkinci Dünya Savaşı, Savaşın Yansıması.

Reflections Of World War II In Tatar Literature (The 1940's to 1950's)

Abstract

World War II affected the Tatar literature so profoundly as to leave lasting traces on it. The Tatars, who lived the war in all its violence and severity under The Soviet Union, lost many of its writers in the front. Having proven to be so effective on the society, this global event inevitably affected the literary circles deeply. In the years of World War II and in its aftermath, Tatar literature underwent considerable changes in terms of content and form. A tendency towards free forms started in poetry and its themes started to change towards patriotism and heroism. Folk literature concepts and epic forms were revived in poetry. In prose, however, quantitative and qualitative differences began to

* Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, akamalieva@bartin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7390-0654.

appear in the works of story and drama. In the post-war years, the novel form started to be more influential. The subjects dealt with in these forms of prose changed under the effect of war; while more ideological and national approaches appeared in the novels in the early stages of the war, the late stages of the war gave way to literary works of higher prestige and value that question and deal with man.

Keywords: Tatar Literature, World War II, Reflection Of War.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı yıllarını da kapsayan 1940 ile 1950 arasında kalan yıllarda Tatar Edebiyatı oldukça verimli seneler geçirmiştir. Çok sayıda ünlü Tatar edebiyatçısı yetmişmiş ya da en tanınmış eserlerini bu dönemlerde vermiştir. Bu sebeple Tatar edebiyatının tarihi süreci içerisinde İkinci Dünya Savaşı yılları özel olarak incelenmeyi gerektirecek kadar üretken bir zaman aralığı olarak karşımıza çıkar.

Geleneksel Tatar Edebiyatının yerini yavaş yavaş modernleşme süreçlerine bıraktığı 1910'lu yıllar Tatar aydınlanma hareketinin de olgunlaşmaya başladığı dönemlerdir. Bu yılların hemen akabinde 1917 ihtilalini doğuran Bolşevik düşünce ile tanışan Tatar aydınları bu düşünce sistemini kendi geleneksel değerleri ile buluşturur. Bu ideolojiyi kendi fikir ekseninde yorumlayarak Tatar tefekkür sistemini oluşturur ve büyük bir heyecan ile bu düşünce sistemi içerisinde eserler vermeye başlar. Ancak Lenin'li yılların devam eden sürecinde bu sistemde aradığını bulamayan Tatar aydınları 1920'li yılların ortalarından itibaren suskunluğa bürünür. 1925-1940'lı yılları Tatar edebiyatında çok üretken bir dönem değildir. Yine eserler verilmiş, kalemler oynatılmış ama bu yıllar içerisinde varlığını sonraki kuşakların hafızasına kazıyacak kayda değer eserler verilemediği görülmüştür.

1940'ların başından itibaren Almanya'nın kuzeydoğuda başlattığı savaş, Tatar aydınlarında yeni bir heyecan dalgası yaratır. 22 Haziran 1941'de başlayan Alman saldırılarının kısa sürede Ukrayna, Litvanya, Belarus, Letonya ve Estonya'yı işgal edecek hale gelmesi Tatar toplumunu harekete geçirir. Hızla yayılan bu saldırılar Tatar toplumun zaten genlerinde var olan vatan sevgisi duygularını harekete geçirir. Gevşeyen zihinler tekrar canlanır. Bu reaksiyon tüm toplumu olduğu gibi aydınları sarar.

Tatar halkı İkinci Dünya Savaşı içerisinde Bolşevik Rus Yönetiminin yanında yer almayı bir özgürlük mücadelesi olarak kabul eder ve ona göre davranır.

İkinci Dünya Savaşı'nda askere alınan Tatar genci sayısı toplam beş yüz altmış bindir. Savaş sonunda yaklaşık iki yüz bin Tatar evladı Sovyet Kahramanlık Madalyası ile taltif edilmiştir. Buradan geriye dönemeyen Tatar çocuklarının oranı hakkında bir fikir sahibi olmak da mümkündür. Bu savaş süresince otuzdan fazla ünlü Tatar yazar ve şairi cephede hayatını kaybetmiştir.¹

İkinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybeden Tatar yazar ve şairlerden A. Aliş, K. Basiyrov, N. Bayan, M. Celil, M. Gayaz, R. İlyas, F. Kerim, G. Kutuy,

¹ *Tatar Edebiyatı Tarihi (1941-1960)*, 5 Cilt, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1989, s. 223.

M. Mamin, H. Mõcey, A. Simay, R. Sattar, M. Gatav, D. Fethi, A. Aitov ilk aklı gelen isimlerdir.

Lenin'le birlikte durağan ve rutin hale gelen Tatar edebiyatı savaşın heyecanı ve coşkusu ile yeni ve üretken bir döneme girmiş ve oldukça çok eserini verildiği doğurgan bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca, savaş vesilesiyle başlayan bu dönem uzunca bir süre devam etmiştir. Bir başka deyişle İkinci Dünya Savaşı'nın Tatar edebiyatı üzerindeki etkisi sadece savaş yılları ile sınırlı kalmamış, bu etki savaşı takip eden onlarca yıl boyunca devam etmiştir.

1. Savaş Dönemi Tatar Edebiyatında İçerik

İkinci Dünya Savaşı'nın Tatar edebiyatındaki etkileri ilk başta işlenen konuların değişmesi ile kendini gösterir. Önceki yıllarda çok fazla gündeme gelmeyen bazı konular bu dönem Tatar yazar ve şairlerinin eserlerinde yoğun olarak işlenen içerik unsurları olarak karşımıza çıkar. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Tatar edebiyat eserlerinde işlenen konuları; vatan sevgisi ve vatanın kutsallığı, milliyetçilik (burada milliyetçiliği Tatar halkının çıkarlarının korunması olarak algılamak gerekir), ideoloji (İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Tatar aydınlarında Bolşevik ideolojiye daha keskin bir şekilde bağlılık ve özellikle savaşın karşı tarafı Almanya olması sebebiyle faşizm düşmanlığı), Tatar milletinin ve özellikle askerinin kahramanlığı, çocuk (Tatar çocuklarına özgür bir gelecek bırakılması), zafere duyulan inanç ve bunların yanı sıra savaş şartlarının getirdiği gurbet, vatana duyulan özlem, sevgili ve eşe duyulan özlem, esaret şartlarının zorluğu başlıkları altında incelemek gerekir.

Savaşın başladığı ilk yıllarda Tatar edebiyatçıları yoğun bir faşizm karşıtlığı sarmıştır. Onları bu dönemde anti-faşizan eserler verirken görürüz. Ünlü Tatar roman yazarlarından Ş. Kamal 1941'de yayınlanan *Biz Cineçekbiz! / Biz Yeneceğiz!* başlıklı popülist makalesinde hamaset dolu duygular içerisindedir: *"Biz kendi işimizin doğruluğuna gerçekten inanırız. Adalet bizde, doğruluk bizdedir. Bizde güç şuuruludur. Elbette biz yeneceğiz!"*²

Tatar şairleri, yine bu ilk yıllarda, eserlerini halkı savaşa çağırmaya, düşmana karşı kin ve nefret duyguları uyandırmaya adanmışlardır. Bu dönemde yazılan şiirlerin başlıkları bile içerikleri hakkında fikir vermek için yeterlidir: *Faşizmge Ülim! / Faşizme Ölüm!* (K. Necmi), *Kanın, Canın bilen Tülersin / Kanın, Canın ile Ödersin* (H. Mõcey), *Kanga Kan / Kana Kan* (E. İshak), *Tupçı Antı / Topçu Yemini* (Musa Celil), *Suğışka, Duslar / Savaşa, Dostlar!* (E. Yerikey), *Vatanım Öcin / Vatanım İçin* (F. Kerim) vs.

Şiirlerde tam bir savaş çağrısı söz konusudur. Şairler Tatar halkını savaşa çağırıyor, mutlak bir galibiyete inanmış görünüyor, halkı da buna inandırmaya çalışıyordu.

Dönemin birçok şair ve yazarının benzer duygu ve düşüncelerle eserler verdiği görülmektedir. Halk yaklaşan Alman tehlikesine karşı vatan sevgisi ve vatani koruma duygusu ile yüksek bir moralle savaşa hazırlanmaktadır.

² A.g.e., s. 47.

Bu dönem şiirlerinde halk edebiyatı unsurlarının yoğun bir şekilde kullanıldığı da dikkat çekmektedir. Tatar halkının ecdadının kahramanlığına göndermeler yapılmakta, halk edebiyatının lirik unsurları ortaya çıkarılarak ustaca kullanılmaktadır.

Kavi Necmi'nin *Cinip Kayt/Yen ve Dön* şiiri bu türden eserlere iyi bir örnektir.

*“Çolpan kalkıyor, tan ağarıyor
Kız sevdiğini uğurluyor.
Sağ salim git, sağ salim dön
Düşmanları yen de dön!*

*Zurna çalıyor uzakta,
Toplar ‘konuşan’ tarafta.
Yiğit gidiyor o yöne
Binerek boz atına.”³*

Boz ata binip kılıç elde savaşa giden Tatar yiğidinin tasvir edildiği bu şiirde kahramanlık duygularının canlandırılmasına yönelik önemli hatırlatmalar bulunmaktadır. Çoban Yıldızının tasvir edilmesiyle başlayan lirizm ise şiire ayrı bir hava verir.

Dönem sanatçıları savaş teşvikçiliğinde kendilerini de ortaya koyarlar. Ünlü Tatar dram yazarı Zeyni Şahimuratov duygulanışını şu dizelerle dile getirir:

*“Gönder beni!
Kendi arzumla gideyim!
Nefretim taşıyor, köpürüyor, ben istiyorum.
Al, askerlik şubesi,
Kendim isteyerek geldim,
Al, askerlik şubesi, işte dilekçem!”⁴*

Gerçekten de bu dönem birçok Tatar şairinin askere gitmek için gönüllü olarak askerlik şubelerine müracaatta bulunduğunu görürüz. Halkın önünde onlarla birlikte cephede savaşmak için müracaat eden Tatar sanatçılarının birçoğu İkinci Dünya Savaşı'na gönüllü olarak katılmış ve birçoğu geri dönmemiştir.

Örneğin, Adil Kutuy askerlik şubesine gider ve kendi isteğiyle savaşa gitmek istediğini bildirir.

Adil Kutuy'un da savaş bittikten sonra (15 Haziran 1945) cephede hayatını kaybettiğini altını çizerek konumuza devam edelim.

Burada vurgulamak gereken bir başka husus da, Tatar toplumunun dönemin zor şartlarına rağmen edebiyat ve sanata olan duyarlılıklarıdır. Tatar toplumu gerçekten her dönem iyi okuyan ve okuduğunu özümseyerek yaşam biçimine taşıyan bir toplumdur. Geriye dönük geçmişi iyi incelendiğinde birçok fikir ve edebiyat hareketinin Tatar temsilcileri eliyle yürüdüğü görülür.

³ Kavi Necmi, “Cinip Kayt”, (Çevrimiçi) https://erlar.ru/node/5406?fbclid=IwAR1fa-fsuKqCg11Ygs-Lj3QRnjCsrQH5122j1JLqOGXIN_VrFa1xs2hO6Gs0, 20 Nisan 2020.

⁴ Güzel Hesenov, “Frontovik-Yazuçılar Biznin Yaktaşlar”, *Bütüdünya Tatar Kongressi*, (Çevrimiçi) <http://tatar-congress.org/yanalyklar/frontovik-yazuchylar-beznen-yaktashlar/>, 25.04.2020.

Şehabettin Mercanî (1818-1889), Rıza Fahreddin (1859-1936), Yusuf Akçura (1876-1935), Musa Yarulla Bigiyev (1874-1949), Zeki Velidi Togan (1890-1970), İsmail Gaspiralı (1851-1914), Abdullah Tukay (1886-1913) gibi Tatar tefekkür tarihi birçok üstad yetiştirmiştir.

Bu geniş edebiyatın ve tefekkürün alt yapısı Almanların da dikkatinden kaçmaz. Savaşta gösterdikleri kahramanlıklar ile büyük varlık gösteren Tatar birlikleri hemen dikkatlerini çeker ve onları nasıl etkileyeceklerini düşünürler. Almanlar, Tatar askerlerini etkilemek için propaganda amaçlı eserler üretmeye başlarlar. Savaş yıllarında Almanlar Tatar dilinde *İdil - Ural* ve *Haberci* isimli gazeteler ile *Tatar Edebiyatı* isimli dergiyi çıkarırlar. Tabi ki buna karşılık Moskova Hükümeti de boş durmaz. Savaş boyunca çeşitli cephelerde Tatar dilinde yayınlanan on altı ayrı gazete ile Tatar toplumu faşizmle savaşmaya teşvik edilir. Bu gazetelerde ünlü Tatar yazar ve şairleri görev alır. Bunlar arasında Ş. Müderris, B. Rahmet, A. Şamov, M. Maksud, G. Galiyev, R. İşmorat, G. Sadri, G. Epselemov, G. Nasrıy, H. Gosman sayılabilir.⁵

Propaganda amaçlı bu gazetelerin varlığı, dönemin Tatar edebiyatının canlılığını ve önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Cephede savaşçıları milletin “*edebiyatı*” adıyla yayın yapan savaş zihniyeti, Tatar toplumunun o dönemde -ki her zaman böyle olmuştur- edebiyata verdiği önemin ortaya konması bakımından ilginçtir.

2. Savaşın Edebî Türlerle Etkisi

İkinci Dünya Savaşı'nın Tatar Edebiyatı üzerindeki etkilerini genel bir bakış açısı ile inceledikten sonra edebî türler itibariyle bu çalışmayı detaylandırmak mümkündür. Bu tasnifi öncelikle nazım ve nesir olarak ele aldıktan sonra nesir türlerini kendi içlerinde, hikâye, roman ve drama olmak üzere üç alt başlıkta değerlendireceğiz.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki acı ve ıstırapın sanat üzerinde olumlu etkileri olduğu bilinen bir gerçektir. Acı çekmeden, ıstırapını hissetmeden gerçek bir sanat eserinin ortaya konabileceğini iddia etmek mümkün değildir. Bu anlamda İkinci Dünya Savaşı yılları ideolojik ve popülist eserlerin yanı sıra sanat değeri gerçekten yüksek eserlerin verildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Şiir

Tatar şairleri İkinci Dünya Savaşı yıllarında bir taraftan cephede savaşırken diğer taraftan savaşı anlatan, savaşın olgunlaştırdığı, savaşın şekillendirdiği eserler vücuda getirdiler. Bu şiirlerde vatan sevgisi ve vatan savunmasının ön planda olduğu görülür. Bir anlamda Tatar şairleri hangi cephede savaşılırsa savaşsınlar, sonuçta Tatar topraklarının savunmasını yaptıklarının bilinciyle eserler verdiler.

N. Bayan 1943 yılında, savaş bütün şiddetiyle devam ederken *Okopta/Siperde* adlı şiirinde şöyle yazıyordu:

⁵ Haz. E. Galimcanova - F. Minnullina, *Kalemni Ştıkka Tinlep...*, TEHSİ, Kazan 2015, s. 47-48.

“Şairin kalbi bugün rahat değil
Şarkı söylüyorum bazen mermi yağarken
Ben düşmanı vatana sokmuyorum.
Rahatça gitsin dostlar Kazan’a.”⁶

Bir başka şiirinde de şair böyle der:

“Üzerime mermi yağsa bile,
Yaralardan kanlar da damlasa
Halkım için görevdeyim ben
Halkım için sadık olurum.

Zorluklarla karşılaşsam da
Yoluma düşman çıksa da
Sağ yakalayamaz beni düşman
İhanet etmem Tataristan’a.”⁷

Bu dizeler bugün Türkiye Türkçesinde “Siz yatağınızda rahat uyuyasınız diye biz sınırda nöbet tutuyoruz” olarak bilinen vatansever yaklaşımın şairane ifadesi olarak yorumlanmalıdır. “Dostlar rahatça Kazan’a gidebilirler, özgür olsunlar” diye mermi yağmuru altında şarkılar söyleyebilen bir yürekteki vatansever ifadeler şiirde yansımaları bulmuştur.

2.1.1. Vatan özlemi: Pek çoğu kendi vatanından uzaktaki cephelerde savaşmakta olan Tatar şairleri bir taraftan uzakta kaldıkları vatan topraklarına özlem duymakta, diğer taraftan da yaptıkları görevin vatan savunması olduğu bilinciyle hareket ettikleri için *vatanın kutsallığı* temasını şiirlerine yansıtmakta idiler. E. İshak 1943 yılında yazdığı *İzgi İşim/ Kutsal İşim* adlı şiirinde vatan özlemini şöyle dile getirir:

Memleketim, benim halkım,
Gece gündüz sizi düşünüyorum,
Siz sağsanız, ben de sağım.
Hastaysanız ben de hastayım.
Adarım halkıma ve vatanıma
Tüm gücümü ve duygularımı
Tüm isteğim şu:
Alkışlasaydı
Halkım benim kutsal işimi.⁸

Gurbette, vatanından uzakta bir gencin esen rüzgârdan, vatanından haber sorması o esintinin uyandırdığı nesimi duyguların kendisine vatanını hatırlatması dönem şairlerinde sıkça rastlanan vatan özlemi temasının olabildiğince şairane işlenişi olarak karşımıza çıkar.

⁶ Nur Bayan, “Okopta”, (Çevrimiçi), <http://maydan.tatar/korych-mylytk-minem-yakynym/>, 20 Nisan 2020.

⁷ Haz. L. Safullina - B. Nuriev, *Kaharman Kalemi*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2010, s. 77.

⁸ Ehmet İshak, “İzgi İşim”, (Çevrimiçi), <https://erlar.ru/node/3872>, 25 Nisan 2020.

2.1.2. Vatanın kutsallığı: İkinci Dünya Savaşı yıllarında Tatar şairlerinin pek çoğu, Bolşevik düşünce ile ters düşmek pahasına da olsa vatanın kutsallığına inanmış ve bu inançlarını da değişik vesileler ile şiirlerine yansıtmışlardır. Bu noktada makalemizin başlarında vurguladığımız, “*Tatar aydınlarının yenilikçi düşünceler ile kendi geleneksel değerlerini sentezleme yeteneğini*” bir kez daha hatırlamak gerekir. G. Kutuy’un adı *Tugan İl/Memleketim* olan şiirinde vatan şu ifadelerle kutsanır:

*“Ey vatan, güzel vatan
Kaldın bizden uzakta.
Kalsan da bizden uzakta,
Kalbimizdesin her daim.*

*Hey anavatan, hey güzel vatan,
Nur içinde şehirlerin.
Sabah akşam seni yurdum,
Özlüyor çocukların”⁹*

Bu dizelerde vatanından uzakta kalmış bir şairin vatan özlemini ve vatanına verdiği yüksek değerleri görmek mümkündür.

2.1.3. Çocuklar ve vatan: Tatar toplumu çocuklarına çok değer veren bir toplumdur. Gerek bugünkü Tataristan’da, gerekse eski dönemlerde çocuk Tatar insanı için en önemli varlıktır. Bir Tatar aydını için *vatan* demek *çocuk* demektir. Çocukların geleceği ancak özgür ve bağımsız bir vatan ortamında garanti altına alınabilir. Vatan sevgisi, çocuk sevgisi demektir. Çocukların güvenliğini temin etmek, vatanın geleceği için kaygılanmakla eş anlamlıdır.

Ş. Mannur’un *Balama/Çocuğuma* adlı şiirinden bir bölüm:

*“Ben savaşıyorum senin hayatın için,
Senin bahtın için savaşıyorum.
Sen oynar bir tanem, sabah akşam,
Ben çabucak dönerim sağ kalırsam...”¹⁰*

Cephede, her an ölüm tehlikesi ile burun buruna savaşan bir babanın hissiyatının yansıtıldığı bu dizelerde, çocuğunun geleceği için, çocuğunun geleceği ile eşdeğer gördüğü vatani için savaşan bir şair askerinin duyguları yansıtılmaktadır.

2.1.4. Askere duyulan güven: Bu dönem şiirlerinde ele alınan bir başka konu da Tatar askerlerine duyulan güvendir. Tatar şairleri, askerlerine son derece güvenmektedir. Onların hiçbir zaman “*kendilerinin yüzünü kızartmayacağına*” inanmışlardır. Yani Tatar askeri, yiğittir, kahramandır, cesurdur. Milletinin yüzünü kızartacak hiçbir şey yapmaz. Arkasındaki insanların başını hep dik tutar. Tatar şairleri bu konuda hep gururludur. Ş. Möderris’in şiirinden:

⁹ Gadil Kutuy, “Tugan İl”, (Çevrimiçi), https://shigriyat.ru/authors/kutui/55?fbclid=IwAR3Cru9s-sEGqnPQr3wCRyCrv1lOg_mGq9HykrYvsmJMncEmYniFJ3taUVE, 02.05.2020.

¹⁰ Haz. A. Ehmet, *Kıyü Balalar, Hikâyeler ve Şiirler*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1942, s. 83.

*“Kış sabahında, rüzgârda, kar boranda
Çılgınca, delicesine savaş uçuldu,
Elinde bayrakla aniden bir tepeye
Ulaştı cesur bir Tatar askeri.*

*Durdu o bomba mayınlardan
Her yeri kül olan tepede,
Dedelerden sonsuz miras almış
Sıcakkanlı Tatar askeri.*

*Ah, böylece yere yapışıp
Heykel olup orada kalsa ya,
Memleketini, kan ve ter içinde
Savunabilmiş Tatar askeri”¹¹*

Bu mısralarda Tatar askerine duyulan güveni, aynı zamanda toplumun onlardan beklentilerini görmek mümkündür. Tatar askerinin kahramanlığı karda, kışta, rüzgârda bayrağı dağın tepesine diken, bomba ve mayınlardan korkmayan, değerlerini de atalarından miras alan bir hüviyetle resmedilmiştir.

Bu örneklerin yanı sıra, dönemin Tatar edebiyatı şiiirlerinde, Tatar halkının yüksek çıkarlarını önceleyen, insana özgü kutsal değerleri anlatan, kederi, ayrılığı, özlemi, aşkı anlatan şiiirlerin de bulunduğunu belirtelim.

2.2. Nesir

Tatar Edebiyatı'na İkinci Dünya Savaşı'nın yansımalarının belirli nesir türlerinde daha yoğun olduğunu, bazı türlerde ise daha sonraki dönemlerde görülmek üzere geciktiğini söylemek mümkündür. Bu durumun çok basit mantıksal izahları da bulunmaktadır. Meselâ oldukça uzun olan, geniş zaman gerektiren roman türünün savaş yıllarında çok fazla gelişmesini beklemek doğru bir yaklaşım olmaz. Nitekim Tatar romancılığı savaş yıllarında değil, ancak daha sonraki dönemlerde İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini yansıtan eserler verebilmiştir.

2.2.1. Hikâye: İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini en çabuk ve bariz şekilde ortaya koyan edebî nesir türü hikâyedir. Dönemin Tatar hikâyeciliği hem hızla gelişmiş hem de savaşın etkilerini en belirgin şekilde yansıtan eserler ortaya çıkarmıştır. Bu dönem Tatar hikâyecileri arasında en çok dikkat çeken isimler şunlardır: F. Hüsnü, E. Yeniki, F. Kerim, G. Beşirov, A. Şamov, G. Kutuy, G. Epelemov, A. Rasih, A. Ahmet.

1940-1950 arasındaki Tatar hikâyeciliğine genel olarak baktığımızda, hikâyeleri konularının işleniş biçimi itibariyle üç ana başlıkta incelememiz mümkündür:

2.2.1.1. Tatar insanının zafere duyduğu yüksek inanç ile yaşaması ve bu kutsal amaç için tüm gücünü ve iradesini ortaya koyduğunu anlatan hikâyeler: Bu kategoride Fatih Kerim'in *Yazgı Tönde/İlkbahar Gecesinde*,

¹¹ Şeref Möderris, “Tatar Soldatı”, (Çevrimiçi), <http://www.kitap.net.ru/nebolsina/1-4.php>, 29 Nisan 2020.

Razvedçik Yazmaları/İstihbaratçı Yazmaları, İ. Gazi'nin *Alar Öçev İdi/Onlar Üç Taneydi*, G. Epselemov'un *Ülimnen Köçlirek/Ölümden Daha Güçlü*, *Soldat/Asker Heybulla* adlı hikâyelerini sıralamak mümkündür.

Hemen belirtmek gerekir ki bu dönem Tatar hikâyeciliğinin *anı* türüne çok yaklaştığını söylemek mümkündür. Adı *hikâye* olan birçok eser konusunu gerçek olaylardan almaktadır. Anı ya da günlük yazma imkânı olmayan Tatar sanatçıları başlarından geçen ya da duyup gördükleri gerçek olayları hikâye türünün kısa metinlerine sığdırmışlardır. Ancak burada altı çizilmesi gereken husus, yazılan eserlerin edebî değerleridir. Hakikaten savaş dönemi hikâyeciliğinde edebî değeri oldukça yüksek pek çok esere rastlamak mümkündür.

Meselâ Fatih Kerim'in *Razvedçik Yazmaları/İstihbaratçı Yazmaları* adlı eseri, adının aksine basit istihbaratçı notlarının çok ötesinde dil ve üslup zenginliği ile dikkat çeken önemli bir yapıttır. Eserde *Akmurat* adlı bir istihbarat subayının kahramanlıkları anlatılmaktadır. Eserdeki birçok olay, yazarın kendi başından geçenlere dayanır. Ancak gerek vaka kurgusu gerekse akıcı anlatımı ile edebî değeri yüksek lirik bir eser karşımızda durmaktadır.

Yine aynı yazarın *İlkbahar Gecesinde* adlı hikâyesinde askerlerin içerisinde buldukları zor şartları şaka ve esprilerle nasıl hafifletmeye çalıştıkları anlatılır. Hikâyenin kahramanı *Tursunbay*, sakin, vakur ve çalışkan bir karakter olarak karşımıza çıkar.

İ. Gazi'nin *Onlar Üç Taneydi* hikâyesindeki esas karakter Süleymanov adlı bir subaydır. Süleymanov, aslında hiç de asker olmaması gereken bir kişiliğe sahiptir. Savaştan önce iyi bir eğitim almış ve öğretmenlik yapmak üzere yetiştirilmiş iken savaşta subay olarak görevlendirilir. İyi niyetli, asil bir kişiliğe, yumuşak başlı bir karaktere sahiptir. Ancak Süleymanov aldığı eğitim ve birikimleri neticesinde iyi bir organizatör olarak karşımıza çıkar ve bu yeteneği ile büyük yararlıklar gösterir.

Abdurrahman Epselemov'un hikâyelerinde ise kahramanlar romantik ruh halleriyle dikkat çeker. Yazar, savaş ortamındaki bu insanların farklı yönlerini ortaya bulup ustaca tasvir eder. Epselemov'un kahramanları, asker olmakla birlikte fiziki değil ruhsal güçleri ile düşmanlarına üstünlük sağlarlar. *Asker Heybulla*, normal şartlar altında savaştan sağ çıkması mümkün değilken, ruhsal güçleri, bugünkü tabiri ile moral ve motivasyonu ile bu savaştan sağ çıkmayı başarmış bir askerinin hikâyesidir. *Ölümden Daha Güçlü* hikâyesinin kahramanı İskender ise çaresiz kaldığını anlayınca, kendisi ile birlikte bir bölük düşman askerini uçuruma sürükleyerek kendisi ile birlikte onların da ölümüne götürür.

G. Kutuy'un *Rüstemnin Maceraları/Rüstem'in Maceraları* isimli hikâyesi ise hikâyeden çok bir masal hüviyetindedir. Hikâyenin kahramanı olan Rüstem Asalüddin on üç yaşındadır. Ancak karanlık gecelerde eğrelti otunu ağzına alınca görünmez bir insan olmaktadır. Bu şekilde Alman ordusuna sızabilmekte ve büyük işler yapabilmektedir. *Rüstem'in Maceraları*, masalsı anlatımının yanı sıra çok önemli psikolojik tahliller içeren sanat yönü ağır basan bir eser olarak Tatar Edebiyat tarihinde yerini almıştır.

2.2.1.2. İdeolojik hikâyeler: Bu başlık altında değerlendireceğimiz hikâyelerde daha çok faşist ideolojinin kötülüğü, Bolşevik düşüncenin ise güzellikleri anlatılmaktadır. Bu başlık altında değerlendireceğimiz hikâyeler arasında G. Kutuy'un *Ressam*, F. Hüsnü'nün *Rubens* ve *Çölmek Tübeli Öyde/Çömlek Tepeli Evde* ve İ. Gazi'nin *Kışkı Kışte/Kış Akşamında* adlı eserleri ilk akla gelenlerdir. Bu hikâyelerin hepsinin ortak özelliği, okuyucuda faşizme karşı güçlü bir nefret duygusu uyandırmasıdır.

Adil Kutuy'un *Ressam* adlı hikâyesinde ressam Marks Latis'in başından geçen olaylar anlatılır. Faşistlerin yaktığı bir şehirde tek başına kalan Ressam Marks, "*Hitlere Bin Lanet*" diye bir tablo yapar. Bu tabloda yanan bir çocuk yurdu ve yıkık binalar resmedilmiştir. Bir anne yuvadan kurtardığı çocuğunun elini tutmaktadır. Bu çocuk insanlığın geleceğini temsil etmektedir. Hikâyeye göre Alman saldırıları insanlığın geleceğini tehdit etmektedir. Onlar her türlü güzelliğin düşmanıdır. Bu durumda ressam fırça yerine eline makineli tüfek alır. Çünkü faşistler sanattan anlamazlar. Onlarla savaşmak gerekmektedir.

F. Hüsnü'nün *Rubens* adlı hikâyesinde de faşistlerin başka milletlerin tarihini, sanatını aşağılayıp yok etmeleri anlatılır. Almanların işgal ettikleri bir şehirde müze memuru olarak görev yapan Rubens, buradaki eserlerin faşistler tarafından aşağılanıp alay konusu yapılmasına sinirlenir ve kurduğu oyunla hepsini öldürüp intikamını alır.

İ. Gazi'nin *Kış Akşamında* başlıklı eserinde ise Moskova yakınlarında oldukça rahat yaşam süren bir ailenin evini bir kış gecesinde Alman askerleri basarlar. Soğuk kış gecesinde sıcak sobasının başında torununu sallayan yaşlı kadını evden çıkarıp dışarı atan faşist askerler bebeğe neler yapacaktır? Hikâye bu kurgu etrafında devam edip gider.

A. Rasih'in *Şehir Yigiti/Şehir Yiğidi* hikâyesinde Bari isimli bir gencin faşistlerin yaptıkları kötülöklere karşılık onlara karşı savaşa gitmesi anlatılır. Bari'ye göre onlardan kurtulmanın tek yolu gördüğü yerde öldürmektir.

2.2.1.3. Savaş döneminde insanların iç dünyalarını anlatan hikâyeler: Sanat değeri en yüksek eserler bu başlık altında toplanmış hikâyelerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın etkisindeki bazı Tatar sanatçıları savaşın ideolojik yüzünü, resmî söylemleri ya da topyeküncü yaklaşımları benimsemek yerine savaş dönemi insanının derinliklerine inmeyi tercih etmişlerdir. Savaşın insanlar üzerindeki etkileri nasıl olmuştur? İnsanların tavır ve davranışları, düşünce şekilleri savaştan nasıl etkilenmiştir? Bu ve benzeri psikolojik tahlillere dayalı edebî değeri yüksek oldukça çok sayıda Tatar hikâye ve hikâyecisine rastlamak mümkündür.

Bu bağlamda en çok dikkat çeken Tatar edebiyatçısı Emirhan Yeniki'dir. Onun *Bala/Çocuk, Ana Hem Kız/Anne ve Kız, Bir Segatke/Bir Saatliğine, Yalgız Kaz/Yalnız Kaz* gibi hikâyeleri insanların iç dünyalarını anlayıp onları tasvir etmeyi amaçlayan çok özel eserlerdir.

Bilhassa *Bir Saatliğine* hikâyesi edebî değeri itibarıyla hem yazarın diğer eserlerinden hem de yaşadığı dönemin diğer sanatçılarından eserlerinden hemen ayrılır.

Hikâyede savaş yıllarında oğlunu askere gönderen bir annenin iç dünyası anlatılır. Alimcan ile Meryem'in küçük oğulları Ömer savaş döneminde askere çağrılır. Meryem'in evi tren istasyonuna bakmaktadır. Meryem Hanım günler boyu askere giden oğlunun yolunu gözler. Hikâyede bu bekleyiş sürecindeki annenin iç dünyası, hayalleri, beklentileri bir kuyumcu titizliği ile tasvir edilmektedir. Nihayet hiç beklemediği bir anda Ömer çıkagelir. Anne oğlunun bu beklenmedik dönüşüne sevinir. Ancak gerçeği öğrenince bu sevinç yerini tekrar hüznü bırakır. Çünkü Ömer sadece bir saatliğine gelmiştir. Bir başka yere sevk edilirken trenin mola vermesi üzerine sadece bir saatliğine annesini görebilmek için koşup gelmiştir. Nitekim bu altmış dakikalık süre göz açıp kapayıncaya kadar geçer.¹²

Bu vaka örgüsünün etrafında derinlemesine ruh tahlillerinin yer aldığı *Bir Saatliğine* hikâyesi üç çocuğunun tamamını gurbete gönderen bir annenin iç dünyasını bir saatlik bir görüşme sahnesi etrafında geniş şekilde ortaya koyar. Bir saatlik süre içerisinde Ömer'in sevdiği kıza da haber gönderilir. Ancak kız bulunamaz. Bir süre sonra kıza ulaşılır. Alimcan ile Meryem tren istasyonuna ulaştığında ise tren çoktan uzaklaşmış, Ömer gitmiştir. Yazar Ömer'in sevgilisinin o anki duygularını şöyle anlatır:

"O, hiç kimseye kin duyup öfkelenemiyor, hatta sevdiği Ömer'i görememenin üzüntüsünü de düşünmüyordu. O, sadece kalbinden yükselip bütün vücudunu saran duyguları durduramıyordu. Sonunda o, başını birden dizinin üstüne koyup ince paltosunun içindeki sıkı omuzlarını titrete titrete ağlamaya başladı..."¹³ *Bir Saatliğine* hikâyesi, sadece savaşın anlatılmadığı, savaşın insanlar üzerindeki etki ve izlerinin derinlemesine tahliller ile ortaya konduğu farklı bir eser olarak dönemin eserleri içerisinde yerini almıştır.

Emirhan Yeniki savaş döneminde edindiği deneyimleri daha sonraki yıllarda yazdığı eserlerde de kullanmıştır. Bu dönemin oluşturduğu travmaları, insanlar üzerindeki etkilerini değerlendiren yazar, eserlerinde olabildiğince insana odaklanmıştır. Savaş dönemindeki yoksulluğun, sıkıntıların, genç yaştaki ölümlerin geride kalanlar üzerinde oluşturduğu tahribatı ustaca tahlil eden yazar, özellikle 1950'li yıllardan sonra olgunluk dönemi eserlerini vermeye başlamıştır.¹⁴

İnsanın iç dünyasını anlatan eserler arasında *Kim Cırladı?/Kim Şarkı Söyledi?* adlı hikaye 1956'da yayınlanan önemli bir hikayedir. Bu hikâyede yine bir tren istasyonu vardır. Bu istasyonda biri cepheye asker götürün, diğeri ise cepheden dönen askerleri taşıyan iki tren karşılaşır. Bu esnada istasyonda bulunan bir Tatar kıızı -canının sıkıntısından- Tatarca şarkı söylemeye başlar. Bu şarkıyı cepheden dönenleri taşıyan trende bulunan yaralı bir Tatar genci duyar: "*Aman Allah'ım, bu ses...*"¹⁵ Evet, bu ses Tahire'ye aittir. Şarkıyı dinlemeye tahammül edemeyen yaralı asker oracıkta can verir. Şarkıyı söyleyen ise gerçekten gencin sevgilisi Tahire'dir.

¹² Emirhan Yeniki, *Eserler*, 5. cilt, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2000, s. 27-46.

¹³ Yeniki, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴ Alp Eren Demirkaya, *Emirhan Yeniki'nin Hikâyeciliği*, Hiperyayın, İstanbul 2020.

¹⁵ Demirkaya, *a.g.e.*, s. 116.

Bu olay örgüsü etrafında gelişen hikâyede son derece başarılı karakter ve ruh tahlilleri bulunmaktadır. Savaşın etkilerini en başarılı şekilde yansıtan Tatar edebiyatçıları arasında hiç şüphesiz Emirhan Yeniki'yi ilk başlarda zikretmek gerekir.

2.2.2. Roman

İkinci Dünya Savaşı'nın Tatar romanı üzerindeki etkilerini değerlendirirken öncelikle roman türünün özelliklerini kısaca hatırlamak gerekir. Bilindiği gibi roman hacim itibariyle bu makalemize konu olan diğer edebî türlerden oldukça büyüktür. İçerisinde farklı bölümler barındırabilen, çok farklı hayat hikâyelerinin hatta farklı zaman dilimlerinin keşiştirilebildiği ve en önemlisi tamamlanması uzun zaman ve emek isteyen bir yazı türüdür.

Bu noktada Tatar edebiyatında roman türünün gelişimine de çok kısaca değinelim. Tatar edebiyatının bilinen ilk romanı Zahir Bigiyev'in *Minler ya da Güzel Kız Hatice/Binler veya Güzel Kız Hatice*'dir (1886). Bunu takip eden G. İbrahimov'un *Tiren Tamurlar/Derin Kökler* isimli eseri ise polisiye türden sayılabilecek bir eserdir. Mehmud Galev'in *Bolgançık Yıllar/Bulanık Yıllar ve Möhecirler/Muhacirler* isimli romanları ise tarihi-siyasî türden romanların ilk örnekleridir. Ahmet Fevzi'nin *Tukay*, Şeyhî Mannur'un *Musa* adlı eserlerini ilk biyografi romanları, G. Epselemov'un *Mengilik Kişi/Ebedi İnsan* adlı eserini ise ilk belgesel/dokümanter roman olarak sıralamak mümkündür.

Savaş dönemini eserlerinde en iyi şekilde yansıtan Tatar romancısı şüphesiz Gabdurrahman Epselemov'dur. Epselemov, savaşın başından sonuna kadar cephelede bulunmuş, gösterdiği kahramanlıklardan dolayı hükümet nişanı almış bir kişiliktir. Savaşın bitmesinden sonra da yaşadıklarının da etkisiyle konusunu savaştan, savaşın izlerinden alan bir dizi roman kaleme almaya başlamıştır. Epselemov'un bu anlamdaki ilk romanı 1946 yılında yayınlanan *Ak Çeçekler/Ak Çiçekler*'dir. Bunu 1948 yılında yazdığı *Altın Yıldız/Altın Yıldız* izler. Yazar, 1951 yılında *Gazinur*, 1960'ta da *Ebedi İnsan* romanlarını yayınlamıştır.

Epselemov'un romanlarında kuru bir vaka kurgusu ile peş peşe olayların anlatıldığı bir kurgulanma görülmez. O, romanlarındaki kahramanların ruh derinliklerini de incelemeye çalışır. Her ne kadar vatan sevgisi, kahramanlık gibi hamasî duygular ön planda olsa bile roman kahramanlarının bireysel derinliklerini bu romanlarda görmek mümkündür.

Altın Yıldız romanına konu edilen Galim, Münire, Nail, Hafız, Lale, Hacer gibi kızlı erkekli Tatar gençlerinin her biri farklı yönleriyle ön plana çıkan karakterler olarak karşımıza çıkar.

Ebedi İnsan romanının kahramanı Bakıy Nazimov karakteri gerçek hayattan alınmıştır. Nazimov savaş döneminde ölüm kamplarında mahkûmiyetini geçiren bir Tatar kahramanının günlüklerinden yola çıkarak oluşturulmuş bir karakterdir.

Savaşın etkisiyle romanlar kaleme alan Tatar yazarları arasında Nebi Devli *Yeşev bilen Ülim Arasında/Yaşam ile Ölüm Arasında*, Cimirilgen *Bastion/Yıkılmış Hisar*, Hisam Kamalov, *Bizni Öyde Köteler/Bizi Evde Beklerler, Herkimnin*

Gomiri Bir Gine/ Herkesin Ömrü Bir Tane, Edip Malikov *Yeşlik Utravım/ Gençlik Adam* ve Gabdulla Şerefi *Susuz Şehir/ Susuz Şehir* gibi isimleri de sıralamak gerekir. Bu yazarların ortak özelliği, İkinci Dünya Savaşı'nın Tatar toplumu üzerinde bıraktığı etkileri romanlarına konu edinmeleridir. Bu romanlar doğrudan savaşı ve savaşanları anlatabildiği gibi, savaşın etkisiyle günlük yaşamda meydana gelen değişiklikleri de konu edinmişlerdir.

2.2.3. Dram

Savaş dönemi Tatar edebiyatında nesir türleri içerisinde hikâyeden sonra dikkat çekici biçimde gelişme gösteren bir diğer tür dramdır. 1940-50 yılları arasında Tatar dramı nitelik ve nicelik itibariyle parlak bir dönem yaşamıştır. Bu dönem içerisinde dram türünün hızlı gelişimindeki en önemli faktör şüphesiz ki savaştır. Savaş yıllarının acımasız olayları, bozulan moraller, yaşanan acılar komedi ve benzeri eğlenceli türlerden ziyade dram gibi daha acılı ve gerçekçi bir türün ön plana çıkmasına yol açmıştır.

Bu dönemin en önemli Tatar dram yazarları arasında T. Gızzet, M. Emin, N. İsenbet, F. Kerim, R. İşmurat isimlerini saymak mümkündür.

1940-1950 dönemi Tatar dram yazarlarının arasında en dikkat çekeni şüphesiz T. Gızzet'tir. Gızzet, 1941 yılının Haziran ayında tamamladığı *Taymasovlar* adlı dramında bir anlamda Tatar halkını savaşa hem teşvik eder hem de psikolojik olarak hazırlar. Yazımı bitir bitmez Tatar Akademi Tiyatrosu'nda sahnelenmeye başlanan eserde sağlam karakterli ve vatansever bir Tatar ailesinin savaş karşısındaki yaklaşımları sahneye taşınır. Bir işçi olan ailenin babası Tahir'in kendisi gibi açık sözlü ve dürüst olarak yetişen çocukları Şeyhattar, Sultan, Şevket, Marat ve Gülşat, babalarının yüzünü kara çıkartmaz, onu mahcup etmezler.

T. Gızzet, *Taymasovlar*'ın hemen ardından ikinci dramı *Töngi Signal/ Gece-deki Sinyal*'i kaleme alır. Bu eserde düşman işgali altında kalan Ukrayna'nın bir köyünde yaşayan Tatar genci Mansur'un hikâyesi anlatılır. O dönem için Rusya askerleri ile çok iyi anlaşamayan Ukraynalılar kendileri için düşmanla kahramanca çarpışan Mansur'a sahip çıkarlar. Hatta Mansur'u korurken yaşlı Anton ölür. Bu dramda ortak düşmana karşı farklı milletlerin nasıl bir araya gelebildikleri anlatılır.

Dönemin ünlü bir başka dram yazarı N. İsenbet'tir. İsenbet de savaşın etkisiyle eserler vermiştir. En çok ilgi çeken dramı *Meryem*'de, savaşta büyük kahramanlıklar gösteren genç bir Tatar kızının hikâyesi anlatılır. Bu eserde Meryem düşmanlar tarafından yakılarak öldürülür.

Yine bu dönemin eserleri arasında önemli yer tutan R. İşmurat'ın *Doşman Lagerinde/ Düşman Kampında* ve M. Emir'in *Partizan İvan/ Gerilla İvan* adlı dramlarında savaş döneminde üzerindeki faşist baskılar karşısında Tatar toplumunun gösterdiği direnç ve tepki anlatılır.

Bu dönem tiyatro eserlerinde sadece savaş ve savaşın birincil yansımaları anlatılmamıştır. Savaş gerisinde kalan insanların bu durumdan nasıl etkilendikleri dramlara konu edilir. Bu kapsamdaki eserler arasında Rıza İşmurat'ın *Kaytu/ Dönmek* ve Mirsey Emir'in *Minlikemal* adlı eserlerini saymak müm-

kündür. Bu eserlerde savaşın tüm hızıyla devam etmesine rağmen vakur bir şekilde günlük yaşamlarını sürdürmeye çalışan Tatar köylülerinin hikâyeleri anlatılır.

M. Emir'in adını eserine verdiği dramının kadın kahramanı Minlikemal, savaş dönemlerinde sosyal yaşam içerisinde önemli ve zor görevler üstlenip bu görevleri hakkıyla yerine getiren bir Tatar kadınıdır. 1944'te sahneye konan ve uzun süre oynanan bu dramın büyük ilgi görmesi üzerine Mirsey Emir, 1946 yılında bu eserin devam niteliğinde olan *Tormuş Cırı/Hayat Şarkısı* adlı oyunu yazar. Bu eserin kadın kahramanı Fatma da fedakârlığı ve çalışkanlığı ile savaşın izlerini günlük yaşamından çıkarmaya çalışan bir Tatar kadını olarak canlandırılır.

2.2.4. Günlükler

İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok fazla olmamakla birlikte savaş anlatan günlükler tutulduğunu ve bunlardan bir kısmının yayınlandığını biliyoruz. Sayıca çok fazla olmamakla birlikte edebiyat gündeminde kısmî etki bırakan bu türden çok fazla örnek bulunmamaktadır. Tatar edebiyatı çevrelerinde savaş dönemi günlükleri içerisinde en çok adı geçen eser H. Mücey'in *Sugışçı Yazmaları/Savaşçı Yazıları* adlı eseridir. Bu eser *günlük* adını taşımakla birlikte savaş döneminde cephelerde yapılan birtakım röportajları da içerisinde bulundurmaktadır.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı, Tatar edebiyatını etkileyen en önemli sosyal olaylardan birisidir. Tatar edebiyatının geleneksel kalıplardan çıkarak modernleşme sürecini yaşadığı bir dönemde patlayan bu büyük savaş, Tatar toplumu tüm benliği ile hissetmiştir. Bu etkilenme sadece savaşın yaşandığı yıllarla sınırlı kalmamış, oluşan zihni devrim daha sonraki dönemlerde verilen eserlerde de kendisini hissettirmiştir.

1940'ların başından itibaren toplumun gündemine düşen savaş yazgısı önceleri yazarları heyecanlandırmış, savaş bir kahramanlık unsuru olarak görülmüş, toplum şiddetle savaşmaya teşvik edilmiştir. Ancak 1940'lı yılların ortalarından itibaren savaşın bıraktığı derin yaralar ortaya çıkmaya başlayınca bu heyecan gitmiş, sanatçılar artık savaşın bıraktığı derin yaraların nasıl sarılabileceğini düşünerek eserler vermeye başlamışlardır.

Tatar edebiyatında savaşın etkisi ilk başta şiir türünde kendisini göstermiş, vatan sevgisi ve kahramanlık konulu şiirler kaleme alınmıştır. Nesir türlerinde ise en çok hikâye ve dram savaşın etkisini yansıtmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra ise roman türünün hızla geliştiğini ve savaşın bu türden eserlerde derinlemesine tahlil edilmeye başlandığını görürüz. Roman türündeki bu etki uzun yıllar boyunca devam etmiş, 1970'li yılların sonunda bile İkinci Dünya Savaşı'ndan ilham alan romanlar kaleme alınmıştır.

İkinci Dünya Savaşı, yaşanan onca acıya rağmen Tatar edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Kaynaklar

BAYAN, Nur: “Okopta”, <http://maydan.tatar/korych-mylytk-minem-yakynym/>, 20 Nisan 2020.

Böyük Vatan Sığıışı Çorı Poeziyesi: Şigürler Hem Poemalar, Haz. R. Haybrahmanov, Hetir, Kazan 2005.

DEMİRKAYA, Alp Eren: *Emirhan Yeniki'nin Hikâyeciliği*, Hiperyayın, İstanbul 2020.

DEVLİ, Nebi: *Yeşev Bilen Ülem Arasında, Cimirilgen Bastion, Hikâye, Roman*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1990.

EPSELEMOV, Gabdirrahman: *Gazinur*, Roman, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1983.

_____ : *Ak Çeçekler*, Roman, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1968.

_____ : *Saylanma Eserler*, Cilt: 4, Mengilik Kişi. Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1970.

HESENOVA, Güzel: “Frontovik-Yazuçılar Biznin Yaktaşlar”, <http://tatar-congress.org/yanalyklar/frontovik-yazuchylar-beznen-yaktashlar/>, 22 Nisan 2020.

İSHAK, Ehmet: “İzgi İşim”, <https://erlar.ru/node/3872>, 25 Nisan 2020.

Kalemni Ştıkka Tinlep..., Haz. E. Galimcanova, F. Minnullina, TEHSİ, Kazan 2015.

Kaharman Kalemı, Haz. L. Safiullina, B. Nuriev, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2010.

KAMALIEVA, Alsu: “Emirhan Yeniki'nin “Bir Saatliğine” Hikâyesi ve Tatar Edebiyatında Savaşın İzleri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/1, Ankara, Winter 2013, p. 1781-1792.

Kayınnar Sarı İdi, Böyük Vatan Sığıışı Çorı Edebiyatı, “Megarif”, Kazan 2004.

KERİM, Fatih: *İdil Yigiti*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.

KUTUY, Gadil: “Tugan İl”, https://shigriyat.ru/authors/kutui/55?fbclid=IwAR3Cru9ssEGqnPQr3wCRyCru1lOg_mGq9HykrYvsbMJMNcEmYniFJ3taUVE, 02.05.2020.

Kıyu Balalar, Hikâyeler ve Şiirler, Haz. A. Ehmet, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1942.

MÖDERRİS, Şeref: “Tatar Soldatı”, <http://www.kitap.net.ru/nebolsina/1-4.php>, 20.04.2020.

NECMİ, Kavi: “Cinip Kayt”, https://erlar.ru/node/5406?fbclid=IwAR1fa-fsuKq-cG1lYgsLj3QRnjCsrQH5l22j1JLqOGXIN_VrFa1xs2hO6Gs0, 20 Nisan 2020.

Tatar Edebiyatı, Teoriya, Tarih, “Megarif”, Kazan 2006.

Tatar Edebiyatı Tarihi (1917-1941), 4. Cilt, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1989.

Tatar Edebiyatı Tarihi (1941-1960), 5. Cilt, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1989.

YENİKİ, Emirhan: *Eserler*, 5. Cilt, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2000.

İRAN'DA TÜRKÇE ÇOCUK KİTABI YAZARI URUMİYELİ BEHRAM ESEDİ

Roghaiyeh AZİZPOUR* - Nabi AZEROĞLU**

Öz

Türkmençay ve Gülistan antlaşmalarıyla Rusya ve İran arasında ikiye ayrılan Azerbaycan coğrafyasının her biri ayrı kültürel gelişmeler yaşamıştır. Kuzey'de edebi dilin, Güney'de ise yoğun sözlü edebiyatın geliştiğini görmekteyiz. İran sınırları içindeki kısmı Arap alfabesini kullanmaya devam etse de, Rusya sınırları içinde kısmı Arap, Kiril ve Latin alfabelerini kullanmıştır. İran sınırları içindeki Güney kısmı Pehlevilerin iktidarı ele alması ve Farsça'nın resmi dil olarak zorunlu hale getirilmesiyle kültürel kısıtlamalara maruz kalmıştır. Bu coğrafyada Türk varlığının inkâr edilmesine rağmen büyük bir Oğuz Türklüğü'nün asırlardan bu coğrafyada yaşaması sonucu sözlü edebiyat gelişmiştir. Azerbaycan Türkleri'nin yanı sıra Türkmen Türkleri ve Kaşkay Türkleri de İran coğrafyasında yaşamaktadır. Azerbaycan Türkçesi, İran'daki en kalabalık Oğuz Türkçesi olarak ülkenin Kuzey Batı bölgesinde bulunmaktadır. Güney Azerbaycan coğrafyası, Hazar Denizi kıyısından Türkiye sınırlarına kadar uzanan geniş bir bölgedir. Bu bölge, İran'da Gilan, Erdebil, Azerbaycan-ı Şarki, Hemedan, Zencan ve Azerbaycan-Garbi eyaletleri olarak adlandırılmaktadır. Azerbaycan Türkleri'nin yerleşik olduğu bu eyaletlerde yazılı edebiyattan çok sözlü edebiyat ürünlerini görmekteyiz. Bu büyük Türk nüfusu zengin bir sözlü halk edebiyatı ortaya koymuştur. Yazarlar bu zengin sözlü edebiyattan yararlanarak kimi zaman onları toplayıp yazıya geçirmiş, kimi zaman eserlerine konu etmişlerdir. Behram Esedî, İran'daki Türk çocukları için hazırladığı kitaplarda bu sözlü gelenekten oldukça çok faydalanmıştır. Yazar kitaplarında çocuklara Azerbaycan Türkçesi'nin öğretilmesinin yanında doğa sevgisi aşılamaya çaba göstermiştir. Onun yazılarında milli kültür ve milli folklor vurgulanarak insani değerler yüceltilmiş, vatan ve millet sevgisi ve anadilleri Türkçe'nin benimsenmesi işlenmiştir. Eserlerini tamamen kendi çabalarıyla, öğretmen masasıyla maddi zorluklar içinde kurduğu yayınevinde bastırmıştır. Bu çalışmada Behram Esedî'nin çocuklar için hazırladığı kitaplar konusunda bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: İran Türkleri, Çocuk Edebiyatı, Behram Esedî, Urumiye.

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi, azizpourroghaiyeh@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4640-8186.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, nabikobotarian@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0660-6746.

**A Writer In Turkish Children's Book In Iran:
Bahram Esedi Urumiyeli**

Abstract

Turkmençay and Gulistan treaties divided Azerbaijan geography between Russia and Iran each has experienced different cultural developments. Development of literary language in the North, In the South, we see the presence of intense oral literature. South Azerbaijan has used the Arabic alphabet, despite the restrictions of the Turkish, the Northern part operated the Cyrillic and Latin alphabet. The Southern part was subjected to cultural restrictions with the arrival of the Pahlavies and translating the official language into Persian. The resulting literary literature could not be denied as a result of a large Oguz Turkish population. In addition to Azerbaijan Turks, Turkmen Turks and Kaşkay Turks live in Iranian geography. This is large geographical region extending from the shores of the Caspian Sea to the borders of Turkey. This region named Gilan, Ardabil, East Azerbaijan, Hemedan, Zanjan and West Azerbaijan. In these provinces where Turks are inhabited, we see oral literature products rather than written literature. This large Turkish population has produced rich folk literature products. The authors sometimes collected and wrote them by making use of this rich literary literature, and sometimes subject them to their works. Behram Asadi was prepared children's books by taking the oral literary material. In his works, he taught the mother tongue of children of Azerbaijani Turks and developed their minds. In his writings, we see the glorification of human values, love of homeland and nation, and the adoption of the mother tongue, with emphasis on national culture and national folklore. The works he prepared were entirely his own efforts, he prepared his works for publication without any support from the teacher salary and printed them in his own publishing house. In this study, we will give information on children's books prepared by Behram Esedi.

Keywords: Iranian Turks, Children's Literature, Behram Esedi, Urumiye.

Giriş

İran'da Türkçe'yi yok etme siyaseti yüz yıl önce Pehleviler döneminde başlamıştır. Yaklaşık bir asırdır süren bu çabalar Türkçe'yi İran coğrafyasından söküp atmaya yetmemiştir. Bunun nedeni Türkçe'nin köklü bir sözlü geleneğe sahip olması ve Türklerin bu bölgedeki yoğunluğudur.

Çocuğun temiz ve yalın belleği, gördüğü ve algıladığı herşeyi alıp alt bilincine yerleştirmeye çok uygundur. Özellikle ana dilinde anlatılan hikâyelerin, şiirlerin, masalların, çocuk zihninde yaratılan yüce değerlerin benimsemesinde çok yararlı olduğu bilinmektedir.

Erken dönemde okuma alışkanlığı kazanan çocukların kelime hazinesi ve düşünme yeteneği artmakta buna bağlı olarak yaratıcı zekâ, dinleme ve konuşma yeteneği gelişmektedir. Çocukluğun ilk yıllarında kitapla tanışma, onun gelecekteki tüm yıllarını etkiler.¹ Oğuzkan, "Çocuk şiiri, şiire ait bütün özelliklere sahip olmakla birlikte dil, duyarlık, söyleyiş ve imge açısından çocuk düzeyine uygunluk gösterir. Çocuk şiirinin, çocukta güzellik duygusu uyandırmak; ona insan, tabiat, yurt ve ulus sevgisi kazandırmak, ana dilini sevdirmek gibi işlevlerinden söz edilebilir."²

¹ Ebru Hasibe Tanju, "Çocuklarda Kitap Okuma Alışkanlığı'na Genel Bir Bakış", *Aile ve Toplum*, Yıl: 11, Cilt: 6, Sayı: 22, Nisan-Mayıs-Haziran 2010, s. 30-39.

² A. Fahrettin Oğuzkan, *Çocuk Edebiyatı*, Anı Yayıncılık, Ankara 2000, s. 248.

İran'ın resmi dili Farsça olmasına rağmen nüfusun büyük çoğunluğunun günlük hayatlarında Azerbaycan, Türkmen, Kaşkay Türkçesi'ni konuştukları görülmektedir. Özellikle Azerbaycan Türkçesi İran'ın Kuzey Batı kısmında kalabalık bir kitlenin konuşma dili olarak karşımıza çıkmaktadır.

İran'da Türkçe çocuk edebiyatı konusunda Şah döneminde çalışmalar yasağ olsa da devrimden sonra çocuk edebiyatı üzerinde çalışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır.³ Bu dönemin Türkçe dergilerinde çocuk edebiyatına özellikle yer verilmiştir.⁴ Devrim öncesi Samet Behrengi ile sınırlı kalan çocuk edebiyatı çalışmaları, devrimden sonra Hüseyin Feyzullahi, Haşım Terlan, Ekber Azad, Zöhre Vefayi, Ramin Cehangirzade, Nurettin Mukaddem, Behram Esedî, Rukiye Kebiri, Rukiye Alikuliyân (Lale), Susen Nevade Rezi ve diğer isimlerin değerli çalışmaları ile artarak devam etmiştir.

Bu çalışmamızda Behram Esedî'nin Azerbaycan Türkçesi'nde hazırladığı kitaplar ele alınmaktadır. Yazar kendi çabalarıyla çocuklar için hazırladığı kitaplarda şiirlerini resimlerle süsleyerek çocukların ana dilleri Türkçe'yi öğrenmelerinin yanında zihni gelişmeleri içinde çaba göstermiştir. İnsani değerlerin yüceltilmesi, vatan sevgisi, ana dil Türkçe'nin benimsemesi, milli-manevi kültür ve folklor unsurlarının öğretilmesi, Behram Esedî'nin çalışmalarının asıl amacı olmuştur. Hazırladığı eserleri tamamen kendi çabalarıyla, bir öğretmen maaşıyla hiçbir destek görmeksizin kurduğu yayınevinde bastırmıştır.

Behram Esedî'nin Biyografyası

Behram Esedî, 1963 yılında Urumiye şehrinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini, ardından üniversiteyi bu şehirde bitirdikten sonra, 1986 yılında öğretmen olarak yine Urumiye şehrinde çalışmaya başlamıştır. Öğretmenliğe başlamasıyla beraber şiir ve makalelerini yayınlamaya başladığı görülmektedir. Yıllarca folklor malzemelerini toplayan yazar, derlediği halk edebiyatı ürünlerini yazıya aktararak kitap haline getirmiştir. Çocuk edebiyatı konusunda sayılı yazarlar arasında yer alan Behram Esedî, bu sahada dört eser ortaya koymuştur: *"Hayvanları Tanıyalım"*, *"Gün Çıktı"*, *"Yağdı Yağışlar"* ve *"El Ele Düşme Dele"*. Yazar, *Yaz Neşriyatı*'nı kurmuş ve 2003 yılından itibaren kendi eserlerini yayınlamaya başlamıştır.

Eserleri

Behram Esedî, bölgenin diğer araştırmacıları ve yazarları gibi edebi faaliyetlerine folklor malzemelerini toplayıp yazıya geçirmeye başlamıştır. Ülkede Türkçe'nin yasak olduğu dönemlerden itibaren şahsi çabalarıyla folklor malzemeleri toplayan değerli araştırmacılar bu derlemelerini yayımlayarak bölge Türklüğünün kültür değerlerinin korunup saklanmasında önemli görev üstlenmişlerdir.⁵

³ İslam devriminden sonra İran'da birkaç Türkçe dergi yayın hayatına başlamıştır. Ancak bu dergilerin hayatı, siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı kısa olmuştur. Şah rejiminin Azerbaycan kültürüne baskılarından sonra İslami devrimle birlikte Türkçenin serbest olacağı umuduyla birkaç dergi ve gazete çıkmaya başlamıştır.

⁴ Bu dönemde çıkan Dede Korkut Dergisi (1980-1982), "Varlık Dergisi", "Yol" ve "Yeni Yol" Dergisi eklerinde çocuklar için yazıları olmuştur.

⁵ Mehmedali Ferzane, Hesen Mecidzade (Savalan), Samed Behrengi, Ali Kemali, Hüseyin Feyzullahi Vahid, Ekber Bozorg Emin, Mehmed Güneylî gibi araştırmacılar bu sahada bazı derle-

Behram Esedi, hazırladığı derleme kitaplarını kendi kurduğu Yaz Neşriyatı'nda 2002 yılından itibaren yayımlamaya başlamıştır. Bu yayınevinden çıkan ilk eseri “Şeirtongalı Şiir Tongalı” olmuştur. Bu eserde bölgenin çağdaş şairlerinden yüz şairi şiirlerinden örnek vererek tanıtmıştır.

Behram Esedi'nin eserlerini kronolojik sırayla aşağıdaki gibi verebiliriz:

“Şeirtongalı Şiir Tongalı (2002)”, “Azerbaycan Âşık Destanlarından (2003)”, “Dünya Takvimleri ve Türk Takvimleri (2003)”, “Hazret-i Ali Divanında Ahlaki Nükteler (2004)”, “Duyguların Bağrı (2004)”, “Baba Tahir Divanı (2004)”, “İlin Son Çerşenbeleri (2005)”, “İran Âşıkları (2005)”, “Ahtarışlar ve Araştırmalar (2006)”, “Türkçevi Qoruyaq (2006)”, “Azerbaycan Oğluyam (2006)”, “Yaşıl Bayrağın Altında (2006)”, “Klas-i Şeir (2006)”, “Dede Korkud Destanları (4 cilt) (2008)”, “Nesimi Divanı (2008)”, “Şiirler ve Şairler (2008)”, “Molla Veli Vedadi (2008)”, “Azerbaycan Bayatıları (2009)”, “Dedemiz Korkut (12 destanın metni), (2009)”, “Lirik Şiirler (2010)”, “Âşık Mektebinde (2010)”, “Bir Gile İrfan, (2015)”.

Yazarın Çocuk Edebiyatı Üzerinde Eserleri

1- Yağdı Yağışlar: Azerbaycan Türkçesi'yle şiirler içeren B ve C yaş grubu⁶ için hazırlanan resimli bir çalışmadır. Yazar eserinde yetişkinler ve çocuklar için iki ayrı önsöz yazmıştır. Kitabın sonunda ise küçük bir sözlük sunmuştur. 1381 H.Ş. (2002) tarihinde Urumiye'de Yaz Neşriyatı'nca basılan bu kitap 48 sayfadan oluşmakta ve çocuk eğitimi konusunda 33 şiir içermektedir. Kitapta *Horoz, Hamam, Kardan Adam, Muallim, Ana, Ata ve Anamın Sözü* gibi şiirler bulunmaktadır.

2- Hayvanları Tanıyalım: 56 sayfalık bu kitapta 160 hayvanın adını Azerbaycan Türkçesi'nde kısa şiirler ve resimleriyle birlikte tanıtılmış. B ve C yaş grubuna yönelik olarak hazırlanan bu kitabın 2017'de dördüncü baskısı yapılmıştır.

3- Gün Çıktı: 32 sayfalık bu kitap, Azerbaycan Türkçesi'yle yazılmış 18 şiirden oluşmaktadır. B ve C yaş grubu için hazırlanan bu eserde, yazar yine biri yetişkinler ve diğeri çocuklar için olmak üzere iki önsöz yazmıştır. Kitabın sonunda ise eserde geçen sözcüklerin anlamının verildiği küçük bir sözlük bulunmaktadır.

4- El Ele Dügme Dele: Adını çocuk oyunundan alan bu eser, Azerbaycan Türkçesi'nde B ve C yaş grubu için hazırlanmış bir şiir kitabıdır. Eğlenerek

melerini kitap şekline çevirerek yayımlamışlar. Bu araştırmacılar arasında Ali Kemalî'nin İran'da Türkoloji araştırmalarında önemli yeri vardır. Özellikle yaptığı derlemeler, Tilim Han konusunda yaptığı araştırmalar İran Türkoloji'sinde önemlidir. Tahran'da Cavat Heyet tarafından yayınlanan Varlık Dergisi'nde Ali Kemalî'nin 30 yazı ve makalesi bulunmaktadır. Hüseyin Feyzullahi Vahid de bu alanda 20'den fazla kitap ve onlarca makale yazmıştır.

⁶ B yaş grubu ilkököl ikinci ve üçüncü sınıf, C yaş grubu ilkököl dördüncü ve beşinci sınıf öğrencileri kapsamaktadır.

öğretmek ve öğreterek eğlenmek yöntemiyle hazırlanan bu eser içerik olarak da çok zengindir. Türkçe'nin milli hece vezniyle (4+4), (4+3) veya (3+2) kalıplarında yazılan şiirlerde birçok folklor unsurunun yansıtıldığını görmekteyiz. Bu şiirler, çocuk oyunlarının yanı sıra, Güney Azerbaycan'daki Türkçe yer, dağ, ırmak gibi coğrafi adlarının da geçmesi yönüyle de önemlidir. Bu coğrafi adlar milli düşünce ve benliğin korunması, gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir yere sahiptir.

Azerbaycan Suları (آذربایجان سولاری) adlı şiirinde Azerbaycan bölgesindeki ırmak ve yer adlarını bir araya getirerek çocuklara şiir yoluyla öğretmektedir. Bu şiirde adı geçen yer, deniz ve ırmak adları şu şekildedir: Hazar Denizi, Araz Çayı, Cığatı, Tatau, Leylan Çayı, Acı Çay, Şehir Çayı, Branduz, Zula Çayı, Kotur Çayı, Zengimar, Soyukbulak, Kadarlar, Arpa Çayı, Zab Çayı, Kızılüzzen Çayı. Milli düşünce ve Türk kimliğini tüm eserlerinde ön planda tutan yazar, kitaplarının ön sözünde İran'da Türk dilinin bu üzücü durumda olmasının nedenini asırlarca atalarımızın Fars ve Arap dilini öğrenmede ve öğretmede gösterdikleri çabayı kendi ana dilleri olan Türkçe'ye karşı göstermemelerinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Behram Esed, İran'da Pehlevilerin iktidara gelmeleriyle birlikte Türk dilinin yok edilme politikasının yürütüldüğünü şu şekilde açıklamaktadır:

“Dil məsələsinin başlanışı və həyata keçməsi İran'da Pəhləvi rejiminin iqtidara gəlməsiylə gündəmə gəlir. Pəhləvilər yeni usullu mədrəsələri yola salmaqla yanaşı öz söycü düşüncələrin də bu mədrəsələrdə Fars dilindən başqa dildə danışanları cəzalandırdılar. Bu siyasət bir sıra uşaqlarımızı təhsildən qoydu və bir çox vətən övladların özü ana dilləri ilə yadlaşdırıldı. Bu yadlaşdırma bir həddə çatdı ki əli təhsil alan uşaqlarımız da sadə bir ana dilli mətni və sadə bir şeiri hətta üzünən belə oxuyanmadı və oxuyanmır. Ədəbiyyatı və yazısı olmayan bir millətin dili, mədəniyyəti, mənlığı və varlığı məhv olmalıdır və istər istəməz məhv olacaqdır. Pəhləvi rejiminə xət verənlər də bu həqiqəti yaxşı düşünmüşdülər. Elə buna görə də uşaqlarımızı və onunla yanaşı xəlqimizi yazılı ədəbiyyatdan uzaqlaşdırmağa çalışdılar və bu yolda əllərindən gələni əsirgəmədilər. Xəlqimizin dili kitablardan və məktub sənədlərdən ayrıldı və ancaq danışılarda və küçə bazarda davam erdi.”⁷

Yazar, İran'da Türk dilinin bugünkü durumundan kurtarılması gerektiğini, bunun için de en uygun yolun çocuk edebiyatı ve çocuk kitaplarının yayılmasından geçtiğini savunmaktadır:

“Dilimizə düşdüyü bu məncəlabdan çıxış yolu axtarmalıyıq. Çıxış yolların ən əlverişlilərindən biri uşaqlarımızı öz şirin dilləri ilə tanış etməli və onları yazılı və məktub ədəbiyyatımıza sarı sovq verməkdir. Uşaqlarımız yazılı ədəbiyyata sarı dönen halda birinci mərhələdə öz böyükklərin də bu yola çəkəcəklər. Çünki onlar öz əllərindəki kitabları öz böyükklərinə oxutduracaqlar. İkinci mərhələdə isə bugünkü uşaqlarımız sabahın ata-anaları

⁷ Behram Esed, *El Ele Dügme Dele*, Yaz Neşriyatı, Urumiye 2011, s. 4.

*sayılırlar və beləliklə sabahın ata-anaları bugünkülərə rəğmən öz ana dil-
ləri və yazılı ədəbiyyatlarına tanış adamlar olacaqlar və beləliklə düşüncəsi
əğrilərin çirkin niyyətləri yerin almayacaq.*⁸

Behram Esedi'nin Kitaplarının Konusu

İran'da resmi dilin Farsça olması ve Türkçe eğitimin olmaması nedeniyle Türk çocukları ana dilleri olan Türkçe ile eğitim görememektedirler. Arap alfabesinde hazırlanan sınırlı sayıdaki Türkçe kitaplar ise bu konuda eksikliği gidermek için çok yetersizdir.

Birkaç kişinin kendi çabalarıyla bu işi üstlenmesi ve sınırlı sayıda kişiye ulaşması da yetersizdir. İran'da Azerbaycan Türkçesi'nin yazılı edebiyatı birkaç eserden öteye geçmemektedir. Son zamanlar insanların kendi çabalarıyla Azerbaycan Türkçesi'ni öğrenmeye başlamaları da sevindirici bir gelişmedir; ancak yetersizdir.

Behram Esedi'nin kitaplarının ana konusu çocuklara Türkçe öğretmek olmuştur. Yazar, eserlerinde bir taraftan çocuğu eğitirken diğer taraftan da ona ana dili olan Azerbaycan Türkçesi'ni öğretmektedir.

Onun şiirlerinde doğa ve tabiat unsurları da işlenmiştir. Mesela, "Ağaçlar" ve "Ağaçları İncitmeyelim" adlı şiirlerinde ağaç ve doğa sevgisini işlediğini görmekteyiz.

*Gedek ağaçlara sarı
İncitmeyek ağaçları,
Olmasa da qızıl qanı
Vardır ağaçların canı,
Qabuklarını soymayaq
Üstüne tamğa vurmayaq,
Olmasada ağaçda ses
Yapraq ilə alır nefes⁹*

Dil ve Üslup

Behram Esedi'nin çocuk kitaplarını konu, dil ve üslup yönünden incelediğimizde bunların çocuk edebiyatı alanında eğitsel özelliği olan eserler olduğunu görmekteyiz. Esedi için en önemli olan husus; çocuklara Türk dilinin öğretilmesi, ana dillerine yabancı kalmamalarıdır. Bunun yanı sıra her türlü millî ve manevî değerleri çocuklara aşılama da onun eserlerinin başlıca konularındandır.

Behram Esedi eserlerinde çocuklara ana dillerini basit şiirler ve çocuk üslubu ile öğretme yöntemini kullanmıştır.

Behram Esedi'nin dili Azerbaycan Türkçesi'dir. Şair, Azerbaycan edebî dilini kullansa da sözlü edebiyatın malzemelerinden bolca yararlanmaktadır. Şiirlerinde insanlık, dostluk, sevgi ve paylaşmak işlenmektedir.

"El Ele Düşme Dele" şiiri anonim halk şiiri olarak çocuk oyunlarında görülmektedir. Bu şiirde sevgi ve paylaşmak ön plana çıkmaktadır:

⁸ Esedi, *a.g.e.*, s. 5.

⁹ Esedi, *a.g.e.*, s. 15.

*Başmağın bir tayını,
Vererem alsın payını,
Bir tayı yoldaşımın,
Bir tayı da kardaşımın,
El ele biz vererik,
Dostluğu onda görerik,
El ele düğme dele,
Biz gedirik babam gile.¹⁰*

Vatan ve Milli Bilinç

İran Türkleri'nin en önemli kültür meselesi dildir. Azerbaycan Türkçesi'nin sözlü şekilde yaşaması ve yazılı edebiyatın olmaması kültürel açıdan sorunlar yaratmaktadır. Milli benlik ve kültürün başında dil gelmektedir. Duygu ve düşüncüyü ifade eden dil milli bilincin en önemli ögesidir. İran'da Azerbaycan Türkçesi'nin yazılı şekli milli bilince sahip olan yazarlar ve düşünürler tarafından kullanılmaktadır. Behram Esemi de bu yazarlardan biri olarak eserlerini Azerbaycan Türkçesi'yle yazmaktadır. O çocuklara bir taraftan dillerinin yazılışını öğretmekte bir taraftan da milli ve manevi değerleri aşılamaktadır.

Bir insanın dünyaya gelişi, anasından dil öğrenmesi ve vatan sevgisi kazanması "Vatan" adlı şiirinde bu şekilde işlenmektedir:

Veten

*İlk gün bu dünyaya,
Men ağlaya-ağlaya,
Gözü yumulu geldim,
Göz yaşa dolu geldim,
Vatan meni besledi,
Yaşamağa sesledi,
Dil öğrendim anamdan,
Öğüt aldım atamdan,
Dersi verdi müellim,
İlme açıldı dilim,
Hürmet ettim atama,
Mene veren butaya,
Anam - ana vatanım,
Men seninem, sen benim,
Dilim senin dilindir,
Bu vatan, bu elindir,
Sensiz bir an yaşamam,
Burdadır sözüm tamam,
Sen olmasan ölerem,
Senle diyip gülerem.¹¹*

¹⁰ Esemi, a.g.e., s. 16.

¹¹ Esemi, a.g.e., s. 18.

Vatan ve dil milli bilincin en başta gelen öğeleri olarak Behram Esedi'nin şiirlerinde yer almaktadır. Vatan sevgisini çocuk diliyle çocuk şiirlerinde başarıyla işleyen yazar “*Anam, Dilim, Vetenim*” adlı şiirinde bu üç öğeyi bir araya getirmiştir:

Anam, Dilim, Vetenim

*Çox sevirem anamı men,
Yaşadığım obanı men,
Şirindi çün anam benim,
Onca şirin obam benim,
Anam benim nazlı peri,
Öyredib şirin sözleri,
Anam mene dil öyredib,
Var bu dilde el öyredib,
Bu el benim elim olub,
Bu dil benim dilim olub,
Men anamı çok sevirem,
Bu obamı çok sevirem,
Üç şeydir candan sevenim,
Anam, dilim, vatanım.¹²*

Behram Esedi'nin Şiirlerinde Türkiye Türkçesi'nin Etkisi

Türkiye Türkçesi, sosyal medya ve özellikle Türk televizyonları vasıtasıyla tüm Türk Dünyası'nda yayılmaktadır. Türkistan'da ortak Türkçe haline gelmesi söz konusu olan Türkiye Türkçesi'nin İran'ın her tarafında olduğu gibi Güney Azerbaycan bölgesinde de yaygınlaştığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesi'ne özgü sözcükler, bir taraftan halk arasında yaygınlaşırken bir taraftan da kendi lehçe ve şiveleriyle yazan Türk yazarlarının eserlerinde de kullanılmaya başlamıştır.

Behram Esedi, yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye sınırına yakın Urumiye şehrinde doğup büyümüştür. Genellikle Güney Azerbaycan bölgesi Türk televizyon kanallarını izleme oranının yüksek olduğu bölgelerdir. Bu nedenle halkın ağızında Türkiye Türkçesi'ne özgü sözcüklerin kullanım oranı her geçen gün artmaktadır. Behram Esedi'nin şiirlerinde de Türkiye Türkçesi'ne özgü sözcükleri görmekteyiz: özel, papağan (*Hayvanları Tanıyalım* şiiri), yarasa (*Hayvanları Tanıyalım* şiiri), fırça (*Edebli ve Temizlik* şiirleri). Örneğin, “özel” sözcüğü Azerbaycan Türkçesi'nde yaygın değildir. Behram Esedi “*Bacımun Dili*” adlı şiirinde bu kelime şu şekilde kullanılmıştır:

*Hurdaca eli,
Çok şirin dili,
Dilidir özel,
Sözleri güzel.¹³*

¹² Esedi, a.g.e., s. 16.

¹³ Esedi, a.g.e., s. 12.

Sonuç

Çocuk kitapları, çocukların dil ve kişilik gelişimlerine önemli katkıları olduğu için bunlar büyük bir özenle hazırlanır. Çocuk dünyasına yönelik kitaplar, hem eğlendirici hem de öğretici konular içermelidir; ancak bu sayede bunlar çocuğun zihinsel ve bilişsel gelişmesinde önemli rol oynayabilir. Resmi dilin Türkçe olmadığı İran'da, bu tür kitapların Azerbaycan Türkçesi'nin öğretilmesi konusunda büyük işlevler yürüttüğünü görmekteyiz.

İran'da resmi dilin Farsça olması ve Türkçe eğitimin olmaması nedeniyle Türk çocukları ana dilleri Türkçe ile eğitim görememektedirler. Arap alfabesinde hazırlanan sınırlı sayıdaki Türkçe kitaplar ise bu konuda eksikliği gidermek için yetersizdir. Birkaç kişinin kendi çabalarıyla bu işi üstlenmesi ve sınırlı sayıda kişiye ulaşması da yetersiz. İran'da Azerbaycan Türkçesi'nin yazılı edebiyatı birkaç eserden öteye geçmemektedir. Son zamanlar insanların kendi çabalarıyla Azerbaycan Türkçesi'ni öğrenmeye başlamaları da sevindirici bir gelişmedir; ancak yetersizdir.

Yazar, şair, derlemeci ve araştırmacı Behram Esedî için Türkçe eğitimin yasak olduğu İran'da, ana dili olan Azerbaycan Türkçesi'nin korunması ve onun Türk çocuklarına öğretilmesi en önemli amaç olmuştur.

Behram Esedî, eserlerinde Azerbaycan Türk folklor unsurlarının işlenmesine önem vermiştir. Bu eserlerde; çocuk oyunları, masallar, hikâyeler, gelenek ve görenek, tabiat ve doğa unsurları, aile ilişkileri görülmektedir. Başta vatan, dil ve milli folklor olmak üzere milli öğelere sık sık yer vermiştir. Denebilir ki Behram Esedî halkının gelenek ve göreneklerini, folklor öğelerini şiirlerinde en çok işleyen Güney Azerbaycanlı Türk yazarlardandır. Özellikle yaşam biçimlerinin hızla değiştiği bu dönemde onun şiirlerinde eski yaşam biçimi, gelenekler ve görenekler belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır.

Behram Esedî, milli benlik ve milli bilince sahip olan bir yazar olarak eserlerini Azerbaycan Türkçesi'yle yazarak bu dili çocuklara öğretmeyi kendisine amaç edinmiştir. Türkçe'yi unutturmamak, milli ve manevi değerleri korumak ve onları yeni kuşaklara aktarmak onun asıl amacı olmuştur.

Kaynaklar

ESEDİ, Behram: *El Ele Düğme Dele*, Yaz Neşriyatı, Urumiye 2011.

_____ : *Hayvanları Tanıyalım*, Yaz Neşriyatı, Urumiye 2014.

_____ : *Gün Çıktı*, Yaz Neşriyatı, Urumiye 2014.

_____ : *Yağdı Yağışlar*, Yaz Neşriyatı, Urumiye 2017.

<http://www.yaznashr.blogfa.com/>, (erişim: 01.07.2020).

OĞUZKAN, A. Fahrettin: *Çocuk Edebiyatı*, Anı Yayıncılık, Ankara 2000.

TANJU, Ebru Hasibe: "Çocuklarda Kitap Okuma Alışkanlığı'na Genel Bir Bakış", *Aile ve Toplum*, Cilt: 6, Sayı: 22, Ankara 2010.

BULGAR TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER 3: KUBER KİŞİ ADI; KUVIARIS, KÜRİGİR BOY ADLARININ KÖKEN VE ANLAMLARI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalemizde Bulgar Türklerine ait üç kelime incelenmiştir.

İlkin Büyük Bulgaristan'ı kuran Kobrat'ın dördüncü oğlu Kuber'in köken ve anlamı üzerinde durulmuş, sondaki -er'in Türkçenin geniş zaman eki -ar olduğu, adın ilk hecesinde -a- > -u- değişimi vuku bulduğu ve adın yeniden oluşturulmasının *Kabar olduğu ortaya konulmuştur. -a- > -u- değişimi günümüz Çuvaşçasında da görülür. *Kabar'ın anlamı Türkçe "başkaldırır, isyan eder; asi"dir. Bu anlama Hazarların Kabar "başkaldırır, isyan eder; asi" boy birliği adından yararlanarak vardık.

İkinci olarak Kuviar-is boy adı incelenmiş, kelimenin *Kabar kişi adıyla bağlantılı olduğu gösterilmiştir. Anlamı "başkaldıran(lar), isyan eden(ler), asi(ler)"dir.

Üçüncü olarak Kürigir boy adı incelenmiş, bunun Orkun yazıtlarında geçen kūrā- "kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilmez olmak" fiilinden -gir topluluk ekiyle türeyen bir isim olduğu anlatılmıştır.

Böylece Bulgar Türklerine ait üç sorunsal aydınlığa kavuşturulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kuber, Kuviaris, Kürigir, Kabar, Bulgar Türkleri.

Research And Examinations On Bulgar Turkish 3: The Origin And Meanings Of The Person Name Of Kuber, The Clan Names Kuviaris And Kürigir

Abstract

In this article, I examined three words that comes from Bulgar Turks.

I firstly analyzed the origin and meaning of Kuber, the fourth son of Kobrat, who first founded Greater Bulgaria. I revealed that the trailing -ar / -er of Kub+er was a simple present tense suffix, and the first syllable of the name occurred in the -a- > -u- change. This phenomenon is also seen in Chuwash language today. The meaning of *Kabar is "someone who revolts, who rebels"

* Dil Bilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

in Turkish. I reached this conclusion by analyzing *Kabar*, a clan name of the Khazars, and it means someone who rebels or who revolts.

Secondly, I analyzed the clan name *Kuvaris* and I showed that the word is associated with the name **Kabar*, a person name. The meaning of *Kuvaris* is “those who rebel, those who revolt.”

Thirdly, I analyzed the name of *Kürigir*, a clan name also and I showed that it was a name derived from the verb *kürä-* with the community suffix in the Orkun inscriptions and it means “to be independent, to be unmanaged.”

Thus, in this paper, I explained three problematic words belonging to the Bulgar Turks.

Keywords: *Kuber, Kuvaris, Kürigir, Kabar, Bulgarian Turks.*

1. KUBER KİŞİ ADI

Büyük Bulgaristan hanı Kobrat'ın (ölümü 641-42) oğullarından birinin adı Kuber'dir. Patrik Teofanes ve Patrik Nikeforos'a göre Büyük Bulgaristan hanı Kuvrat'ın dördüncü oğlu Kuber, kavmiyle (ülüşüyle) birlikte Panonya'ya gitmiştir.¹

Kuber daha sonra Avar kağanıyla anlaşamayıp *Miracula Soncti Dimitri*'ye göre VII. yüzyılda Sirmium'dan Doğu Roma (Bizans) toprağına göçmüştür.²

Kuber'in esas yeri Sirmium'a çok yakın olan Szerémség'di (Szerémség Macarcasıdır; Sırpçası Srem, Hırvatçası Srijem'dir).

Latince Sirmium denilen kent, bugün Sırbistan sınırları içerisindeki Sremska Mitrovica'dır; Sava ırmağının sol kıyısındadır. Tuna'nın güneyinde, Tuna'ya çok yakındır ve Belgrad'ın batısındadır. Türkçede Dimitrofça, Hırvatçada Srijemska Mitrovica, Macarcada Szávaszentdemeter veya Mitrovica denir. Sirmium 580-82 arasında Avar Türkleri tarafından kuşatılmış ve Doğu Roma'dan alınmıştır. Kentin kuzeybatısında Slovenya ile Hırvatistan sınırındaki Zupanja şehri (Hırvatistan'a aittir) Göktürk, Avar, Bulgarların kullandığı Türkçe *çuban* unvanından geriye kalan bir anıdır.

Kaynaklar Kuber Bulgarlarının Selanik civarına yerleştiğini yazarlar. Géza Fehér'e göre yerleştikleri yer Makedonya'nın Bitola (Osmanlı'da Manastır) ve Prilep (Osmanlı'da Pirlepe) bölgesidir.³ Bu kentler Makedonya'nın güneybatısındadır.

Artomonov, Kuber Bulgarlarının Bitola (Manastır)'ya yerleştikten sonra Solunia'yı (Fehér Slavini yazar⁴) ele geçirmeye çalıştıklarını belirtir.⁵ Bu da Türk ruhunu yansıtan bir davranıştır.⁶

1.1. Yazımı ve Zamanı

Moravcsik, **Kouber** (κουβερ) yazar (*u'nun* üzerinde dalgali bir çizgi vardır).⁷ Okunuşu Kuber'dir (Bundan sonra okunuşu olan Kuber biçiminde geçecek-

¹ István Vásáry, *Eski İç Asyanın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 210.

² Hâmit Zübeyir Koşay, “Macarların Eski Tarihi”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974, s. 284.

³ Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 39, 68.

⁴ Fehér, *a.g.e.*, s. 68.

⁵ M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 151.

⁶ Geniş bilgi için şu makalemizi okuyunuz: Yusuf Gedikli, “İtalya ve Makedonya'ya Bulgar Türklerinin Macaristan'dan Göçleri”, *Yesevi*, Sayı: 257, Mayıs 2015, s. 21-22.

⁷ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, II, s. 165.

tir). Yunancada *-b-* sesi bilahare *-v-* sesine intikal ettiği için tarih kitaplarında Kuver diye de yazılır.

Moravcsik'te Doğu Romalı yazarların adı **Gouver** (Γουβερ), **Goumer** (Γουμερ) yazdıkları da gösterilir.⁸ *-m-* sesi *-b-*'den değişmiştir. Bu, Doğu Romalıların dilinde böyle olmuş olabilir.

Yineleyelim ki adın orijinali Kuber'dir ve anılan kişi VII. yüzyılda yaşamıştır.

1.2. Görüşler

1. Macar arkeoloğu Géza Fehér (1890-1955), Makedonskiy Pregled'in 1928 yılında yayınladığı "*Eski Bulgarların Makedonya'da ilk görünüşü ve Küver adının izahı*" başlıklı makalesinde (4, 89 ff)⁹, Kuber'i Türkçe **Küver** "*kök + er*", yani "*asil erkek*" olarak düşünür.¹⁰

G. Fehér; görüşünü sonraki makalelerinde de tekrarlar ve adın yeniden oluşturmasını yine Küver yazar.¹¹ (Fehér'in Macarca makaleleri elimizde yoksa da, Moravcsik'in Fehér'e yaptığı atıftan imlanın Küver olduğunu anlıyoruz.¹² Ayrıca Macar Türkoloğu arkadaşımız İmre Baski'ye yolladığımız iletiye 30 Temmuz 2020 günü, saat 11.45'te aldığımız yanıtta imlanın Küver olduğu belirtilmiş ve Rasonyi'nin *Tuna Köprüleri* kitabına başvurmamız istenmiştir. Yine Macaristan'da bulunan Türkolog arkadaşımız Attila Jorma ile 2 Ağustos 2020 günü, saat 20.17 - 20.25 arasında bir telefon görüşmesi yaptık. Görüşmede Jorma, Fehér'in *Bulgar Türkleri Tarihi* adlı Macarca bir kitabının bulunmadığını, yalnız Bulgar Türklerinden söz eden birçok makalesinin olduğunu söyledi. Bu bilgiye göre Türkiye'de yayınlanan *Bulgar Türkleri Tarihi* adlı kitap (TTK, Ankara 1984), Fehér'in Bulgar Türkleriyle ilişik makalelerinden derlenmiştir).

2. Menges 1951'de, **Kuver** kişi adının *kubı = kuba sıfatı ile er isminden türediği kanaatini açıklar. Kub'er ~ Kuv'er (< *kubı er).¹³ Bunun anlamı "*sarı er*"dir.

3. Talat Tekin, Kouber (böyle yazar) kişi adının Kuviar-is boy adıyla "*ilgili görüldüğünü*" söyler; Tekin Menges'in Kuviar-is boy adını "*sarışın, sarımtrak*" olarak açıklamasını kabul ettiğine göre, Menges'in "*sarı er*" anlamını da zımnen kabul ediyor demektir.¹⁴

Fakat bunların hiçbiri bizi ikna etmedi.

1.3. Laszlo Rasonyi'nin görüşleri

Rasonyi de Kuber'in yeniden oluşturmasını Fehér'e uyararak Küver yazar.¹⁵

⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 165.

⁹ Hâmit Zübeyir Koşay, "Türkolog ve Bizantolog Géza Fehér'in Hayatı ve Eserleri (1890-1955)", *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974, s. 373; / Aynı yazar, "Bulgar Türklerinin Eski Tarihi", *aynı yapıt*, s. 284.

¹⁰ Rasonyi, "Kuman Özel Adları", *Doğu Avrupada Türklük*, Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 90 vd.

¹¹ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 39, 68.

¹² Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 165.

¹³ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 58.

¹⁴ Tekin, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁵ Laszlo Rasonyi, "Kuman Özel Adları", s. 90.

Rasonyi adın çözümünde güçlüklerle karşılaştığını, fakat ilk hecede *kök*, *kük* renk adının duyumsandığını, sözcüğün ayrıca “*gök*, *asil*, *ileri gelen*” anlamlarının olduğunu, kelimenin *küg-er* olarak iki kısımdan ibaret bulunduğunu, “*asil adam*” anlamına geldiğini belirtir.¹⁶ Başka deyişle *kök*, *kük* unsuru renkle ilgili görür, aynı zamanda Fehér’in görüşüne yakın durur.

Rasonyi *Kök-khan* “*asil kağan*”; *Kök-böri* “*maviye çalar gri renkte kurt*”, *Kök-alp* “*asil kahraman*”, *Kök-bars* “*maviye çalar gri, asil bars*”, *Kök-bolsun* “*asil, ileri gelen olsun*”, *Kökey* “*asilcik*” ve benzeri örnekleri sıralar; *Küver* adının, 300 yıl sonra Peçeneklerin *Küerçi-çor* boy adında gizlendiğini, *kük* sözcüğünün, *kök* kelimesinin eski bir değişiminden başka bir şey olmadığını, *Küver*’in halkıyla birlikte Avar kağanının egemenliği altına girdiğini, *Küver*’in Onogurlarının büyük bir kısmının Macar olduğunu ve *Sekil* boyunun onunla birlikte bulunduğunu sözlerine ekler.¹⁷

Rasonyi son yapıtlarından birinde konuya tekrar döner. Géza Fehér’in sözü *Kuver* veya *Küver-i* diye okumasında ve kelimenin renk adı olduğunu tahmin etmesinde haklı olabileceğini (yukarıda “*asil erkek*” demişti), adın Onogur Türkçesinde köger > küger > küver “*gri, mavi*”yi ifade edebileceğini, bunun Peçeneklerin *Küerçi-çur* kabile adıyla karşılaştırılabileceğini söyler.¹⁸

1.3.1. Rasonyi’nin ve Fehér’in Görüşlerinin Eleştirisi

Rasonyi’nin görüşleri çelişkilidir. Kuber adını *Köger ~ *Küger veya *Küver olarak düşünür; hem ilk hecede *kök*, *kük* renk adının hissedildiğini söyler, hem Fehér’i haklı görür, onun verdiği “*asil adam*”, “*asil erkek*” anlamlarında “*gerçek payı*” bulunduğunu belirtir.

Rasonyi ve ondan önce Kuber’i açıklama denemesinde bulunan Fehér’in bir yanlışı da Kuber adını *-b-li* olarak değil, *-g-li* veya *-v-li* olarak açıklama denemesinde bulunmalarıdır. Oysa *-b-* birincil bir sestir ve *-b-li* biçimi esas alıp onu yeniden oluşturmak ve anlamlandırmak gerekir. Çünkü üzerinde durduğumuz kişinin kayda geçen adı Kuber’dir; *Köger ~ *Küger veya *Küver değildir. Dolayısıyla yeniden oluşturulan *-g-li* *Köger ~ Küger ve *-v-li* *Küver biçimlerini baştan saf dışı bırakmak durumundayız.

Peçeneklerin *Küerçi-çur* kabile adına gelince, ikinci unsurun çur unvanı olduğu birçok kez yazılmıştır. *Küerçi*, *Kürç olabilir. *-üe-* bükük ünlüsü kök ünlüsünün uzun olduğuna işaret ediyor. *Kürç’ün anlamı için şimdilik bir şey diyemeyeceğiz. Fakat “*gri, mavi vb.*” bir renk adı olmadığını söyleyebiliriz. Belki bir ağaç adıdır. Anadolu’da **kürüç** “*bir çeşit sert ağaç*”, Karaçayca **kürüç**, Kuban Bulgar Türkçesinden Macarcaya geçen **köriş** “*dişbudak ağacı*”dır.¹⁹ (Bu ağaç ok yapımında kullanılmış olabilir mi?).

Kısaca Rasonyi ve Fehér’in görüşleri doğru değildir.

¹⁶ Rasonyi, “Kuman Özel Adları”, s. 90.

¹⁷ Rasonyi, s. 90 vd.

¹⁸ Laszlo Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, Çev. Hicran Akın, TKAE Yayınları, Ankara 1984, s. 17.

¹⁹ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: 8, s. 3047 / Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 812.

1.4. Fikir Jimnastiklerimiz

Yukarıda özetlediğimiz görüşler bizi tatmin etmemiştir. Dolayısıyla araştırmaya ve düşünmeye devam ettik ve şu fikir jimnastiklerini yaptık:

1. Gümüşhane ilimizde **kuver** “*taş yığını*”dır.²⁰ Kobrat’ın oğlu olan Kuber’in anlamının bu olabileceğini düşündük. Kuber (> *Kuver) kişi adı taşın sertliğiyle ilişkili yahut Türk ve Moğullarda kutsal olan *oba*, *obaga* denilen taş yığınlarıyla alakalı olabilirdi.

2. **Kuber** (> *Kuver)’in, kugu + er birleşiminin kaynaşmasından meydana gelen bir şekil olabileceğini de düşündük. Eski Uygurcada **koğu**, Kaşgarlı’da **kugu** “*kuğu kuşu*”dur.²¹ Kugu + er > Kuver. Tuna Bulgarcasında g > v olgusu aşırı şekilde mevcut olup örneğin kolagur > kuluvr (hluvr) “*kılavuz*” kelimesinde de görülür.²²

3. Kuber’in *kub + er, yani “*güçlü kuvvetli er*” olabileceğini fiktrettik. Bu görüşümüz tamamen varsayımsaldır. Bu varsayımı Anadolu’daki *kucur* sözcüğünün “*güç kuvvet*” anlamına gelmesinden ötürü ileri sürmüştük. Her iki söz ocaktaş olabilirdi.

4. Sondaki *-er* ögesini geniş zaman eki veya sıfat-fiil eki olarak alırsak, birinci unsurun bir edim (fiil) olması olanaklıdır. Bu edim varsayımsal *kub- veya *köb- “*ödemek*” olabilir mi? *Kub + er veya *köb + er “*öder.*” Türklerde Ödemiş kişi adı vardır. Birçok kişi bu adı taşır.

Bu fikir jimnastiklerimizin hiçbiri bizi tatmin etmedi.

1.5. Kuber’in Gerçek Adı

Kendi görüşlerimizden de tatmin olamadığımız için konu üzerinde düşünmeyi sürdürdük. Nihayet Kuber’i *Kabar biçiminde yeniden oluşturduk. Şöyle ki:

Sondaki *-er*, Türkçenin geniş zaman eki olan *-ar’dır*. Doğu Romalılar Türkçe *-a-ları* kimileyin *-e-* yazarlar. Bu karara Doğu Roma kaynaklarının Türkçe *açık e’leri a* yazmalarından varıyoruz.²³ Tersinden düşünürsek *a’lar* da *açık e* yazılabilir. Örneğin *Bleda* adında *-a-nın*, *-e-* yazıldığı görüşünderiz; adın doğrusu *Bleda* değil, **Blada*’dır. Yeniden oluşturması **Baldag*’dır. *Açık e’ler a’ya*, kapalı *e’ler i’ye* yakın seslerdir. Yakın seslerin birbirinin yerine geçmesi doğaldır ve yabancılardan yaptığı kayıtlarda bu tür uygulamalara tesadüf edilmesi olağandır.

Kuber’deki *-er* ögesinin aslının *-ar*, başka deyişle kalın olduğuna Kuber’le ilgili olan Kuviar-is boy adının *-ar-* ögesi de tanıklık eder. Kuviar-is’teki *-ar-* ögesi ince değil, kalındır.

Kuber’deki *-u-*, Barsil ve Sabar kavim adlarının X. - XI. yüzyıllarda Bursula ve Suvar oluşunda gördüğümüz *-a- > -u-* değişiminin bir sonucudur (Biraz aşağıda üzerinde duracağız). Hatta günümüzde Başkurt Türklerinin Yurmatı boy adı da Sarmat kavim adından *-a- > -u-* değişimiyle gelişmiştir.

²⁰ Bilge Seyidoğlu, *Gümüşhane Masalları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973, s. 665, 685.

²¹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993, s. 119. / *Divanü Lügatit Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 75.

²² Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 48.

²³ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 84, 367. / Rásonyi, *Doğu Avrupa’da Türklük*, s. 83, 182, 366, 367.

Kök ünlüsünün *-a-* olduğunu tespitleyince baştaki *kub-* unsurunun aslında **kab-* olduğunu anlıyoruz. **Kab-* fiil köküne *-ar* geniş zaman ekini birleştirdiğinde **Kabar* biçimini elde ediyoruz. Bu sözcük bize 830 (Rasonyi böyle der²⁴) veya 850'lerde Hazarlara isyan edip Macarlara katılan üç Türk boyunun ortak adı olan *Kabar* boy birliğini anımsatır. İlk olarak Vambery, ikinci olarak Nemeth, *Kabar* boy birliği adınının *kab-* "*başkaldırmak, isyan etmek*" ediminden geldiğini ortaya koymuşlardır.²⁵ Rasonyi "*asiler*"²⁶, Golden "*ayaklananlar, asiler*"²⁷ diyerek bu görüşü kabul ederler. Bu görüş bizce de doğrudur.

NOT: *Kab-* fiilinin, bildiğimiz *kabar-mak* "*kafa tutmak, horozlanmak*" fiiliyle anlamca bir bağlantısı olabilir. *Kabar*'ın gövde-fiil olması bunu destekler.

Sonuç olarak Büyük Bulgaristanlı Kuber kişi adının yeniden oluşurması **Kabar*'dır; anlamı "*başkaldırır, karşı durur, isyan eder; asi*"dir. Bu anlamı vermemizde Hazarlardan ayrılan *Kabar* boy birliğinin "*başkaldırır, isyan eder*" anlamı anahtar rol oynamıştır. **Kabar*, Türk kişi ve kavim adlarına tam olarak uyan bir addir. Krş. Aşağıdaki Kürigir'in anlamıyla ve Osmanlıca *Eslemes* "*baş eğmez, kimseyi dinlemez*" kişi adıyla.

1.6. **Kabar*'daki *-a-* > *-u-* değişimi

İlk hecede vuku bulan *-a-* > *-u-* değişimi üzerinde biraz durmak istiyoruz. Büyük Bulgaristan'da, VII. yüzyılın ilk yarısında en azından bu kelimedede ilk hece ünlüsü *-a-* > *-u-* evrimiyle yuvarlaklaşmış, **Kabar* > *Kuber* olmuştur. *Kuber*'in babası 641-42'de ölmüştür (Kendisi bu tarihte kaç yaşındaydı, bilemiyoruz). Yalnız Büyük Bulgaristan'da *-a-* > *-u-* değişiminin VII. yüzyılın ilk yarısında olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Bu olgu ve bulgu bizce pek önemlidir. Çünkü bu, *-a-* > *-u-* değişiminin *şimdilik* bildiğimiz en erken ve ilk örneğidir.

**Kabar* > *Kuber* kişi adındaki *-a-* > *-u-* değişimini, sonraları İdil bölgesindeki Türk kavim adlarında görürüz. Örneğin *-a-* > *-u-* değişimine uğrayan Barsil kavim adını İbni Rusta'da (öl. 922-948 arasında) ve 982'de yazılan anonim *Hudud'ül Alem'de Bursula* olarak buluruz.²⁸ Aynı değişime uğrayan Sabar kavim adı da *Hudud'ül Âlem'de Suvâr ~ Şuvâr* biçimindedir.²⁹ Kaşgarlı 1072-74 arasında Suvar kavim adına yer vermiştir. Kaşgarlı'da *sulak* "*dalak*" da *-a-* > *-u-* değişimi gösteren İdil Bulgarcası bir sözdür (18 Mayıs 2019). Gerçi Kaşgarlı'daki *sulak* dışında İdil Bulgarcasının elimizde olan dil verilerinde *-a-* > *-u-* değişimini göremiyoruz. Ancak İdil Bulgar Türkçesinin çağımızdaki devamı sayabileceğimiz Çuvaşçada *-a-* > *-u-* değişimi kurallıdır. Mesela Genel Türkçe *at*, Çuvaşçada *ut* biçimindedir. Dolayısıyla **Kabar*'da *-a-* > *-u-* değişimi olduğu yönündeki açıklamalarımız gayet mantıklı, inandırıcı ve kandırıcıdır.

²⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Çev. Hamit Zübeyr Koşay, TKAE y., Ankara 1971, s. 117, 128.

²⁵ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006, s. 162.

²⁶ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 117.

²⁷ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 164.

²⁸ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1998, s. 37, 70.

²⁹ V. Minorsky, *Hududü'l-Âlem - Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çevirenler: Abdullah Duman - Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 124.

2. KUVİARİS BOY ADI

Bulgar Türklerinin 60 nolu Grekçe yazıtında geçen bir boy adıdır. Yazıtta “Zera **Tarkan Negavon-ai-s**”ın boyu olarak geçer.³⁰

2.1. Yazımı ve Zamanı

Moravcsik **Kuviarıs** (κουβιάρης) yazar.³¹ Yazıt VIII. - IX. yüzyıllarda dikilmiş olmalıdır.

2.2. Görüşler

1. Moravcsik, **Kuviarıs’in** *-aris* (-άρης) unsurunu Türkçe *är, äri* olarak düşünür.³²

2.a. Menges’in 1951’deki bir açıklaması Kuviar boy adının Türkçe kuğudan geldiği yönündedir. Menges eski Rus kroniklerinde geçen ve kuzeybatıda oturan bir Türk kabilesinin adının **Kovuyi** olduğunu, bunun Türkçe *kovu ~ kuvu* “kuğu”nun sonuna Rusça çoğul eki *-i’nin* gelmesiyle Kovuyi biçimini aldığını söyler.³³ Menges’in bu açıklaması Kovuyi boy adı için doğru olabilir. Zira kuğuların Türk kültüründe özel bir yeri vardır.

2.b. Menges’in 1951’deki diğer bir açıklaması Kuviar-is boy adının “büyük olastıklıkla Türkçe *kuba sarşın, sarıntrak*” anlamındaki sıfattan türediğini yönündedir.³⁴

3. T. Tekin, Menges’in Kuviar-is boy adının “*sarşın, sarıntrak*” anlamına geldiği yönündeki görüşlerini kabul eder. Tekin, Kaşgarlı’da (1072-74) **kuba** “kestane rengi ile sarı arası bir renk”, *Codeks Cumanicus*’ta (1303) **kuv** “*sarıntrak beyaz*”, Abu Hayyan’da (1312) **kuba ~ kuvu** “*toprak rengi*”³⁵ örneklerini sergiler; bunlardan sondaki **kuvu** şeklinin daha eski bir *kubi biçimine gittiğini, bunun da **Kuviar-is’in** kökü olan *kwi ile bir ve aynı olduğunu, sözcüğün aslının Kuviar-i ya da Kuviar-is olması gerektiğini yazar. Sözcükteki *-ar ögesinin* Altayca çoğul eki olduğunu ve büyük ihtimalle Türkçe *-lar, -ler* çoğul ekinin içinde bulunduğunu belirtir.³⁶ Tekin, ayrıca Kub’er ~ Kuv’er kişi adıyla Kuviar boy adının “*ilgili görüldüğünü*” yazar.³⁷

2.3. Görüşlerin Eleştirisi

Moravcsik’in, Menges’in ve Menges’in ikinci görüşünü onaylayan T. Tekin’in görüşleri doğru değildir. Yalnız Talat Tekin’in Kub’er ~ Kuv’er kişi adıyla Kuviar boy adının “*ilgili görüldüğü*” fikrinin ses açısından (anlamca değil) doğru olduğunu aşağıda göreceğiz.

T. Tekin, Menges’in görüşlerini özetlerken Kuman kavim adının da *kuba* “*sarşın, sarıntrak*” sıfatından geldiğini yazar (Kuman < *kuban).³⁸ Biz bunu

³⁰ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 57.

³¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 165.

³² Moravcsik, *a.g.e.*, s. 165.

³³ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 58.

³⁴ Tekin, *a.g.e.*, s. 57.

³⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 57.

³⁶ Tekin, *a.g.e.*, s. 58.

³⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 58.

³⁸ Tekin, *a.g.e.*, s. 57.

doğru bulmuyoruz. Çünkü *kuba* sözünün sonunda *n* yoktur. O çağlarda *-b- > -m-* değişimi zordur; olsa da nadirdir. Ayrıca XI. yüzyıl öncesindeki Türk boy, kabile, kavim, kişi adlarının renklerden oluşması zayıf ihtimaldir. Kuman adı bizce *Kung, yani Hun adıyla aynı köktendir ve Kuman (< *Kungan)'ın anlamı “güç, kuvvet”, daha uygun bir ifadeyle “güçlü, kuvvetli”dir.

2.4. Kuviar-is ne olabilir?

Önce Yunanca *-is* ekini atalım. Geriye Kuviar kalır. Ortadaki *-i-* türeme veya Yunanca yazım özelliğidir. Onu da atmamız gerekir. Geriye *Kuar kalır. *Kuardaki *-v-’yi* birincil ve asli ses olan önceli *-b-* ile değiştirirsek, sözcük *Kubar biçimini alır. *-u-* ünlüsü yukarıda Kuber’de gördüğümüz üzere *-a- > -u-* değişiminin bir sonucudur. *-u-’yu* da *-a-* ile değiştirelim: O zaman *Kabar biçimini elde ederiz. Böylece yukarıda *Kabar > Kuver kişi adıyla bir ve aynı olan bir boy (kabile) adına ulaşmış oluruz. Anlamı “başkaldırır, isyan eder, karşı gelir; asi”dir. Sözcük boy (kabile, topluluk) adı olduğuna göre anlamı “başkaldıranlar, isyan edenler, karşı gelenler” olarak genişletilebilir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere bu anlam Türk kişi ve boy adlarına ziyadesiyle uygundur.

Kuviar adlı boy, başındaki kişinin adıyla anılmıştır (Önce bu adda bir kişi olmalı ki, ona bağlı bir boy bulunsun). Bu da muhtemelen yukarıda üzerinde durduğumuz Büyük Bulgaristanlı Kobrat’ın oğlu olan Kuber (< *Kabar)’dir. Demek ki *Kabar boyu, *Kabar, yani Kuber adlı kişinin boyuydu (ülüşüydü). Kabar’ın Makedonya’ya yerleştiğini biliyoruz. Bu boydan çıkan “Zera **Tarkan Negavon-ai-s**”, Bulgar bürokrasisinde önemli bir görev elde etmiş olmalıdır.

Özetle Kuber (< *Kabar) kişi adı, Kuviar boy adından daha eskidir. Bu karara hem Kuber’in VII. yüzyılda yaşamasından, hem boy adının IX. yüzyıla tarihlenmesinden, hem de Kuber’de *-b-* sesinin olmasından varıyoruz. *-b-* birincil bir sestir. Oysa *-v-* sonracıdır.

2.5. Hazarların Kabar Boyu

Demek ki Tuna Bulgar Kuviaris boy adı *Kabar’dır ve *Kabar adı, 830’larda veya 850’lerde Hazarlara isyan edip Macarlara katılan Kabar boy birliği adıyla bir ve aynıdır. Yalnız boylar aynı değil, farklıdır. Hazarların Kabar boy birliği, 830’larda veya 850’lerde ayrılıp Macarlara katılmıştır. Oysa Balkanlardaki *Kabar kişi adı ve *Kabar boyu daha eskidir. Kişi ve boy 600’ler ile 850’ler arasında yaşamıştır (Hazarların Kabar boy adı üzerinde bağlantılı boy ve ulus adlarıyla birlikte daha sonra duracağız).

Şimdi burada bir soru sormamız gerekiyor: Neden Tuna Bulgarcasında IX. yüzyılda Kuviar olan boyun adı, hemen hemen aynı yıllarda Hazarcada, Kabar biçiminde, yani asli ünlüsünde kalıyor?

Bunun yanıtı şöyledir: Tuna Bulgarcası ve Hazarca gerçi Ogur dilleridir. Fakat her ikisi ayrı halktır; ayrı bölgelerde yaşamışlardır. Dolayısıyla gelişim ve değişim çizgileri farklıdır. Ayrıca komşularından da etkilenmişlerdir. Nitekim Büyük Bulgaristan’da VII. yüzyılın ilk yarısında Kuber’de *-a- > -u-* değişimini gördük. Yukarıda İbni Rusta’nın X. yüzyılda İdil Bulgarcasında Bursula

(< Barsil), *Hudud'ül Alem*'in aynı yüzyılda Suvâr ~ Şuvâr (< *Sabar), Kaşgarlı'nın XI. yüzyılda Suvar (< Sabar), sulak (< *dalak) kayıtlarında -a- > -u- değişimini saptadığımızı bildirdik (11 Haziran 2019).

NOT : Böyle yazdıktan sonra *TDAYB 1953*'te A. Dilaçar'ın yazısını tekrar okuduk. Yazıda Kabar boyunun Doğu Türk öbeğinden bir Türkçe konuştuğu, dil yadigârlarının buna işaret ettiği yazılmıştır.³⁹ Bu bilgiyi elde edince yukarıdaki soru kendiliğinden cevaplanmış olmaktadır. Demek ki Hazarların Kabar boyunda -a- > -u- değişimi olmaması, onların Doğu Türkçesi, yani şaz Türkçesi konuşmalarından ileri gelmiştir. Durum böyle olmasaydı bile yukarıda ortaya koyduğumuz gerekçeler son derece mantıklı ve kanıtlıdır.

3. KÜRİGİR BOY ADI

Tuna Bulgar **Kürigir** boy adı, 61 nolu yazıtta geçer. Jupan Tarkan sanını taşıyan Hsun-os (XCOYNOC)'un mensup olduğu boyun adıdır.⁴⁰

3.1. Yazımı ve Zamanı

Beşevliyev **Kürigir** (KYPIГHP) yazar.⁴¹ Tahminimizce IX. yüzyıla aittir.

3.2. Görüşler

Menges 1951'de, Ön Bulgarca “*küri cesur, asil, güçlü kuvvetli” sıfatından -gir ekiyle türemiş olduğu fikrini ortaya atmıştır. T. Tekin de Tuna Bulgar boy adları içinde açıklanmaya en uygun olan adın bu olduğunu belirtir ve Kürigir, Menges'in işaret ettiği gibi Ön Bulgarca “*küri ‘cesur, asil, güçlü kuvvetli’ sıfatından -gir ekiyle türemiş olmalıdır” der.⁴² Burada “cesur, asil, güçlü kuvvetli” olarak 3 ayrı kavram görülüyor. Boyun adı bunlardan yalnız biri olmalıdır. Kaşgarlıda geçen “cesur” anlamındaki *kür* sözcüğünü diğer anlamlardaki *kür* ve *gür* sözleriyle karıştırmamak gerekir.

Tekin -gir ekini topluluk eki olarak kabul eder ve bu ekin Oğuzların Yüregir ~ Üregir boyunun adında bulunduğunu belirtir. Ayrıca Pritsak'a dayanarak Tunguz boy kabile adlarından Dulu-gir, Kureka-gir, Baya-gir, Bulda-gir, Kindi-gir örneklerini verir.⁴³

3.3. Kürigir Boy Adının Anlamı ve Kökeni

Bize göre Kürigir boy adı Kül Tigin (Köl Tigin değil) ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *kürä*- “kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilmez olmak” edimindedir.⁴⁴ *Küre*- fiilinin kökü “kaçak, bağımsız, yönetilmez” anlamında bir *gür (*kür değil) ad kökü olmalıdır. -i, isimden edim (fil) yapma ekidir. Kürigir'in üç heceli olması sözcüğün bir fiilden türediğini göstermektedir. Sözcük doğrudan doğruya isim olsaydı yüksek olasılıkla iki hece olurdu; Kürigir değil, *Kürgir olurdu.

-gir elemanı Tekin'in söylediği gibi “topluluk eki”dir. Kürigir'in anlamı ise “bağımsız, yönetilemeyen (kişiler topluluğu)”dir. Kürigir boy adı da Türk ruhu-

³⁹ A. Dilaçar, “Batı Türkçe”, *TDAYB 1953*, s. 82.

⁴⁰ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 58.

⁴¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 57.

⁴² Tekin, *a.g.e.*, s. 58.

⁴³ Tekin, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁴ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000, s. 87.

na tamamen uygun bir anlamı yansıtmaktadır. Tıpkı Kabar kişi adı ve Kabar boy adında olduğu gibi.

Tekin'in söylediği gibi gerçekten de Oğuzların Yüreğir boyundaki ek *-gir* topluluk ekidir. Kürigir ile kıyaslarsak *yüre- ~ *yüri- ediminden türediğini düşünmeliyiz (Yoksa *yürek* sözüyle mi ilişiktir?).

-gir topluluk ekinin değişkeni *-gül'*dir. Günümüz Türkçesindeki Çiçekgil, Bilgegil, Alpergil kişi adlarına ulanan ek budur. Yazık ki bunun yerini giderek *-lar, -ler* çoğul ekleri almaktadır.

4. SONUÇ

Bulgar Türkçesine ait bir kişi ve iki boy adını inceledik ve şu sonuçlara vardık:

İlk olarak Kuber kişi adının Türkçesinin *Kabar olduğunu ortaya koyduk ve bu kelimenin ilk hecesinde VII. yüzyılda *-a-* > *-u* değişimi olduğunu gösterdik. *-a-* > *-u-* değişimini X. - XI. yüzyıllarda yazan İslam coğrafyacılarının aktardığı Barsil > Bursula ve Sabar >> Suvar kavim adlarında görürüz. Kaşgarlı ek olarak *sulak* (< *dalak) sözünü de kayıtlamıştır.

İkinci olarak Kuviar-is boy adını inceledik; bunun Türkçesinin de *Kabar olduğunu ve *Kabar boyunun *Kabar'ın ülüşü olduğunu ortaya koyduk. Bunda da *-a-* > *-u-* değişimini görmek olanaklıdır.

Üçüncü olarak Kürigir boy adını mercek altına aldık ve bu boy adının Göktürk anıtlarında geçen *kürä-* “kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilmez olmak” fiilinden *-gir* topluluk ekiyle türediğini meydana koyduk. Anlamı “bağımsız, yönetilemeyen”dir; eski Türk kişi ve boy adlarına çok uygundur.

Böylece üç sorunsalı daha çözdüğümüze inanıyoruz.

Kaynaklar

- ARTAMONOV, M.İ.: *Hazar Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
BOZKURT, Fuat: *Türklerin Dili*, 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2005.
CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
CHAVANNES, Edouard: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
Derleme Sözlüğü, Cilt: 8.
DİLAÇAR, A.: “Batı Türkçe”, TDAYB 1953.
Divanü Lügatit Türk Dizini, TDK, Ankara 1972.
FEHER, Géza: *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
GEDİKLİ, Yusuf: “İtalya ve Makedonya’ya Bulgar Türklerinin Macaristan’dan Göçleri”, *Yesevi*, Sayı: 257, Mayıs 2015.
GOLDEN, Peter B.: *Hazar Çalışmaları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
KOŞAY, Hâmit Zübeyir: “Türkolog ve Bizantolog Géza Fehér’in Hayatı ve Eserleri (1890-1955)”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
_____ : “Macarların Eski Tarihi”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
_____ : “Bulgar Türklerinin Eski Tarihi”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
[KURAT], Akdes Nimet: “Eski Slavcadaki Türkçe Sözlere Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: IV, 1934.
MİNORSKY, V.: *Hudüdü'l-Âlem - Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Çev.ler Abdullah Duman - Murat Ağarı, Kitabevi y., İstanbul 2008.
MORAVCSÍK, Gyula: *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker Quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958.
RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, Çev. H. Z. Koşay, TKAE y., Ankara 1971.
_____ : *Tuna Köprüleri*, Çev. Hicran Akın, TKAE y., Ankara 1984.
_____ : *Doğu Avrupada Türklük*, Haz. Yusuf Gedikli, Selenge y., İstanbul 2006.
SEYİDOĞLU, Bilge: *Gümüştane Masalları*, Atatürk Üniversitesi y., Ankara 1973.
ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998.
TEKİN, Talat: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.
_____ : *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000.
VÁSÁRY, István: *Eski İç Asyanın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, Ötügen n., İstanbul 2007.

Makale Türü: İnceleme

Geliş Tarihi: 01.07.2020

Kabul Tarihi: 06.07.2020

TÜRKÇE ÖĞRENIYORUZ ORHUN DERS VE ÇALIŞMA KİTAPLARI'NDA TÜRK İMGESİ

Dr. İbrahim AKIŞ* - Deniz AKDEMİR**

Öz

Dil öğretiminde, dilbilgisine ağırlık verilen eski öğretim yöntemleri yerine günümüzde yeni yöntemler denenmektedir. Dilin kültür taşıyıcısı olduğu apaçık ortadadır. Bir dili öğrenmenin en güzel yolu, o dilin kültürünü öğrenmektir. Bu sebeple dil öğretmek için hazırlanan kaynak kitaplarda, kültürün nasıl ve ne kadar aktarıldığı da önem taşımaktadır. Bu aktarım sayesinde dil öğrenenlerin zihninde o millete ait yeni imgeler oluşabilir ya da zaten var olan imgelerde değişiklik meydana gelebilir.

Bu çalışmanın amacı, Türk Dünyası'nda Türkiye Türkçesi öğreten "Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders ve Çalışma Kitapları'nda" Türk imgesini araştırmaktır. İlk olarak çalışmaya yön veren imge ve imgebilim kavramları açıklanmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise yukarıda bahsedilen kitaplardaki Türk imgesi tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: İmge, Türk İmgesi, Türk Dünyası, Türkçe Öğretimi, Türk.

The Turkish Image In We Learn Turkish In Orhun Course And Workbooks

Abstract

In language teaching, new methods are being tried today instead of the old teaching methods that emphasize grammar. It is evident that language is a carrier of culture. The best way to learn a language is through learning the culture of that language. For this reason, how and how much the culture were transferred in the source books prepared for teaching languages is also important. Thanks to this transfer, new images belonging to that nation may occur in the minds of language learners or changes may occur in the already existing images.

* İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, ibrahim.akis@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8183-8574

** Bilim Uzmanı, Necip Fazıl Kısakürek Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, ydte@widowslive.com, ORCID ID: 0000-0002-9875-7292

The purpose of this study, teach Turkey Turkish in the Turkish world “we learn Turkish Orhan Course and Work Books” is to investigate the Turkish image. Firstly, the concepts of image and imagery, which guide the study, are explained. In the last part of the study, the Turkish images in the above-mentioned books were identified and evaluated.

Keywords: Image, Turkish Image, Turkish World, Turkish Education, Turkish.

Giriş

Dil öğretiminde, yeni yaklaşımlar ve öğretim tekniklerinin kullanılmasıyla daha etkili ve kısa sürede yeni bir dil öğrenmek mümkün olmaktadır. Kültürlerarası bildirişim odaklı yaklaşımın öne çıkmasıyla dil öğretiminde sadece dilbilgisi öğrenmenin, o dilin doğal yapısını öğrenmek için yeterli olmadığı kanıtlanmıştır. Bir dili öğrenmenin en iyi yolu, konuşulan kültür içinde nasıl bir öze sahip olduğunu anlamaktan geçmektedir. Dil öğrenen kişiler, dilin ait olduğu milletin kültürünü de öğrenmeye başlamaktadır.

Günümüzde yaklaşık 250 milyon konuşanı bulunan Türkçe, dünyanın en çok konuşulan dilleri arasında yer alır.¹

Bağımsız Türk Dünyası'nda Türkiye'nin yürüttüğü projeler, yeni yatırımlar, örgün ve yaygın eğitim kapsamında açılan kurumlar, Türkiye Türkçesinin yaygın bir şekilde öğrenilmesini sağlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti ile bağımsızlıklarını kazanan yeni Türk Cumhuriyetleri arasında gelişen siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerin yanı sıra televizyon kanallarının, sinema ve dizilerin etkisi de Türkiye'ye ve Türkiye Türkçesine olan ilgiyi arttırmıştır. Gelişmiş bir Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bağımsızlıklarını kazanan yeni Türk Cumhuriyetleri için model oluşturmaktadır.

Bu makaledeki en önemli amacımız, Türk Dünyası'nda Türkiye Türkçesi öğretmek için kullanılan ders kitaplarında kültürümüzün nasıl yansıtıldığını gözler önüne sermektir. Kardeş Türk Cumhuriyetlerinde okutulan bu kitapların, orada yaşayan insanlar üzerinde oluşturacağı imgeler, ülkelerin birbiriyle olan ilişkilerini daha da yakınlaştıracaktır.

Bu amaç doğrultusunda, çalışmamızın ilk bölümünde farklı disiplinlerde çeşitli tanımları bulunan imgenin anlaşılabilmesi için birçok imge tanımına yer verilmiştir. İkinci bölümde kendi başına bir disiplin haline gelen ve makalemizin ana konusunu oluşturan imgebilim açıklanmıştır. İmgebilimin doğuşu, çalışma alanı ve yöntemlerinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise Türk Dünyası'nda Türkiye Türkçesi öğreten “*Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma ve Ders Kitapları*” incelenmiş, metin ve alıştırma Türk imgesinin yansıtılmasında ne kadar etkili olduğu değerlendirilmiştir.

İmgenin Tanımı

İmge kolay oluşan fakat hemen değişmeyen genel yargılardır. Milletlerin farklı ülkelerdeki kalıplaşmış imgelerini değiştirmek, milletlerin kimliğini de-

¹ Cihan Demirci, “Dünyada Yaklaşık 250 Milyon Kişi Türkçe Konuşuyor”, *Anadolu Ajansı*, 28 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunyada-yaklasik-250-milyon-kisi-turkce-konusuyor/921506>, 16 Mayıs 2019.

ğıştırmekten daha zordur. Bu imgeler günümüzde en çok kitle iletişim araçlarıyla oluşmaktadır.²

Mustafa'ya göre imgenin oluşması için tarihi ve kültürel birikimin olması gerekir. Her toplumun kültürel kimliğinden o toplumların ideolojileri de ortaya çıkar. O toplumla ilgili zihinde gerçekleşen görüntü, dışarı imge olarak yansır. Yani imge zihinsel bir oluşumun ürünüdür.³

Bazı şairlere göre şiirin temelinde imge yatmaktadır. Karabulut, şiiri sıradanlıktan kurtarmak ve anlamı güçlendirmek için soyut ve somut çağrışımlara yer verildiğini belirtir. Şairler kendi zihinlerinde kurdukları imgeleri kelimelerin gücüyle ortaya çıkarırlar. İmgenin çeşitli tanımları olduğu için kelimenin üzerinde tam bir karara varılmamıştır. Psikanalistlere göre imge şairin bilinç altındaki oluşumların dışarıya yansımalarıdır. Bu yüzden kişilerin öznel düşünceleri öne çıkmıştır. İmgenin oluşmasında gönderici ile alıcı arasındaki ilişki çok önemlidir. Dış dünyada algılanan kavramlar bilinç altında depolanarak imgeyi oluşturur. İnsanın düşünme süreçleri bu sembolleri oluşturur.⁴

Bir edebi metnin zenginliği yaptığı çağrışımlardan meydana gelir. Sözcüklerin birinci anlamları dışında çağrıştırdığı kavramlarla alışılmamış bağdaştırmalar kurulur. Her yazar ve şair, çağrışım yaptırmak istediği alanlara yönlendirmeler yaparak okuyucunun kafasında bir imge yaratır.

Ümer'e göre günümüzde görsel imgeler, yazı ve sözden daha etkili bir hal almıştır. Televizyon ve sinema sektörü, sosyal medya ve her türlü görsel iletişim araçları, insanları belirli bir amaç doğrultusunda yönlendirmeyi hedefler. Hedeflediği davranışların zeminini imgeler vasıtasıyla kurar.⁵

Psikolojide imgenin tanımını Ulağı şu şekilde ifade etmiştir:

*"Hayali ifade etmek ve zihinde canlanana göstermek için kullanılan yansımalarıdır. Bilinçaltı farkında olarak ya da olmayarak çeşitli çağrışımlarla bir dışı vurum gerçekleştirir. Edebi metinlerde ise imgeler, yazarın bilinçaltı, yazarla toplum ilişkisini ve yazarla okur ilişkisini ortaya çıkarır. Metin yazarının geçmiş yaşantısını, inançlarını ve bilinçaltını yansıtan anlamlı yapılar imgelerdir."*⁶

İmgebilimin Doğuşu, Çalışma Alanı, Yöntemi

Ulağı'nın belirttiğine göre imgebilim kuramı, ilk olarak psikanalistler tarafından ortaya atılmıştır; fakat gelişimini edebiyat alanına borçludur. Günümüzde ise resimden müziğe, iletişimden politikaya, sinemadan reklamcılığa, heykelden mimariye farklı alanlarda uygulanan bir kurama dönüşmüştür. İmgebilimle ilgili yapılan en kapsamlı çalışmalar Almanya ve Fransa'da baş-

² T. Fatih Uluç, *Kültürler Arası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2003.

³ Ghiulgean Mustafa, *19. ve 20. Yüzyıl Roman Romanında Türk İmgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

⁴ Mustafa Karabulut, "İmgenin Psikanalitik Boyutu", *Adıyaman Üniversitesi Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu-II*, Adıyaman, 2-3 Nisan 2015, s. 1-12.

⁵ Engin Ümer, "Görsel Kültür ve Resim Sanatında İmge", *İdil*, Cilt: 6, Sayı: 33, 2017, s. 1535-1553.

⁶ Serhat Ulağı, *"Öteki"nin Bilimine Giriş İmgebilim*, Motto Yayınları, İstanbul 2018.

lamıştır. İmgebilim hem Almanya’da hem Fransa’da birçok üniversitede ders olarak verilir. Bu iki ülkede başlamasının nedenleri incelenecek olursa: Ortak bir Avrupa kimliği oluşması, Avrupa’nın demografik yapısı: Almanya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinde yabancıların sayısal anlamda çok olması, 17. yüzyılda başlayan Avrupa’dan doğuya yapılan kültürel seyahatler etkili olmuştur.⁷

Çelik; imgebilimi, imgenin zaman içindeki değişimini, değişimin neden kaynaklandığını ve nasıl olduğunu, doğuş sebebini ve ne şekillerde oluştuğunu araştıran bilim dalı olarak tanımlamıştır. Bu bilimin ortaya çıkmasındaki en temel sorular “neden ve nasıl?” sorularıdır. Bu sorulara, bilime dayalı cevaplar bulunduğu müddetçe yapılan çalışmalar değerli olacaktır. Bu soruların cevabı disiplinlerarası çalışmalarla yapılmalıdır. İmgelerin tarihsel, sosyolojik, psikolojik, ekonomik, teolojik, mitolojik ve antropolojik ilişkileri incelenmelidir.⁸

İmgebilim, Aksoy’a göre genellikle farklılıklar üzerinde çalışır. Toplumlarda biz ve öteki kavramları birbirini tamamlamaktadır. Bizim ötekiler hakkındaki önyargılarımız sonucunda, ötekiler hakkında imgelerimiz oluşur. Günümüzde dünya insanı yaklaşımı çok önem kazanmıştır. Öncelerden gelen olumlu olmayan imgelerin, uluslararası ilişkileri olumsuz etkilediği bir gerçektir. Bunu önlemek için öncelikle toplumların ötekiler hakkında olumsuz imgelerden sıyrılması gereklidir. Olumsuz imgelerden sıyrılan bizler, ötekilerle tüm ilişkilerini düzenleyip onları yakından tanımak isteyebiliriz.⁹

Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders ve Çalışma Kitapları’nda Türk İmgesi

TİKA Yayınları’ndan çıkan Türkçe Öğreniyoruz Orhun serisi, Gazi Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümü öğretim üyeleri Prof. Dr. Murat Özbay ve Doç. Dr. Fahri Temizyürek tarafından yazılmış yedi kitaptan oluşmaktadır. Kitaplar Türk Dünyası’nda okutulmak üzere yazılmıştır. Seri, ders kitabı ve çalışma kitabı olarak ikili şekilde, üç grupta toplanmıştır. Yedinci kitap ise İleri Düzey alt başlığıyla basılmıştır. Serinin bu son kitabı metinlerden oluşmaktadır.

Her kitap on beş üniteden oluşmaktadır. Öğretilmek istenen dil bilgisi konusuna uygun, genellikle kurma metinler ve karşılıklı konuşma metinleri yer almıştır. Metinlerin ardından metinle ilgili sorular gelmektedir. Daha sonra karışık alıştırmalar, en son ise dinleme-konuşma etkinlikleri yer almaktadır.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun 1 Ders Kitabı’nda Türk İmgesi

“Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 1”¹⁰ temel Türkçe düzeyi için hazırlanmıştır. Her ünite için bir tema belirlenmiş ve bununla ilgili metinler oluştu-

⁷ Serhat Ulağlı, “Öteki”nin Bilimine Giriş İmgebilim, Motto Yayınları, İstanbul 2018.

⁸ Fulya Çelik, *Emir Kıvrık’ın Büyükelçi ve Elie Wiesel’in Gece Adlı Eserlerine Yansıyan Antisemitik Öğeler: Bir İmgebilim Çalışması*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.

⁹ Başak Aksoy, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Türk İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

¹⁰ Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 1*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

rulmuştur. Ayrıca metinlerle ilgili ve işlenen dil bilgisi konularına uygun alıştırmalar bulunmaktadır. Her ünite; metinler, dil bilgisi ve dinleme etkinliklerinden oluşmaktadır. “Çalışma Kitabı 1”de ders kitabında olduğu gibi aynı başlıklar altında toplanmıştır. Öğretilmek istenen dil bilgisi konusuna uygun yalnız alıştırmalardan oluşan bir kitaptır.

Kitaptaki Türk imgeleri araştırılırken her bir ünite kendi içinde değerlendirilecektir. Ders kitabı ve çalışma kitabı ayrı ayrı ele alınacaktır.

Birinci üniteye “Karşılaşma” başlığı verilmiştir. Kitap serisinin ilk ünitesi olan bu bölümde, “Merhaba” (A.e., s. 6) ve “Karşılaşma” (A.e., s. 7) başlıklarıyla iki dinleme-konuşma metni verilmiştir. Metinler kurma ve kısadır. Dil bilgisi kısmında Türkçenin en temel konuları verilmiştir. Alfabe, sayılar, çokluk ekleri, var-yok, değil, vb. konular işlenmiştir.

Harfleri öğretmek için alfabe sırasına göre verilen sözcükler arasında cami vardır (A.e., s. 8). İslam inancına göre kutsal ibadet yerimiz “c” harfini örneklemek için verilmiştir. “N” harfi için nine sözcüğü verilmiştir (A.e., s. 9). Anneanne ya da babaanne yerine daha çok Anadolu ağızlarında kullanılan sözcüğün birçok kültürde karşılığı bulunmayabilir.

İkinci ünite “Hoş Geldiniz” başlığıyla verilmiştir. İlk metin havaalanında, memur ve Kayrat arasında geçen konuşmadan oluşur (A.e., s. 18). Kazakistan’ın başkenti Astana’dan gelen Kayrat, havalimanındaki bir memur ile konuşur. Gazi Üniversitesi’ne okumak için gelen öğrenci ablasının da Türkiye’de okuduğunu ve memnun kaldığını söyler. Türk Dünyası’ndan okumak için Türkiye’yi tercih eden çok kişi bulunmaktadır. Metinde bu durum örneklendirilmiştir. Türkiye’de, başka şehirlerde birçok üniversite bulunmasına rağmen Gazi Üniversitesi’nin tercih edilmesinin nedeni kitabı hazırlayanların kendi üniversitelerini tanıtmak istemesinden ileri gelebilir.

“Kim, Ne Zaman, Ne Yaptı?” başlıklı metinde (A.e., s. 27) Mustafa Kemal Atatürk’ün Cumhuriyet’i kurması, Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lûgat-it Türk’ü yazması, Piri Reis’in dünya haritasını çizmesi, İbrahim Müteferrika’nın matbaayı kurması, Farabi’nin felsefesini yayması, Uluğ Bey’in astronomi alanında tanınması ve Nasrettin Hoca’nın fıkralarıyla dünyaca ün kazanması anlatılmıştır. Türk Dünyası için çok önemli yere sahip kişiler, tarihimizin ne kadar zengin olduğunu kanıtlar. Bu isimler dışında dünya tarihi için önem taşıyan Einstein ve Edison’dan da bahsedilmiştir.

Üçüncü ünite “Haydi Tanışalım” başlığıyla (A.e., s. 30) konuşma metni şeklinde verilmiştir. Dört arkadaş yolda karşılaşır. Arkadaşlardan biri Azerbaycan’dan diğeri Türkmenistan’dan gelmiştir. Kişilerden biri Hacettepe Üniversitesi’nde diğeri de Ankara Üniversitesi’nde okumaktadır. Kitap Ankara’da hazırlanıp basıldığı için Ankara’daki okullara öncelik verilmiştir.

Üniteye zaman eklerinden şimdiki zaman eki -yor anlatılmaktadır (A.e., s. 35). “Ne iş yapıyor?” sorusuna cevap olarak bazı meslek dalları seçilmiştir: öğretmen, garson, postacı, marangoz, şoför ve mühendis.

Dördüncü ünite bir okuma metniyle başlamaktadır (A.e., s. 44). Metinde Bursalı, iki çocuk babası bir adamın yaşantısından bahsedilmektedir. Kendisi

avukat, eşi ise öğretmendir. Babasını kaybettiği için annesi yalnız kalmasın diye birlikte yaşamaya başlamışlardır. Bu durum Türk aile yapısı için önemli bir göstergedir. Yaşlı ebeveynlerden biri ya da ikisi gerektiğinde mutlaka çocuğunun yanında kalır. Türkiye’de genellikle yaşlılar bakım evlerine gönderilmek yerine aile bireylerinin yanına yerleşir ve bakıma ihtiyacı varsa çocukları, gelinleri veya damatları tarafından bakımı yapılır.

Beşinci ünitenin ilk metni “*Afiyet Olsun*” (A.e., s. 56) başlığıyla verilen dinleme ve konuşma etkinliğidir. Gül Hanım ve Mahir Bey alışveriş için konuşurlar. Pazara gidecek olan evin beyidir. Akşam misafirleri geleceği için evin hanımı hazırlık yapar. Gül Hanım pazardan sebze ve meyve ister. Bir de eşinden dünürleri için tatlı almasını ister.

Mahir Bey pazardan taze fasulye, dolmalık biber, elma alır. Alışveriş biterken pazarcı ile Mahir Bey arasında şu konuşma geçer:

“Pazarcı: ‘*Bereket versin efendim. Afiyetle yiyin.*’

Mahir Bey: ‘*Sağ ol, hayırlı işler!*’ (A.e., s. 57) der.”

Türkiye’de alışveriş adabına göre satıcı ve alıcı arasında bu tarz konuşmalar yapılır. Esnafıkta müşteri memnuniyeti çok önemlidir. Güler yüzlü ve hoş sohbetli olmak gerekir.

“*Zorla Güzellik Olmaz*” başlıklı okuma metninde (A.e., s. 80), dünyada gereksiz yere sürekli savaş olduğu ve insanların, çocukların bu savaşlardan çok kötü etkilendiği söylenmektedir. Bu konuyla ilgili ünlü halk şairlerimizden Yunus Emre’nin bir dördlüğü örnek olarak gösterilmiştir. Bu metinler Türk milletinin barışçı yapısını anlatır.

“*Nereliyiz?*” başlığı altında (A.e., s. 81) örnek birkaç ülke verilmiştir: “*Kazakistanlı, Özbekistanlı, Türkiyeli, Azerbaycanlı, Kırmılı, Kırgızistanlı, Türkmenistanlı, Japonyalı, Nijeryalı, Hindistanlı.*” Örnekler Asya ve Afrika kıtalarından özellikle de Türk Dünyası’ndan seçilmiştir.

Dokuzuncu ünite, “*Bambaşka Bir Yer*” başlığıyla verilmiştir (A.e., s. 98). İlk metin dinleme ve konuşma etkinliğidir. Metinde Tuğçe ve Nazgül arasında konuşma geçer. Nazgül doktora yapmak için Türkiye’yi tercih etmiş ve Ankara’ya gelmiştir. Daha önce gezmek için İstanbul’a, staj yapmak için de İzmir’e gitmiştir. Kazakistanlı olan Nazgül, Türkiye’de bulunduğu sırada insanları gözlemlemiş ve geleneklerimizi öğrenme fırsatı bulduğunu belirtmiştir. “*Kazakistan’da da burada da büyüklere ve konuklara saygı göstermek çok önemli.*” diyerek iki kültür arasındaki ortaklığa dikkat çeker. Bu metinde, Türk milletinin karakteristik özelliklerinden biri olan büyüklere saygı imajı öne çıkmaktadır.

“*Türkiye*” başlıklı metinde (A.e., s. 103), Türkiye’yi kısaca tanıtan bir yazı verilmiştir. Ayrıca farklı bölgelere ait görüntüler ve Atatürk’ün bir fotoğrafı bulunmaktadır. Metinde Türkiye’nin jeopolitik değeri, tarihi ve doğal güzellikleri anlatılmıştır. Başkent Ankara ve en büyük şehir olarak da İstanbul’un adı geçmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu tarih ve kurucusu Atatürk’ün adı ile metin sonlandırılmıştır.

On birinci ünite “*Misafir*” başlığıyla verilmiştir. Ünitenin okuma metni Nasreddin Hoca’ya ait “*Suyunun Suyu*” fıkrasıdır (A.e., s. 116). Misafir ağır-

lama geleneğinin kıymetinin anlatıldığı metinde, Hoca'yı kandırmaya çalışan insanlar bulunmaktadır. Türk mizahının ve zekâsının kanıtı olan tüm Nasreddin Hoca fıkralarında olduğu gibi bu hikâyede de insanlar gerekli cevabı alırlar.

On üçüncü ünite de ilk verilen okuma metni *"İş Disiplini"* (A.e., s. 138), işe geç kalan bir çalışanın patronu tarafından uyarılmasıyla ilgilidir. İşçi, karısı kendini erken uyandırmadığı için işe geç kaldığını söyler. Erken kalkmanın sorumluluğuna varamamış işçi karısından yardım bekler. İş disiplini olmadığı için uyarı alır ve bir daha gecikirse maaşından kesileceği söylenir. Disiplinsizliğin kanıtı olan bu metin olumsuz bir Türk imgesi oluşturmaktadır.

"Geleneklerimiz" başlıklı on dördüncü ünite, *"El Öpmek"* metniyle (A.e., s. 146) başlar. Türk toplumuna ait bir saygı göstergesi olan el öpmenin bazı usulleri vardır. Özür dilemenin bir ifadesi olarak, ayrılık ve kavuşmalarda, bayram ya da özel kutlamalarda büyüklerin elleri öpülür. Geleneklerimize uygun davranırsak toplumdaki saygı ve sevgi artar. Metnin en sonunda *"Birlikten kuvvet doğar."* sözüyle bir mesaj verilmek istenmiştir. Türk toplumu için önce aile ve yakın çevre, sonra toplum bilinci çok önemlidir. Kişiler bireysellikten çok birlikteliğe önem verir. Akrabalık ilişkileri, özel günlerdeki tören ve kutlamalara gösterilen önem bunların kanıtıdır.

"Ben Anneyim" başlıklı metinde (A.e., s. 162) bir annenin çocuğuna beslediği duyguları, onu ne zorluklarla yetiştirdiği, geçmiş ve geleceği ile evladının kendi eseri olduğunu anlatmıştır. Metinde geçen *"Ölsem bile gözüm arkadadır."* diyerek bir annenin ömrünün her anında hatta öldükten sonra bile evladını böylesine çok düşünmesi Türk annelerinin çocuklarına ne kadar düşkün olduğunu göstermektedir.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun 1 Çalışma Kitabı'nda Türk İmgesi

Çalışma kitabı¹¹ sekiz kurmaca metin ve alıştırmalardan oluşur. Ders kitabı gibi aynı başlıklarla oluşturulmuş on beş ünite bulunmaktadır.

"Okul Hayatı" başlıklı metinde (A.e., s. 65), İzmir'den Ankara'ya okumak için gelen bir genci anlatır. Üniversite sınavını kazanmak için lisede çok ders çalışan ve sınavı kazandığı için ailesinin çok mutlu olduğunu söyleyen genç, Türkiye'de üniversiteyi kazanmanın ve okumanın ne kadar zor olduğunu anlatır.

"Kırgızistan'da" başlıklı metin (A.e., s. 93) soru-cevap şeklinde oluşturulmuştur. Türkiye'den Bişkek'e üniversite okumak için giden biri ile Kırgızistanlı kişi arasında kısa bir konuşma geçer. Yurttan kaldığını ve Bişkek'i beğendiğini söyleyen genç, diğer kişiye Türkiye'ye hiç gidip gitmediğini sorar. Diğer kişi de İstanbul ve Antalya'ya gittiğini söyler. Türk Dünyası'nın gençleri okumaya gelmek için Türkiye'yi nasıl seçiyorlarsa Türkiye'den de Türk Dünyası'na hem okumak hem de çalışmak için giden vatandaşlarımız bulunmaktadır.

¹¹ Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 1, 2.* bs., TİKA, Ankara 2004.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun 2 Ders Kitabı'nda Türk İmgesi

“Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 2’de”¹² on beş ünite bulunmaktadır. Her ünitenin içinde iki ya da üç metin, metinlerle ilgili okuma-anlama soruları, dil bilgisi alıştırmaları ve dinleme-konuşma etkinlikleri bulunmaktadır. İkinci kitapta öğretilen dil bilgisi konuları: etken ve edilgen cümle yapıları, fiilimsi çeşitleri, şart ve gereklilik fiil çekimi ve dolaylı anlatımdır.

Birinci ünitenin başlığı “*Dilimiz Bir*”dir. Bu ünitenin ilk metni “*Tatlı Yiyelim Tatlı Konuşalım*” başlığıyla verilmiştir (A.e., s. 6). Yerlan ve Samet, arkadaşları Burak’ın evine konuk olurlar. Eve gittiklerinde Burak ayakkabılarının içerde çıkarabileceğini söyler. Türk geleneklerine göre ayakkabıyla eve girmek hoş karşılanmaz. Yerlan Kazakistanlı, Samet Özbekistanlıdır. Sohbetleri sırasında Samet ata binmeyi, Özbek pilavı yemeyi özlediğini belirtir. Burak’ın annesi Nur Hanım, çocuklar için mutfakta bir şeyler hazırlarken Burak müzik dinlemeyi teklif eder. Yerlan ise Türk şarkıcılardan Barış Manço’yu çok sevdiğini söyler. Bu sırada Nur Hanım çocuklar için geleneksel Türk tatlılarından biri olan un helvası yapmıştır. Nur Hanım, Yerlan’ın Barış Manço’yu sevmesini normal karşılar ve şarkılarının hepimizin ortak duygularını yansıttığını belirtir. Türkolog olan Nur Hanım, Türk Dünyası’ndaki Türkler için “*Köklerimiz bir, dilimiz bir, kültürümüz bir.*” (A.e., s. 7) cümlesini paylaşır. Hemen ardından tek farkın alfabe farklılığı olduğunu dile getirir. Nur Hanım Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Azeri, Gagavuz, Uygur Türkçelerinin hepsinin aslında aynı kökten geldiğini anlatır (A.e., s. 8). Kendisinin de Abay’ın kitaplarını Kazak Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne aktardığını paylaşır. Metninde, tüm dünyadaki Türklerin kültür birlikteliğine dikkat çekilmek istenmiştir.

“*Tatlı*” başlığıyla verilen metinde (A.e., s. 12), Türk mutfağında tatlının yeri anlatılmaktadır. Konukseverliği ile bilinen Türklerin, konukları için yemeğin üstüne mutlaka bir de tatlı ikram ettiğinden bahsedilmektedir. Özellikle bayramlarda ve ramazanlarda tatlısız sofralar kurulmaz. Hatta tatlıyla ilgili, “*Tatlı yiyelim, tatlı konuşalım.*” atasözümüz verilir. Metnin sonunda şerbetli, sütlü tatlı çeşitlerinden bahsedilmiştir: Baklava, bülbül yuvası, kadayıf, tulumba, sütlaç, muhallebi, sütlü irmik tatlısı, sütlü ekmekek tatlısı, kazandibi.

“*Bilim Dünyasından*” başlıklı metinde (A.e., s. 59) Harvard Tıp Fakültesi uzmanlarının bir araştırmasına göre sağlıklı yaşam için besinler önerilmiştir. Brokoli, sarımsak, kuru fasulye, yağsız süt, portakal, balık, tofu, domates ve su tüketmenin faydaları anlatılmıştır. Türk mutfağının önemli besinlerinden ve çok tüketilen lezzetlerinden olan yiyecek ve içeceklerin oldukça sağlıklı olduğu belirtilmiştir.

Ünite konusuna uygun olarak sağlıkla ilgili sözlere de yer verilmiştir. “*Her işin başı sağlık.*”, “*Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.*” (A.e., s. 61) “*Sağlıklı olmak için spor yapmak gerek.*” (A.e., s. 64) bunlardan bazılarıdır.

¹² Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 2*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

Altıncı ünite “*Bayramınız Kutlu Olsun*”ün ilk metni “*Bayram*” başlıklı dinleme ve konuşma metnidir (A.e., s. 66). Anne ve çocuk bayramlarla ilgili konuşurlar. Metinde hem dini hem milli bayramlar anlatılmıştır.

Arife gününde bayram için hazırlıklar yapılır. O gün ev temizliği, alışveriş ve tatlı yapılarak geçirilir. Ramazan Bayramı’nda mutlaka şeker ve tatlı ikram edilir. Bu yüzden diğer adı “*Şeker Bayramı*”dır. Bayram sabahı namaz için camiye gidilir. Bayramda yeni alınan bayramlıklar giyilir, komşu ve akraba ziyaretine gidilir, büyüklerin elleri öpülüp bayramlaşılır. Kurban Bayramı’nda ise kurbanlık hayvan kesilir. Fakirlere, komşulara ve eve ayrılmak üzere et üçe bölünür. Gelen misafirlere de mutlaka ikram edilir.

Metnin sonunda çocuk annesine, Çocuk Bayramı’nın ne zaman olduğunu sorar. Bunun üzerine anne milli bayramlarımızın hepsini sayar. Milli bayramlar okullarda ve meydanlarda coşkuyla kutlanır. Her yer resimler, bayraklar ve çiçeklerle süslenir. Konserler verilir, havai fişekler atılır. Okullarda öğrenciler şiirler okur.

“*Anadolu’nun Cirit Oyunları*” başlıklı metinde (A.e., s. 72) ata sporu olan cirit geleneğinden bahsedilmiştir. Türkistan’dan Anadolu’ya gelmiş olan cirit sporu, gelenekselleştirilmiş bir oyundur. Özel günlerde ve kutlamalarda birçok ilde düzenlenen yarışmalar Türk halkı tarafından çok sevilmektedir. Özellikle Kars, Erzurum ve Konya’da düzenlenen yarışmalar büyük organizasyonlardır. Kazanan takımlara ödüller verilir. Ata sporu cirit birçok kültürü de etkilemiştir. Avrupa’da oynanan atlı polo oyunu bunun bir göstergesidir.

“*Ankara*” başlıklı metin (A.e., s. 83), Ankara’nın tarihini, doğal güzelliklerini ve Türkiye için önemini anlatmaktadır. Ankara, Türkiye’nin başkenti ve kalbi olarak tanıtılmıştır. Kurtuluş Savaşı’nda mücadelenin merkezi olan Ankara, aynı zamanda birçok medeniyetin de merkezi olmuştur. Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı döneminden kalan eserler bulunmaktadır. İçeleri ve doğal güzellikleriyle anlatılan şehrin önemli bir özelliği de Atatürk’ün mezarı Anıtkabir’in Ankara’da bulunmasıdır.

Dokuzuncu ünitenin başlığı “*Tavşan Kanı*”dır. Verilen ilk metin “*Çay Deyip Geçmeyin*” (A.e., s. 100) sudan sonra en çok içilen içecek olan çayı anlatır. Kahvaltının vazgeçilmezi, günün her saatinde tüketilen sıcak içecek çay, hem Türk kültüründe hem de dünyanın birçok ülkesinde sevilerek tüketilir. Çay temalı dokuzuncu ünite kahveden de bahsedilmiştir. Çayın dışında sevilerek tüketilen ikinci sıcak içecek kahvedir.

“*NBA’da Bir Türk*” başlığıyla verilen dinleme etkinliği (A.e., s. 119), Hidayet Türkoğlu’nun Amerika’daki spor hayatıyla ilgili sorular içermektedir. Türk basket takımlarında oynayan ve başarısıyla dünyadaki büyük kulüplerin dikkatini çeken Hidayet Türkoğlu, uluslararası alanda Türkiye’yi temsil etmektedir.

“*Yanlışlık*” (A.e., s. 130) başlıklı metinde polisler, isim benzerliğinden yanlış kişiyi sorguya almışlardır. Böyle önemli bir iş yapılırken daha dikkatli olmak gerekir. Polislik, toplumda düzen sağlayan ve güven duyulması gereken

bir meslek dalıdır. Metindeki karışıklık onların işini dikkatli yapmadığını göstermektedir.

“*Tarihten Bir Sayfa*” (A.e., s. 148) başlıklı metinde “*Vermeyince Mabud, Neylesin Sultan Mahmud*” sözünün ortaya çıkış hikâyesi anlatılmaktadır. Hikâyeye göre Osmanlı padişahlarından Sultan Mahmud, kılık değiştirerek halkın arasına karışır. Bir tatlıcıdan tatlı alır ve çok beğenir. Daha sonra aynı tatlıcıya altın bir tepsi yollar ve aynı tatlıdan yine ister. Tatlıcı uyanıklık yapar. Altın tepsiyi alır ve o tepsiye benzer başka bir tepsiyle değiştirerek tatlıları yollayınca sultan fark eder. Bunun üzerine dürüstlük testini geçemeyen tatlıcının başı vurulur.

Osmanlı padişahlarının kılık değiştirerek sıradan bir vatandaş gibi halkın arasına karışıp etrafı denetlemesi, geleneksel bir davranıştır. Halkın yönetimle ilgili görüşlerinin alınması, esnafların denetlenmesi gibi sebeplerle kılık değiştirilir. Günümüz koşullarında değerlendirildiğinde, metindeki tatlıcının tek bir hatasıyla ölüme mahkûm edilmesi acımasızca görülebilir. Sultan Mahmut, acımasız bir lider izlenimi oluşturabilir.

“*Kalplere Girebilmek*” başlıklı on beşinci ünite de iki metin bulunmaktadır. İlk metin “*Kansız By-Pass*” başlığıyla verilmiştir (A.e., s. 160). Metinde, Amerika’da başarılı buluşlar ve ameliyatlar yapan Dr. Mehmet Öz’den bahsedilmektedir. Dünyanın en çok tanınan ve en başarılı doktorlarından olan Türk bilim adamı Nobel Tıp ödülüne aday gösterilmiştir.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun 2 Çalışma Kitabı’nda Türk İmgesi

“*Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 2’de*”¹³ on beş ünite bulunmaktadır. Ünitelerde, toplamda on dokuz metin yer almaktadır. Metinler, anlatılan dil bilgisi konusuna göre boşlukları tamamlama şeklinde verilmiştir. Metinlerdeki imgeler araştırılıp alıştırmalardaki imgeler sınıflandırılarak incelenecektir.

“*Dilimiz Bir*” başlıklı metinde (A.e., s. 3), Duygu ve Aygül arasında geçen bir konuşma üzerine kuruludur. Aygül Kazakistan’dan Ankara’ya eğitim amacıyla gelmiştir. Metinde Gazi ve Hacettepe Üniversitelerinin isimleri geçmektedir. Birlikte Türkçe çalışmaktan bahsederlerken Aygül’ün dillerimizin çok yakın olduğunu söylemesi iki kültür arasındaki ortaklığı belirtmektedir.

“*Büyük Şehir*” başlıklı metinde (A.e., s. 92), gezmek için İstanbul’a gelen bir turist ilk gün yaşadığı şaşkınlığı anlatılmaktadır. Metinde, İstanbul çok büyük ve kalabalık olarak anlatılmıştır. Hatta yabancı, gideceği yeri bulamayınca polisten yardım istemiştir. Bu olumsuzlukların yanında insanların çok iyi olduğunu ve İstanbul’u çok sevdiği için şehre yerleştiğini anlatmıştır. Dışarıdan ilk gelenler için korkutucu bir izlenim yaratsa da sevebilen bir şehir olarak anlatılan İstanbul, yaşanmaya değer bir şehirdir.

“*Kara Kış*” başlıklı metin (A.e., s. 95), karın yağışıyla bir yandan sevenen çocukları bir yandan da yaşanan olumsuzlukları anlatır. Okulların tatil edil-

¹³ Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 2*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

diğı karlı havalalar, çocukların sokaklarda oynadığı bir fırsat haline gelir. Fakat bu havalalar aynı zamanda ulaşımın kesilmesi, yakacak bulamayan insanların üşümesine sebep olur. Bu yüzden karın yağması kimilerine göre mutluluk getirirken kimilerine de zorlu hayat koşulları oluşturmaktadır.

“İş Birliğı” başlıklı metinde (A.e., s. 100), insanların tek başına yapmakta zorlanacağı işlerin olduğu ve toplum birlikte hareket ederse çok daha iyi şeyler başarabileceğı anlatılmaktadır. Örneğın köprüler yapmak, barajlar, binalar inşa etmek için insanlar bir arada hareket etmelidir. Metnin sonunda Türk toplumunda “imece” geleneğinden bahsedilmiştir. Birlikteliğe önem veren Türk milleti imece kelimesiyle bu kavramın önemini ortaya koyan bir sözcük dağarcığı oluşturmuştur.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun 3 Ders Kitabı'nda Türk İmgesi

“Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 3'te”¹⁴ on beş ünite bulunmaktadır. Ünitelerde toplamda yirmi sekiz metin, okuma ve konuşma etkinliğı olarak verilmiştir. Bu metinler dışında dil bilgisi öğretimi için verilen boşluk doldurmalı kısa kısa birçok metin yer almaktadır. Her ünite de metinlerin dışında örnek alıştırmalar; dinleme, konuşma ve yazma etkinlikleri bulunmaktadır. Dil bilgisi öğretimi için fiil (işteş ve dönüşlü fiiller, birleşik zamanlar, yardımcı fiiller, kurallı birleşik fiiller), zarf ve yapım ekleri konuları anlatılmıştır.

Birinci ünite “Âşıklar Bayramı” (A.e., s. 6) başlığıyla verilmiştir. Ünitenin ilk metni İpek Hanım, Mete Bey ve oğulları Volkan arasındaki konuşmayla başlamaktadır. Volkan'ın Türk Dili ve Edebiyatı dersinde öğrendiğı âşıklık geleneğı ve kültürümüzdeki yeri anlatılmaktadır. Âşık atışmaları, Konya, Sivas ve Anadolu'nun birçok bölgesinde yapılan âşıklar bayramı ve o bölgelerin yöresel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

“Batı Türkistan'da Âşıklık Geleneğinin Bugünkü Durumu” (A.e., s. 13) başlıklı metinde Türkiye ile Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan ortak kültür öğeleri anlatılmıştır. Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki âşıklık geleneğı, ünlü âşıklar, kullandıkları müzik aletleri ayrıntısıyla anlatılmıştır.

“Safranbolu Evleri” başlıklı metinde (A.e., s. 26), UNESCO tarafından koruma altına alınan Safranbolu evlerinin mimari özellikleri anlatılmıştır. Yazları serin, kışları soğuk olan bu evler her konumda tüm şehri göreceğ şekilde ve birbirinin manzarasını kapatmadan konumlandırılmıştır. Ayrıca evlerin içi yaşam biçimleri ve aile yapısına göre düşünülerek tasarlanmıştır. Ataerkil ailelerin yaşam tarzına göre konak biçiminde yapılan evlerde birçok oda, kiler, hamam, mutfak ve odaların her birinde işlevsel büyük dolaplar bulunmaktadır.

16 Kasım 1972 tarihinde UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme kabul edilmiştir. Türkiye Sözleşmeye 14.04.1982 tarihinde taraf olma kararı almış, 23.05.1987 tarihinde Bakanlar Kurulu

¹⁴ Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 3*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

tarafından onaylanmış, 14.04.1983 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiş ve gerekli belgelerin UNESCO Genel Merkezi’ne sunulmasıyla Türkiye 16.03.1983 tarihinde resmen taraf olmuştur. Türkiye’nin UNESCO’nun Dünya Miras Alanı listesinde 16’sı kültürel, 2’si karma olmak üzere 18 miras alanı bulunmaktadır. Safranbolu 1994 yılında bu alanların 8’si olarak listeye eklenmiştir.

“*Kar Altında Anadolu*” başlıklı metinde (A.e., s. 30), kış sporlarının yapıldığı Erciyes, Bolu, Uludağ ve Kartalkaya gibi dağlık bölgelerden bahsedilmiştir. Ege ve Akdeniz kıyıları yaz tatili için tercih edilirken Kasım, Aralık, Ocak aylarında kar yağışının arttığı dönemlerde, Anadolu’nun yüksek bölgeleri kış sporları için uygun hale gelmektedir.

“*Tarihten Süzülüp Gelen Lezzet*” (A.e., s. 44) dondurmanın kültürümüz içindeki yerini anlatan, dört bölümden oluşan bir metindir. İlk bölümde yaz tatillerinin çocuklar için kıymeti anlatılmaktadır. İkinci bölümde Kahramanmaraş’a ait yöresel, salepli dondurma anlatılmıştır. Maraş dondurması almak isteyenlere, özellikle de turistlere gösteriyle satılmaktadır. Metnin son bölümünde İstinye’deki tarihi Zeyneloğlu dondurmacısından bahsedilmiştir. Ailenin geçmişi, dondurmanın yapılışı ve farklı semtlerde satışıyla ilgili bilgi verilmiştir.

“*Türklerde Düğün Geleneği*” (A.e., s. 59) başlıklı metinde sadece Anadolu’da değil tüm Türk Dünyası’nda ortak olan düğün törenlerinden bahsedilmiştir. Kız isteme, çeyiz verme, kına gecesi, takı merasimi, düğün yemeği gibi adetler anlatılmıştır.

“*Uygarlık Yolu*” başlıklı yedinci ünite “*İlim ve Müzik... Ya Sonra*” (A.e., s. 84) okuma metniyle başlamaktadır. İslam medeniyetinin bilim ve sanat merkezleri, Batı Türkistan ve İspanya’da yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Metinde, ilim ve fende gelişmelerin yanında müziğe de çok önem verildiği vurgulanmıştır. Müzik alanındaki önemli gelişmelere öncülük eden Ziriyab isimli bir Arap’ın yaşam öyküsü kısaca anlatılmıştır.

Sekizinci ünite “*Manevi Mimarlar*”, “*Pir-i Türkistan*” başlıklı (A.e., s. 94) okuma metniyle başlamaktadır. Türk Dünyası’nın önemli düşünürü, ozan ve bilge kişisi Hoca Ahmet Yesevi’nin Türk kültürüne katkılarının anlatıldığı metinde Mevlâna, Yunus Emre ve Kaşgarlı Mahmut gibi isimlere de değinilmiştir. Metinde Hoca Ahmet Yesevi’nin örnek yaşantısı ve “*Hikmet*”leriyle İslam’ı yayma çabası ve kendisinden sonra gelen önemli şahsiyetleri nasıl etkilediği ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

On birinci ünite “*Baharın Müjdecisi*” konuşma metniyle başlamaktadır. “*Nevruz*” (A.e., s. 126) başlıklı metinde Hakan, Aybek ve Nazgül Nevruz kutlamaları için üniversitelerinde bir program hazırlamaktadırlar. Kostümler giyer, şiirler okur ve gösteriler yaparlar. Metnin hemen ardından on iki hayvanlı Türk takvimi verilmiştir.

“*Yeni Gün*” (A.e., s. 130) başlıklı okuma metni Türk kültüründe Nevruz bayramının yerini anlatmaktadır. 21 Mart baharın gelişiyle yeni yıl başlamış olur. O günün kutlama gelenekleri farklı Türk coğrafyalarında çeşitlilik gös-

terse de ateş üzerinden atlama, demir dövme, saz eşliğinde türküler söyleme, dans etme, yemekler ve tatlılar yapma gibi ortak kültürel öğeleri de yansıtır.

“*Gelenek Tiyatrosu*” başlıklı on üçüncü metin Atatürk’ün: “*Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür.*” sözüyle başlamaktadır. Ünitenin ilk metni “*Türk Dünyası’nda Tiyatro*” (A.e., s. 146) Türk kültürü içinde tiyatronun geçmişini ve ne kadar gelişmiş olduğunu anlatan bir metindir. Türk tiyatrosunun kaynağı Türkistan’a dayanmaktadır. Gölge oyunu, kukla, meddahlık geleneği ve köy tiyatrosuyla farklı alanlarda çeşitli birikimleri olan tiyatro sanatı Türk sanatının da bir göstergesi olarak yansıtılmaktadır. Metinde, Anadolu’daki oyunlar ve gösterilerle Türk coğrafyalarındaki kültür ortaklığı da vurgulanmıştır. Ünitenin son metni “*Karagöz Yalova Sefası Oyunu*” (A.e., s. 152) metnidir. Tiyatro konulu üniteye uygun olarak dünyaca bilinen gölge oyunumuzdan bir örnek metin verilmiştir.

“*Köksüz Ağaç Olmaz*” ünitesi “*Gerçek Hazine*” (A.e., s. 154) metniyle başlamaktadır. Metin iki kişinin konuşması şeklinde verilmiştir. Türk arkeologlar tarafından Moğolistan’da bulunan Bilge Kağan hazinesiyle ilgili bilgiler verilmektedir.

“*Bilge Kağan Hazinesi*” (A.e., s. 155) başlıklı metinde Göktürk Devleti’nin kuruluşu, Göktürk Yazıtları’nın bulunuşu ve Türk tarihi açısından önemi, bölgedeki arkeolojik çalışmalar, Bilge Kağan’ın hazinesi gibi konular ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun 3 Çalışma Kitabı’nda Türk İmgesi

“*Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 3’te*”¹⁵ yirmi metin bulunmaktadır. Metinler Türk imgesi bakımından kendi içinde değerlendirilirken alıştırmalarda geçen imgeler sınıflandırılarak incelenecektir.

“*Bir Yastıkta*” başlıklı metin (A.e., s. 29), iki kişinin konuşması üzerine kurulu bir metindir. İki kişi yeni evlenen arkadaşlarının düğünüyle ilgili konuşmaktadırlar. Evlenen çift işleri olmayan ve ailelerinin maddi desteğiyle yuva kuran kişilerdir. Erkek tarafı düğün masraflarını karşılamıştır. Türk geleneklerinde düğünü erkek tarafı yapar. Aileler mutlaka çocuklarına yardım eder. Metnin sonunda arkadaşlar konuşurken kalıp sözcükler kullanmışlardır. “*Allah yuva kurana yardım eder.*” “*Allah mesut etsin, bir yastıkta kocasınlar.*” evlenen kişilere iyi niyet temennileri olarak söylenir.

“*Derviş Kaşıkları*” başlıklı metin (A.e., s. 73), sevginin ve empatinin anlatıldığı bir metindir. Türk tasavvuf inancında dervişler bilge kişilerdir. Metinde anlatılan hikâyede derviş gerçek sevginin gücünü göstermek için bir deney yapar. Bir grup insanı yemeğe davet eder. Uzun saplı kaşıklarla çorba içmelerini söyler. Herkes kendini doyurma çabasına girer. Halbuki uzun kaşıklarla çorbaları dökerler ve içemezler. Derviş, başka bir zaman farklı bir grubu çağırır. Onlar kendilerini değil yanındakileri doyurmaya çalışırlar. Böylece herkes dökmeden çorbalarını içmiş olur ve kimse sofradan aç kalkmaz. Metin, sevgi

¹⁵ Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 3*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

dolu insanların yardımlaşması gerektiğini, yardım edenin mutlaka yardım göreceğini anlatır.

“Kökler ve Kanatlar” başlıklı metinde (A.e., s. 87), Türk müziğinin büyük sanatçılarından Barış Manço’yla ilgili bilgiler verilmektedir. Kendi annesine nasıl davrandığı, sanatında yaptığı yenilikler, çektiği televizyon programları, halka nasıl örnek olduğu anlatılmıştır.

“Ölümsüz Aşkın Ölümsüz Anıtı” başlıklı metin (A.e., s. 93), Hint-Türk İmparatoru Şah Cihan’ın, eşi Ercümen Banu Begüm için yaptırdığı dünyaca ünlü Taç Mahal adlı eseri anlatmaktadır. Çiftin aile yaşantısı, eserin ne zaman ve nasıl yapıldığı ayrıntısıyla anlatılmıştır. Taç Mahal, Türklerin dünya tarihine bıraktığı en önemli eserlerden biridir.

Türkçe Öğreniyoruz Orhun İleri Düzey Kitabı’nda Türk İmgesi

Serinin yedinci ve son kitabı “Türkçe Öğreniyoruz Orhun İleri Düzey’de”¹⁶ altmış metin bulunmaktadır. Metinler, öğretici ve sanatsal olmak üzere çeşitli örneklerden oluşmaktadır. Her metnin ardından metinlere ait sorular, bilinmeyen kelimeler ve yazar ya da şairlerin kısa bir biyografisi verilmiştir.

Her bir metin Türk imgesi açısından kendi içinde incelenecektir.

Kitabın ilk metni “İstiklal Marşı”ımızdır (A.e., s. 7). İstiklal Marşı’nın on kıtası verildikten sonra marşın nasıl ve ne zaman kabul edildiği, hangi olaydan sonra yazıldığı gibi açıklamanın bulunduğu bir bölüme yer verilmiştir.

İstiklal Marşı’nın hemen ardından “Atatürk’ün Gençliğe Hitabesi” (A.e., s. 9) verilmiştir. Metnin ardından sorulan sorular İstiklal Marşı’yla ortak sorulmuştur. Ayrıca Atatürk’ün biyografisine yer verilmemiştir. Türk edebî ve siyasi hayatı için çok önemli olan bu iki metin, Türkiye’de basılan tüm ders kitaplarının başında mutlaka verilen iki metindir. Okuma metinlerinin bulunduğu ileri düzey seviyesi için hazırlanmış bu iki metni görmekteyiz.

Milliyetçi kimliğiyle öne çıkan, yazar, şair, sosyolog ve bir fikir adamı olan Ziya Gökalp’a ait “Lisan” (A.e., s. 13) şiirden birkaç kıtaya yer verilmiştir. Şiirde Türkçenin ne kadar eski ve köklü bir dil olduğu, Türk Dünyası’nda ortak bir kültür aracı olduğu anlatılmaktadır.

“Dünyanın Ortak Değerleri Yahut Değerler Dünyası” başlıklı metinde (A.e., s. 20), milletlerin değerleri, normlar ve milli kültürün eserlere yansımaları anlatılmıştır. Metinde, ortak değerler Manas Destanı’ndan yola çıkılarak örnekendirilmiştir. Türk kültürü, Batı kültürü gibi bireyselliği değil ortak bir bilinçaltını ve geçmiş mirası nesilden nesle aktarır. Türklerin sosyal yaşantısını, geleneklerini ve tarihini anlatan bu metnin Göktürk Yazıtları’yla ortak noktaları karşılaştırılmıştır. Ayrıca destanda geçen “Calgız göz” motifi Dede Korkut hikâyelerindeki “Tepegöz”e ve Odyssea destanındaki “Kyklope”ye benzetilmiştir. Alp tipi cesur ve güçlü erkekler; güzel, zeki ve iffetli kadınlar Manas destanında ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

“Dilin Tadı” (A.e., s. 24) başlıklı metinde Türkçe’nin yapısının ne kadar akıl almaz ve eşsiz bir varlık olduğunu anlatan yazar, Türk dilinin ve edebiyatının

¹⁶ Murat Özbay - Fahri Temizyürek, *Türkçe Öğreniyoruz İleri Düzey Kitabı*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

önemli eserlerinden örneklerle açıklama yapmıştır. İlk örnekler Göktürk Yazıtları ve Dede Korkut metinlerinden verilmiştir. Ardından Cahit Sıtkı Tarancı, Yahya Kemal, Ahmet Haşım gibi günümüze yakın bir dil ile yazan şairlerimizin meşhur şiirlerinden alıntılar yapılarak bir araya gelen kelimelerin oluşturduğu bütün ve ahenkten bahsedilmiştir. Dilin güzelliği sanatçılarla büyük sanatçılarla ortaya çıkarılsa da günlük hayat içinde kullanılan dilin ayrı bir güzelliği olduğuna da vurgu yapılmıştır.

“Oğlumuz” (A.e., s. 36) başlıklı hikâye, Türk aile yapısını gösteren bir metindir. Anne ve baba eve geç gelen çocuklarını beklediği için gece uyuyamamıştır. Çocukları eve gelmeden gözlerine uyku girmez. Çocuk eve geldikten sonra uyurken babası baş ucuna gelir ve oğlunun ne çabuk büyüdüğünü düşünür. Geçmiş hatırlar. Oğlunun ilkokula başladığı gün, ergenlik dönemi ve üniversiteden mezun olduğu günler aklına gelir. Artık çocuğu büyüdüğü için bir kızı sevip evleneceğini ve onları terk edeceğini düşünür. Metinde babanın oğlundan beklentileri olduğunu fakat çocuğun onları bırakıp gideceği için üzüntü duyduğunu görürüz. Çocuklarının büyümesini kabullenemeyen ve kendine ait bir hayat kurmasını istemeyen bir baba tipi çizilmiştir.

“Türk Halk Edebiyatı” (A.e., s. 41) başlıklı metinde Macarca ile Türkçenin benzerliği sebebiyle bir gencin Türkçe öğrenmeye başlaması anlatılmaktadır. Türkoloji bölümüne giden genç eski metinleri incelerken dilin içindeki Arapça ve Farsça sözcüklerin neden bu kadar çok olduğunu hocasına sorar. Halkın kullandığı sade Türkçenin neden metinlerde tercih edilmediğini anlamaya çalışır. Osmanlı döneminde Arap ve Fars sözcükleri kullanmanın yazar ve şairler için itibar meselesi olduğunu anlamaya başlar. Ardından Türk halk edebiyatının durumunu sorgular. Hocası Vambery, Türklerin gelişmiş bir halk edebiyatının olmadığını söylese de bunun çok mümkün olmadığını Nasreddin Hoca’dan, Tevfik Paşa’nın eserlerinden örnekleri düşünerek bu fikre katılmaz. Türk dilinin tarihi üzerine eleştirel bir bakış açısı sağlayan metin, Türkçenin zengin bir dil ve edebiyat geleneğine sahip olduğunu göstermektedir.

“Bilgisayar” (A.e., s. 52) başlıklı hikâye, Kadir Gecesi dedesiyle namaz kılan bir çocuğun dua edip bisiklet istemesi üzerine bayram sabahı çocuğa hediye alınmasıyla başlar. Çocuk büyüyüp oğlu kendisiyle aynı yaşlara geldiğinde aynı sevinci çocuğuna yaşatmak ister. Çocuğuna namaz kılmayı öğretmeye çalışır fakat çocuk istemez. Bu görevi kendi babasına yani dedeye devreder ve yine bir Kadir Gecesi dede torununa dua etmesini ve Allah’tan bir şey istemesini söyler. Torun da en pahalı bilgisayarı ister. Bayram günü çocuğa bilgisayar hediye edilmesine rağmen çocuk çok mutlu olmaz. Teşekkür bile etmez. Kendi çocukluğunda bir bisiklet için dünyanın en mutlu çocuğu olan adam, kendi çocuğuna çok daha pahalı bir hediye almasına rağmen onu mutlu edemez. Zamanın değiştiğinden, hayatın eski tadının kalmadığından yakınılmasıyla metin biter. Metinde geçen bayram sabahı el öpmeleri, harçlık alma, şeker toplama, yeni kıyafetler ve ayakkabı giyerek bayramı karşılama gibi geleneklerden de bahsedilmiştir.

“Altın Ordu” (A.e., s. 73) başlıklı hikâye, Oğuz Türklerinin diğer Türk boy-larını da önlerine katarak Türkistan’dan Anadolu’ya doğru gelmesini anlat-maktadır. Altın Ordu’nun en önemli kuralı, kanunu “sıra, saygı” kavramları açıklanmıştır. Büyüklere saygı ve sahip olduğun konuma göre davranma çok önemsenmiştir.

“Yemek Kültürü ve Sofranın Tarihi” (A.e., s. 76) başlıklı metin, Türk mutfa-ğının zenginliğini, farklı milletlerde mutfak kültürünü, kullanılan gereçleri, en çok tüketilen besinleri anlatmaktadır.

Türkler 19. yüzyıla kadar sabah ve akşam olmak üzere iki öğün yerken son yüzyılda kuşluk denilen öğle yemeğini de ekleyerek öğün sayısını üçe çıkartmışlardır. Göçebe bir kültüre sahip olduğumuz için mutfak gereçleri-miz çeşitlilik göstermemektedir. En çok kullanılan gereçler, et ağırlıklı bes-lendiğimiz için bıçak ve sulu yemek kültürümüz olduğu için kaşıktır. Türk kültüründe kaşığın ayrı bir önemi vardır. Genellikle yer sofrasında, sinilerde yenen yemeklerde ortak tabaklar kullanılmasına rağmen herkesin kaşığı ken-dine özel olmuştur. Kaşıklarla ilgili atasözleri ve deyimler bulunmakta, ayrıca halk oyunlarında da kaşık kullanılmaktadır. Türkler yemek yerken sofrada konuşmayı pek sevmez, hızlıca yiyip kalkmayı tercih ederler. Son yüzyıllarda ailenin bir araya toplanıp birlikte yediği akşam yemekleri, bayram yemekleri hatta iş yemekleriyle bu anlayışın değiştiğini görebiliriz. Metindeki eski ge-leneklerimize göre sofraya önce erkekler, erkekler kalktıktan sonra kadın ve çocuklar oturmuş.

Tüketilen besinler incelendiğinde Türk mutfağında çeşitlilik göze çarpmak-tadır. Türkistan’daki doğu mutfağı ve baharatlar, Anadolu ve Avrupa’ya göçler sırasında değişik coğrafyalardaki besin çeşitliliğiyle birleşerek zengin bir mut-fak kültürünü miras bırakmıştır. Sahlep, safran, tavukgöğsü gibi yiyecekler bunun kanıtı olarak gösterilebilir. Türk mutfağında çok tüketilen besinlerin başında kırmızı et gelir.

Masada, sandalyeler üzerinde, ayrı ayrı tabaklarla, çatal ve bıçak kullana-rak yenen yemekler son yüzyılda Avrupa kültürüyle birlikte yaygınlaşmıştır.

“Atatürk ve Türk Dili” (A.e., s. 108) başlıklı metinde Atatürk’ün Türkçeye verdiği önem ve yaptığı çalışmalar anlatılmıştır. Atatürk’e göre Türk olabilme-nin en büyük göstergesi Türkçe konuşmaktır. Türkçe çok zengin bir dildir. Türk milletinin tüm geçmişi Türk dilinin içine gömülü bir hazine gibidir. Bu yüzden Türkçeyi iyi bilmemiz ve konuşmamız gereklidir. Türk Dil Kurumu ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulmuştur. Ayrıca 1928 yılında Arap harflerinden Latin harflerine geçilmiştir. Atatürk Türklerde, Türkçe bi-lincini oluşturmaya çalışmıştır.

“Bir Kapı Kapanırsa” (A.e., s. 124) başlıklı metin geçim sıkıntısı çeken bir öğretmen öyküsüdür. Matematik öğretmeni olan Hasan, iki çocuğu ve eşini geçindirmekte zorlanır. Ailenin hanımı çalışmadığı halde sürekli eşine baskı yapar. Özel ders vermesini ya da hafta sonları şoförlük yapmasını, hiç olmazsa pazarcılık yaparak ek gelir elde etmesini söyler. Bir yandan Hasan’ın özel sek-törde çalışan arkadaşı, Hasan’a öğretmenlikte para olmadığı için öğretmenliği

birakıp en az iki katı maaşla kendi yanında işe başlamasını önerir. Metinde Hasan çaresizlikten bu teklifi düşünse de 24 Kasım Öğretmenler Günü kutlamasının yapıldığı gün tekrar öğretmenlik mesleğine gönülden bağlı olduğunu hatırlar ve arkadaşının teklifini geri çevirir.

“*Büyük Selçuklu İmparatorluğu*” (A.e., s. 129), Oğuz Türklerinin güçlenip Selçuklu Devleti’ni kurmasını ve Anadolu’nun kapılarını açan büyük hükümdar Alp Arslan’ın hayatını anlatan bir metindir. Alp Arslan cesur ve akıllı bir komutandır. Gerektiğinde bir er gibi sıcak savaşa katılmış gerektiğinde de akıllı taktiklerle düşmanı yenmiştir. İslamiyet’i seçen Oğuz Türkleri, Türkistan’dan batıya göçlerle Anadolu’ya kadar gelmiş ve Anadolu’yu Hristiyan Bizans’tan alarak burayı Türk vatanı yapmıştır. Türk boylarından biri olan Oğuz’un, Türk Dünyası’nda özel bir yeri vardır.

“*Gelibolu*” (A.e., s. 139) başlıklı metin, I. Dünya Savaşı sırasında açılan Çanakkale cephesine giden genç bir askerin, annesine yazdığı bir mektuptan oluşur. Çanakkale’nin büyüleyici güzelliğini anlatan genç adam, savaşın acımasızlığından bahseder. Metin, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde savaşlarla ne kadar yıprandığını, açılan cephelerde nasıl başarısız olduğunu anlatmaktadır. O dönem tarihine ışık tutan metin, Anadolu Türklüğünün talihsizliği ve çektiği acıları da yansıtmaktadır.

“*Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatı*” (A.e., s. 115) başlıklı metinde Türklerin İslamiyet’i kabul ettikten sonra halk edebiyatının bir kolu olarak gelişen Tekke edebiyatı anlatılmıştır. Türk-İslam inancını halka öğretmeye çalışan ünlü tasavvuf ozanlarından Yunus Emre, Ahmet Yesevî, Hacı Bektâşi Veli, Hacı Bayram Veli gibi isimlerden bahsedilmiştir. Metnin sonunda bu edebiyat dalının çok derin olduğu ve yeterince araştırma yapılmadığı anlatılmıştır. Kendi edebiyatımıza ve kültürümüze yeterince sahip çıkmadığımızı hatta yabancı araştırmacıların bu konuda Türk araştırmacılardan daha meraklı ve ilgili olduğuna dikkat çekilmiştir.

Sonuç

Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitapları’ndaki metin ve alıştırmalar, önceki bölümlerde incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders ve Çalışma Kitapları’nda metin seçimlerinde daha çok yapma metin tercih edilmiştir. Dil bilgisi öğretimini kolaylaştırmak için konuya uygun yapıda metinler kullanılmıştır. Serinin son kitabı, “*Türkçe Öğreniyoruz Orhun İleri Düzey’de*” ise bütün metinler özgündür.

Kitaptaki yer adları seçimlerinde karşımıza çıkan ülke, şehir ve semtler: Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Kırım; Bakü, Astana, Bişkek, Aşgabat, Almatı, Taşkent gibi Türklerin yoğun yaşadığı bölgelere hem metinlerde hem de alıştırmalarda sıkça yer verilmiştir. Türkiye’den seçilen örnekler arasında en çok rastlanan şehirler Ankara ve İstanbul’dur. Ankara, Türkiye’nin başkenti olması ve Kurtuluş Savaşı’nda mücadelenin merkezi olması yönüyle vurgulanmıştır. Ayrıca tarih boyunca birçok medeniyetin merkezi olması şehrin tarihi değerini arttırmaktadır. Meclis, Atatürk’ün kabri

Anıtkabir, Atatürk Orman Çiftliği, Ankara'da yaşamının kolay ve rahat olduğu, iyi eğitim veren önemli üniversitelerinin bulunduğu anlatılmıştır.

İstanbul, yaşaması zor ve kalabalık bir şehir olarak anlatılmıştır. Tarihi ve doğal güzellikleri yönüyle öne çıkan İstanbul gezilip görülecek fakat yaşamın güç olduğu bir şehirdir. Gezilecek yerler arasında özellikle tarihi yarımadaya dikkat çekilmiştir. Sultanahmet ve Süleymaniye birçok yerde tekrarlanmıştır.

İzmir, Foça, Manisa, Antalya, Bodrum yaz tatili; Uludağ, Bolu, Erciyes ve Kartalkaya ise kış tatilleri için tercih edilen yerlerdendir.

Safranbolu, Nevşehir, Konya gibi şehirlerimiz de kültür turizmi için seçilen şehirler olmuşlardır. Mevlâna şehri olarak bilinen Konya'ya özellikle vurgu yapılmıştır. Şehrin tarihi yerleri ve yapıları, yöresel yemekleri ve kültürü ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Metinlerde ve alıştırmalarda görülen Türk aile yapısıyla ilgili izlenim ataerki bir toplum yapısından kaynaklı baba ve dedelerin ön plana çıkmasıdır. Kadınlar ve çocuklar, erkeklerin isteklerine ve toplum yapısına uygun davranmaktadır. Genellikle erkekler çalışır, para kazanır ve aileyi geçindirir. Kadınlar ise çoğunlukla ev hanımıdır. Çalışan kadın da olsa evdeki temizlik, yemek gibi bakım işlerinden kadın sorumludur. Erkek ise genellikle alışveriş gibi dışarı işleriyle ilgilenir. Çocuksuz aileler meyvesiz ağaca benzetilir. Aile için çocuk sahibi olmak çok önemlidir. Geleceğe bırakılan en büyük miras çocuk görülmektedir. Çocukların bakımını genelde anne üstlenmiştir, fakat çocukla ve aileyle ilgili önemli bir karar alınması gerektiğinde babanın sözü geçmektedir. Aşırı ilgili anne ve babalar çocukları üzerinde baskı oluşturmaktadır. Şımarmanın diye sevgisini göstermekten çekinen anne ve babalar öfkelerini göstermekte bir sakınca görmez. Çoğunlukla çocuklar kendi kararlarını uygulayabilmek için ebeveynlerle mücadele ederler. Anne ve babalar, çocuklara hep küçük gözyle baktığı için onların yetişkin birey olmasını pek kabullenmezler. Çocukların eve geliş saatleri, üniversite ve meslek seçimi hatta eş seçimi aile denetimindedir.

Gelin-kayınvalide, damat-kayınpeder ilişkilerine de metinlerin bazı bölümlerinde yer verilmiştir. Bir metinde gelin adayı, evlendiğinde kayınvalidesiyle oturmak istemez. Damat ise kabul etmeyince ayrılacak duruma gelirler. Çocuklar büyüüp evlense de ailelere yakın oturmak isterler. Türk aile yapısında ilişkiler sıkı ve akrabalık bağları kuvvetlidir. Anne ve babalar çocuklarına maddi destek sağlar. Torunlarına bakar.

Aile bağlarının kuvvetli olması, aile büyüklerine duyulan saygı Türk aile yapısının olumlu özelliklerindedir. Fakat anne ve babaların aşırı korumacı tutumu ile çocukların bireyselleşmesini engelleyen aileler Türk imgesi için olumsuz örnek oluşturabilir.

Eğitim ve işle ilgili imgeler: Türkiye'de dersler zor, sınıf geçmek güç, üniversiteyi kazanmak içinse çok çaba harcamak gerekmektedir. Belirli bir ekonomik güce sahip olunmazsa öğrencilerin okuyamayacağı bir örnekte geçmektedir. Bu olumsuzluklara rağmen Türkiye'deki üniversitelerin kaliteli olduğu vurgulanmıştır. İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerdeki üniversitelere dikkat çekilmiştir. Özellikle Ankara'daki Hacettepe, Gazi, Ankara

üniversitelerinin adları sıkça tekrarlanmıştır. Gerek Türkiye'nin değişik bölgelerinden gerekse Türkiye dışından birçok öğrenci okumak için bu üniversiteleri tercih etmektedir. Geldiklerinde yurtlarda kalmaktadırlar. Metinlerde, Türk Dünyası'nın farklı ülkelerinden okumak için gelen gençlerin Türkiye'de okudukları için mutlu oldukları görülmektedir.

İş imkânları bakımından en gelişmiş şehir olarak İstanbul anlatılmıştır. Türkiye'de en çok istihdamı sağladığı için de kalabalık bir şehirdir. Öğrenciler farklı şehirlerde okusalar da çalışmak için İstanbul'a gelmektedirler.

Örneklerde ve bazı metinlerde geçen çalışma disipliniyle ilgili kısımlarda olumsuz davranış örneklerine rastlanmıştır. Bir metinde anlatılan, belirli bir mesleği olmayan kişi değişik meslek dallarıyla uğraşır iş öğrenmeye çalışır ama tembelliğinden dolayı her iş zor gelir ve hep işten çıkar. Başka bir metinde ise karısı sabah uyandırmadığı için işe geç kalan bir adam karşımıza çıkar.

Metinlerde ve alıştırmalarda geçen meslek dalları: Doktor, avukat, öğretmen, mühendis, polis gibi meslek adları daha sık tekrarlanmaktadır. Bunların yanında berber, şoför, garson, aşçı, bekçi, marangoz gibi farklı meslek dallarına da alıştırmalarda yer verilmiştir.

Bir metinde polis memuru yanlış kişiyi sorguya çekerek hata yapmıştır. Başka bir metinde ise ailesini geçindirmeye çalışan öğretmenin ekonomik sıkıntılar çektiğini, maaşı yetmediği için ek iş yapmayı düşündüğünü hatırlatır edip özel sektörde çalışmayı planladığını görürüz. Metne göre, özel sektörde çalışan birisi öğretmenin maaşının iki katını almaktadır. Metinlerde anlatılan olaylardan yola çıkarak iki meslekle ilgili de olumsuz bir algı oluşabilir.

Türk kültürü ve geleneklerini yansıtan örnekler: Günlük hayatımızda çok kullandığımız kalıp cümleler, insan ilişkileri için önemli bir adımdır. Kültürümüzde birçok farklı durum için değişik cümleler kullanılır. *"Başın sağ olsun, kolay gelsin, Allah bereket versin, hayırlı olsun vs."* Bu cümlelerden de anlaşılacağı gibi sohbetli ve güler yüzlü bir toplum yapısı öne çıkar.

Kalabalık aile yapısının da etkisiyle çocuklar genellikle dede, anneanne ve babaanne ile büyürler. Büyüklere saygı ve hürmet kültürümüz için çok önemlidir. Konuksever olmak ve hoşgörülü olmak Türk milletinin en önemli kişilik özelliklerindedir. Büyüklere yanında bacak bacak üstüne atmak, sigara içmek toplumumuzda saygısızlık olarak anlatılmıştır.

Düğün, kına gecesi, kız isteme, sünnet töreni, ramazan bayramı, milli bayramlarla ilgili hem metinlerde hem de alıştırmalarda bolca örnek verilmiştir. Düğünsüz evlilikler eleştirilmiştir. Kız isteme aşamasında aile büyükleri konuşup anlaşır. Damada tuzlu kahve ikram edilir. Bayramlarda çocuklar el öper, harçlık alır, şeker toplar, yeni kıyafetlerini giyerler. Resmi bayramlarda şenlikler yapılır ve coşkuyla kutlanır.

Türk tarihini ve tarihi eserleri anlatan örnekler: Kurtuluş mücadelesi, Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kurması, Atatürk'ün hayatı, Anıtkabir serinin birçok kitabında farklı bölümlerde sık sık tekrarlanmıştır.

İstanbul'daki Sultanahmet Camisi, Ayasofya Camisi, Süleymaniye Camisi, Kapadokya'daki eski kalıntılar ve yer altı şehirleri, Konya'daki Mevlevihane, Karatay Müzesi, Alaattin Camisi, önemli Türk yapılarından Taç Mahal, Bilge Kağan'ın mezarı gibi önemli eserlerden bahsedilmiştir.

Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelişi, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ve Çanakkale Savaşı'yla ilgili metinlerde ayrıntılara inilerek Türk tarihi anlatılmıştır.

Geçmişte ve günümüzde adını bilim, sanat, siyaset gibi çeşitli alanlarda duyurmuş ünlü kişiler incelendiğinde karşılaşılan örnekler aşağıdaki gibidir.

Adı en çok geçen kişi Atatürk'tür. Biyografisi verilmiştir. Metinlerin içinde Cumhuriyetin kurucusu olduğu sık sık vurgulanmıştır. Türkiye için öneminden sürekli bahsedilmiştir. Atatürk'ten sonra adı en çok geçen Yunus Emre ve Barış Manço'dur. Barış Manço'nun sevilen bir sanatçı olduğu, özel yaşantısıyla da örnek oluşturduğu vurgulanmıştır. Yunus Emre, şiiirleriyle ve tasavvufi kimliğiyle anılmıştır. Özellikle şiiirlerinde görülen hoşgörü anlayışı ön plana çıkarılmıştır.

Yukardaki isimlerin dışında Mevlâna, Kaşgarlı Mahmut, Farabi, Ahmet Yesevi, Mimar Sinan, İbrahim Çallı, Naim Süleymanoğlu, Mehmet Öz metinlerde ve alıştırmalarda karşımıza çıkan tanınmış kişilerdir.

Çeşitli spor dallarının geçtiği alıştırmalar ve metinlerde görülen örnekler: En çok adı geçen spor dalı basketboldur. Hidayet Türkoğlu'nun NBA'daki başarısıyla ilgili dinleme etkinliği verilmiştir.

Ata sporu olarak ciritin tanıtıldığı bir metin bulunmaktadır. Sadece Türkiye'de değil dünyanın birçok yerinde oynanan bir spor dalı olarak tanıtılmıştır. Bunlardan başka Türkiye'nin kış sporları için uygun bölgeleri tanıtılmış ve kayak sporundan sıkça bahsedilmiştir.

Alıştırmalarda ve metinlerde geçen farklı spor dalları: Futbol, yüzme, masa tenisi, bilardo, voleybol ve bisiklet sürmektir.

Türk Dünyası'ndan seçilen ortak kültür örnekleri: Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında benzerlik kurulmuştur. Kazaklarda olduğu gibi Türkiye Türklerinde de konuksevlik önemlidir. Âşıklık geleneğinin anlatıldığı metinde Anadolu'daki gelenekle Türk Dünyası'ndaki gelenekler arasında çok büyük benzerlik vardır. Türk tiyatro tarihi incelendiğinde temeli Türkistan'a dayanan oyunlarımız bulunmaktadır. Nevruz kutlamaları, destanlar, Ahmet Yesevi'nin Hikmetler'i, Mahtumkulu ve Abay şiiirleri ortak kültür öğelerini yansıtmaktadır.

Türk Dünyası'nda okutulan bu kitaplarda ortak kültür öğelerine çokça yer verilmesinin, Türk Dünyası'ndaki kardeşlerimizin dikkatini bu ortaklığa çekmek için özellikle seçildiği anlaşılmaktadır. Kültür ve dil olarak aynı köke dayandığımızı kanıtlamaya çalışan örnekler dikkat çekmektedir.

İnsanların eğlenmek için boş vakitlerini değerlendirdikleri etkinliklerin başında piknik gelmektedir. Hava şartları uygun olduğu anda insanlar mangallarını da alarak ağaçlık bir yer bulup aileleriyle güzel vakit geçirecek yerleri

tercih etmektedir. Bunun dışında sinemaya ve tiyatroya gitmek, kitap okumak, milli ve dini bayramlarda ailemizle ve sevdiklerimizle vakit geçirmek, tatile gitmek, müzik dinlemek gibi etkinliklere yer verilmiştir.

Edebiyat ve dille ilgili örnekler incelendiğinde serinin son kitabı “*Orhun İleri Düzey’de*” birçok edebi metin kullanılmıştır. Yunus Emre, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ömer Bedrettin Uşaklı, Yahya Kemal Beyatlı, Orhan Veli Kanık, Âşık Veysel, Ziya Gökalp, Arif Nihat Asya gibi önemli şairlerin şiirine; Nasreddin Hoca’nın fıkralarına; Ömer Seyfettin ve Sait Faik Abasıyanık gibi önemli hikâye yazarlarının eserlerine yer verilmiştir. Ayrıca Ata Atacanoglu, Nimetullah Hafız, Mağcan Cumabayulı, Cengiz Aytmatov, İsmail Gaspralı gibi Türk Dünyası’nın önemli yazar, şair ve düşünürlerinden de metin örnekleri seçilerek Türk edebiyatındaki ortak zevkler gösterilmiştir.

Atatürk’ün Türkçe ile ilgili çalışmaları ve Türklere kazandırmak istediği Türkçe bilinci üzerinde özellikle durulmuştur. Türkçeye yabancı dillerden giren sözcüklerin yerine bunların Türkçelerinin kullanılarak arı ve duru bir Türkçe konuşmanın önemi özellikle vurgulanmış ve Türk Dünyası kardeşliğini güçlendireceği belirtilmiştir.

Türk halk edebiyatının zenginliği ve daha araştırılacak, çalışılacak çok farklı alanlar olduğuna dikkat çekilmiştir.

Türk kültürü içinde yiyecek ve içecekler, sofraya adabına, ikramlara, öğünlere her zaman özen gösterilmiştir. Farklı kültürlerin mutfaklarından öğrenilen bilgiler de harmanlanarak zengin bir Türk mutfağı oluşturulmuştur. İncelenen kitaplarda da yemek kültüründen izlere sıkça rastlanmıştır. En çok içilen içecekler çay, kahve ve ayrandır. Metinlerde ve alıştırmanın bir çoğunda değişik lezzetler şeklinde -şekerli, şekersiz, sütlü- çay ve kahvenin tercih edildiğini görüyoruz. Hatta çay ve kahveyle ilgili ayrıntılı bilgilerin verildiği metinler de yer almaktadır.

Pilav, köfte, tavuk, dolmalık biber, fasulye, peynir, zeytin, yumurta, pırasa, Adana kebabı, Antep baklavası, Sarıyer böreği, Konya’nın etli ekmeği ve tandır gibi yiyeceklerden bahsedilmiştir. Ayrıca Türk mutfağına sonradan giren sahlepe, safran gibi baharatlar, tavukgöğsü gibi yeni tarifler de anlatılmıştır.

Kına gecesinde meyve suyu ve kuruyemiş ikramı, sünnetlerde şerbet ve lokma, bayramlarda ise tatlılar dağıtılarak önemli günlerde misafirler mutlaka doyurulurdu.

Mutfakta kullanılan araçlar, sofraya oturma sırası, yemeklerin yenme sırası, öğünlerle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

Sonuç olarak Türklere ilgili bu imgeler, Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders ve Çalışma Kitapları’ndan Türkiye Türkçesi öğrenenlere de aktarılmıştır. Dolayısıyla dil öğrenirken sadece o dil değil, dili öğrenilen milletin kültürü de öğrenilmektedir. Türk Dünyası’nda Türkiye Türkçesi öğreten bu ve bunun gibi kitaplar çoğaldıkça Türk yurtlarında Sovyet döneminde oluşturulmaya çalışılan Türk imgesi daha gerçekçi bir zemine taşınacaktır. Artarak devam eden bu çalışmalar İsmail Gaspralı’dan beri düşünülen “*dilde, fikirde, işte birlik*” ülküsünü gerçekleştirecektir.

Kaynaklar

AKSOY, Başak: *Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Türk İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

ÇELİK, Fulya: *Emir Kıvrık'ın Büyükelçi ve Elie Wiesel'in Gece Adlı Eserlerine Yansıyan Antisemitik Ögeler: Bir İmgebilim Çalışması*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.

DEMİRCİ, Cihan: "Dünyada Yaklaşık 250 Milyon Kişi Türkçe Konuşuyor", *Anadolu Ajansı*, 28 Eylül 2017, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunyada-yaklasik-250-milyon-kisi-turkce-konusuyor/921506>, 16 Mayıs 2019.

GHIULGEAN, Mustafa: *19. ve 20. Yüzyıl Romen Romanında Türk İmgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

KARABULUT, Mustafa: "İmgenin Psikanalitik Boyutu", *Adıyaman Üniversitesi Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu-II*, Adıyaman, 2-3 Nisan 2015.

MUSTAFA, Ghiulgean: *19. ve 20. Yüzyıl Romen Romanında Türk İmgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

ÖZBAY, Murat - TEMİZYÜREK, Fahri: *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 1*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

_____ : *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 2*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

_____ : *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Çalışma Kitabı 3*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

_____ : *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 1*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

_____ : *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 2*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

_____ : *Türkçe Öğreniyoruz Orhun Ders Kitabı 3*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

_____ : *Türkçe Öğreniyoruz İleri Düzey Ders Kitabı*, 2. bs., TİKA, Ankara 2004.

ULAĞLI, Serhat: *"Öteki"nin Bilimine Giriş İmgebilim*, Motto Yayınları, İstanbul 2018.

ULUÇ, T. Fatih: *Kültürler Arası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2003.

ÜMER, Engin: "Görsel Kültür ve Resim Sanatında İmge", *İdil*, Cilt: 6, Sayı: 33, 2017.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 01.07.2020

Kabul Tarihi: 20.07.2020

ANKARA'NIN YENİ BAŞKENT OLARAK SEÇİLMESİ FİKRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Yunus Gökalg DURMUŞOĞLU*

Öz

Balkan savaşlarının kaybedilmesinden sonra başkent İstanbul'dan güvenlik sebebiyle başka bir şehre taşınması fikri ciddi olarak gündeme geldi. Bununla birlikte Konya, Kayseri ve Bursa şehirleri yeni başkent için düşünülen öncelikli alternatifler arasında olmalarına rağmen bazı farklı görüşler de vardı. Özellikle Türk milletine yeni bir kimlik kazandırma düşüncesinde olan aydınlar farklı bir merkezi tarif etmekteydi. Bu başkent belki de modern Türkiye'yi yansıtacak. Ancak ismi telaffuz edilmese de Eskişehir, Konya ve Kayseri'den başka tüm yolların ve iletişim ağlarının birleştiği yeni bir merkez olarak tarif ediliyordu. Burada anladığımız yeni yapılacak reformlara karşı kamuoyu baskısı oluşturmamaya ve kolay kontrol edilebilecek, tarihi geçmişi olan küçük bir şehir tahayyül ediliyordu. Ankara nitelik olarak ticaret yollarının değişmesi sebebiyle eski şaşalı günlerinden uzakta kalmış unutulmuş bir şehirdi. Modern dünyadan kopuk ve Anadolu'ya sıkışmış durumdaydı. Yeni üretim araçlarından mahrum olmakla bu çizgisini değiştirecek sosyal sermayeye de sahip değildi. Aslına bakılırsa hem Türk Devleti'nin hem de Türk milletinin içinde olduğu sıkışıklığı o dönemin Ankara'sında da görebilmekteyiz. Bu bakımdan yeni kurulacak devlet idaresi için Ankara iyi bir seçenek olarak durmaktaydı. Sonuç olarak Ankara'nın başkent olması Milli Mücadele'ye merkezlik yapmasından kaynaklanmış gibi görünse dahi bu konu hakkındaki tartışmalar ve öneriler belli bir geçmişe sahiptir. Kanaatimizce Ankara'nın başkent olarak seçilmesi rastlantı eseri veya Milli Mücadele döneminin olağanüstü şartları içinde yapılan bir tercihten daha ötedir.

Anahtar kelimeler: Ankara, Başkent, Kurtuluş Savaşı, İstanbul.

The Emergence Of The Idea Of Choosing Ankara As The New Capital Abstract

After the loss of the Balkan Wars, the idea of moving the capital from Istanbul to another city for security reasons has been seriously raised. However, although the cities of Konya, Kayseri and Bursa were among the primary

* İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi,
yunusgokalpdurmusoglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1795-2385.

alternatives considered for the new capital, there were also some different views. Intellectuals, especially those who thought of giving the Turkish nation a new identity, described a different center. This capital would perhaps reflect modern Turkey. However, although its name was not pronounced, it was described as a new center where all roads and communication networks combined from Eskişehir, Konya and Kayseri. What we understood here was a small city with a historical background that could not be controlled and could not create public pressure against the new reforms. Ankara was a forgotten city that remained away from the old glamorous days due to the changing trade routes. He was disconnected from the modern world and stuck in Anatolia. Nor did he have the social capital to change this line by being deprived of new means of production. As a matter of fact, we can see both the Turkish state and the Turkish nation's difficulties in Ankara at that time. In this respect, Ankara stood as a good option for the new state administration. As a result, even though Ankara's being the capital may seem to be the center of the national struggle, the discussions and suggestions on this issue have a certain history. In our opinion, the election of Ankara as the capital is more than a coincidence or a choice made in the extraordinary conditions of the National Struggle period.

Keywords: Ankara, Capital, Independence War, Istanbul.

Giriş

Türkler tarih boyunca çok sayıda devlet kurmakla birlikte bu devletlere merkez olarak yeni bir şehir inşa etme yoluna gitmemişlerdir. Ekseriyetle egemenlikleri altına aldıkları kadim şehirleri imar etmişler ve kendilerine merkez olarak seçmişlerdir. Türk tarihinde Rusların St. Petersburg'u gibi bir başkentte rastlamak çok zordur. Merkez seçilen şehirlerin ekseriyeti ele geçirilen ülkelerin daha önce devlet idaresinin yürütüldüğü yerleri veya ticaret yollarının üzerinde yer alan kadim kentleri olmuştur. Türkler bu şehirleri yeniden imar ederek sadece devletin idare edildiği bir başkent değil aynı zamanda sanatın, ilmin, askeriyenin ve ticaretin de merkezi haline getirmiştir. Bu başkentler dönemleri itibarıyla devletlerinin ve çağlarının genel karakterini yansıtan şehirler olmuşlardır. Bilimsel ve sanatsal faaliyetler bu merkezlerde icra edilip ülke sathına yayılmıştır. Yine ticaret yollarının bu şehirlerde kesişmesiyle ülkenin zenginliğinin toplandığı bir merkez olmuşlardır.

Başkent olarak seçilen her şehir o devletin vizyonu ile ilgili olarak bize önemli ipuçları vermektedir. Devletin hangi yönde bir gelişme sağlamak istediğinin en önemli göstergesidir. Kimi zaman bu şehirler ülkenin nerdeyse en uç noktasında olup fetih edilecek veya devletin topraklarının genişlemesi hedeflenen doğrultuda seçilmiştir. Kimi zamansa geçmiş devirlerin hatırasını taşıyan ve halkın hafızasında uhrevi bir yeri olan şehirler tercih edilerek mevcut devlete hem meşruiyet hem de kimlik kazandırmada bir vasıta olmuşlardır.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentinin ise bu özelliklerden yoksun olduğunu söyleyebiliriz. İstanbul gibi binlerce yıllık geçmişi olan ve birçok büyük medeniyete merkezlik yapmış itibarlı bir şehrin terk edilmesi birçok kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Milli Mücadele'ye merkezlik yapması Ankara'nın başkent olması tartışmalarında bir nebze olsun bu değişikliği talep edenlerin elini güçlendirmesine rağmen, yine de geniş bir kesim

buna karşı tavrı koymuştur.¹ Bu karşı tavrın temelinde Ankara'nın başkent olarak seçilmesi düşüncesinin daha öncekilerden farklı olarak çağının getirdiği bir zaruretten kaynaklanması yatmaktadır. Ankara dönemi itibarıyla basit bir Anadolu kasabası görünümündedir. Bilim, teknik, devlet idaresi ve sanat gibi birçok sahada ileri konumda olan batılı devletler seviyesine yükselmeyi kendine hedef edinmiş Türk devleti ve bu devletin her kesiminden vatandaşları gibi eskiyle yeni, batıyla doğu arasında sıkışmış bir şehirdir. Bu sıkışmışlık için, geri kalmışlığın farkında olmakla beraber çözüm üretme konusunda yaşanan yetersizliğin veya başvurulan geleneksel yöntemlerin de bir sonucudur diyebiliriz.

Tarihi bir perspektiften baktığımızda ise, Ankara çok eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen Roma'nın taşra merkezi ve Galatların küçük bir kolunun başkenti olması dışında herhangi bir devletin idari merkezi konumunda olmamıştır. Ankara 5000 bin yıllık bir geçmişe sahipken, Hititliler ve Frigler burayı bir geçiş güzergahı olarak kullanmıştır. Anadolu'nun doğusu ile batısı arasında önemli bir durak olmuştur. Yine Büyük İskender ordularıyla birlikte Pers kralını Ankara önlerinde beklemiştir. Kent ilk defa Galatların bir kolu tarafından merkez olarak kullanılmıştır.² Bununla birlikte en parlak dönemini Roma hakimiyeti altında yaşamıştır. Ankara askeri ve ticari açıdan sahip olduğu stratejik öneminden dolayı Roma İmparatorluğu içinde taşra örgütünün başkenti seçilmiştir. Bu dönemde Ankara 100 bin kişilik nüfusu ile görkemli bir Roma şehridir.³ Doğu Roma döneminde İstanbul'un başkent olmasıyla önemi azalsa da doğu ile batı arasında köprü olma konumunu kaybetmemiştir. Ancak bu stratejik önem istilaları ve ardı arkası gelmeyen saldırıları da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı idaresi altında da önemli bir ticaret merkezi olan Ankara, 18. yüzyıldan itibaren batılı tüccarların ikamet ettikleri bir şehirdir. Ankara, Osmanlı döneminde hem Hacı Bayram Veli'den dolayı Bayramiler için önemliyken hem de Ahilik teşkilatının şehirde güçlü olmasından dolayı günümüz siyaset terimiyle ifade edersek inanç yönünden liberal bir yapıdaydı. Ahilik'te temel prensip mezhep, din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün insanların birbirini sevmesi ve saygı göstermesi olmakla birlikte haysiyet kırıcı davranışlardan da sakınmak aynı derecede önemliydi. Ankara'da Ahiliğin yerleşmesinde Şeyh Mahmud Nasrüddin Ahi Evran'ın önemli bir rolü vardı. Ahi Evran camiinde kılınan Cuma namazlarında verilen vaazlarda ve okunan hutbelerde akılcı, ahlak sahibi olunması, ilme değer verilmesi ve mutlak suretle çalışılıp para kazanılması öğütlenirdi.⁴ Belki bu etkenlerin bir sonucu olarak şehirde Yahudiler, Rumlar ve Ermeni cemaatleri ile bunların farklı mezheplerine mensup halk Müslümanlarla birlikte sorunsuz bir şekilde yaşamaktaydı. I. Dünya Sa-

¹ Nurettin Güz - Neslihan Kılıç, "Başkent Tartışmalarında Velid Ebüzziya'nın Görüşleri", *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science*, Yıl: 5, Sayı: 27, Eylül 2018, s. 395.

² Ferit Baz, "Galatia Eyaletinin Roma Devlet Teşkilatı İçerisindeki Yönetimine İlişkin Gözlemler", *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (Ankara 25-26 Ekim 2011)*, Ankara 2012, s. 586.

³ Kemal Bağlum, *Beşbin Yılda Nereden Nereye Ankara*, Ankara 1992, s. 7.

⁴ Bağlum, a.g.e., s. 40.

vaşı'nın bitimi ve Ankara'nın Kurtuluş Savaşı'na merkezlik etmesine kadarda bu durum aynı şekilde devam etti.

Ankara'nın sosyal yapısıyla ilgili Rafet Fincancıoğlu'nun bir anısı oldukça ilginçtir. Ankara'nın önde gelen eşrafının bulunduğu bir düğün evinde bir odada ulemadan kimseler bulunmaktayken diğer odada gençler saz çalıp içki içmekteymişler. Bunun üzerine Beynamlı Müderris Hoca Mustafa Efendi kapının kapatılmamasına itiraz etmiş ancak o dönem Ankara müftüsü daha sonra ise Cumhuriyet idaresinin ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Börekçizade Rifat Hoca; *"kulaklarımız güzel ses dinliyor"* diyerek buna karşı çıkmıştır. Beynamlı Hoca'nın *"içki kokusu da geliyor"* gerekçesine karşı da Rifat Hoca *"en nihayetinde biz içmiyoruz"* diyerek kapıyı kapattırmamıştır. Beynamlı Hoca ise *"senden hiç beklemezdim"* Rifat Hoca diyerek meclisi terk etmiştir.⁵ Görüleceği üzere farklı düşüncelerdeki insanlar arasında bile çok keskin çizgiler bulunmamaktadır ve bu bir çatışmaya dönüşmemektedir.

Asıl konumuzla ilgili olarak, Ankara'nın başkent olacağına dair yapılan iki kehanet oldukça ilginçtir. Birincisi herkes tarafından bilinen Müştak Dede'nin *"Divan-ı Müştaki Bitlisi"* adlı kitabında yaptığı ebceci hesabı sonucu Ankara'nın 1923 yılında başkent olacağını yazdığı gazelidir. Müştak Dede eserini Ankara'ya gelerek Hacı Bayram Veli'nin türbesine vermiştir. Ankara'nın başkent olmasından yaklaşık 200 yıl önce böyle bir kehanette bulunulması bugün dahi konuyla ilgili çalışma yapanları şaşkınlığa düşürmektedir. Bir diğer kehanet ise Sadık Efendi tarafından 1910 yılında bulunulmuştur. Sadık Efendi Selanik'ten İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nda görevli bir alay müftüsüdür. Cemaatin çoğunluğunu zabıtların oluşturduğu bir Cuma namazı öncesi vaazı sırasında herkesten kağıt kalem çıkartarak söylediklerini yazmalarını istemiş ve şu beyitleri söylemiştir:

*"Sivas'tan çıkacak Kemal
Ankara'ya gelip edecek ikamet
Sakarya kenarı olacak mahşeri kıyamet
İstanbul bulacak ehli saadat
Kırkiki de kurulacak Cumhuriyet"*⁶

Alay müftüsü Sadık Efendi'nin kehaneti Cumhuriyet'in hicri 1339 senesinde ilan edilmesi sebebiyle 3 yıllık bir sapmayla da olsa gerçekleşmişti. Ancak Sadık Efendi bu konuşmasından dolayı tutuklanmıştı ve kendisine Cumhuriyet kelimesini kimden duyduğu sorulmuştu. Sadık Efendi ise bunları rüyasında gördüğünü söylemişti.⁷ Bu gibi hadiseler zamanla menkıbe haline gelmekle birlikte halk arasında da itibar görebilmektedir. Vuku bulan olayın ilahi bir kudret tarafından tertip edildiği veya istendiği düşüncesi çoğu zaman yapılan eylemin halk nazarında meşruluğunu güçlendirmektedir.

⁵ Bağlum, a.g.e., s. 70.

⁶ Bağlum, a.g.e., s. 117.

⁷ Bağlum, a.g.e., s. 118.

Ankara'ya tren 1892 yılında ulaşmıştır. Bununla birlikte hat Eskişehir üzerinden Konya ve oradan da Adana'ya uzandığından, Kurtuluş Savaşı'nın taktik ve stratejisi açısından önem arz etmiştir.⁸ Tren hattının Ankara'ya ulaşması şehrin stratejik önemini ve ulaşılabilirliğini arttırmıştır. Mustafa Kemal ve Heyeti Temsiliye Ankara'ya geldiğinde şehir Fransız ve İngilizler tarafından işgal altındaydı. Bu bize Ankara'nın stratejik konumu hakkında bir fikir vermektedir. Anadolu ile birlikte Yakındoğu'da egemenlik kurma hedefinde olan idareler tarih boyunca Ankara'ya önem vermişlerdir. Şehir doğu-batı ve kuzey-güney arasında stratejik öneme sahip bir noktadadır. Bu sebepten çok defa saldırıya maruz kalmış ve şehir çevresinde çok büyük savaşlar olmuştur. Büyük İskender'in Pers kralı Darius'la, Yıldırım'ın Timur'la olan ve en son Türk-Yunan Savaşı Ankara çevresinde cereyan eden varlık yokluk savaşlarıdır. Ankara'nın Anadolu için olan bu stratejik önemi daha Roma döneminde önemli bir merkez haline gelmesine ve nüfusunun 100 bini aşmasına neden olmuştur.⁹ Ankara bu sebeplerden ötürü I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte Anadolu'nun hakimiyeti için İngiliz ve Fransızlar tarafından hızlı bir şekilde işgal edilmiştir. Yine aynı hakimiyet kaygısıyla son tahlilde ise yeni kurulan Türk Cumhuriyeti'nin başkentliğini yapmaktadır. Görünen o ki bu bir stratejik zorunluluktur.

Yeni Başkent Tartışmalarında Ankara

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren birçok defa başkentini taşımıştır. Sırasıyla Bursa, Edirne ve İstanbul imparatorluğa başkentlik yapmıştır. Özellikle İstanbul'un Roma'nın mirası olması ve Hz. Muhammed tarafından Müslümanlara müjdelenmiş olması hem siyasi hem de manevi açıdan şehrin önemini arttırmaktaydı. Tüm bunlara rağmen zamanın döngüsü beraberinde değişimi de gerekli kılmaktaydı. Eski dünyada önem arz eden birçok husus artık değerini kaybederken bunun yerini daha pratik ve fayda sağlayacak şeyler alıyordu. İnsani ilişkilerden gündelik siyasete kadar hayatın her alanında bu etki kendini hissettiriyordu. Reel politik, devlet idaresinde öncelik haline gelmişti. Bu durum başkentini İstanbul'dan başka bir şehre taşınmasında da kendini gösterdi.

Başkentini İstanbul'dan başka bir şehre taşınması düşüncesi ilk defa II. Osman devrinde tartışılmıştır. II. Osman kötü giden devlet idaresini düzeltmek için orduda olduğu gibi devlet idaresinde de birtakım reformlar yapmayı hedeflemiştir. Başkentini taşınması fikri de bu radikal düşüncelerden biriydi. Ancak tahttan indirilmesi nedeniyle bu düşünce tatbik edilemedi. Daha sonraki dönemde ise Osmanlı Devleti'nin başkentini taşınması gerektiği Yunanlılar ve İngilizlerin başını çektiği batılı devletler tarafından dillendirilmeye başlandı. Buradaki amaç tabii ki Osmanlı Devleti'nin menfaatini için değildi. İstanbul gibi kadim bir şehrin insanlığın ortak malı olduğu propagandasını

⁸ Nusret Baycan, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 19, Ankara, Kasım 1990, s. 120.

⁹ Tuğrul Akçura, *Ankara: Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara 1971, s. 16.

yapmaktaydılar. Başkentın taşınmasıyla belki de İstanbul'u işgal etme emellerine ulaşmayı hedeflemişlerdi. Lakin Türk kamuoyu bu talepleri ciddiye almadı. Yer değışikliği ile ilgili Türk kamuoyunu meşgul eden hatta taraftar bulmasından dolayı tepkilere de maruz kalan Von Der Goltz Paşa'nın ileri attığı görüşleridir. Osmanlı Devleti'nin coğrafi haritası değışince ve İstanbul'da hem deniz hem de karadan tehdit edilebilir duruma geldiği için, başkentın İstanbul dışında bir yere taşınması düşüncesi tartışılmaya başlandı. İlk olarak Helmuth Von Molke, 1850'li yıllarda stratejik nedenlerden ötürü payitahtın başka bir şehre taşınmasını tavsiye etmiştir.¹⁰ Osmanlı ordusunda 16 yıl gibi bir zaman görev yapan Von Der Goltz Paşa da 1897 yılında bu konu ile ilgili şunları söylemiştir: “Osmanlı İmparatorluğu'nu köklü reformlarla kurtarmak isteyecek bir büyük hükümdarın, başkenti Türkçe ile Arapçanın sınırı üzerinde bir yere, mesela Konya'ya veya Kayseri'ye hatta belki de daha güneye bir yere nakletmesi gerekecektir.”¹¹ Goltz Paşa muhtemelen çok yakından tanıdığı Osmanlı Devleti ve ordusunun batının askeri ve bilimsel gelişmesi karşısında çok fazla dayanamayacağı ve Avrupa'daki topraklarını kaybedeceğini düşünmüştü. Başkentın Anadolu'ya, gelecekte Osmanlı Devleti'ni oluşturacak Türk ve Arap nüfusunun sınırına taşınmasını istemişti. Rusların 1877-78 harbinde Yeşilköy'e kadar gelmesi yine Balkan Harpleri sırasında düşman kuvvetlerin Çatalca'ya kadar gelerek başkenti tehdit etmesi Goltz Paşa'nın bu savını güvenlik açısından haklı çıkarmaktadır. Bununla birlikte Goltz Paşa daha güney derken yeni başkentın Halep veya Şam olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹² Goltz Paşa imparatorluğun Avrupa'daki topraklarını kaybetse dahi köklü reformların hayata geçirilmesiyle Müslüman coğrafyada egemenliğini sürdürebileceğine inanmıştır. Goltz Paşa'nın görüşlerinin yer aldığı ve Türkçeye “Millet-i Müsellaha” adıyla çevrilen eserinin Mustafa Kemal Paşa tarafından da okunduğu bilinmektedir.¹³

Görüleceği üzere başkentın taşınması tezi stratejik bir zorunluluğun yanında, bir varlık yokluk meselesi olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte dönem itibarıyla devletin arayışta olduğu vatandaşlık kimliğinin de bu tartışmalara etki ettiğini görmekteyiz. Öyle ki Osmanlılık fikri artık geri planda kalmış, bunun yerine İslamcılık ve Türkçülük fikri daha ön plana çıkmaya başlamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra geçen süreçte bu görüşler daha da ağırlık kazanmıştır. Balkan harplerinden sonra ise Kılıçzade Hakkı, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Ahmet Ferit Tek gibi isimlerin devletin kurtuluş için ortaya koydukları çözüm önerileri kabul görür hale gelmiştir. Bu tarihlerde Türk Ocağı'nın kurucusu olan Ahmet Ferit Tek ile birlikte Yusuf

¹⁰ Edip Semih Yalçın, “Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: X, Sayı: 29, Ankara, Temmuz 1994, s. 336.

¹¹ Cihan Kalem, *Başkentın İstanbul'dan Ankara'ya Taşınması Süreci: İç ve Dış Tepkiler, 1919-1930*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 10.

¹² Güven Dinçer, “Ankara'nın Başkent Oluşunun Anlamı”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 37, Ankara, Mart 1997, s. 231.

¹³ Baycan, “a.g.m.”, s. 121.

Akçura, Türkiye'nin ilk Türkçü programa sahip siyasi partisi olan *Milli Meşrutiyet Fırkası*'nı kurmuştur. Parti programında geçen "*Türkler, yüzyıllardır devletin hudutlarında çarpıştı, kendi illerini ihmal etmek zorunda kaldılar; Türk illerinin kalbi Anadolu bakımsızdır. Türklerin de milli kaderlerini düşünmesi saati çalmıştır.*"¹⁴ ifadesi genel politikalarının ne yönde tahayyül edildiğinin anlaşılması açısından bize ip ucu vermektedir. Konumuzla ilgili olarak Ahmet Ferit Tek de bu minvalde yeni başkent tartışmalarına dahil olarak partisinin yayın kuruluşu görüntüsünde olan *İfham Gazetesi*'nde "*Konstantiniye'den Osmaniye'ye*" başlıklı yazısında bu hususa şu şekilde değinmiştir:

*"Payitahtın İstanbul gibi bir şehirden uzaklaştırılması güç bir meseledir. Hisse, ananeye aykırı bir teşebbüs, fakat ne yapalım? Eğer bu nakil millet ve memleket selameti için lüzumlu ise. Payitahtın vatanın merkezine milletin kalbine kurulması, yerleşmesi lazımdır. Payitaht bir devletin başı demektir. Düşmana baş uzatılmaz, baş saklanır, kollarla ayak onu müdafaa eder. Hudut bu kadar yaklaştıktan sonra İstanbul'da rahat oturmanın imkânı yoktur; idare merkezi bu gibi tehlikelerden masum olmak icap eder. Şimdiye kadar İstanbul'da tehlike yalnız Boğazlar cihetinden idi. Şimdi buna bir de karadan bir tehdit ilave olundu. Üç taraftan tehlikeye maruz bir noktada payitaht kurulamaz..."*¹⁵

Yine aynı gazetenin Umum Müdürü olan Mustafa Suphi'de yeni başkent in neresi olması gerektiği konusunda 1914 yılında *Nevsal-i Milli*'de yayınlanan yazısında şunları ifade etmiştir:

*"İstanbul bütün Türk, Osmanlı ve İslam kalplerinin birleştiği bir yüce kuttuptur. Ama, bugünkü durumuyla ne strateji, ne coğrafya, ne de Türklüğün merkezi olabilir. Madem ki, bu Türk birliğinin kuruluş başlangıcındayız, o dağlar, o vadiler, o nehirler ve bunların arasından, altından ve üstünden geçen yollar ve demiryollarıyla ilgili bir birlik merkezine, Küçük Asya için ihtiyaç, hem gecikmeye gelmez. Ama burası, ne Kayseri'dir, ne Konya'dır. Yepyeni bir belde. Anadolu için: Bilim, bayındırlık, uygarlık, kuvvet ve cesaret yayıp dağıtacak ışıklı bir merkezdir. Ya, İstanbul? Tekrar edelim, bütün kalplerin büyük, görkemli başkentidir, padişahlarımızın da vekarlı ve debdebeli kaşanesi, belki bir sayfıyedir. Kısacası, Türklerin ruhları, Küçük Asya'nın toprak durumu ve birliği böyle bir yeni başkente ihtiyaç gösteriyor. Ama, İstanbul sayfiye olmazsa bu yeni başkent bir kışlık olsun."*¹⁶

Buradan da görüleceği üzere başlangıçta güvenlik daha sonra ise devletin içinde bulunduğu kısıkaçtan çıkması için yapılması gereken reformlar göz önünde tutularak başkent in Türk nüfusun ağırlıkta olduğu bir bölgeye taşınması özellikle milliyetçi çevreler tarafından ciddi şekilde savunulmuştur. Bu kişiler Milli Mücadele yıllarında I. Meclis'te daha sonra ise, Cumhuriyet

¹⁴ Yenel Ünal, *Ahmet Ferit Tek*, Bilge Oğuz Yayınevi, İstanbul 2009, s. 28.

¹⁵ Kalem, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁶ Turhan Feyizoğlu, *Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne Mustafa Suphi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 200.

döneminde etkin görevlerde yer almışlardır. Bu aydınlar muasır medeniyetler seviyesine, kendi öz varlığından beslenerek yeni bir medeniyet inşa etmek suretiyle ulaşmaya çalışan bir devlet mekanizması yaratmayı kendilerine hedef edinmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren önce Osmanlı Devleti daha sonrasında ise Cumhuriyet idaresi tarafından yürütölmeye çalışılan modernleşme hareketi bir kültürel kimlik inşası hüviyetine bürünmüştür. Bu ulus kimlik yaratmaya evrilen süreçte hem devlet yapısı hem de toplumsal yapı, devlet mekanizması tarafından uygulanan politikalar neticesinde çok büyük bir değişime uğramıştır. Yeni başkent projesi de bu politikalar içinde değerlendirilmelidir.¹⁷ Kökü Osmanlı idaresi dönemine uzanmakla birlikte resmi olarak 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle başlayan ulus-devlet inşa süreci, bir modernleşme projesi olarak kentsel gelişimin gerçekleştirilmesine dayanmaktadır.¹⁸ Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ülkenin mekânsal stratejisini oluşturan temel unsurlar arasında Ankara'nın başkent seçilmesinin yanında ülke çapında demiryolları ağlarının inşa edilmesi ve Anadolu kentlerinde fabrikaların kurulması şeklinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Avrupa ülkelerinin dışa bağımlı liman kentleri aracılığıyla kurduğu emperyalist denetimin kırılması, Ankara Hükümeti'nin kendisini Osmanlı imajından kurtarması ve imparatorluktan ulus devlete geçişin sembolleştirilmesi gibi İstanbul'un kozmopolit kültürel değerlerinin yadsınması ve Ankara çevresinde yaratılacak yeni kültürel öğelere dayanan yeni ulusal burjuvazi ile modern yaşam kalıplarının ortaya çıkarılması yeni başkentten arzulanan şeylerdir.¹⁹ Tüm bunlar Ankara'nın başkent olarak ilan edilmesinden sonra gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni başkent Konya, Eskişehir, Sivas veya Kayseri'de olabilirdi. Ankara'nın bazı çevrelerce yeni başkent olarak tarif edilmesine rağmen bu hususla alakalı bir kamuoyu oluşmuş değildi. Ankara'nın başkent olması için Milli Mücadele dönemindeki konumuna da değinmekte fayda görüyoruz.

Özellikle Balkan savaşlarının kaybedilmesinden sonra başkentın güvenlik sebebiyle başka bir şehre taşınması fikri ciddi olarak gündeme gelmişti. Bununla birlikte Konya, Kayseri ve Bursa şehirleri yeni başkent olması hususunda ön plana çıkmasına rağmen bazı farklı görüşler de vardı.²⁰ Türk Milleti'ne yeni bir kimlik kazandırma düşüncesinde olan aydınlar farklı bir merkezi tarif etmekteydi. Bu başkent belki de modern Türkiye'yi yansıtacaktı. Ancak ismi telaffuz edilmese de Eskişehir, Konya ve Kayseri'den başka tüm yolların ve iletişim ağlarının birleştiği yeni bir merkez olarak tarif ediliyordu.²¹ Burada anladığımız yeni yapılacak reformlara karşı kamuoyu baskısı oluşturamaya-

¹⁷ Gönül Tankut, *Bir Başkentın İmanı Ankara: (1929-1939)*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993, s. 45.

¹⁸ İlhan Tekeli, *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitapevi, Ankara, Nisan 2001, s. 24.

¹⁹ İlhan Tekeli, "Ankara'nın Başkentlik Kararının Ülkesel Mekan Organizasyonu ve Toplumsal Yapıya Etkileri Bakımından Genel Bir Değerlendirilmesi", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Derleyen: Erdal Yavuz - Ümit Nevzat Üğürel, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, Ankara 1984, s. 324-325.

²⁰ Akçura, *a.g.e.*, s. 22.

²¹ Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 200.

cak ve kolay kontrol edilebilecek, tarihi geçmiş olan küçük bir şehir tahayyül ediliyordu. Ankara şehri nitelik olarak ticaret yollarının değişmesi sebebiyle eski şaşalı günlerinden uzakta kalmış unutulmuş bir şehirdi. Modern dünyadan kopuk ve Anadolu'ya sıkışmış durumdaydı. Yeni üretim araçlarından mahrum olmakla bu çizgisini değiştirecek sosyal sermayeye de sahip değildi. Aslına bakılırsa hem Türk Devleti'nin hem de Türk Milleti'nin içinde olduğu sıkışıklığı o dönemin Ankara'sında da görebilmekteyiz. Bu bakımdan yeni kurulacak devlet idaresi için Ankara iyi bir seçenek olarak durmaktaydı. Sonuç olarak Ankara'nın başkent olması Milli Mücadele'ye merkezlik yapmasından kaynaklanmış gibi görünse dahi bu konu hakkındaki tartışmalar ve öneriler belli bir geçmişe sahiptir. Bu bakımdan kanaatimizce Ankara'nın başkent olması rastlantı eseri veya Milli Mücadele döneminin olağanüstü şartları içinde yapılan bir tercihten daha ötedir.

Milli Mücadele Döneminde Ankara

Ankara Milli Mücadele'ye merkez olmadan önce Ali Fuat Paşa emrindeki 20. Kolordu'yu şehre taşımıştır. Hatta bu intikal biraz da meşakatlî olmuştur. Konya'dan trene binecekleri esnada demiryollarının kontrolü İngilizlere geçtiği için kendilerinden para talep edilmiş ancak yeterli paraları olmadığı için Ankara'ya yürüyerek intikal etmişlerdir. Ankara'ya ulaştıklarında ise şehri İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmiş halde bulmuşlardır. Bu hassas duruma karşı şehrin önde gelenleriyle irtibata geçilmiştir. Ankara müftüsü Rıfat Efendi'nin öncülüğünde şehirde gizli bir teşkilat kurulmuş ve halk arasında propaganda faaliyetleri yapılmıştır. Ermeni tehcirinden dolayı şehrin önde gelenleri suçlu tutulmakla birlikte mal varlıkları tehdit altındaydı. Şehrin valisi, Milli Mücadele karşıtı yazılarıyla bilinen Refi Cevat Ulunay'ın babası Muhittin Paşa ise, İstanbul'dan aldığı direktifler doğrultusunda işgal kuvvetleriyle birlikte hareket etmekteydi. Buna rağmen halk İstanbul'daki idareye ve işgal kuvvetlerine karşı direnmiştir. Muhittin Paşa tevkif edilmiş ve İstanbul'dan yerine gönderilen vali ise şehre sokulmamıştır. Diğer yandan ise Ankara Belediye Meclisi, Mustafa Kemal ve Temsil Heyeti'nin şehre davet edilmesine ve merasimle karşılanmasına oy birliği ile karar vermiştir.²² Ankara'da merkezi idarenin dışında bağımsız bir yönetim vücuda getirilmiştir. İstanbul Hükümeti, Börekçizade Müftü Rıfat Hoca'nın tutuklanması kararını almıştı lakin bunu uygulayabilecek bir kuvveti yoktu. Ankara'daki 20. Kolordu ile birlikte Silahlı Seymen Kuvvetleri ve Ankara halkı buradaki bağımsız idarenin temel dayanağıydı.

Ankara'daki Heyeti Merkeziye, Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına kadar geçen sürede çok önemli işler yapmıştır. Ankara Sancağı'nın yetkisine giren Kırşehir, Çorum ve Yozgat sancaklarının kontrolünü sağlamış, Heyeti Temsiliye'nin masrafları için para toplamış, yeni açılacak meclis binasının inşaatını tamamlamış, asayiş problemini gidermek için jandarma sayısını arttırmış, Ankara'ya gelecek mebusların ihtiyaçlarını karşılamak için fon oluşturmuştur.²³

²² Bağlum, *a.g.e.*, s. 90.

²³ Bağlum, *a.g.e.*, s. 92.

Heyeti Merkeziye'nin Seymen Alayı tertip edilerek Mustafa Kemal ve ricailini karşılama kararı alması da üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Enver Behnan Şapolyo hem bu Seymen Alayı'nın teşkilinin önemi hem de Ankara'daki tören ile ilgili kıymetli bilgiler vermiştir. Şapolyo'nun aktardığına göre Seymen Alayı Orta Asya'dan beri Türklerin önemli bir ananesi olmakla birlikte millî felaket günlerinde, bir beyliğin ve devletin yıkılışı sırasında, halk yeni bir devlet kurmak veya başlarına yeni bir reis seçeceği zamanda kurulurdu. Bu geleneğin Ankara'da yaşatılmasının en büyük sebebi ise, şehrin civar köylerinin büyük kısmının Oğuz boylarıyla dolu olmasıydı.²⁴ Seymenlik devlet dışında toplumun kendi örgütlenmesi olmakla birlikte alay düzülürken kurban kesilmesi gibi, toplumun görgüsü ve sözlü aktarımıyla, teamülle yaşatılan canlı ve şehirli bir kurumdur.²⁵ Bu itibarla Seymen Alayı'nın karşılama merasimi için düzülmesi atlanılmaması gereken bir konudur. Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi sonrası Ankara'ya gelmeden önce daha evvel Talat ve Enver Paşalar gibi Hacı Bektaş'ı da ziyaret etmesi ve burada Bektaşî önde gelenleriyle temasta bulunması tüm bu organizasyon için önemlidir. Mustafa Kemal Ankara'ya büyük bir kurtarıcı gibi gelmiştir. Halkın her kesiminden binlerce insan Mustafa Kemal ve heyetini karşılamaya koşmuştur. Tabi ki bizim açımızdan bu organizasyonu gerçekleştirenler de önemlidir. Ankara'nın önde gelenleri bu tarihlerde şehrin idaresini tamamen ele geçirmekle İstanbul ile bütün ilişkilerini askıya almış ve Heyeti Temsiliye'ye bağlı olduklarını bildirmişlerdir. Ankara müftüsü Rifat Hoca hakkında İstanbul'da idam kararı çıkartılmıştır.²⁶ Ancak Ankara halkı Milli Mücadele'ye sahip çıkmıştır.

Mustafa Kemal Nutuk'ta bahsettiği üzere kendi aralarında yaptıkları toplantıda Sivas'tan hareket ettiklerinde İstanbul'a gidecek milletvekillerinin Eskişehir'de toplanmasına ve burada görüşmelerde bulunulmasına karar vermişlerdir. Heyeti Temsiliye üyelerinin 18 Kasım 1919'da Sivas'ta yaptığı toplantıda, Ankara, Eskişehir, Söğüt alternatifleri tartışılmış, ancak Eskişehir yakınlarındaki Seyitgazi'de karar kılınmıştı.²⁷ Ancak Ankara'da gördüğü manzara Mustafa Kemal'in fikrini değiştirmesine ve burada kalmalarına neden olmuştur. Mustafa Kemal, Ankara'ya gelişleriyle alakalı yaptığı tebliğde kendilerine yapılan karşılama töreninden bahsetmiş ve Heyeti Temsiliye'nin merkezinin şimdilik Ankara olduğunu herkese duyurmuştur.²⁸ Anlaşılan o ki asıl gaye Eskişehir'e gitmek olmakla birlikte gizli bir el tarafından yaratılan fiili durum onları Ankara'da kalmaya ikna etmiştir. Öyle ki daha sonraki zaman diliminde Büyük Millet Meclisi'ne karşı birçok yerde ayaklanmalar olurken; Ankara halkı en başından itibaren Milli Mücadele hareketine ve Mustafa

²⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk ve Seymen Alayı*, Ankara Kulübü Yayınları, Ankara 2002, s. 23.

²⁵ Kudret Emiroğlu, *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi (Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 279.

²⁶ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 18.

²⁷ Kalem, *a.g.e.*, s. 32.

²⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Karizma Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 194.

Kemal'e bir zorlama değil sadece ve sadece inandıklarından dolayı sonuna kadar sahip çıkmıştır.²⁹ Birinci Meclis'e ev sahipliği yapan binanın 1916 yılında Ankara'ya gelen Enver Paşa'nın emriyle İttihat ve Terakki'nin Ankara merkezi olmak üzere temellerinin atılmış olması yine bu açıdan önemlidir.³⁰ I. Dünya Savaşı'nın en hararetli döneminde ve o kadar yokluk içindeyken böyle bir bina yaptırmanın da dikkat çekici olduğunu söylemeliyiz.³¹ Diğer yandan bu bina Mustafa Kemal Ankara'ya geldiği esnada işgalci Fransız kuvvetleri tarafından kullanılıyordu. İşgal kuvvetleri şehri terk ettikten sonra halk büyük bir özveriyle binanın eksikliklerini gidermiş hatta evlerinin çatısındaki kiremitleri getirerek binanın çatısını tamamlamışlardır. Bir süre sonra Ankara Anadolu'nun en örgütlü ve Milli Mücadele'ye muhalif unsurların barınmadığı bir şehir olmuştur.³²

Meclis-i Mebusan'ın İngilizler tarafından dağıtılması ve milletvekillerinin tutuklanması güvenlik kaygısı taşıyanları haklı çıkartmıştır. Baskından kurutulan milletvekilleri ile yeni seçilen vekiller Ankara'da toplanmıştır. 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da dualarla Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Hacı Bayram Veli'nin türbesi ziyaret edilmiş ve dualar edilmiştir. Ankara halkı Millet Meclisi'ne ve Milli Mücadele davasına büyük bir özveriyle sahip çıkmıştır. Millet Meclisi kamuoyunda Ankara Meclisi, Milli Mücadele ise Ankara hareketi olarak adlandırılmıştır. Ankara bir anda bütün dünyanın haberdar olduğu bir yer haline gelmiştir. Sadece Türkiye değil başta Türk-İslam coğrafyası olmak üzere bütün dünyanın eli kulağı Ankara'daydı. Bu sakin Anadolu kasabasının kaderi değişmişti. Bunu ise en başta şehrin sakinleri yani Ankaralıları başarmıştı. Heyeti Temsiliye'nin merkezinin güvenlik açısından Sivas, cepheye ve İstanbul'a yakınlıklarından ötürü Eskişehir veya Kütahya şehirleri olması savunulmakla beraber Ankaralıların gayreti şehirlerini ön plana çıkartmıştır. Milli Mücadele'ye merkezlik yapması da yeni başkent Ankara olması hususunda ortaya konan muhalefeti etkisiz kılmıştır.

Osmanlı'nın son dönemi ile erken Cumhuriyet Dönemi'nde ülke düzeyinde uygulanması amaçlanan mekânsal stratejiler, Ankara'nın başkent seçilmesi, ülke çapında demiryolu ağlarının inşa edilmesi ve Anadolu kentlerinde fabrikaların kurulmasıdır. 13 Ekim 1923'te ulusal başkent ilan edilen Ankara'nın seçilmesi, önemli nedenler ve amaçlar içermektedir. Yeni kurulan Cumhuriyet'in başkenti olarak Ankara, Osmanlı İmparatorluğu'nun birkaç yüzyıldır başkentliğini yapan İstanbul'a göre, Anadolu'nun iç tarafında ve daha güvenli bir konumda bulunmaktadır. Ankara, tarihsel olarak zengin siyasal ve kültürel ilişkilere sahip Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Kurtuluş Savaşı döneminde Millet Meclisi'nin kurulması, savaşın yönetim merkezi olması, Ankara halkı tarafından verilen büyük destek, yeni yönetimin '*Ankara Hükümeti*' olarak tanınması ve dönemin telgraf ağı, demiryolu gibi iletişim ve

²⁹ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 484.

³⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 14.

³¹ Suavi Aydın vd., *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitapevi, Ankara 2005, s. 336.

³² İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 189.

ulaşım imkânlarına sahip olması Ankara kentinin başkent seçilmesinin nedenleri arasında yer almıştır. Ankara'nın başkent olarak seçilmesinde Cumhuriyet rejimi, Avrupa ülkelerinin kurduğu emperyalist denetimin kırılmasını, Ankara Hükümeti'nin kendisini Osmanlı imajından kurtarmasını ve ulus devletin Ankara ile sembolleştirilmesini, yeni kültürel öğelerle ulusal burjuvazi ve yaşam kalıplarının oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bununla birlikte ülkede iç pazar bütünleşmesinin sağlanması ve ulusal bir ekonominin kurulması, bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesi de ülkenin mekânsal organizasyonuna ilişkin amaçlar olarak yer almaktadır.

Sonuç

Ankara stratejik öneminden ötürü Anadolu ve Yakın Doğu üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen devletler için kontrol altında tutulması gereken bir şehir olmuştur. Özellikle Roma dönemi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin son döneminde idari açıdan dikkat çekici bir statüye sahip olmuştur. Bununla birlikte tarih boyunca Anadolu coğrafyasının kaderinin belirlendiği birçok savaş da tüm yolların kavuştuğu Ankara çevresinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin topraklarının küçülmesi ve bunun sonucunda Anadolu'nun öneminin artması aynı şekilde Ankara'nın da stratejik değerini arttırmıştır. Diğer yandan özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Falih Rıfkı ve Halide Edip gibi aydınların Anadolu halkının ferasetini ön plana çıkartmaları ve her türlü sıkıntıya rağmen Türk Milleti'nin büyük özveride bulunmasına şahitlik etmeleri, Türk kamuoyundaki Anadolu algısını değiştirmeye başlamıştır. Devletin büyük reformlarla yeniden ayağa kalkması ancak Anadolu'nun kalkınması ile olacaktır görüşü tüm muhalefete rağmen savunulmaya başlanmıştır. Başkentini Anadolu'da bir şehre taşınması fikri artık sadece stratejik ve güvenlik problemlerinden dolayı değil, bunun yanında siyasal, sosyal, ekonomik, idari, askeri ve kültürel sahalarda yapılacak reformlar çerçevesinde değerlendiriliyordu. Çünkü İmparatorluğun kullanabileceği en büyük sosyal sermayeyi Anadolu barındırıyordu. Bu insan gücünün ardı arkası kesilmeyen reformlar veya inkılaplarla nitelikli hale getirilmesi ve ortak bir ulus kimliğine kavuşturulması temel gaye olarak belirlenmiştir. Bu gayenin gerçekleştirilmesinin birinci şartı ise devlet idaresinin halka olabildiğince yakın olması ve ülkenin her noktasına ulaşabilme kabiliyetine haiz olmasıdır. Bu maksatla Anadolu'da yeni bir merkez belirleme zarureti doğmuştur. Bursa, Eskişehir, Kayseri ve Konya şehirleri ön plana çıkmakla beraber Ahmet Ferit Tek ve Mustafa Suphi gibi aydınlar doğrudan ismini zikretmeseler de yeni başkent olarak Ankara'yı tarif etmişlerdir. Ankara'nın bu aydınlar tarafından zikredilmesinde kanaatimizce şehrin sosyolojik yapısının etkisi büyüktür. Ankara şehri Ahilik geleneğinin o dönem için hala yaşadığı bir şehirdir. Bununla birlikte Rıfat Börekçi gibi yenilikçi din adamları veya tarikat önderlerinin etkin olduğu bu şehir ayrıca, Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaş Veli ve Mevlana Celaleddin Rumi gibi din adamlarının türbelerinin bulunduğu ve halkın yılın belli dönemlerinde toplandığı dini merkezlere yakındı. Bu yakınlık toplum üzerinde kontrolü sağlamakla birlikte yapılacak devrimlerin halka benimsetilmesi hususunda

kolaylık sağlayacaktı. Diğer yandan Ankara halkının hoşgörüyeye dayalı içtimali hayatı yeni kurulacak düzene karşı büyük toplumsal hareketlerin yaşanmaması açısından önemliydi. Mustafa Kemal'in Ankara özelinde Ali Fuat Paşa'ya söylediği gibi, bir milli cephe kurma imkânı gözle görülür bir şekilde vardı. Zaten daha sonra yaşanan bizim de bahsettiğimiz hadiseler bu sürecin Ankara'nın başkent olması şeklinde sonuçlanmasına vesile oldu. Sonuç itibariyle Ankara'nın başkent olması Milli Mücadele'nin ağır şartları altında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bulabildikleri ilk güvenli muhite yerleşmeleri ve sonrasında da oradan ayrılmamaları şeklinde gerçekleşmemiştir. Yine Ankara'nın başkent olması Milli Mücadele'nin olağanüstü şartları içinde zaretten kaynaklanan bir tercih de değildir. Bu yeni merkezin Ankara olarak belirlenmesi daha evvel yapılan tartışmalar çerçevesinde ortaya konulan alternatiflerden biridir.

Kaynaklar

Kitaplar

AKÇURA, Tuğrul: *Ankara: Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara 1971.

ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Karizma Yayıncılık, İstanbul 2004.

ATAY, Falih Rıfkı: *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.

AYDIN, Suavi - EMİROĞLU, Kudret - TÜRKOĞLU, Ömer - ÖZSOY, Ergi D., *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitapevi, Ankara 2005.

BAĞLUM, Kemal: *Beşbin Yılda Nereden Nereye Ankara*, Ankara 1992.

EMİROĞLU, Kudret: *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi (Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

FEYİZOĞLU, Turhan: *Türk Ocağı'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne Mustafa Suphi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2007.

KALEM, Cihan: *Başkent'in İstanbul'dan Ankara'ya Taşınması Süreci: İç ve Dış Tepkiler, 1919-1930*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

ORTAYLI, İlber: *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

ŞAPOLYO, Enver Behnan: *Atatürk ve Seymen Alayı*, Ankara Kulübü Yayınları, Ankara 2002.

TANKUT, Gönül: *Bir Başkent'in İmarı Ankara: (1929-1939)*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993.

TEKELİ, İlhan: "Ankara'nın Başkentlik Kararının Ülkesel Mekan Organizasyonu ve Toplumsal Yapıya Etkileri Bakımından Genel Bir Değerlendirilmesi", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Derleyen: Erdal Yavuz - Ümit Nevzat Uğurel, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara 1984.

TEKELİ, İlhan: *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitapevi, Ankara, Nisan 2001.

YENAL, Ünal: *Ahmet Ferit Tek*, Bilge Oğuz Yayınevi, İstanbul 2009.

Makaleler

BAYCAN, Nusret: “Ankara’nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 19, Ankara, Kasım 1990.

BAZ, Ferit: “Galatia Eyaletinin Roma Devlet Teşkilatı İçerisindeki Yönetimine İlişkin Gözlemler”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (Ankara 25-26 Ekim 2011)*, Ankara 2012.

DİNÇER, Güven: “Ankara’nın Başkent Oluşunun Anlamı”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 37, Ankara, Mart 1997.

GÜZ, Nurettin - KILIÇ, Neslihan: “Başkent Tartışmalarında Velid Ebüzziya’nın Görüşleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 27, Eylül 2018.

YALÇIN, Edip Semih: “Atatürk’ün Ankara’ya Gelişi”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: X, Sayı: 29, Ankara, Temmuz 1994.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 03.07.2020

Kabul Tarihi: 17.07.2020

AYASOFYA CAMİSİ'NİN MÜZEYE ÇEVİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Öğr. Gör. Erkin AKAN**

Öz

Üçüncü Ayasofya Kilisesi, İstanbul'un fethinin ardından camiye çevrilmiştir. Ayasofya Camisi'nin statüsü ve onun üzerindeki Türk egemenliği mübareke dönemine kadar tartışma konusu olmamıştır. Mübareke döneminde Rumlar, Ayasofya Camisi'ni, tekrar kilise yapmak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Türk Kurtuluş Savaşı, Rumların, Ayasofya Camisi üzerindeki hayallerine son verdi. Ayasofya Camisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Dünya ve Türk kamuoyunun gündemine, tamiratları ile gelmiştir. Ayasofya Camisi, 24 Kasım 1934'te, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu karamamesiyle müzeye çevrilmiştir. Ayasofya Camisi'ni müze yapan Bakanlar Kurulu kararı, günümüze kadar, bu kararın altındaki Atatürk'ün imzasının şekli ve kararın resmi gazetede yayınlanmaması nedeniyle tartışma konusu olmuştur. Tartışmayı yapanlar, bu karamamede Atatürk'ün imzasının taklit edildiği görüşünü savunmaktadırlar. 24 Kasım 1934 tarihli karamame gerçektir, Atatürk'ün imzası taklit edilmemiştir. Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi kararının, Türkiye'ye dışarıdan dayatıldığı şeklinde soyut iddialar mevcuttur. Bu iddialar, Türkiye'nin 1930'lardaki siyasal ve sosyal gerçekleriyle uyumlu değildir. Ayasofya Camisi, haç ve hilalin arasında kavgaya nedeni olmasın diye, idari bir kararla müze yapılmıştır. Fakat geçen zaman içinde, Ayasofya tekrar kilise olsun veya kilise olmuyorsa Ayasofya'nun yarısı cami yarısı da kilise olsun şeklinde, Türkiye'nin siyasal ve sosyal gerçekleriyle uyumlanmayan düşüncelerin ortaya atılması Ayasofya Camisi'nin müze yapılmasının gerekçesinin yeterince anlaşılmadığını ortaya çıkarmaktadır. Unutulmamalıdır ki Ayasofya Müzesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliği altında olan bir bina. Türkiye Cumhuriyeti, idari veya hukuki bir kararla, Ayasofya Müzesi'nin statüsünü, Ayasofya Camisi olarak değiştirebilir.

Anahtar kelimeler: Ayasofya, Ayasofya Camisi, Ayasofya Müzesi, İdari Karar, Hukuki Karar.

* Bu çalışma, yazarın 2008 yılında Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı "Cumhuriyet Döneminde Ayasofya" başlıklı yüksek lisans tezine dayanılarak hazırlanmıştır.

** T.C. Polis Akademisi Başkanlığı Adile Sadullah Mermerci Polis Meslek Yüksekokulu, erkinakan48@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2048-4247.

A Study On Conversion Of The Hagia Sophia Mosque Into A Museum Abstract

The third Hagia Sophia Church was converted to a mosque after the conquest of Istanbul. The status of the Hagia Sophia Mosque and the Turkish sovereignty over it had not been an object at issue until the period of armistice. During the period of armistice, the Greeks of Turkish nationality took some actions to convert the Hagia Sophia back into a church. The Turkish War of Independence ended the dream of the Greeks of Turkish nationality about the Hagia Sophia Mosque. The Hagia Sophia Mosque was brought to the Turkish and world's agenda in the first years of the Republic with the repairs it was undergone. The Hagia Sophia Mosque was converted to a museum by the Decree of the Council of Ministers of the Republic of Turkey on 24 November 1934. The decree of the Council of Ministers by which the Hagia Sophia Mosque was converted to a museum has been a subject of debate due to the form of Atatürk's signature under it and the fact that it was not promulgated on the Official Gazette. The parties to the debate hold the view that Atatürk's signature was forged in the Decree. The Decree of 24 November 1934 is genuine and Atatürk's signature was not forged. There are unfounded allegations that the decree of converting the Hagia Sophia into a museum was imposed to Turkey externally. These allegations contradict with Turkey's political and social facts in 1930s. The Hagia Sophia Mosque was made a museum lest it be not a reason for a battle between the cross and crescent. Nonetheless, the suggestion of the opinions which contradict with the political and social realities of Turkey such as converting the Hagia Sophia to back a mosque or, if this is not possible, making it half mosque half church reveals that the ground on which the Hagia Sophia was converted into a museum was seemingly not adequately understood. It should be kept in mind that the Hagia Sophia Museum is a building under the sovereignty of the Republic of Turkey. The Republic of Turkey has the power to convert the status of the Hagia Sophia Museum into Hagia Sophia Mosque by an administrative or legal decision.

Keywords: Hagia Sophia, Hagia Sophia Mosque, Hagia Sophia Museum, Administrative Decision, Legal Decision.

1. Giriş

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonra Üçüncü¹ Ayasof-

¹ İlk Ayasofya Kilisesi'nin taş duvarlı ahşap çatılı bazilikal planlı bir kilise olduğu sanılmaktadır. I. Konstantios zamanında yapılan Birinci Ayasofya Kilisesi 360 yılında açılmıştır. İskenderiye Patriği İoannes Chrysostomos, İmparator Arcadius'un eşi Evdoksia'yı kocasını aldatmakla itham etmiştir. İoannes Chrysostomos'un bu iddiasının ardından İmparator Arcadius, İoannes Chrysostomos'u sürgüne göndermiştir. İoannes Chrysostomos'un sürgüne gönderilmesi sonucunda Haziran 404'de İstanbul'da isyan çıkmıştır. Bu isyan sırasında Birinci Ayasofya Kilisesi yıkılmıştır. Bkz.: Alpaslan Koyunlu, "Bir Buluntu Işığında I. II. III. Ayasofya'nın Döşemeleri ve Konumları", *Ayasofya Müzesi Yılığ*, No: 11, Yenilik Basımevi, İstanbul 1990, s. 145-146; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, Çev. Zühre İlkelen, Homer Kitapevi, İstanbul 2000, s. 199; L. Panos Dağbağyan, *Paylaşılmayan Belde Konstantiniye*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 126-127; Albrecht Berger, "Tarihi Söylenceleriyle Ayasofya", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-1849 Fossati Restorasyonu*, Çev. Selmin Kangal, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1 bs., İstanbul 2000, s. 28; İsmail Kandemir, *Ulu Mabed Ayasofya*, Ekip Matbaası, İstanbul 2005, s. 13-14; Feridun Dirimtekin, "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1960, s. 1439; Semavi Eyice, *Ayasofya I*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1984, s. 5-6; Selahattin Türkoğlu, *Ayasofya'nın Öyküsü*, Yazıcı Basın Yayıncılık, İzmir 2002, s. 10-12; Jane Taylor, *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Çev. İnci Türkoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 68; II. Theodosios'un (408-450) Mimar Ruffinos'a yaptırdığı İkinci Ayasofya Kilisesi 415'te açılmıştır.

ya² Kilisesi camiye çevrilmiştir.³ Ayasofya Camisi'nin "cami" statüsü ve onun üzerindeki Türk egemenliği mütareke devrine kadar tartışma konusu olmamıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra -31 Ekim 1918'de- İngiltere Hükümeti, Amiral Calthorpe, mütareke müzakerelerindeki başarısından dolayı bir telgraf çekmiştir. Telgrafta, Türk Hükümeti'ne, İstanbul'un işgal edilmeyeceği konusunda garanti verilmemesi gerektiği uyarısı yapıldıktan sonra eğer "işgal vuku bulacaksa Ayasofya ve diğer İslam ibadet yerlerine" herhangi bir saldırı olmaması için gerekli önlemlerin alınması isteniyordu.⁴ Bu telgrafın çekilmesinden yirmi gün sonra -20 Kasım 1918- Lord Granville, Venizelos'a karşı oluşan muhalefeti susturmak için Türk Hükümeti ile anlaşarak Ayasofya Camisi'nin kiliseye çevrilemeyeceğinin araştırılmasını istemiştir.⁵

Ayasofya Camisi'nin kiliseye çevrilmesi ile ilgili duyumların artması üzerine Türk Hükümeti, Ayasofya Camisi'ni korumak için önlem almıştır. 30. Alay'a mensup bir grup asker Ayasofya Camisi'nin avlusunda nöbet tutmaya başlamıştır. Nöbetçilerin dışında kalan askerler ise Ayasofya Camisi'nin çevresindeki evlerde konuşlanarak camiye gözlem altına almışlardır. Ayasofya Camisi'ni korumakla görevli askerlerin sayısı iki yüz kadardı. Askerlerin kullanımına dört tane makineli tüfek verilmişti. Ayasofya Camisi avlusuna Türk askerlerinin konuşlanması, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek isteyen Rumları rahatsız etmiştir. Rumların şikâyeti üzerine İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb, 30 Aralık 1918'de Ayasofya Camisi'ne gelir. Bu ziyaretin ardından Amiral Webb, telaşa gerek olmadığını, Türkiye'de askerlerin camilerde konaklamasının normal bir durum olduğunu söyler.⁶ İngiliz Yüksek Ko-

M. Schneider'in 1935'te M. Schneider'in yaptığı kazılarda, İkinci Ayasofya Kilisesi'nin ahşap çatılı, beş nefli, bazilikal planlı bir kilise olduğu ortaya çıkmıştır. 13/14 Ocak 532'de çıkan Nika [zafer] isyanı sırasında İkinci Ayasofya Kilisesi yanmıştır. Bkz.: Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 78, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 184; Erdem Yücel, *Ayasofya Müzesi*, Asrı Basım, İstanbul 1986, s. 4-6; Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 48-49; Feridun Dirimtekin, *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul 1956, s. 4; Üçüncü Ayasofya kilisesinin yapımına 23 Şubat 532'de başlanmıştır. Üçüncü Ayasofya Kilisesi'nin yapımında mimar olarak Sökeli (Miletos) İsidoros ile Aydınlı (Tralles) Antheimos görev almıştı. Üçüncü Ayasofya Kilisesi 27 Aralık 537 tarihinde ibadete açılmıştır. Günümüzdeki Ayasofya Müzesi, Üçüncü Ayasofya'dır. Bkz. P. Balfour Kinross, *Hagia Sophia*, Newsweek, Newyork 1972, s. 30; Semavi Eyice, "Ayasofya", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1991, s. 446; John Freely; *Saltanat Şehri İstanbul*, Çev. Lale Eren, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 101-102.

² Ayasofya'nın kelime anlamı *kutsal* bilgeliktir. Bkz. Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1978, s. 59-60; Grant, *a.g.e.*, s. 104; Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998, s. 81; Eyice, *Ayasofya 1*, s. 4.

³ Kandemir, *a.g.e.*, s. 35.

⁴ Gotthard Jaechke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, 3. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 28.

⁵ *A.e.*, s. 55.

⁶ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 267.

miser Vekili Amiral Webb'in Rumları yatıştırmak için yaptığı açıklama, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek isteyenleri durduramamıştır.

Edirne'de, Yunanlılar tarafından yayınlanan bir dergi ele geçirilmişti. Derginin bir tarafında Venizelos'un diğer tarafında da Yunan bayrağı resmi vardı. Edirne Valiliği'nin ele geçirilen bu dergi ile ilgili değerlendirmesi: "*Mecmuanın mündericatu Trakya'da yaşayan Rumlar[ı] hal-i isyan ve intibaha davete Venizelos ve emsalini tebçilen teşhir eski Yunan Kralı Konstantin ile düvel-i merkeziye-i müttetikayı telin ve bi'l-hassa fesadcivane fikirlerle İstanbul ve Ayasofya hakkında Rumları teşçi etmekten ibarettir.*"⁷ şeklindeydi.

Rumlar, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirme konusunda sadece propaganda yapmak ile yetinmemişlerdir. Ayasofya Camisi'nin çevresindeki binaları ve arsaları, değerlerinin çok üzerinde fiyat vererek satın almaya başlamışlardı. Emniyet Genel Müdürlüğü [Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti] "*Rumların teşebbüsât-ı mezkûredeki maksatları malum bulunduğu cihetle*" Ayasofya Camisi çevresinde Rumların bina ve arsa almalarının önüne geçilmesini istemiştir.⁸ Dönemin Meclis-i Vükelası [Bakanlar Kurulu] Ayasofya Camisi çevresindeki arsa ve binaların, Rumların eline geçmesini engellemek için karar almıştır. Ayasofya Camisi çevresinde satılan arsa ve binaları *Efkâf Nezareti* satın alacaktı. Ayrıca bu sorunun kesin çözümü için üyeleri arasında Haydarizade İbrahim Efendi ile Maliye, Adliye ve Efkâf-ı Hümayun nazırlarının bulunacağı bir komisyon kurulacaktı.⁹ Rumların, Ayasofya Camisi ile ilgili tasavvurları, alınan kararların ne kadar yerinde olduğunu gösterecektir.

Trabzon Metropoliti Hrisantos, Venizelos'tan aldığı emir üzerine İstanbul'a gelir. Hrisantos ve Patrikhane Kaymakamı Doretheus, Yunan savaş gemisi ile önce Marsilya'ya oradan da Paris'e gitmişler ve Türkiye Hristiyanları'nın Yunanistan'a katılmak istediklerini, ortak bir muhtıra ile Paris Konferansı'na sunmuşlardır. Daha sonra, Ayasofya Camisi'nin kiliseye çevrilerek Patrikhane'ye geri verilmesi konusunda Canterbury Baş Piskoposunun yardımını istemek için Londra'ya gitmişlerdi.¹⁰ Rumlar, bu hareketleriyle, Ayasofya Camisi'nin kiliseye tahvili konusunu uluslararası bir mesele haline getirmek istemişlerdir.

Patrik seçimi sırasında da Ayasofya Camisi, Rumların gündeminde olmuştur. 21 Şubat 1921'de "*Rum İzci Mektebinde*" Patrik seçimi için bir toplantı yapılmıştı. Toplantının sonunda bir Yunan subay "*ahali-i mütecimmeye*" bir konuşma yapmış ve "*Venizelos'un er geç mevkii-i iktidara geleceğini ve Ayasof-*

⁷ "Edirne Vali Vekili Salim'den Dâhiliye Nezâreti'ne 18 Mart 1919 tarihli şifreli telgraf", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Dâhiliye Nezâreti (DH.), Kalem-i Mahsus (KMS.)*, 49-2/1, 18 Mart 35/18 Mart 1919, s. 3; Dönemin Dâhiliye Nâzırı Cemal Bey, ele geçirilen dergiden dört nüshanın Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmesini istemiştir. Bkz. "Dâhiliye Nâzırı Cemal Bey'den Edirne Valisi Salim Paşa'ya 26 Mart 1919 tarihli şifre", *BOA: DH.KMS.*, 49-2/1, 26 Mart 35/26 Mart 1919, s. 4.

⁸ "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti Celilesi'ne 24 Mayıs 1919 tarihli yazı", *BOA: DH.KMS.*, 52-1/77, 24 Mayıs 35/24 Mayıs 1919, s. 2; "Dâhiliye Nezâreti'nden Sadaret'e 24 Mayıs 1919 tarihli yazı", *BOA: DH.KMS.*, 52-1/77, 24 Mayıs 35/24 Mayıs 1919, s. 1.

⁹ "Ayasofya Camisi çevresindeki arsa ve binaları Rumların satın almasının engellemek için alınan 28 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararı", *BOA: Meclis-i Vükela (MV.)*, 215/137, 28 Mayıs 35/28 Mayıs 1919, s. 1.

¹⁰ "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne 2 Kasım 1919 tarihli yazı", *BOA: DH. KMS.*, 49-2/52, 2 Teşrinisani 335/2 Kasım 1919, s. 2.

ya'nın Türklerin elinden alınacağını ve Türklerin Anadolu'da kestikleri Hristiyan kardeşlerin intikamı şiddetle ahz edileceğini¹¹ söylemiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Komutanlığı, 2 Nisan 1923'te, Ayasofya Camisi'nin korunması ile ilgili, üç maddelik bir emir yayınlamıştır:

1- İstanbul Nokta Komutanlığı'nın Ayasofya Camisi önündeki görev noktası, caminin Sultanahmet Parkı'na bakan dış kapısında sürekli nöbetçi bulunduracak ve camiye girecek olan yabancılara "nezaret" edecektir. Caminin diğer dış kapıları kapalı tutulacaktır.

2- Yabancılar, görev noktası subayının bilgisi dâhilinde ve cami görevlilerinin eşliğinde camiye ziyaret yapabileceklerdir.

3- İstanbul Nokta Komutanlığı'na bağlı bir mangalık silahlı kuvvet, Ayasofya Camisi'nin Sultanahmet Parkı'na bakan kapısında gece gündüz nöbet tutacaktır. Nöbetin tutulmasından ve nöbet yerinde her gece bir nöbetçi subayın bulunmasından İstanbul Nokta Komutanlığı sorumlu olacaktır.¹² Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek isteyenler ve onların destekçileri, Türk askerinin denetim ve gözetiminde Ayasofya Camisi'ne ziyarette bulunabileceklerdi. Türk Kurtuluş Savaşı, Rumların, Ayasofya Camisi üzerindeki tasavvurlarının kuvveden fiile çıkmasına engel olmuştur.

2. Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Ayasofya Camisi'nde yapılan onarımlar, camiye, Türk ve dünya kamuoyunun gündemine taşımıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ayasofya Camisi'nin merkez kubbesinin dayandığı payandaların birinin oturması nedeniyle, kubbenin tehlikede olduğu tespitini yapmıştır. Ama Ayasofya Camisi'nin tarihsel önemine binaen, caminin tamirâtı konusunda, Vakıflar Genel Müdürlüğü Fen Heyeti sorumluluk almak istemiyordu. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, uzmanlardan oluşan bir kurul oluşturmalı ve bu kurul kubbenin tamiri konusunda bir karar vermeliydi. Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 6 Mayıs 1925'te, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün teklifini kabul etmiş, Ayasofya Camisi'nin tamiri görevini Bayındırlık Bakanlığı'na vermiştir. Bakanlık, Ayasofya Camisi'nin tamiri konusunda bir rapor hazırlayıp Bakanlar Kurulu'na sunacaktı.¹³ Ayasofya Camisi'nin tamiri ile ilgili inceleme yapılmıştır. Caminin alçı pencereleri ve kubbe kurşunlarının öncelikle tamir edilmesi önerilmiştir. Bu tamirat için kırk dokuz bin yedi yüz yirmi lira gerekiyordu. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bayındırlık İşleri ve İthalât Kanunu'na göre Ayasofya Camisi'nin tamiratını,

¹¹ "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti Vekâlet-i Celilesi'ne 21 Şubat 1921 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.AYŞ., 51/43, 21 Şubat 337/21 Şubat 1921, s. 2; Bu yazı 5 Mart 1921'de hem Dâhiliye Nezâreti'ne hem de Sadaret'e ulaştırılmıştır. Bkz. "Dâhiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne ve Sadaret'e 5 Mart 1921 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.AYŞ., 51/43, 5 Mart 337/5 Mart 1921, s. 1.

¹² "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Komutanlığı'nın 2 Nisan 1923 tarihli yazısı", BOA: HR.İM., 70/65, 2 Nisan 339/2 Nisan 1923, s. 1.

¹³ "Ayasofya Camisi'nin ana kubbesinin çökmesini önleme konulu 6 Mayıs 1925 tarihli kararname", BCA: No: 030-018-01-01-013-27-14, 6 Mayıs 1925, s. 1.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Fen Heyeti'nin emaneten yaptırmasını teklif etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, bu teklifi, 1 Ağustos 1926 tarihli toplantısında kabul etmiştir.¹⁴

Ayasofya Camisi'nin kubbe kurşunlarının ve alçı pencerelerini tamir edilmesinden sonra, içinde Yüksek Mühendis Okulu'ndan hocaların da bulunduğu bir heyet, Ayasofya Camisi'nde altı aya yakın bir süre incelemelerde bulunmuştur. Heyet, Ayasofya Camisi'nin temellerinin kaya üzerinde bulunduğu tespitini yapmıştır. Yapılan inceleme sonucunda zayıf olduğu görülen güneybatı esas ayağının geçidini kapatarak ayağın bir kısmını demir levha ile güçlendirmiş ve yağmur sularının girişini önlemek amacıyla Ayasofya Camisi kubbesi demir çubuklarla bağlanmıştır.¹⁵ Ayasofya Camisi'nin kubbesini inceleyip rapor hazırlayan Mimar Kemaleddin, Mühendis Mektebi'nden Mehmet Fikri, Ziya ve İskân Mühendislerinden Hasan Tari Beylere, keşif ücreti olarak toplam beş yüz lira verilmiştir.¹⁶ Ayasofya Camisi'nde 1926 yılında yapılan çalışmalar, L' Illustration adlı dergiye konu olmuştur. Dergi, büyük kilisenin onarılmasının, Hristiyanların içini rahatlattığını yazmıştır.¹⁷ Burada dikkat çeken diğer bir konu, yıllar geçmesine rağmen, Ayasofya Camisi'nin, Hristiyanların indinde "Büyük Kilise" olarak tanımlanıyor olmasıdır.

1926 yılında yapılan tamirat ile ilgili olarak, Ressam Avni Lifji bir yazı yazmıştır. Avni Lifji'ye göre Ayasofya Camisi, tarihi bir binadır, dünya mirasına aittir. Ayasofya Camisi'nin, Türklerin hâkimiyeti altındayken enkaz haline gelmemesi için gerekli önlemler alınmalıdır. Lifji'nin aldığı duyuma göre, "Amerikan mimarlar cemiyeti" Ayasofya Camisi'nin tamirini, tamir masraflarını da karşılamak şartıyla yapmak istemektedir. Türkiye Cumhuriyeti, milli gurur gerekçesiyle bu teklifi reddetmeye hazırlanmaktadır. Avni Lifji, eğitim programları hazırlanırken, gümrük reformu yapılırken, hatta kanalizasyon yapımı için para verilip yabancı uzmanların Türkiye'ye getirilmesi sağlanırken, Ayasofya Camisi'nin tamiri konusunda milli gurur yapmaya gerek olmadığı fikrindedir. Meşrutiyet'in ilanından önce iki yıl İstanbul'da yaşayıp Ayasofya Camisi'nde teknik incelemeler yapmış olan Fransız Mimar Henri Prost'un da Amerikalı mimar meslektaşlarıyla birlikte çalışması sağlanmalıdır. Henry Prost, "Caminin bünyesini evvelce pek derinden derine tetkik ve muayene etmiş olduğu için hastalığın teşhisi hususunda da herkesten ziyade hizmet eder."¹⁸ Ressam Avni Lifji, Ayasofya Camisi'nin tamir ve restorasyonunun milli mimari birikim ve para ile yapılamayacağı görüşündeydi. Bu iş için yurt dışından

¹⁴ "Ayasofya Camisi'nde yapılacak tamiratın Vakıflar Fen Heyeti'nce Emaneten Yaptırılması konulu 1 Ağustos 1926 tarihli kararname", BCA: 030-018-01-01-020-49-13, 1 Ağustos 1926, s. 1.

¹⁵ Feridun Dirimtekin, "Osmanlı Devrinde Ayasofya", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: III, s. 1447; Dirimtekin, Resimli Ayasofya Kılavuzu, s. 10; A. Tufan Yazman, Atatürk'le Beraber Devrimler Olaylar Anılar (1922-1938), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1969, s. 355.

¹⁶ "İstanbul'daki Ayasofya Cami'nin kubbesine inceleyen heyete verilecek ücret konulu 25 Mayıs 1927 tarihli kararname", BCA: No: 030-18-01-01-024-33-13, 25 Mayıs 1927, s. 1.

¹⁷ Mithat Sertoğlu: "Ayasofya'yı Asla Havaya Uçurmayı Düşünmedik", Yıllar Boyu Tarih, Sayı: 1, İstanbul 1983, s. 8.

¹⁸ Avni Lifji, "Ayasofya'nın Tamiri [Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-Dikkatine]", Vakit, 22 Kânunuevvel 1926, s. 5.

yardım alınmasını istiyordu. Atatürk, Ayasofya Camisi'nin 1926'daki tamiratından üç yıl sonra Sultanahmet ve Ayasofya Camilerini ziyaret etmiştir.

Atatürk ve maiyeti, 7 Eylül 1929'da, sabah on sıralarında Dolmabahçe'den Sultanahmet'e gelmiştir. Atatürk, ilk önce, o sırada tamirata yapılan Sultanahmet Camisi'ni ziyaret etmiş ve caminin tamirata hakkında bilgi almıştır. Tamiratın bir an önce özenle tamamlanmasını istemiştir. Atatürk, Sultanahmet'ten Ayasofya Camisi'ne geçmiştir. Ayasofya Camisi'nden çıktuktan sonra caminin avlusundaki Kahveci Kilisli Mustafa Ağa'nın kahvesinde bir süre dinlenmiş ve dinlendiği sırada iki kahve içmiştir. Atatürk ve maiyeti, Ayasofya Camisi'nden saat on biri on geçe ayrılmıştır.¹⁹ Atatürk'ün Ayasofya Camisi'ni ziyaretinde, kendisini, Kayyum Mehmet Efendi karşılamıştı. Atatürk, avlusu parsellenmiş olan Ayasofya Camisi'ni bakımsız bulmuştu.²⁰ Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesindeki birinci adım, Atatürk'ün 1929'da yaptığı ziyaret olmuştur.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesindeki ikinci önemli adım, Amerikan Bizans Enstitüsü Müdürü Thomas Whittemore'a,²¹ Ayasofya Camisi içindeki mozaikleri temizleme izni²² verilmesi olmuştur.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesiyle ilgili üçüncü adım: Mustafa Kemal Atatürk'ün, 19 Şubat 1931'de, Konya'dan Başbakanlığa çektiği "*acele ve önemli*" ibareli iki maddelik telgrafın birinci maddesidir. Birinci madde dikkatle incelenmelidir:

"İstanbul'dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gördüm. Bunlar şimdiye kadar bulunulabilen bazı eserler muhafaza olunmakla ve kısmen de ecnebi mütehassısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak memleketimizin, hemen her tarafında emsalsiz def-

¹⁹ "Reisicumhur Hz. Sabah İstanbul Tarafını Teşrif Buyurdular", *Milliyet*, 8 Eylül 1929, s. 1; "Gazi Hz. Dün Ayasofya ve Sultanahmet Camilerini, Müzeyi, Bağdat ve Revan Köşkerini Gezdi", *Vakit*, 8 Eylül 1929, s. 1; "Reisicumhur Hz. Dün İstanbul Cihetinde Bir Tenezzüh Yaptılar", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1929, s. 1; Akşam ve Sonsaat Gazeteleri, gezi haberini, gezi 8 Eylül 1929'da yapılmış gibi vermişlerdir. Bkz. "Gazi Hz. Ayasofya'da Halk Arasında Oturarak Kahve İçmişlerdir", *Akşam*, 9 Eylül 1912, s. 1; "Gazi Hz. Dün İstanbul'un birçok semtlerini şerefliendirmişler, Ayasofya ve Sultanahmet Camilerini, Müzeyi, Bağdat ve Revan köşkerini gezmişler, Ayasofya avlusundaki açık kahvede halk arasında kahve içmişlerdir.", *Sonsaat Gazetesi*, 9 Eylül 1929, s. 1.

²⁰ Ahmet Akgündüz - Said Öztürk - Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1. bs., İstanbul 2005, s. 710.

²¹ Thomas Whittemore 1871'de Cambridge doğmuştur. Harvard, Columbia ve Newyork Üniversitelerinde Bizans ve Mısır sanatı üzerine konferanslar vermiştir. T. Whittemore, Tell Amarna kazısında çalışmıştır. Whittemore, gençliğinde, Yunanistan, Rusya ve Orta Doğu'ya geziler yapmıştır. Bizans, Rus sanatı din ve tarih konularında çalışmalar yapmıştır. Grek Ortodoks ayinlerinin daimi takipçisi olmuştur. Bkz. Kinross, *a.g.e.*, s. 129.

²² Thomas Whittemore'a mozaik çalışmaları için izin, bir uzmanın gözetiminde çalışması koşuluyla 7 Haziran 1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile verildi. Bkz.: "Thomas Wittemore'a Ayasofya Cami içindeki mozaikler üzerinde çalışma izni veren 7 Haziran 1931 tarihli kararname", *BCA: No: 030-018-02-20-37-18*, 7 Haziran 1931, s. 1; Thomas Whittemore'un mozaik çalışmaları için izin almasında en büyük katkıyı Halil Ethem yapmıştı. Bkz. Thomas Whittemore, *Ayasofya Mozaikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 199; Thomas Whittemore Ayasofya Camii'nde mozaik çalışmalarına 6 Şubat 1932'de başlayabildi. Bkz. Aziz Ogan, *Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1974, s. 24; Thomas Whittemore bu tarihten 1950 yılında ölümüne kadar Ayasofya'daki mozaik temizleme projesinin yürütücüsü olarak görev yaptı. Bkz. Libo Theis, "Ayasofya'nın Bilimsel Araştırmaları Tarihi", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*, s. 54.

*neler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerinde ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'î lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisi muvafık olacağı fikrindeyim.*²³

Mustafa Kemal Atatürk, burada, eski eserlerle ilgili durum tespiti yapıyor ve eski eser politikasında köklü bir değişikliğe gidilmesi gerektiğine vurgu yapıyordu.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesinde, altıncı İnönü Hükümeti'nin (4 Mayıs 1931 - 1 Mart 1935) Maarif Vekili²⁴ [Milli Eğitim Bakanı] Abidin Özmen'in²⁵ büyük etkisi olmuştur. Abidin Özmen, İstanbul'a yaptığı bir gezi sırasında, Ayasofya Camisi'ne gitmiş ve caminin perişan halini görmüştür. Abidin Özmen, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesini, Atatürk'e öneren kişidir.²⁶ Abidin Özmen'in önerisinden sonra Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi süreci başlamıştır.

Maarif Vekili Abidin Özmen, 25 Ağustos 1934'te Ayasofya'nın müzeye çevrilmesi için sözlü emir aldığını Başbakanlığa yazmıştır.²⁷ Ayasofya Camisi'nin, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait eski eserleri bünyesinde toplayacak bir müze olması planlanmıştır. Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi için bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun üyeleri: Aziz Bey (İstanbul Müzeler Müdürü), Niyazi Bey (Evkaf Müdürü), Efdaleddin Bey (Eski Eserleri Koruma Komisyonu Üyesi), Mimar Kemal Bey, Tahsin Bey (Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü), E. Unger Bey ve Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Osman Ferit Bey'den (İstanbul'da kaldığı zamanlarda komisyon çalışmalarına katılmak kaydıyla) oluşmuştur. Komisyonun çalışmalarını, Maarif Vekâleti Müzeler Müdürü Hamit Zübeyir Bey takip edecekti. Komisyon öncelikli olarak üç konu hakkında karar verecekti: a- Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi için caminin içinde ve dışında nelerin yapılması gerektiği, b- Ayasofya Camisi'ne taşınacak eserlerin tespiti, c- Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesinin maliyetini belirlemek.²⁸ Maarif Vekili Abidin Özmen, komisyonun ilk toplantısını, 27 Ağustos 1934 saat on üç buçukta yapmasını istemiştir.²⁹

²³ Mehmet Önder, *a.g.e.*, s. 169.

²⁴ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 501.

²⁵ 1890 yılında doğan Abidin Özmen Mülkiye Mektebi'nden mezundur. Devlet adına yurt dışında eğitim gören Özmen, 1919 yılında Bursa Emniyet Müdürü olur. Türkiye'nin işgali sırasında Yunanlılar tarafından tutuklanan Abidin Özmen, Yunanistan'da esir kamplarında kalmıştır. 1922'de Türkiye'ye iade olunan Abidin Özmen, Bursa ve Bitlis valiliklerinde bulunur, milletvekili seçilir. Milli Eğitim Bakanlığı da yapan Abidin Özmen, 1935 yılında İsmet Paşa'nın isteği üzerine merkezi Diyarbakır merkezli Birinci Umumi Müfettişliği'ne getirilmiştir. Bkz. Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 171.

²⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s. 501.

²⁷ Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", s. 205.

²⁸ "İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Umum Müdürü Aziz Bey'den Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Bey'e 26 Ağustos 1934 tarihli yazı", *İstanbul Atatürk Kitaphı: Bel_Mif_46610/1*, 26 Ağustos 1934, s. 1.

²⁹ Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", s. 205.

Maarif Vekili Abidin Özmen'in emri uyarınca 27 Ağustos 1934'te toplanmış olan Ayasofya Komisyonu bir rapor hazırlamıştır. Hazırlanan rapor iki kısma ayrılır. Birinci kısım, Ayasofya Camisi içinde ve çevresinde yapılacak fiziki çalışmalarını içerir. İkinci kısım, Ayasofya'ya taşınacak Bizans ve Osmanlı dönemi eserlerini tanımlar. Raporun fiziki kısmı şöyledir:

"Ayasofya'daki mozaiklerin hepsi ortaya çıkmadan binada sıva işi yapılmalıdır. Binanın pencerelerinin ve üç dış kapısının çürük yerleri onarılmalı ve gerekli değişiklikler yapılmalıdır. İç ve dış nartekler sergi alanı olarak düzenlenmelidir. Binaya bitişik Ayasofya Medresesi yıkılmalıdır. Ayasofya'nun avlusundaki dükkânlar ile doğu tarafındaki minarenin altında bulunan dükkânlar kamulaştırılmalıdır. Kamulaştırma sonrasında Ayasofya avlusu açık hava müzesi olarak düzenlenmelidir. Ayasofya'ya taşınacak Bizans eserleri: İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden lahitler, vaftiz tekneleri, ambonlar; Nur-u Osmaniye Cami avlusunda bulunan kırmızı porfir lahitler, Zeyrek Camisi'nde bulunan lahit ve İstanbul'un diğer yerlerinde bulunan sütun, sütun başlıkları, mimari parçalar. Ayasofya'ya taşınacak Osmanlı eserleri: Türk İslam Eserleri Müzesi'nden halılar, şamdanlar, gulepdanlar, rahleler, kitap kapları, çekmeceler. Rapora göre Bizans eserleri dış nartekte, Osmanlı eserleri de Ayasofya'nun üst tarafında sergilenmeliydi."³⁰

Maarif Vekili Abidin Özmen, Ayasofya komisyonunun çalışmalarını takip etmiştir. Komisyona bazı sorular sormuştur: üst galeride eser sergilenecekse bunların projesi hazırlanmış mıdır? Ayasofya'nın büyük kubbesi altında eser sergilenecek mi? Eğer Ayasofya'nın kubbесinin altında sergilenecek eserler kubbenin azameti ile uyumlu olmazsa, sergilenen eserler oranın düzenini bozacaktır. Abidin Özmen, Ayasofya'nın kubbесinin altında eser sergilenmesini istemiyordu. Özmen'e göre İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden geç Roma ve erken Bizans lahitleri Ayasofya'ya taşınmamalıdır. Ama İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bizans dönemi çanak çömlekleriyle Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki ve Çinili Köşk'teki Türk çinileri Ayasofya'nın alt katında sergilenebilirdi. Abidin Özmen, komisyonun, Ayasofya'nın alt katının güney tarafında Türk çinilerinin, kuzey tarafında da Bizans çinilerinin sergilenmesi konusunda görüşlerini, kendisine bildirmesini istiyordu. Ayasofya'nın avlu duvarı boyunca, kronolojik olarak sıralanmak şartıyla, mezar taşları sergilenmeliydi. Bakan, Zeyrek Camisi ve Nur-u Osmaniye Camisi'nden getirilmiş olan ve Askeri Müze'de bulunan kırmızı porfir lahtın Ayasofya'nın avlusunda sergilenmesini istiyordu. Abidin Özmen'in önerileri devam eder, son dönemde bulunan Bizans tuğları da nartekte sergilenebilirdi. Bakan Özmen, Ayasofya Kütüphanesi ile de ilgilenmiştir. Ayasofya Kütüphanesi yerinde kalmalıdır. Kütüphanede çalışmak isteyenler Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'nden izin almalıdır. Abidin Özmen, Ayasofya Kütüphanesi'nin içindeki basma eserlerin, "İstanbul Umum Kütüphanesine" gönderilmesini teklif eder. Bu fikre "İstanbul Müzeler Umum Müdürlüğü" karşı çıkmıştı. Müdürlüğe göre İstanbul'un bütün kütüphaneler-

³⁰ "A.g.m.", s. 187-188.

rindeki Ayasofya konulu kitaplar, Ayasofya Kütüphanesi'ne gönderilmeliydi. Ayasofya komisyonu, Maarif Vekili Abidin Özmen'in önerilerinin bir kısmını dinlemiştir. Ayasofya'nın büyük kubbesi altında eser sergilememiştir. Ayasofya'ya bitişik, "kimsesizler yurdu" [Ayasofya Medresesi] olarak kullanılan binanın yıkılmasına karar verilmiştir. Ayasofya komisyonu, Ayasofya Müzesi'nde, Bizans kültürüne hâkim bir arkeoloğun, daimi surette müzede görevlendirilmesine karar vermiştir.³¹ Maarif Vekili Abidin Özmen, kurduğunu Ayasofya komisyonunun alacağı kararlar üzerinde de etkisini göstermiştir.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi sürecini yerli ve yabancı basın da takip etmiştir. Sadri Ethem, Ayasofya'yı "Nasıl Mevlâna Şeyhten evvel sanat-kâr, Dante Hristiyan'dan evvel şairse Ayasofya'da her şeyden her vasıftan önce güzeldir. Beşeri bir güzellik, beşeri kültürün" ifadesi olarak tanımladıktan sonra Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesinin dünya sanatına bir hediye olduğunu yazıyordu.³² Newyork Times'a göre Ayasofya, Atina'daki Panteon ve Agra'daki Taj Mahal gibi hiçbir millete ait olmayıp insanlığa miras kalan medeniyet abidesidir. Ayasofya, "Doğu'nun olduğu kadar Batı'nın da duygularını canlandıran bu büyük saygı sembolü şimdi bir değişikliğe"³³ hazırlanmaktaydı.

Ayasofya Camisi, Bakanlar Kurulu kararı ile müzeye çevrilmiştir. Caminin müzeye çevrilmesi sırasında Efkâf Umum Müdürlüğü'nün 7 Kasım 1934'te verdiği görüş şöyledir:

"Ayasofya, Bizans'tan kalma bir eserdir. Bu nedenle vakfı yoktur. Zaman içinde Padişahlar ve vatandaşlar Ayasofya'ya bazı gelirler bırakmışlardır. Aşar olarak bağışlanan Padişah gelirleri ortadan kalkmıştır. Vatandaşların sağladığı gelirler ise ancak Kur'an okuma gibi başka yerlerde de yapılabilecek dini vecibelere yetmektedir. Ayasofya Camisi'nin tamiri, gelirine bakılmaksızın diğer vakıflarla birlikte yapılmaktadır. Ama Ayasofya Camisi müze yapılırsa, bu imkân ortadan kalkacaktır. Ayasofya'nın etrafındaki yapılacak düzenlemelerde, Evkâf Umum Müdürlüğü, Ayasofya Camisi'nin etrafında bulunan kendine ait binaları yıkabilirdi. Müdürlüğün şahıslara ait binaları kamulaştıracak bütçesi yoktur."³⁴

Efkâf Umum Müdürlüğü'nün görüşünün ardından Ayasofya Camisi'nin "Eşsiz bir mimarlık sanat abidesi olan İstanbul'daki Ayasofya Camisi'nin tarihi vaziyeti itibarile [itibariyle] müzeye çevrilmesi bütün şark âlemini sevindireceği ve insanlığa yeni bir ilim müessesesi kazandıracak cihetle" müzeye çevrilmesine 24 Kasım 1934 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu toplantısında karar verilmiştir.³⁵

³¹ Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Belgeler", s. 192-195.

³² Sadri Ethem, "Ayasofya Müze", *Vakit*, 8 Eylül 1934, s. 3; *Hâkimiyeti Millîye Gazetesi*, Ayasofya Cami'nin Bizans ve Osmanlı eserlerinin sergileneceği müze haline getirileceği haberini veriyordu. Aynı haberin içinde Sultanahmet Cami'nin de kütüphane yapılacağı duyurunun alındığı bilgisi veriliyordu. Bkz. "İstanbul Şehri Müzesi: Ayasofya Bizans ve Osmanlı Eserlerini Toplayan Büyük Bir Müze Haline Getirilecek. Sultanahmet'te Umumi Kütüphane Yapılacaktır.", *Hâkimiyeti Millîye*, 8 Eylül 1934, s. 1.

³³ "Ayasofya Tarihinde Yeni Bir Devre", 14 Ekim 1934, Newyork Times'tan aktaran *Ayn Tarihi*, No: 11, Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü Yayını, Kasım 1934, Ankara, s. 495.

³⁴ 2/1589 Sayı 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı. *BCA: 030-13-01-02-49-76-6*, 24 Kasım 1934, s. 1-2.

³⁵ Aynı belge.

Ayasofya Camisi'ni müze haline getiren Bakanlar Kurulu kararını, Abidin Özmen, İstanbul Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ulaştırmıştır. Abidin Özmen'in verdiği emre göre, Ayasofya Camisi hemen teslim alınacak ve İstanbul Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı birkaç görevli -bekçi ve memur- Ayasofya Müzesi'nde görevlendirilecekti.³⁶ 9 Aralık 1934'te, Ayasofya Müzesi'nin kapısına “*müze tamir ve tasnif sonuna kadar kapalıdır.*” şeklinde bir levha asılmıştır.³⁷ Müzeler Müdürü Aziz [Ogan] Bey, Ayasofya'da yapılan çalışmalarla ilgili olarak basına kısa bir açıklama yapmıştır: “*Ayasofya, Bizans dönemine ait eserlerin sergileneceği bir müze yapılacaktır. İstanbul'da, Bizans dönemine ait ne kadar eser varsa, Ayasofya Müzesi'nde sergilenecektir.*”³⁸

Ayasofya, Müzeler Genel Müdürlüğü'ne devredildikten sonra tamirat çalışmalarına hız verilir. Ayasofya Müzesi içinde yapılan çalışmaların bir kısmı basına yansımıştır: Akşam'ın verdiği habere göre,

*“Ayasofya Müzesi'nin içinde vakıflara ait eşyanın hepsi kaldırılmıştır. Ayasofya Camisi'nin halıları, Edirne'deki Selimiye Camisi'ne gönderilmiştir. Ayasofya'nın önceden cami olduğu belli olsun diye minber, mihrap önündeki birkaç halı, tarihi şamdanlar Ayasofya Müzesi'nde bırakılacaktır. Ayasofya Müzesi, 1 Şubat 1935'te açılacak ve giriş ücreti on bir kuruş olacaktır.”*³⁹

Ayasofya Müzesi, 1 Şubat 1935 günü saat onda ziyarete açılmıştır. Giriş ücreti on bir kuruştur. Ayasofya Müzesi'ni ziyaret edenler, Ayasofya'daki halıların ve levhaların kaldırıldığını görmüşlerdi. Ayasofya Müzesi'ni açılışının birinci günü, dört yüz yetmiş iki yerli ve iki yüz seksen yabancı turist ziyaret etmiştir. Müze, öğleden önce, saat on ile on iki arasında; öğleden sonra ise saat on dört ile on yedi arasında ziyarete açık olacaktı.⁴⁰ Mustafa Kemal Atatürk, 6 Şubat 1935'de, Ayasofya Müzesi'ne gelerek incelemelerde bulunmuştur.⁴¹

3. Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesine İtirazlar

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilme nedeni ile ilgili olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları hakkında yeterli bilgiye sahip olunmamasından kaynaklı soyut iddialar ortaya atılmıştır.

Bu iddialardan ilkinde göre, 1933'te Bulgaristan'da “*Bizans Asarını İhya Kongresi*” yapılmıştır. Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi kararı adı geçen kongrede alınmıştır. Bizans Asarını İhya Kongresi'ne Türkiye'den bir milletvekili temsilci olarak katılmıştır. Bu milletvekili, Ayasofya Camisi ile ilgili bir raporu dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'ye sunmuştur. Bu raporun etkisiyle Ayasofya Camisi müzeye çevrilmiştir. Bu bilgiler, Bulga-

³⁶ Yücel, “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler”, s. 188.

³⁷ “Ayasofya Müzesi'nin Tamiri”, *Milliyet*, 10 Kânunuevvel 1934, s. 1; “Ayasofya Camii Dünden İtibaren Müzeler İdaresine Geçti”, *Akşam*, 10 Kânunuevvel 1934, s. 3.

³⁸ “Ayasofya Müze Oluyor”, *Cumhuriyet*, 11 Kânunuevvel 1934, s. 4.

³⁹ “Ayasofya Müzesi”, *Akşam*, 28 Kânunusani 1935, s. 1.

⁴⁰ “Ayasofya Müzesi Açıldı”, *Milliyet*, 2 Şubat 1935, s. 1; “Ayasofya”, *Kurun*, 2 Şubat 1935, s. 3; “Ayasofya Avlusunda”, *Kurun*, 7 Şubat 1935, s. 3.

⁴¹ “Reisimiz Büyük Önder Dün Ayasofya Müzesi'nde Tetkikat Yaparken Göstermektedir”, *Milliyet*, 7 Şubat 1935, s. 1.

ristan doğumlu -yazının yazıldığı tarihte vefat etmiş bulunan- Avukat Halil Bey tarafından dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a rapor halinde verilmiştir. Bu rapor Genelkurmay Başkanlığı Arşiv Belgeleri içindedir.⁴² Genelkurmay Arşiv Belgeleri içinde herhangi bir belgenin bulunabilmesi, o belge ile ilgili arşiv verilerinin -dosya numarası benzeri- ortaya konmasına bağlıdır. Yazıda, Bulgaristan'daki kongreye giden milletvekilinin ismi de verilmiyor. Bu bilgileri, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a verdiği iddia olunan kişi Halil Bey, yazının yazıldığı tarihte, bu konuda şahitlik edecek konumda ve durumda değildir.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi ile ilgili olarak ortaya sürülmüş olan ikinci iddia ise, Ayasofya Camisi'nin, Patrikhane'nin başarılı bir oyununu⁴³ ve Athenagoras'ın etkisi ile müze yapıldığı yönündedir. Amerikalı Papaz Virgil'in ifadesine göre Athenagoras, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi meselesini Atatürk ile görüşmüştür. Ayasofya'nın tamirat masrafının Amerikalılar tarafından ödenmesi karşılığında, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi sözünü veya iznini almıştır.⁴⁴ Athenagoras, 1 Kasım 1948'de Fener Rum Patriği seçilmişti.⁴⁵ Lozan Antlaşması'na aykırı⁴⁶ olarak patrik seçilen Athenagoras'ın 1 Kasım 1948 tarihi öncesinde Amerika'dan gelip Atatürk ile görüştüğü tespit olunamamıştır.⁴⁷ Elde edilen verilerden çıkan sonuç: 1948 yılı öncesinde Athenagoras'ın Atatürk ile böyle bir görüşme yapmadığı gerçektir. Verilen örneklerdeki gibi yazılar iddia olarak nitelendirilmelidir. Çünkü bu yazılarda, kurum, kişi ve tarihler net olarak verilmemektedir.

Atatürk'ün devri iktidarında Patrikhane'nin, Cumhuriyet idaresine karşı tavrı ile ilgili olarak eski İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın verdiği: *"Atatürk devrinde her sene bilindiği gibi [Patrikler] Ankara'ya kalabalık bir metropolitler heyetiyle giderler ve Cumhuriyet Hükümeti'nin İç İşleri Bakanı'na ziyaretler arz-ı ubudiyette bulunurlardı."*⁴⁸ şeklindeki bilgi, Atatürk döneminde, Patrikhane'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı tutumunu özetler.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesiyle ilgili olarak, Mısır'da yayınlanan El-Risale adlı yayında, Mekke'den Ali Tantavi imzalı bir yazı çıkmıştır. Ali Tantavi, Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesiyle, Ayasofya'nın şirke teslim edildiğini yazmıştır.⁴⁹

⁴² Hulusi Yavaşlar, "Ayasofya Nasıl Müze Yapıldı", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965, s. 1, 7; Eşref Edip, Bizans Asarı Kongresi'ne, İsmet İnönü'nün bir temsilci gönderdiğini yazmış ve Ayasofya Cami'nin müzeye çevrilmesinde İsmet İnönü, Celal Bayar ve Şükrü Kaya'nın etkili olduğunu eklemiştir. Bkz. Eşref Edip, "Ayasofya Meselesi", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965, s. 7.

⁴³ İlhan Akçay, *Ayasofya Camii*, Haksess Neşriyat, İstanbul 1999, s. 92-94.

⁴⁴ "Bir Amerikalı Papaz'ın İfşaatı: Ayasofya Athenagoras'ın Faaliyetiyle Müze Olmuş", *İttihad Gazetesi*, 13 Ocak 1970, s. 6.

⁴⁵ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 189.

⁴⁶ Bu aykırılığın nasıl normal hale getirildiğini, Türk tabiiyeti olmayan Athenagoras'ın, nüfus belgeleri yanmış denerek Yanyalı yapıldığını İhsan Sabri Çağlayangil Hatıralarında anlatmıştır. Bkz. *Çağlayangil'in Anıları*, Haz. Tanju Cılcızoğlu, Bilgi Yayınevi, 3 bs., İstanbul 2007, s. 392.

⁴⁷ Macar, *a.g.e.*, s. 183-199.

⁴⁸ Hikmet Bil, "Atatürk ve Patrikler", *Vatan*, 29 Temmuz 1967, s. 4.

⁴⁹ "Türkiye Cumhuriyeti Bağdat Elçiliği'nden Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na 2 Haziran 1935 tarihli yazı", *BCA: 030-10-266-798-4*, 2 Haziran 1935, s. 2.

Ayasofya, cami iken, onun üzerindeki Türk egemenliğini vurgulayan bir metin mevcuttur: Venedik Belediye Başkanı, Ayasofya'ya defnedilmiş olan, Venedik Dojları'ndan Enriko Dandulo'nun mezarına tunçtan yapılmış bir plaket konulmasını teklif etmişti. Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti, bu teklife, bırakın plaketi "*iklil vazına bile müsaade*" olunmayacağını, eğer isterlerse, mezarın Ayasofya'dan taşınabileceği cevabını vermiştir.⁵⁰

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilme gerekçesi dönemin Maarif Vekâleti'nin [Milli Eğitim Bakanlığı] 4 Kasım 1934 tarihli yazısında ifade edilmiştir: "*İstanbul'daki Ayasofya binasının salıp ve hilal arasında sürüklene gelen savaşların başlıca rumuzlarından birini teşkil ettiği birçok ihtiras bulutlarının Ayasofya kubbesi etrafında kümelendiği malumu devletleridir. Eşsiz bir mimarlık sanat abidesi olan Ayasofya'nın bir müzeye çevrilmesi Şark Âlemi'ni sevindirecek ve beşeriyete yeni bir ilim müessesesi kazandıracaktır.*"⁵¹ Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Ayasofya Camisi, haç ve hilalin çatışma noktası veya merkezi olmasın diye idari bir kararla müzeye çevrilmiştir.

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesi konusunda, tartışılan konulardan biri de Ayasofya Kararnamesi'dir. Kararname iki yönden tartışılmaktadır. Birinci yön, bu kararnamenin Resmi Gazete'de yayınlanmamış olmasıdır. Tartışma konusu olan ikinci yön: Ayasofya Kararnamesi üzerindeki Atatürk'ün imzasının şekli meselesidir.

Kararnamelerin hepsi bir numara alır ve gizli olanlar dışındakiler Resmi Gazete'de yayınlanırlar. Yalnız atama ve yer değiştirme konulu kararnameler numara almazlar. Kasım 1934 yılı içinde yayınlanmış kararnameler arasında Ayasofya Kararnamesi yoktur.⁵² Unutulmamalıdır ki daha sonraki yıllarda aynı nitelikli, tesisin amaç dışı kullanımı konulu kararnameler, numara almamış ve yayınlanmamışlardır.⁵³ Ayasofya Kararnamesi'nin yayınlanmamış olması, kararnamenin sahte olduğu anlamına gelmez.

Kararname tartışmalarının ikinci bölümü ise Ayasofya Kararnamesi üzerinde bulunan Atatürk'ün imzasının gerçek olup olmadığı ile ilgilidir. 24 Kasım 1934'ten geçerli olmak kaydıyla, Kemal Öz adlı Türkiye Cumhuriyeti Reisi'ne, 17 Aralık 1934'te kabul edilen 2622 sayılı kanunla "*Atatürk*" soyadı verilmiştir.⁵⁴ Bu kanuna göre, Atatürk'ün Ayasofya Kararnamesi'ne, kendi soyadı ile imza atması normaldir ve yasaldir.

Atatürk'ün, Ayasofya Kararnamesi üzerindeki imzasının şekliyle ilgili olarak, İsmail Kandemir, Emniyet Genel Müdürlüğü Kriminal Laboratuvarları Daire Başkanlığı'na imza incelemesi için başvuruda bulunmuştur. İsmail Kandemir'e verilen cevap: "*24.11.1934 tarih ve 2/1589 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nde Reisi Cumhuriyet adına atılı bulunan imzanın biçimsel olarak*

⁵⁰ "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e 28 Nisan 928 tarihli yazı", BCA: 030-10-236-569-25, 28 Nisan 1928, s. 1.

⁵¹ Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", s. 190.

⁵² Ziyad Ebuzziya, "Ezan Sesine Hasret Ayasofya", *İslam Mecmuası*, Sayı: 46, 1987, s. 20.

⁵³ Öztürk, a.g.e., s. 502.

⁵⁴ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 16, s. 24.

farklı olduğunun anlaşıldığı belirtilmiş, bu imzada fark olarak “A” harfinin kullanıldığı “K” harfinin şekillendiriliş biçimi “t” harflerinin kuşaklarının kıvrımı itibarıyla de farklılıklar bulunduğu görülmektedir.⁵⁵ şeklindedir. İsmail Kandemir’in sunduğu diğer imza örnekleri ile Ayasofya Kararnamesi üzerinde bulunan Atatürk’ün imzası arasında farklar olduğu tespiti yapılmıştır. Fakat Atatürk, Ayasofya Kararnamesi üzerindeki imzanın aynısını 26 Kasım 1934 tarihinde imzaladığı bazı evraklarda kullanmıştır.⁵⁶

Ayasofya Kararnamesi’nin gerçekliği konusunda sadece Atatürk’ün imzasına bakanların yanıldıkları bir nokta vardır. O da İsmet İnönü’nün imzasıdır. Harf inkılâbı yapılmadan önce, İsmet İnönü, Osmanlı Türkçesi harfleriyle “İsmet” yazarak imzasını atıyordu.⁵⁷ Harf inkılâbından sonra Latin harfleriyle “İsmet” yazarak imza atmaya başladı.⁵⁸ İsmet İnönü, 26 Kasım 1934’te “İnönü”⁵⁹ soyadını aldıktan sonra İ. İnönü şeklinde imza atmaya başladı.⁶⁰ İsmet İnönü “İnönü” soyadını 26 Kasım 1934’de aldığına göre, 24 Kasım 1934 tarihli Ayasofya Kararnamesi’ni, Latin harfleriyle “İsmet” yazarak imzalaması gerekirdi. Ayasofya Kararnamesi’nin başvekil yazan kısmının altında bulunan imza “İ. İnönü” şeklindedir. Burada sorulması gereken soru: İsmet İnönü’nün imzasını kim taklit etti olacaktır? Tabi ki kimse taklit etmemiştir. Zaten Ayasofya Camisi, yerli ve yabancı basının bilgisi dâhilinde müzeye çevrilmiştir. Gizli kararname çıkaracak bir durum yoktur. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Atatürk’ün ve İsmet İnönü’nün imzalarının, Bakanlar Kurulu kararnamesi üzerinde taklit edilme olasılığı yoktur.

864 sayılı kanununun birinci maddesine göre, Medeni Kanunun ilanından önce kurulmuş vakıflar, o vakıfların kurulduğu zamanın mevzuatıyla değerlendirilecekti.⁶¹ Ayasofya Kararnamesi, bir kanuna dayanmaz, idari bir karardır. Ayasofya Kararnamesi, Medeni Kanun ve Fatih Vakfıyesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. İbrahim Hakkı Konyalı’nın Fatih Vakfıyesi ile ilgili söyledikleri mutlaka incelenmelidir: “Benim bu camim yalnız ibadete tahsis edilecektir. Ben sağ iken caminin mütevellisi benim ben öldükten sonra erkek evlâdımın en iyisi mütevellî olacaktır. Dünyada her şey fanidir. Yalnız Allah bakidir. İstikbalde benim evladımdan başka kimse bulunmazsa İstanbul’a ve bu topraklara hükmeden devletin başkanı benim mabedimin mütevellisi olacaktır.”⁶² Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Ayasofya Müzesi’nin tekrar cami haline getirilmesi için kendisini ziyarete gelen gençlere, “Ayasofya’nın mütevellisi benim”⁶³ ceva-

⁵⁵ Kandemir, *a.g.e.*, s. 72.

⁵⁶ “Milli Müdafaa Vekilliği’nden onay için 20 Kasım 1934’te gönderilmiş ve 26 Kasım 1934 Onaylanmış Kararname”, *BCA: 030-11-1-92-47-7*, 26 Kasım 1934, s. 2; “Reisi Cumhur Yüksek Hazretlerine Yazılı Kararname”, *BCA: Yer Numarası: 92-42-12*, 26 Kasım 1934, s. 2.

⁵⁷ “Ayasofya Cami’nin Kubbe Kurşunlarıyla, Bazı Alçı Pencerelelerine Ait Tamiratın Vakıflar İdaresi Fen Heyetince Yapıtılması Konulu Kararname”, *BCA: 30-18-01-01-020-49-13*, 1 Ağustos 1926, s. 1.

⁵⁸ “Terkos Su Yollarının Yapımı Konulu Kararname”, *BCA: 030-18-1-2-49-75-12*, 7 Kasım 1934, s. 1.

⁵⁹ “Atatürk’ün Başbakan’a Verdiği Soyad: İnönü”, *Cumhuriyet*, 27 Teşrinisani 1934, s. 1.

⁶⁰ “Ayasofya’nın avlusunda Alman Asarı Atika Enstitüsü Müdürü Mr. Schede’ye İzin Verilmesi konulu kararname”, *BCA: 030-18-01-02-50-88-19*, 29 Aralık 1934, s. 1.

⁶¹ Kandemir, *a.g.e.*, s. 77.

⁶² “İbrahim Hakkı Konyalı’nın Hergün Gazetesi Avukatı İrfan Emin’e Yaptığı Açıklama”, *Sebilürreşad Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 199, İstanbul, Haziran 1955, s. 383.

⁶³ “Gürsel ‘Ayasofya’nın Mütevellisiyim’ Dedi”, *Akşam*, 15 Mayıs 1964, s. 1, 7.

bını vererek İbrahim Hakkı Konyalı'nın düşüncesini doğrulamıştır. Buradan hareketle Mustafa Kemal Atatürk, Ayasofya Camisi'nin mütevellisi olarak bir tasarrufla bulunmuştur sonucuna varılabilir.

4. Sonuç

Üçüncü Ayasofya Kilisesi, İstanbul'un fethinin ardından cami haline getirilmişti. Ayasofya Camisi'nin bu statüsü ve onun üzerindeki Türk egemenliği mütareke döneminde tartışma konusu olmuştur. Rumlar, Ayasofya Camisi'ni kiliseye çevirmek istemişler ama Türk Kurtuluş Savaşı onların bu amaçlarına veya hayallerine engel olmuştur.

Ayasofya Camisi, haç ve hilalin çatışma merkezi olması düşüncesiyle, 24 Kasım 1934'te, idari bir kararla müzeye çevrilmiştir. Yunanistan Kral Marşı'nda "İstanbul ve Ayasofya'yı alacağız"⁶⁴ şeklinde bir ifadenin bulunması ve Yunanistan vatandaşı olan Karamonolis'in Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına mektup yazıp, Ayasofya'nın Balkan milletlerinin ortak kilisesi olmasını teklif etmesi,⁶⁵ zaman geçtikçe bu niyetin anlaşılmadığını ortaya koymuştur. Bu tarz teklifleri yapanlar veya ileriki yıllarda yapacak olanlar, Ayasofya'ya dair bu emellerin, Türk Kurtuluş Savaşı ile son bulduğunu unutmamalıdır.

Ayasofya, Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliğinde bir binadır. Türkiye Cumhuriyeti, 24 Kasım 1934'te, idari bir kararla, Ayasofya Camisi'ni, bütün dünyanın gözü önünde müze haline getirmiştir. Bu nedenle Ayasofya Kararnamesi etrafında, Atatürk'ün imzası ve kararnamenin yayınlanmaması konusunda tartışılacak bir durum yoktur. Tartışılacak konu, İbrahim Hakkı Konyalı'nın, Fatih Vakfisi çerçevesinde söyledikleridir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı makamının, Fatih Vakfisi'ne göre Ayasofya'nın mütevellisi olup olmadığı incelenmelidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliğinde olan Ayasofya Müzesi, idari veya hukuki bir kararla, statüsü değiştirilip cami haline getirilebilir. Ayasofya Müzesi'nin, kilise yapılması veya kilise olmuyorsa yarısı kilise yarısı cami olsun düşüncesi, Türkiye'nin sosyal ve siyasal gerçekleri ile uyumlu değildir.

Ayasofya Müzesi'nin cami haline getirilmesi Müslümanlar için önemlidir. Böyle bir statü değişikliği halinde, Batı'nın vereceği olumlu veya olumsuz tepki de en az bu kadar önemlidir. Ayasofya Müzesi'nde yapılacak statü değişikliği, Batılı toplumların Türkiye hakkındaki düşüncelerinin öğrenilmesi açısından turnusol kâğıdı vazifesi görecektir.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus (DH.KMS), 49-2/1; 49-2/52; 52-1/77.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH.EUM.AYŞ), 51/43.

Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 70/65.

Meclis-i Vükela (MV), 215/137.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-018-01-01-013-27-14, 6 Mayıs 1925; 030-018-01-01-020-49-13, 1 Ağustos 1926;

⁶⁴ "Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlete 27 Kasım 1935 tarihli yazı", BCA: 030-10-255-719-29, 27 Kasım 1935, s. 1-2.

⁶⁵ "Karamonolis'in Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına 10 Ağustos 1948 tarihli mektubu", BCA: 30-01-40-241-12, 10 Ağustos 1948, s. 1-2.

30-18-01-01-020-49-13, 1 Ağustos 1926; 030-18-01-01-024-33-13, 25 Mayıs 1927; 030-10-236-569-25, 28 Nisan 1928; 030-018-02-20-37-18, 7 Haziran 1931; 030-13-01-02-49-76-6, 24 Kasım 1934; 030-11-1-92-47-7, 26 Kasım 1934; *Yer Numarası: 92-42-12*, 26 Kasım 1934; 030-18-1-2-49-75-12, 7 Kasım 1934; 030-18-01-02-50-88-19, 29 Aralık 1934; 030-10-266-798-4, 2 Haziran 1935; 030-10-255-719-29, 27 Kasım 1935; 30-01-40-241-12, 10 Ağustos 1948; *İstanbul Atatürk Kitaplığı: Bel_Mtf_46610/1*.

AKÇAY, İlhan: *Ayasofya Camii*, Hakses Neşriyat, İstanbul 1999.

AKGÜNDÜZ, Ahmet - ÖZTÜRK, Said - BAŞ, Yaşar: *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, 1. bs., Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

BERGER, Albrect: "Tarihi Söylenceleriyle Ayasofya", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-1849 Fossati Restorasyonu*, Çev. Selmin Kangal, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1. bs., İstanbul 2000.

BİL, Hikmet: "Atatürk ve Patrikler", *Vatan*, 29 Temmuz 1967.

BOZKURT, Abdurrahman: *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

Çağlayangil'in Anıları, Haz. Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, 3. bs., İstanbul 2007.

DAGBAĞYAN, L. Panos: *Paylaşlamayan Belde Konstantiniye*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

DİRİMTEKİN, Feridun: *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul 1956.

_____ : "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1960.

_____ : "Osmanlı Devrinde Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1960.

Eşref Edip: "Ayasofya Meselesi", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965.

ETHEM, Sadri: "Ayasofya Müze", *Vakit*, 8 Eylül 1934.

EYİCE, Semavi: *Ayasofya 1*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1984.

_____ : "Ayasofya", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1991.

FREELY, John: *Saltanat Şehri İstanbul*, Çev. Lale Eren, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

GRANT, Michael: *Roma'dan Bizans'a*, Çev. Zühre İlkgenel, Homer Kitapevi, İstanbul 2000.

GRELOT, Josephus: *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998.

JAECHKE, Gotthard: *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, 3. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

KANDEMİR, İsmail: *Ulu Mabed Ayasofya*, Ekip Matbaası, İstanbul 2005.

KINROSS, P.Balfour: *Hagia Sophia*, Newsweek, Newyork 1972.

KOYUNLU, Alpaslan: "Bir Buluntu Işığında I. II. III. Ayasofya'nın Döşemeleri ve Konumları", *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, No: 11, Yenilik Basımevi, İstanbul 1990.

LİFİJİ, Avni: "Ayasofya'nın Tamiri [Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-Dikkatine]", *Vakit*, 22 Kânunuevvel 1926.

MACAR, Elçin: *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

MANTRAN, Robert: *İstanbul Tarihi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

SERTOĞLU, Mithat: "Ayasofya'yı Asla Havaya Uçurmayı Düşünmedik", *Yıllar Boyu Tarih*, Sayı: 1, İstanbul 1983.

TAYLOR, Jane: *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Çev. İnci Türkoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

THEVENOT, Jean: *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1978.

THEİS, Libo: "Ayasofya'nın Bilimsel Araştırmaları Tarihi", *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*, Çev. Selmin Kangal, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1. bs., İstanbul 2000.

TÜRKOĞLU, Selahattin: *Ayasofya'nın Öyküsü*, Yazıcı Basın Yayıncılık, İzmir 2002.

OGAN, Aziz: *Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1974.

ÖZTÜRK, Nazif: *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

ÖZTÜRK, Saygı: *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

WHITTEMORE, Thomas: *Ayasofya Mozaikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

YAVAŞLAR, Hulusi: "Ayasofya Nasıl Müze Yapıldı", *Yeni İstanbul*, 26 Haziran 1965.

YAZMAN, A. Tufan: *Atatürk'le Beraber Devrimler Olaylar Anıları (1922-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1969.

YÜCEL, Erdem: *Ayasofya Müzesi*, Asri Basım, İstanbul 1986.

_____ : "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 78, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 26.06.2020

Kabul Tarihi: 03.07.2020

TÜRK DEVLETİNİN MESULİYET ANLAYIŞI

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ* - Arş. Gör. Ayşe Gül FİDAN**

Öz

Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde, cihânşümûl, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk devletinin esas amacı, “Tört bulung”, yani dünyanın dört köşesi üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafa Türk adaletini yaymaktır. Bunu eski Türk inanç sistemiyle de birleştirenler vardır. Dolayısıyla tarihin derinliklerinden beridir Tanrı’ya bağlı bulunan Türkler, O’nun seçkin bir kavmi olduklarına ve Tanrı tarafından korunduklarına inanıyorlar, Türk hakanları Allah’ın cihan hâkimiyetini kurmakla kendilerini görevlendirdiklerini düşünüyorlardı.

Anahtar kelimeler: Türkler, Türk Kültürü, Türk Devlet Anlayışı, Sorumluluk.

Responsibility Comprehension Of Turk State

Abstract

In the basis of Turk state and domination purport, there is an idea of “cihanşumûl” (world-wide) which means there is a state which covers all of the world. The main purpose of the Turkish state is “Tört bulung” which means establishing a sacred dominance around the four corner of the world and to spread the Turkish justice from where the sun rises to where it goes down. There are people who associate it with the old Turkish belief system. Therefore, Turks who are bounded to God from the depths of the history believe that they are a prominent tribe of God and they are protected by the God. Turk Khans thought that they were responsible for establishing the world dominance for Allah.

Keywords: Turks, Turkish Culture, Understanding Of The Turkish State, Responsibility.

Dünyanın en eski milletlerinden birisi olan Türkler, insanlar arasındaki sosyal düzenin muhafazası için erken çağlardan itibaren devlet ve fert ilişkilerini düzenleyen bir teşkilat yapısını da kurmuşlardır. Yaradılışları gereği

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, sgomec@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4606-9006.

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, aysesahin85@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0720-3321.

sadece kendi toplumlarını düşünmeyen Türkler bütün insanlıktan kendilerini mesul görmeleri sebebiyle, devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelini cihânşümûl, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikrini sokmuşlardır. Türk tarihinin bilinen ilk büyük hakanı Börü Tonga (Tokta/Mo-tun) Yabgu'nun unvanı Türkleri anlatan en eski belgelerin başında gelen Çin yıllıklarında “*Tengri Kut*” diye geçmektedir. O, bizzat Çin imparatorluğuna yazdığı bir mektubun girişinde kendisine; “*Tanrı tarafından tahtta oturtulmuş Hun kaganı*” diyordu. Daha sonraki çağlarda Türk hakanları için söylenen “*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*” (Zillullah-i fi'l-arz) unvanında bile Tengri Kut'un izi vardır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde padişahlar için “*Tanrı'nın gölgesidir*” denmesi boşuna değildir. Herhalde Attila'ya (Ata İllig) “*Tanrı'nın kılıcı*” diye hitap edilmesinin altında yatan sebep de, onun kendisini Tanrı'nın bir memuru gibi görmesinden¹ kaynaklanıyordu.

İşte buna bağlı olarak Türk devletinin esas amacı, “*Tört bulung*”, yani dünyanın dört köşesi üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve “*güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar*” her tarafa Türk adaletini yaymaktır. Bu durum Ergenekon Destanı'nda “*dünyada Türk okunun ötmediği, kolunun yetmediği yer kalmadı*”² şeklinde ifade edilmektedir. Bunu eski Türk inanç sistemiyle birleştirenler de vardır. Dolayısıyla tarihin derinliklerinden beridir Tanrı'ya bağlı bulunan Türkler, O'nun seçkin bir kavmi olduklarına ve Tanrı tarafından korunduklarına inanıyorlar, Türk hakanları Allah'ın cihan hâkimiyetini kurmakla kendilerini görevlendirdiklerini düşünüyorlardı.

Tarihte her iki Roma'ya da baş eğdiren büyük Hun önderi Yılduz Kagan 408 sıralarında, Bizans'ın Trakya valisi ile yaptığı bir barış görüşmesinde; “*güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar her tarafı fethedebilirim*” diyerek sınırsız gücüne dikkat çekiyordu. Ondan yaklaşık 168 yıl sonra, soylu torunlarından Türk Şad (İstemi Yabgu'nun oğlu) tıpkı onun gibi, yine Bizans elçilerine “*güneşin doğduğu yerden, batı sınırlarına kadar her yer bize tabidir*” diyordu. İki Türk beyinin birbirlerinden habersiz böyle sözler sarf etmeleri, elbette ki tesadüfi değildir. Bu telakkilerin hepsi Türk cihan hâkimiyeti ile bağlantılı şeylerdir. 6. asrın sonlarında Avar hakani da Bizanslılara şöyle demektedir: “*Bütün milletlerin başıyım, güneş benim üzerimde doğuyor ve yakında bana itaat etmeyen kimse kalmayacak.*”³

İlginçtir ki bu anlayış ve düşüncenin Türklerden, Mogollara da yansıdığı görülüyor. Bu durum İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun, Şam meliki Nasır'a

¹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka - Kazım Yaşar Kopruman, Ankara 1976, s. 182; Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 71-72; Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 416.

² Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 181.

³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s. 7-10; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s. 277; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s. 242; Gömeç, “Attila'nın Çocuklarının Adı”, *DTCF Tarih Araştırmaları*, Cilt: 23, Sayı: 36, Ankara 2004, s. 118; Gömeç, “Türk Adı Nasıl Ortaya Çıktı”, *Devlet*, 11/451, Ankara 2014, s. 50-54; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 84-85; Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 181; İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s. 144.

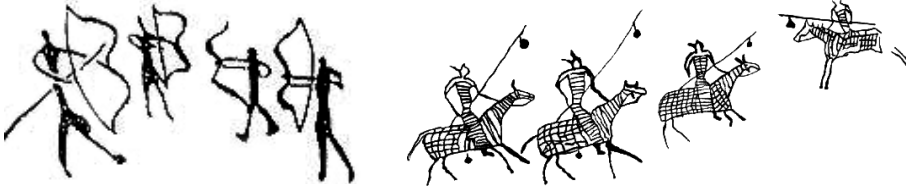

yazdığı mektupta çok açık bir şekilde beliriyor. Hülagu, burada şöyle diyor: “Malümdur ki biz Tanrı'nın ordusuyuz, Tanrı bizi öfkesinden yaratmıştır. O, bizi gazabını çekmiş bir kavmin üzerine musallat etmiştir. Dualarınız boşunadır. Çünkü siz haram yiyor, bid'atlarda bulunuyorsunuz. İmandan ve Tanrı'dan uzaklaşıyorsunuz. Sapıklığın, düşkünlüğün, horluğun ve kötü işin tutsağsınız. Doğudan batıya kadar olan mülklerin sahipleriyiz.” Bu örnek bir yana Türk düşüncesinde “devlet-i ebed müddet” şuuru öyle işlemiştir ki, bu muazzam devletin de yer yüzünde bazı vazifeleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani bu savaşçı kavmin işi sadece kılıç sallayıp, savaş yapmak değildi. Onun başlıca görevleri, Tanrı'nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya nizamını kurmaktır. Bu Türk devletinin başlangıcından, bu güne kadar devam etmiş bir dünya görüşüdür. Bu sebepten Tanrı'ya karşı vazifesini yerine getiren Oguz Kagan; “ben Kök Tengri'ye borcumu ödedim”⁴ der.

İşte o yüzden Kök Türk Yazıtları'nda Türk cihân hâkimiyeti anlayışının en güzel misallerine rastlamamız mümkündür. Ancak şurası da vardır ki, Kök Türkler dünya düzeni için mücadeleye girişmeden önce, kendi içlerinde huzur ve istikrarı sağlamışlardı. Bu da “yaratılış destanı” ile ilahî bir şekle sokuluyordu ki, buna bağlı olarak: “Önce yukarıda mavi gök (uzay), sonra aşağıda yağız yer (dünya) ve ardından ikisinin arasında insan oğlu yaratıldı. Tanrı onları yönetsin diye insanların üzerine atalarını Bumun ve İstemi Kagan'ı tahtta oturtmuştu. Ancak onlar ilk iş olarak Türk milletinin ülkesini ve töresini düzenlediler.”⁵ deniyordu. Bu durum günümüz devlet yapıları için de geçerlidir. Dünyada saygın bir yere sahip olmanın yolu, önce halkın kendi arasında birliği kurmasına bağlıdır. Böylelikle daha güçlü olunur ve karşıdakilere bu hissettirebilir.

⁴ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 41-42; Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s. 312-313; Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 52.

⁵ Bakınız, *Kök Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-3. satır: “Üze kök tengri asra yağız yer kılundukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunta üze eçüm apam Bumun Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurpan Türük bodunung ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş.”

Sibiryâ Türklerine Ait Kaya Resimleri

Kendi içerisindeki düzen sağlandıktan sonra Bilge Kagan doğudan batıya, kuzeyden güneye kadar bütün kavimleri itaat altına alarak, bir otorite tesis ettiğini şu şekilde dile getirmektedir:

“Türgiş kaganı benim Türk milletimden idi. Bilmediği, yanıldığı ve suç işlediği için Türgişlerin kaganı, bakanları, beyleri de öldü. On Ok halkı eziyet çekti. Atalarımızın kazandığı topraklar sahihsiz kalmasını diye, Az halkını düzenleyip, tanzim ettim. Bu sırada Kırgız Bars, bey idi. Kagan unvanını ona biz layık gördük. Ayrıca küçük kız kardeşimi gelin olarak verdik. Ama kendisi yanıldı ve öldü. Halkı da kul-köle oldu. Ancak Kögmen ülkesi sahihsiz kalmasını diye Az ve Kırgız halkını da düzene soktuk.”⁶

Bilindiği gibi bu çağlarda Arap orduları, Maveraünnehir çevresinde giriştikleri hareket sırasında bölgedeki idari yapıya ve nizama büyük darbe vurmuşlardı. Bu yüzden meydana gelen yönetim boşluğuna nihayet vermek amacıyla, Türk ordularınının 710 yılı sonlarında Sogd bölgesine bir sefer yaptıkları Kök Türk Yazıtları’nda; *“Sogd halkını düzene sokmak için Yinçü Ögüz geçilerek, Temir Kapı’ya kadar ordu sevkettik”⁷*, diye anılmaktadır.

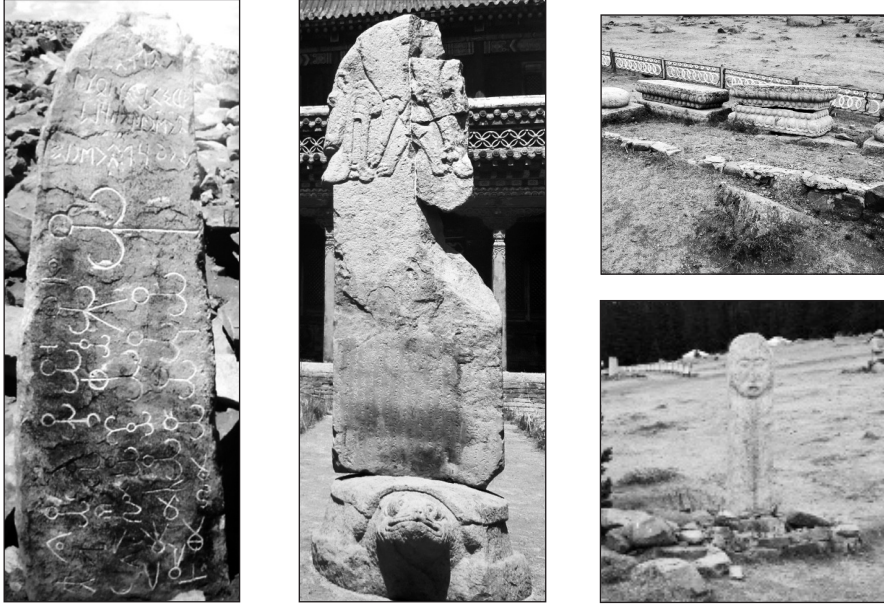
Bilge Kagan, Kök Türk tahtına çıktıktan sonra, Tarduşların üzerine 717’de İşbara Bilge Köl İç Çor’u atamıştı. Köl İç Çor göreve başlayınca, ilk önce Tarduş bölgesindeki işleri yoluna koymuştur, ki bu durumu kitabesinde şöyle dile getiriyor: *“İşbara Köl İç Çor, Tarduş halkını düzenleyerek, idare etti.”⁸* Dolayısıyla tarihte kendi tebasına karşı bu denli sorumluluk duyan bir devlete ve örneklerine az rastlanır. İşte bu mesuliyet anlayışı, Türk’ün cihan hâkimiyeti mefkûresi ve insanlık sevgisinden doğmaktadır.

Türk’ün egemenlik anlayışı bilindiği üzere daha sonraki yüzyıllarda, özellikle İslamiyet ile birlikte Cihâd fikri şekline dönüşmüş, temeli tarihin çok eski devirlerine kadar inen, bu Türk adaletini yayma ülküsü, dini bir tezahür şeklinde daha da kuvvetlenerek uygulanmaya çalışılmıştır. Mesela çok dindar bir hükümdar olarak tanınan Sultan Gazneli Mahmud’un malının ve mülkünün haddi-hesabınının olmadığı malûmdur. O, ülkesinin sınırları içerisindeki her-

⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 18-21. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 16-17. satır: *“Türgiş kagan Türkün, bodunum erti. Bilmediğin için, bizinge yanıldığın, yazantığın için kaganı ölti. Buyruki, begleri yime ölti. On Ok bodun emgek körti. Eçümüz tutmuş yir-sub idisiz bolmazun tiyin, Az bodunig itip, yaratıp... Bars, beg erti. Kagan atıg bunta biz birtimiz... Singilim konçuyug birtimiz. Özi yangılı. Kaganı ölti. Bodunu küng, kul boltı. Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırgız bodunig itip, yaratıp keltimiz.”*

⁷ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 39. satır: *“Sogdak bodun iteyin tiyin, Yinçü Ögüz keçe, Temir Kapıgka tegi süledimiz.”*

⁸ Bakınız, *Köl İç Çor Yazıtı*, Doğu tarafı, 2. satır: *“İşbara Köl İç Çor, Tarduş bodunig ite-ayu olurtı.”*

Moğolistan'daki Türk Yazıt ve Heykelleri

kesin can güvenliğini düşünürdü. Bir keresinde Hindistan'a giden bir kervanın yolda soyulması üzerine, bu olayda mallarını yitiren bir kadının; “kontrol edemeyeceğin yerleri niye alıyorsun” demesi yüzünden, bundan sonra top- raklarından geçen bütün kervanların korunacağını duyurduğunu⁹ biliyoruz.

Bu düşüncenin en güzel örneklerinden birisi de, Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1192-1211) Antalya'yı fethetmesinin sebepleri arasında gösterilebilir. Bir gün çeşitli milletlere mensup bir tüccar kafilesi, sultanın huzuruna gelerek, Antalya'nın Frenk hâkimini şikayette bulunurlar. Çalışıp, kazandıkları, çocuklarının rızıkına Antalya limanında el konulduğunu, üstüne üstlük Frenk valinin küstahça; “şu anda adil sultan haşmet ve gurur içinde, Konya'da saltanat tahtı üzerinde oturmaktadır. Mazlumları korumak için adalet sofrasını yaymıştır. Onun yanına gidin, davanızı anlatın da asker toplayıp, sizin derdinizin dermanını bulsun. Mallarınızı yağmadan kurtarsın, size geri versin”, diye alay eder. Sultan Gıyaseddin bunları duyunca, çok hiddetlenmiş; “mallarınızı geri alıp, onları eksiksiz olarak size vermeden yerime oturmayacağım. Bulunamayan eşyanızı da hazinemden karşılayacağım, saltanat bayrakları Antalya'ya hareket edince, onlarla işimiz olacak”, demiş ve Antalya üzerine yürümüştür. Nihayet bu şehir zaptolunarak, bölgedeki haksızlık ve hukuksuzlukların sona erdiğini görüyoruz. Böylece bu yüksek düşünceli Türk hükümdarı hem dünyadaki gerçek görevini yerine getirme, hem de sözünü tutmanın huzuru içinde, Konya'ya döndü.¹⁰

⁹ Gömeç, “Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 100, İstanbul 1996, s. 113-115; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 87.

¹⁰ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, Çev. M. Öztürk, C. I, Ankara 1996, s. 115-118.

Kitabelerde siyasî bir ad yerine geçen Türk'e dâhil olan bütün kavimlere karşı aynı sorumluluk hissedildiği için bunların da kargaşa içerisinde bulunmalarına özen gösterilmiş ve siyasî teşkilatlanma yapılırken onlar da göz önünde tutulmuştur. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında buna dair şu atıflara rastlıyoruz: “Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halkını düzene sokup, geldik. Kadırkan Yış'ı aşarak kavimleri böylece yerleştirip, nizama koyduk. Bize boyun eğen Kara Türgiş halkını Tabar'a kondurduk. Tanrı izin verip, ben (Bilge Kagan) tahtta oturduğumda dört taraftaki halkı yeniden teşkilatlandırdım.”¹¹

Bu anlayış uzun asırlar böyle sürmüştür. Mesela Süryaniler, Tanrı'nın kendilerini Rumların zorbalıklarından kurtarmak için Türkleri gönderdiğine inanıyorlardı.¹² Hun, Kök Türk, Uygur, Selçuklu, Çingizli, Temürlüler hep bu mesuliyet geleneğini devam ettirdiler. Ele geçirilen yerlere kalabalıklar halinde Türk kabileleri gönderilerek, buraları kontrol altında tutulmaya çalışıldı. Fakat yüzyıllar geçtikçe iskân siyasetinde değişiklikler olmaya başladı. Önceleri aşiret bireylerinin birlikte yaşamasına önem verilirken, sonraları bu devlet düzeni için tehlikeli olmuş ve parçalayarak yerleştirme metoduna dönülmüştür. Belki de Osmanlı Devleti'nin uzun süre varlığını korumasının sebeplerinden birisi buna bağlıdır.

Kaynaklar

GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka - Kazım Yaşar Kopraran, Ankara 1976.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: “Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 100, İstanbul 1996.

_____ : “Attila'nın Çocuklarının Adı”, *DTCF Tarih Araştırmaları*, Cilt: 23, Sayı: 36, Ankara 2004.

_____ : *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.

_____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.

_____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.

_____ : “Türk Adı Nasıl Ortaya Çıktı”, *Devlet*, 11/451, Ankara 2014.

İBN BİBİ: *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, Çev. Mürsel Öztürk, C. I, Ankara 1996.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983.

KAPLAN, Mehmet: “Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti”, *Türklük Araştırmaları*, Sayı: 1, İstanbul 1985.

KERİMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYİ: *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.

ŞEKER, Mehmet: *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1985.

TURAN, Osman: *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969.

¹¹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 20-21, 38-39. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 17-18. satır: “Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırgız bodunug itip, yaratıp keltimiz... Kadırkan Yışığ aşı bodunug ança konturtımız, ança itdimiz... Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunug Tabarda konturdımız... Tengri yarlıkaduk için özüm olurtukıma dört bulungdaki bodunug itdim, yaratdım.”

¹² Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1985, s. 112; Mehmet Kaplan, “Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti”, *Türklük Araştırmaları*, Sayı: 1, İstanbul 1985, s. 2; Turan, *a.g.e.*, s. 180.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 27.07.2020

Kabul Tarihi: 19.08.2020

1916 AYAKLANMASINDA KIRGIZLAR VE ÜRKÜN*

Dr. Fatih YAVUZ** - Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL***

Öz

1916 Ayaklanması, hem Türkistan tarihi hem de Kırgız tarihi açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. 1916 Ayaklanması, hanlıklar döneminin sona ermesinden sonra başlayan yeni sürece karşı yapılan en büyük hareket olmuştur. Ayaklanma süresince birçok insan canından ve yerinden yurdundan olmuştur. 1916 Ayaklanması'ndan sonra Çin'e kaçmak zorunda kalan Kırgız halkı, hem ayaklanma sırasında hem de ayaklanmanın bastırılmasından sonra Çin'e kaçarken çok büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Çin'e kaçış sürecinde birçok kayıp veren ve çok zor şartlarda kalan Kırgızlar, tarihlerinde en zor dönemlerinden birini geçirmişlerdir. Tarihe Ürkün olayı olarak geçen bu kaçış olayı Kırgız ve Türk tarihinde dönem itibarıyla 1916 Ayaklanması kadar önem arz etmektedir. 1916 ayaklanmasının ana kaynakları şüphesiz Rusça kaynaklardır. Ayaklanma sırasında Rus yönetiminin kendi aralarındaki yazışmalar ve üslerine gönderdikleri telgraf mesajlar bize ayaklanma hakkında önemli bilgiler vermektedir. Konu hakkında Rus kaynaklarından başka az miktarda Kırgızca, İngilizce ve Türkçe ikinci el kaynaklar mevcuttur. Türkçe kaynaklar içinde Teşkilat-ı Mahsusa belgelerinde konuyla alakalı verilen bilgiler çok büyük önem arz eder.

Anahtar kelimeler: 1916 Ayaklanması, Kırgızlar, Rusya, Ürkün, Çin.

Kyrgyzs and Urkun At 1916 Rebellion

Abstract

1916 rebellion, It has an important place in terms of both Turkistan history and Kyrgyz history. It was the biggest move against the new process that started after the end of the Khanates period. During the rebellion, many people were from their lives, from their homeland. The Kyrgyz people had great difficulties both during the rebellion and after the suppression of the rebellion in the escape to China. They went through one of the most difficult periods of their history for the Kyrgyz, who suffered many casualties during the escape

* Bu makale "Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Kırgız Milli Devletinin Kuruluş Süreci" isimli doktora tezinden çıkarılmıştır.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi (2015-2020), fyavuz78@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5574-0194.

*** İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ilyastopsakal@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-1415-4898.

to China and remained in very difficult conditions. This escape event, which is known as the Urkun event in history, is as important as the 1916 rebellion in Kyrgyz and Turkish history. The main sources of the 1916 rebellion are undoubtedly Russian sources. The telegrams and messages sent by the Russian administration to each other and to their bases during the uprising give us important information. Apart from this, there are a small number of secondary sources in Kyrgyz, English and Turkish. Among the Turkish sources, the information given in the Teskilat-ı Mahsusa documents are very important.

Keywords: 1916 Rebellion, Kyrgyz, Russia, Urkun, China.

1916 Ayaklanmasının Sebepleri

Altınordu devletine karşı savunmada kalan Ruslar, Altınordu'nun yıkılmasıyla taarruza geçmişti. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde Türkistan'a seferler yapan Rusları bölgeye çeken birçok neden vardı. Savaşların boşalttığı Rus hazinesini yeniden doldurmak için yeni yerler ele geçirecek buralardan vergi geliri sağlamak, Ural Dağlarında kurulan maden endüstrisi için Türkistan'a doğru yayılma stratejisi ve Asya ticaretinin odak noktasında olma isteği en önemli nedenlerdi.¹ XIII. ve XIX. yüzyıllardaki siyasi gelişmeler sebebiyle Türkistan coğrafyası, Ruslar için doğal bir ilerleme rotasıydı. Dönemin siyasi sebeplerinin yanı sıra siyasi sebeplerle birlikte ekonomik nedenler Rusya'nın Türkistan'a yönelmesinin önemli sebeplerindendi. Bu şartlar doğrultusunda Kırgız toprakları Doğu Türkistan ticaret yolu olması hasebiyle Rusları bölgeye çekecekti. Tüm bu sebeplere Kırgız topraklarının Doğu Türkistan ticaret yolu üzerinde olması da eklenince Rusya'nın bölgeye yönelmesi kaçınılmazdı.

Rusların, Kırım savaşıyla Batı'ya ilerleyişi durdurulduktan sonra, Türkistan'da ilerlemesi için şartlar çok uygundu. XVIII. yüzyıldan beri Türkistan'da hâkim olan Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı arasında tek başlarına bölgeye hâkim olma mücadelesi eksik olmazdı. Ayrıca hanlıklar içinde yaşayan boylar arasında da sürekli bir çekişme vardı. Böyle bir ortam Rusları yirmi beş yıl gibi kısa bir sürede Avrupa kıtasının beşte biri büyüklüğünde olan Türkistan topraklarında hâkim kılmıştır.² İlk etapta bölgeyi işgal eden Ruslar, sonraki aşama da burada kendi sistemlerini kuracaktı.

Rusya, Türkistan coğrafyasını ele geçirdikten sonra bölgeyi bir sömürü toprakları olarak değerlendirdi. Bu durum bölgedeki rüşvet ve yolsuzluk olaylarının zamanla artmasına neden oldu. Bu da, halk arasında memnuniyetsizliğe yol açtı.

Rusya'nın içinde bulunduğu savaş ortamı (I. Dünya Savaşı), kolay para kazanma ve suiistimalleri de beraberinde getirmişti. Türkistan'da ve başkent Petrograd'da bulunan ileri gelen Rus memurlar, yerliler ile Buhara ve Hive hanlarından birçok hediye ve rüşvet almışlardı. Eski Türkistan Umumi Valisi olan General Galkin, Harbiye Nazırı Sukhomlinov, Rusya Kurmayı'nın Asya şubesi müdürü General Seel ve onun muavini General Abdülaziz Devletşin gibi büyük devlet adamları da rüşvet, yolsuzluk ve adam kayırma gibi olaylara karışmış-

¹ Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 18, Ankara 2002, s. 561.

² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s. 346-347.

lardı. Türkistan Umumi Valisi General Kuropatkin, savaş ihtiyaçları için halktan 2.400.000 ruble hediye ve 20.000.000 ruble savaş ihtiyaçları vergisi toplamıştı. Ancak toplanan bu para yerine ulaşmadan yolsuzlukla kaybolmuştu.³ Rüşvetler ve yerine ulaşmayan paralar halkı iyiden iyiye fakirleştirmiştir. Rus idaresi ise kendine gelmeyen paraları almak için baskıya devam etmişti.

Türkistan'da ağır vergiler ve fakirlikle zaten zor durumda olan çiftçiler, getirilen yeni ek vergiler ve kamulaştırma faaliyetleri ile topraklarını ve mallarını da kaybetme gerçeğiyle karşı karşıya kalmışlardı. Savaş bahanesiyle başta Özbekler olmak üzere bölge halkı üzerinde siyasi ve ekonomik bir baskı kuruldu. Ülkenin her yerinde durum aynıydı ve daha da kötüye gidiyordu. Bu şartlarda bölgede oluşabilecek isyanlardan çekinen Rus hükümeti, zor kullanarak yerli halkı Rusya'ya "sadık" olmaya çağırıp "vatanseverlik" duygularını göstermelerini istedi. Devlete karşı olan her türlü faaliyet karşısında sert ve hızlı bir şekilde tedbir alınması yönünde karar alındı.⁴ 1916 yılı 25 Haziran'ında Rus imparatoru II. Nikolay'ın imzaladığı ferman bölgede şok etkisi yaptı. Ferman, "imparatorlukta Rus olmayan erkeklerin hareket halindeki ordu bölgesinde savunma inşaatları ve askeri bağlantı yolları kurulması için yapılmakta olan çalışmalara, aynı zamanda devletin savunması için gerekli başka her türlü çalışmalara sevk edilmesi" üzerineydi. Buna göre Türkistan ülkesindeki Sır Derya, Fergana, Semerkant, Yedisu ve Zakaspiy gibi vilayetlerden 19 yaşından 43 yaşına kadar olan insanların amelelik için seferber edilmesi gerekiyordu.⁵ Yayınlanan bu emirle Türkistan halkı baskısı altında tutuldukları ve hiçbir bağ ile bağlı olmadıkları bir devlet için çalışmak zorunda kalacaklar, aynı zamanda geride ailelerini de bırakmak zorunda kalacaklardı. Bozulan ekonomik yapı, rüşvet ve yolsuzluklara son olarak seferberlik ilanı da eklenince yerli halk, bu şartlar altında yaşam imkânlarının kalmadığını düşünerek çarlık hükümetine başkaldırdı.

1916 Ayaklanmasının Başlaması ve Gelişmesi

Türkistan topraklarında Rusya'ya karşı ilk isyan hareketi 4 Temmuz 1916'da Semerkant bölgesinin Hocent şehrinde başlamıştır. Burada toplanan 6-7 bin kişilik bir grup karakol binasını kuşatıp işçi olarak cepheye gitmeyi reddetmiştir. Polis ve askerlerin açtıkları ateşle üç isyancı öldürülmüş, dört kişi yaralanmıştır.⁶ İlk fitilin ateşlendiği Hocent şehrinde sonra İsyân haberi bölgeden bölgeye hızla yayılmıştı. 9 Temmuz 1916 tarihinde Sır Derya vilayetinin Andican şehrinde toplanan 500 kadar Özbek alınan kararlara isyan etti. Fergana vilayeti Skobelev ilçesinin Eski Margilan kazasında 10 Temmuz'da 25.000 kadar gösterici toplanmıştı. 11 Temmuz'da ise Namangan'da 3-4 bin kişi toplandı. Rus yönetimi, bu kişilerin üzerine asker yolladı ve isyancılardan 12 kişi öldü ve 38 kişi yaralandı. Yine 11 Temmuz'da Sır Derya vilayetinin Taşkent şehrinin Özbeklerin yoğun olduğu bölgelerde binlerce Özbek toplan-

³ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 1981, s. 336-337.

⁴ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara 2007, s. 360-361.

⁵ A.V. Pyaskovskiy (Ed.), *Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Moskova 1960, s. 25.

⁶ Ziyayev, *Türkistan'da Rus...*, s. 361.

mişti. Rus askerleriyle girilen çatışmalarda 11 Özbek öldü ve 15'i yaralandı.⁷ Rus Hükümeti, halkın tepkisini bir isyan olarak görerek suçlu suçsuz gözetmeksizin, halka saldırdı. Taşkent'te on binlerce insan kurşuna dizildi. Cizak şehri, Rus askerleri tarafından yakılıp yıkıldı.⁸

Verniy'de (Almatı) bulunan bir polis komiserinin raporuna göre, 11 ilçe halkı toplanmış, bölgeden cepheye işçi toplanmasına karşı olduklarını göstermek için şehre gelmek istemişti. 8 Temmuz'da Carkent ilçesinden Kerem köyü aksakalı evine yapılan baskınla öldürülmüştü. İsyân, Semipalatinsk'te de ortaya çıkmıştı. Öskemen ilinde Kazaklar askeri birliklere saldırdı. Kökçetav'da askerlerle halk çatışmış, 20 sivil hayatını kaybetmişti. Zaysen ilinde çıkan çatışmalarda birçok asker ölmüştü. Halk isyanları Akmolla vilayetinde de güçlenmişti. Özellikle Atbasar'da isyanlar şiddetli bir hal almıştı. Halk Petropavlovsk ilindeki Karatav ilçesi başkanını ele geçirmiş ve adliye binasına saldırmıştı. İsyânlar Oral ve Torgay vilayetinde de yayılmış birçok olay yaşanmıştı.⁹

Kısa sürede bütün Türkistan coğrafyasına yayılan isyan, Kırgız topraklarında da hissedilmekteydi. Bölgede şehir şehir hareketlenmeler başlamıştı. 7 Ağustos'ta, Kırgız Sarıbağış boyunun (Tokmak bölgesinin Sarıbağış ve Atekin nahiyelerinde) ayaklanması başladı. Batıdan doğuya hızla yayılan ayaklanma, Pişpek ilçesinin doğu kesiminde, Prejevalks bölgesindeki dağlarla çevrili Issık Köl vadisindeki birçok nahiyede 10 Ağustos'a kadar sürdü. İsyân 12 Ağustos'ta Carkent bölgesinin (Atban boyu Kazakları) en güney kısmına ulaşmıştı.¹⁰ Pişpek'ten Teğmen Albay Rımşeviç'in Yedisu bölgesi Askeri Valisi Folbaum'a yazdığı telgrafta verdiği bilgilere göre 10 Ağustos'ta Atekin, Sarıbağış gibi bazı Kırgız boyları isyan ederek dağlara çekilmiş sonrasında da köylere saldırmışlardı. Buraları yağmalayarak bazı köylüleri öldürmüşlerdi. Çıkan çatışmalarda yüzden fazla Kırgız isyancının öldürüldüğünü bildiriyordu. Kırgızların saldırılarının devam ettiğini bildiren Rımşeviç, az bir güçle isyana karşı koymaya çalıştığını ve merkezden takviye güç talep ettiğini belirtiyordu.¹¹ Başka bir telgrafta Falboun 136 Kırgız isyancıya karşı yapılan saldırıyı, sivillerden oluşan ve silah kullanan milis grubun yaptığı bu saldırıya mecbur kaldıkları için gerçekleştirdikleri söylüyor, bu sebeple mahkemeye çıkarılarak yargılanmalarına gerek olmadığını belirtiyordu.¹²

11-13 Temmuz'da Pişpek'te şehrin ileri gelenlerinin yaptığı toplantıda cepheye işçi gönderilmemesi yönünde karar verilmişti. Cumhal, Karakeçin, Cuvanarık, Burunçin, Niyazbek, Cumanbay ve Canıbek gibi ilçelerin halkı da işçi gönderimine şiddetle karşı çıkmışlardı. Assı isimli bir yerde halk ile askerler arasında çıkan çatışmalarda her iki taraftan da kayıplar vardı.¹³

⁷ Pyaskovskiy (Ed.), *Vosstanie 1916 goda...*, s. 10-11.

⁸ ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/6.

⁹ Ziyayev, *Türkistan'da Rus...*, s. 377-379.

¹⁰ Pyaskovskiy (Ed.), *Vosstanie 1916 goda...*, s. 16.

¹¹ Tsentr. İstorph. KazSSR, F. Semireç. Obl. Pravl., Otd. 1, St. 2, No: 16927, 1916 g.

¹² Tsentr. İstorph. KazSSR, F. Semireç. Obl. Pravl., Otd. 1, St. 2, No: 16926, 1916 g.

¹³ Ziyayev, *Türkistan'da Rus...*, s. 379-380.

Pişpek ilçesinde Belovodskiy'e bağlı bazı köylerde Kırgız isyanları göze çarpıyordu. İsyancıların öfkeleri daha çok vali, bölge yöneticileri ve yerel halkın ileri gelenleri olan manaplara karşıydı. Ayaklanma askerlerin ve Belovodskiy'deki yerli unsurların ortak çalışmasıyla bastırıldı.¹⁴ Halk isyanları Tokmok'ta da şiddetlendi. Burada isyana katılan binlerce kişi 9 Ağustos'tan Eylül ayına kadar orduyla sürekli çatıştı. Ancak Taşkent'ten yardıma gelen büyük bir askeri gücün baskısı altında isyancılar çekilmeye mecbur kalmış, mağlubiyete uğramışlardı.¹⁵

Ağustos ayı başlarında Merkezi Tiyanşan (Tanrı Dağları) bölgesindeki Kırgızlar, yönetime başkaldırdılar. Bu isyan hareketi Tokmakta büyük hız kazandı. Burada isyana katılanlar 9 Ağustos'tan Eylül ayına kadar askerlerle devamlı çatışma halinde kaldılar. Taşkent'ten gelen takviye birlikler gidişatı isyancılar aleyhine değiştirmiş ve bu sebeple mağlubiyete uğramışlardı. Bu sırada Issık Göl bölgesindeki şehirlerde isyan hareketleri devam ediyordu. Kızılcı, Akyol, Ketmantepe, Çatkal, Toğuztara gibi bölgelerde de durum sıcaklığına koruyordu. İsyancılar, Oş bölgesinde Hocaabad, Bulakbaşı, Acır, Yasin, Alay, Navkat, Kurşab ve birçok şehre yayılmıştı. Süleyman dağında toplanan on bin kişilik büyük bir kalabalık duruma isyan etmişti.¹⁶ Oş'un Bulakbaşı nahiyesi Çakar köyünde köyün ileri gelenleri olan biyelerin çiftliklerine saldırılar düzenlendi. İsyancı kalabalık, köy yöneticisinin 10 bin ruble değerindeki denk nakdi borç belgelerini ve araç gereçleri tahrip etti. Çakar köyü yöneticisi, yerel zengin Nazar Baltımat Aminov, bölgenin askeri valisine hitap eden bir dilekçeyle, olayları anlatarak şikâyet etti.¹⁷

Oş kentinde kararnamenin ilan edilmesinden sonra, şehrin dışındaki Süleyman Dağı'nın eteklerinde, şehirlilerle beraber Oş ilçesinin kışlaklarından ve köylerinden yaklaşık 10 bin vatandaş toplandı. Kısa süre sonra şehrin başkanı, bölge polis memurları ve diğer Çarlık yetkilileri de buraya geldi. Şehir başkanı, Çarın emrine uymaya ve halkı gönüllü olarak cephe gerisi hizmetine gitmeye çağırdı. Sonra Çara tabi olan bay ve mollalar geldi. Onlarda millete çara hizmet etmeye çağırdı. Ancak bu çağrılar halk arasında yalnızca öfkeye neden oldu. Kalabalığın içinden "Savaşmayacağız!", "Oğulları vermeyeceğiz!" şeklinde sesler yükseldi. Çarlık yetkilileri ile bay ve mollalar taşlandıkları için kaçmak zorunda kaldılar. Kısa süre sonra kalabalığı dağıtmayı ve en aktif katılımcıları tutuklamayı başaran askeri bir birlik geldi.¹⁸

25 Temmuz'da Özgen halkı harekete geçti. Yoksul halk dirgen, taş ve sopalarla silahlanarak şehir yöneticilerine saldırdı. Silahlanan halk, nahiyeye sorumlusunu ölümle tehdit etti ve listelerin kendilerine verilmesini talep ettiler. Özgen'deki hareketlilik beş gün sürdü. Olaylar o kadar büyüdü ki olayları bastırmaya gelen 15 kadar polis ve asker isyancılarla mücadeleye cesaret

¹⁴ H. Tursunov, *Vosstanie 1916 goda v Sredniy Azii i Kazahstane*, Taşkent 1962, s. 312-313.

¹⁵ Ziyayev, *Türkistan'da Rus...*, s. 380.

¹⁶ Füsün Kara, "Rusya'nın Kırgızistan'daki Koloni Siyaseti (1852-1917)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Elazığ 2007, s. 542-543.

¹⁷ Tursunov, *Vosstanie 1916 goda...*, Taşkent 1962, s. 294.

¹⁸ Kuşbek Usenbaev, *Vosstanie 1916 goda v Kirgizii*, Frunze 1967, s. 169.

edemedi ve kendilerini nahiye yönetiminin ofisine kilitlemek zorunda kaldı. Tüm bu olaylar yaşanırken halktan bir grup, kendilerine misilleme yapılacağı korkusuyla Oş bölge yöneticisine aceleyle bir elçi göndererek askeri birliklerin sevki için talepte bulunmuştu.¹⁹

Narın şehrinde çıkan halk isyanları özellikle dikkate şayandır. Burada isyanı tetikleyen olay, bölge idarecisinin kardeşini cepheye gönderilecekler listesinden çıkarılıp, yerine zavallı, fakir birini eklemesiydi.²⁰ Bölgenin Çöce isimli köyünde halk, sopa, çekiç ve oraklarla silahlanarak yerel yöneticilere saldırmışlardı. Askeri birlik, toplanmakta olan bir gruba ateş açmış ve iki kişiyi öldürmüştür. Başka bir isyan hareketi de Narın ilçesinin Hocavat köyünde de ortaya çıkmıştı. Burada 100'e yakın kişi silahlanmış, yöneticinin evini kuşatmışlardır. Bu hareket askerler tarafından bastırılmıştı.²¹

27 Ağustos'ta Karakol şehrine giren Rus askerleri, Kırgızları, Özbekleri ve Dunganları toplayıp kurşuna dizdi. Silahsız halk dağa çekilmek zorunda kaldı. İsyana Kasım ayının ortasına kadar değişik yerlerde başladı ve bitti. Rus çiftçilerin Karakol'daki Kırgız avı bütün kış sürdü. Isık Göl'deki isyan çok güçlüydü. 10 Ağustos'ta bütün Isık Göl ve Karkıra'yı içine aldı. İsyana katılan Kırgızlar, Kazaklar, Uygurlar ve Dunganlar Karkıra'da 500'den fazla dükkânı yok etti. Teşkilatlanmadan yoksun, silahsız, ortak yönetimi ve merkezi olmayan isyancılar çekilmek zorunda kaldı. Kırgızlar karşı koysalar da silahsız olduklarından ve düzenli savaş bilgisine sahip olmadıklarından Rus silahlarına karşı dayanmakta güçlük çekiyorlardı. Bu yüzden Kızılsu'ya saldırdıklarında Rusların hazırladığı engellerden geçmeden birçok Kırgız öldü.²² Bölgedeki çatışmalarla ilgili Verniy şehrindeki General Folbaum'a gönderilen bir telgrafta başında Komutan Lesnov'un olduğu Rus ordusunun isyan eden Kırgızları takip ettiği, Prejevalks'e yakın bir vadide bu grubun püskürtüldüğü, direnen Kırgızların öldürüldüğü, kendilerinin de atlarının telef olduğu bildirilmektedir.²³

Yedisu idaresi ayaklanmayı önceden tahmin edip önlemler almıştı. 1916 isyanında olayların başından beri Taşkent'te bulunan Türkistan Genel Valisi General Kuropatkin ile Almatı'da bulunan Yedisu bölgesi Askeri Valisi Folbaum, yerli halkın karşısına iki uzlaşmaz yönetici olarak ortaya çıkmıştı. Kırgız ayaklanmalarını bastırmak için Yedisu bölgesine iki taraftan askeri birlikler gönderildi. Biri Andican tarafından Narın kalesine, ikincisi Çernyayev (Çimkent) tarafından Pişpek ve Tokmok'a giden posta yolu ve demiryolları boyunca (Semipalatinsk ve oradan Sergiopol, Lepsinsk, Verniy istikametinde), bunlara ek olarak da ordudan iki Kozak birliği ve iki makineli tüfek takımı gönderildi. Bu birliklerin gelmesiyle, kısa bir direnişin ardından isyancılar sınır dağlarına geri itildi. Gıda sıkıntısı çeken, dağlarda otlak olmamasından dolayı aç kalan hayvanları acı çeken, isyancılar teslim olmaya ya da Çin'e kaçmaya zorlandı.²⁴

¹⁹ Kuşbek Usenbaev, *Narodnie Dvijenie v Credniy Azii v XIX veka*, Bişkek-Oş 1998, s. 137.

²⁰ Tursunov, *Vosstanie 1916 goda...*, s. 311.

²¹ Ziyayev, *Türkistan'da Rus...*, s. 367.

²² Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, Bişkek 1993, s. 121.

²³ Tsentr. İstorh. KazSSR, F. 44, Opis 2, G 16600, L. 48.

²⁴ T.R. Riskulova (Ed.), *Vosstanie 1916 goda v Kirgizstane*, Moskova 1937, s. 9.

Kırgız bölgelerindeki ayaklanma hareketleri Türkistan'ın diğer bölgelerindeki ayaklanmalarla hemen hemen her konuda aynı özellikleri taşımaktaydı. Kötü yaşam koşullarına sahip olan halk Rusya'nın seferberlik emriyle tamamen umutsuzluğa kapılmış, zaten yönetime karşı var olan hoşnutsuzluklarını ayaklanma ile dışa vurmuşlardı. Halkın bu haklı öfkesi çarlık yönetimi tarafından doğru okunmamış, şiddet ve baskı ile cezalandırma yoluna gidilmişti.

1916 Ayaklanmasının Sonuçları ve Ürkün

Ruslara karşı girişilen bu isyan Kırgızlar için mağlubiyetle sonuçlanmıştı. Ruslar isyanı çok sert bastırdı. İsyanı bastıran birlikler Issık Göl'ün güney kıyılarında yaklaşık bin kişiyi katletmişti. Bölgedeki Krasnareçenskiy köyü yakınlarında 200 Kırgız öldürüldü. Tokmok bölgesinde öldürülen Kırgızların sayısı yaklaşık olarak 500 idi.²⁵ Rus birlikleri, Çüy bölgesinin Belovodsk şehrinde beş yüzden fazla Kırgız'ı mücadeleye katıldıkları bahanesiyle acımasızca öldürmüşlerdir.²⁶ Müslüman halkın bütün mal ve mülklerine el konuldu. Yedisu bölgesinde 60.000'den fazla Türk öldürüldü. Türkistan coğrafyasından zorla toplanan 150.000 kişi, işçi olarak cepheye gönderildi.²⁷ Ürkün katliamının genel olarak sayılarla ifade edecek olursak Rus ordusu ve silahlandırılan Rus yerleşimciler, yaklaşık 30 bin Kırgız'ı katletti. 200 bin Kırgız Sibirya'ya sürüldü. 300 bin Kırgız Doğu Türkistan'a kaçtı. 347 Kırgız, Rus askeri bölükleri önünde can verdi. Bu olaylar neticesinde Türkistan, tam anlamıyla koloni haline geldi.²⁸ Ayaklanma neticesinde yaşanan ölümler ve zorunlu göçler, bölgenin demografik yapısında da birçok değişikliğe sebep oldu. Ayaklanma öncesinde bölgeye yerleştirilmeye başlayan Rus göçmenlerle başlayan bu değişim ayaklanma sonunda gözle görülür bir hal aldı.

Issık Göl'ün kuzeyinden ve Prejevalsk²⁹ şehrinin bulunduğu bölgedeki isyancıların yarısı topraklarını bırakıp Narın'a gitmek zorunda kaldılar. Çüy ile Son Köl'deki isyancılar da Cumgal ve Koçkor'a sürüldü. Prejevalsk 300 binden fazla hayvana el konuldu. Ayaklanmaya katılan Kırgızlar bilinçli olarak iklimi soğuk ve dağlık bir bölge olması sebebiyle yaşam şartları çok ağır olan Narın'a sürüldüler. Narın o dönem için tam bir sürgün yeri olmuştur. Bu şartlarda duramayan bazı Kırgızlar, Çin'e kaçmışlardır. Bu kaçış sonucunda Kuzey Kırgızistan halkının sayısı yüzde 41,4 oranında azalmıştır.³⁰ Ayaklanma neticesinde şiddet ve baskıya maruz kalan Kırgızlar, sadece canlarıyla bedel ödemişler, mallarından ve topraklarından yoksun edilerek de cezalandırılmışlardır.

Kırgız göçmenler, Çin sınırına ilk defa Eylül'ün ilk günlerinde bir grup olarak geldi. Rus bölgesinden Çin'e yapılan bu göç, Eylül'ün ikinci yarısında sayı-

²⁵ B. İsaeev, *Kırgızskie Vosstanie 1916 goda*, Frunze 1932, s. 36.

²⁶ Pyaskovskiy (Ed.), *Vosstanie 1916 goda...*, s. 16.

²⁷ ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/7.

²⁸ Bayram Kodaman, "Causes of the Urkun: The Genocide of 1916", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 26, Isparta 2012, s. 25.

²⁹ Prejevalsk, günümüzde Kırgızistan toprakları içinde bulunan Karakol şehridir.

³⁰ Mayramgül Dıykanbayeva, "1916 Yılındaki Kırgız Millî Mücadelesi: Ürkün", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/3, Erzurum 2014, s. 117-118, Soltonoev, *Kızıl Kırgız...*, s. 122.

ları arttırılan Rus kuvvetlerinin isyancılara karşı başlattığı katliam zamanında daha da arttı. Kırgız göçleri Kasım ayının ilk yarısına kadar devam etti.³¹

Kırgızlar için Çin'e kaçmak da kolay olmamıştır. Kaçış, mevsim kışa yakın olduğundan Kırgızlar için çetin bir mücadeleye dönüşmüştür. Kar sebebiyle geçitler kolaylıkla aşılamamış, insanlar hayvanlarını keserek sıcak postunu buzlu yerlere serip onların üstüne basarak ilerlemeye çalışmıştır. Bu durum hayvanların azalmasına neden olmuştur. Sadece bir geçitten geçmek birçok hayvana mal olmuştu. Soğuk ve açlık sebebiyle kaçış yolunda çok sayıda insan ölmüştür. Sınırı geçince yiyecek kıtlığı baş göstermiş bu da kalan hayvanların sayısını iyice azaltmıştı. Geçim kaynakları hayvancılık olan Kırgızlar, hayvanlarının büyük bir bölümünü kaybedince çok zor durumda kalmışlardı. Çin'e ulaşan Kırgızlar için sorunlar burada da devam etmiştir. Uygur ve Çin ileri gelenleri için karın tokluğuna hizmetçi olarak çalışmışlardır. Kırgızların zor durumundan yararlanan Çin ve Uygur zenginleri, Kırgızların genç yaşta kızlarına göz dikmiş; onlara zorla sahip olmuşlardır. Zorda kalan aileler bir kâse un ve kavut için kızlarını Çin ve Uygur zenginlerine vermek zorunda kalmışlardır.³²

Kaşgar'daki Rus konsolosluğundan bir memurun verdiği raporda (1917 Ocak ayı başı) Kırgız göçmenlerin her şeylerini sattıklarını ve bütün Kırgızların açlıkla karşı karşıya kaldığını belirtiyordu. Kırgızlar besleyecek kişi sayısından ve ağır yüklerden kurtulmak için gerektiğinde bunları yollarda bırakmaya başlamışlardı.³³ Çin'e göç edenlerin sayısı 53 bin aileye kadar ulaşarak ciddi bir rakam oluşmuştu. Göçmenlerin burada içinde buldukları zor durumda kaldıkları haberi Yedisu bölgesine de ulaşmıştı. Gelen bu haberle isyandan kaçanlar ve dağlarda saklanan isyancılar Çin'e kaçmanın mümkün olmadığından emin olmuşlardı.³⁴ Hem kendi topraklarında kalanlar hem de Çin'e göç edenler zor şartlardan kurtulamadı. Kırgız bölgesindekiler, Rus takviye birlikleri karşısında ya hayatını kaybetmiş ya da dağlarda sıkışıp kalmıştı. Çin'e göç edenler de yolda soğukla gittikleri yerde de yoklukla mücadele etmek zorunda kaldılar.

Yaşadıkları maddi manevi sıkıntılardan dolayı Çin'de yaşayan göçmenlerin çoğu orada yaşamayı sürdüremedi ve yaklaşık bir yıl sonra 1917'de geri dönmeye başladı.³⁵ Kaçanların çoğu Kaşgar bölgesine yönelmişti. Buradaki zor şartlardan dolayı soğuk ve karlı geçen kış ayına rağmen karlı dağ geçitlerini hesaba katmadan kendi bölgelerine dönmeye başladılar. Kırgızların bu geri dönüşü Şubat devriminden sonra hem Kulca tarafından hem de Kaşgar tarafından daha geniş ve kapsamlı bir hal alacaktı.³⁶

Kasım ayında başlayan geri dönüş hiç kolay olmadı. O sene kar erken yağmıştı ve Kırgızların geçeceği yolları önceden kaplamıştı. Kırgızlar, yiyecek yetersizliğinden dolayı yollarda hayvanlarını kaybetti. İnsanlar, soğuk, açlık

³¹ Edward Dennis Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore 1954, s. 131.

³² Dıykanbayeva, "1916 Yılındaki Kırgız...", s. 119; Riskulova (Ed.), *Vosstanie 1916...*, s. 10.

³³ Tursunov, *Vosstanie 1916 goda...*, s. 322.

³⁴ Turar Riskulov, "Vosstanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu", *Vosstanie Kazahov i Kirgizov v 1916 godu*, Londra 1989, s. 51.

³⁵ İsaakeev, *Kirgizskie Vosstanie...*, s. 41.

³⁶ Riskulov, "Vosstanie Tuzemtsev...", s. 52.

gibi ağır koşullardan dolayı hayatlarını kaybettiler. Yaşlılar ve çocuklar kaderlerine terk edildi. Yolda tifüs ve çiçek hastalığı patlak verdi. Sayıları gittikçe azalan göçmenler zor koşullarda evlerine varmayı başardılar. Durumları kötü olan bu göçmenlerin kışlakları yıkılmıştı. Terk etmek zorunda kaldıkları malları kayıptı. Geride kalanlar da ya talan edilmiş ya da yıkılmıştı.³⁷ Geri dönenleri Rus yönetimi ve Rus köylüleri düşmanca karşılamışlar ve sadece tazminat ödeme koşuluyla geri gelmelerine izin vermişlerdi.³⁸

Türkistan Valisi, General A.N. Kuropatkin başkanlığında 16 Ekim 1916'da Almatı'da yapılan bir toplantıda alınan kararlar Rus Çarlığı'nın Kırgız halkı hakkındaki düşüncelerini yansıtmaya açısından önemlidir. Kararlar şu şekildedir:

- Issık Köl, Kemin, Çüy ve Pişpek bölgelerinde ayaklanan Kırgızları bu bölgelerden sürmek.
- İsyana katılanları zorunlu olarak Narın'a göç ettirmek ve bu bölgeyi kontrol altına almak.
- İsyana katılan Kırgızları yerlerinden sürdükten sonra buralara Rusları yerleştirmek ve tamamı Ruslardan meydana gelen yeni bir Prejevalsk bölgesi oluşturmak.³⁹

Toplantıda alınan kararlar zaten daha önceden başlamış olan ve Türkistan coğrafyasının demografik yapısını büyük ölçüde değiştirmeyi hedefleyen Rus göçmenleri bölgeye iskân ettirme politikasının devamı niteliğindedir. 1916 Ayaklanması bu politika için fırsat bilinmiş, katliamlarla ve göçlerle boşalan Kırgız topraklarını Rus göçmenlerle doldurma çabasına girilmiştir. Alınan kararlardan biri olan Issık Göl ve Çüy bölgesindeki Kırgızların buralardan çıkarılarak Narın'a sürülmesi, bu bölgelerin stratejik konumlarıyla beraber hem iklim hem de verimli topraklar açısından yaşamaya daha elverişli olmasıdır. Bu değerli yerler Ruslaştırılacak, yerli halk iklimi ve yaşam şartları daha zor ve dağlık bir bölge olan Narın'da kaderine terk edilecekti.

1916 Ayaklanması Sonrasında Gelişen Olaylar

Türkistan halkı böylesine zorlu bir dönemden geçerken Rusya'da Şubat Devrimi gerçekleşti. Çarlığın yıkılması haberi, Türkistan halkı tarafından tüm ülkenin sosyal ve ulusal yenilenmesinin başlangıcı olarak algılanıyordu. Taşkent'te ve Türkistan Bölgesi'nin tüm büyük şehirlerinde, kızıl bayraklarla ve devrimci şarkılar söyleyerek toplu gösteriler ve gösteriler yapıldı. Ülkedeki ve bölgedeki hızla gelişen devrimci olaylardan korkan Türkistan'daki Rus yöneticiler, bölgedeki ve şehirlerdeki durumu çözmek için yollar aradı. Taşkent, Semerkant, Verniy ve diğer şehirlerde askeri geçit töreni gerçekleştirildi ve Türkistan askeri birlikleri, Geçici Hükümete bağlılık yemini etti.⁴⁰

Geçici Hükümet, ilk etapta Türkistan'ın kontrolünü genel vali Kuropatkin başkanlığındaki eski idarenin elinde bırakmaya karar verdi. Bununla birlikte,

³⁷ Sokol, *The Revolt of 1916...*, s. 135.

³⁸ Riskulova (Ed.), *Vosstanie 1916...*, s. 10.

³⁹ Dıykanbayeva, "1916 Yılındaki Kırgız Milli...", s. 124.

⁴⁰ V.Y. Galitskiy - S.S. Daniyarov vd., *Kirgiziya v Treh Rossiyskih Revolyutsiyah*, Frunze 1987, s. 161.

Geçici Hükümet ve yerel makamların, Türkistan'da sömürge sistemini koruma girişimleri başarısız olmuştur. Çarlığı devirme gücü, bölgedeki çalışan insanların savaşmaya teşvik etti. Kentlerde mitingler, gösteriler ve toplantılar gerçekleştirildi. Halk, Çar yetkililerini iktidardan uzaklaştırdı. Siyasi mahkûmları hapis-hanelerden çıkarıldı. Gizli polisi kapatıldı ve jandarma orduya geri gönderildi.⁴¹

Kendi iç mücadelesiyle uğraşan ve Türkistan'ı kontrol altında tutmaya devam etmek isteyen Rusya bölgede Kuropatkin'i valilik görevinden aldıktan sonra Türkistan'ı yönetecek geçici bir yönetim meydana getirdi. 22 üyeden oluşan bu yeni yönetimde, 14 milyon Müslümanı temsil etmesi için sadece dört üye alınırken ancak bölgede bir azınlık durumunda olan ve nüfusun sadece %2'sini oluşturan Ruslardan ve diğer etnik gruplardan 18 üye alınmıştı. Yapılan devrimin mantığına tamamen ters olan bu uygulama, Türk halkı tarafından tepkiyle karşılandı. Petrograd'a şikâyet telgrafları çekilerek durumun düzeltilmesi istendi. Başta Rusya geçici hükümetinin başbakanı Aleksandr Kerenskiy olmak üzere Sosyalist Ruslar, Türklerden gelen şikâyetlere duyarsız kaldı ve "Sizin toplumsal işlere hazırlığınız yok, siyasi ve sınıfsal teşkilâtlardan yoksunsunuz. İnkılap zamanlarında memleket ancak böyle teşkilâtlar tarafından yönetilir. Ne vakit demokrasi ve sosyalizm esaslarına göre teşkilâtlar kurar ve toplumsal hayata hazırlanırsanız o zaman kendi nüfusuyla uygun bir hak sahibi olabilirsiniz."⁴² cevabını verdiler. İhtilal sebebiyle gelecekle için umutlanan Türkistan halkının hayal kırıklığına uğraması uzun sürmedi. Başta Kerenskiy ve ekibi olmak üzere oluşan yeni yönetim halkı oyalamaya başlamış, hatta onları bir toplum olmaktan uzak olmakla itham ederek küçümsemişlerdi.

Bu dönemde Kerenskiy Hükümeti tarafından bölgeyi yönetmesi için kurulan Türkistan Komitesi, 1916 yılında Çar'ın fermanı ile zorla cephelere gönderilen Türk işçilerinin geri dönüşlerine izin verilmesi için Rus Hükümeti'ne başvurdu. Bu talep Kerenskiy Hükümeti tarafından olumlu karşılanınca cepheye gönderilen 150.000 Türkistanlıdan hayatta olanlar memleketlerine geri döndü. Bu arada Komite, orduya, İşçi Sovyetlerine ve Kerenskiy Hükümeti'ne müracaat ederek o dönemde hala devam eden Yedisu katliamına hemen son verilmesini istedi. Olayları incelemek ve Kırgızları teşkilatlandırmak amacıyla bölgeye heyetler gönderildi. *Necat* ve *Şurây-ı İslam* adlı gazeteler yayınlandı. Ancak Ekim devriminin arifesinde Mustafa Çokayev, Abdullah Hocayev ve Şah Abmedov gibi yerli halkın ileri gelenlerinin Ruslar arasındaki parti mücadelesine katılması bu dönem için Türkistan milli mücadelesinde olumsuzluklara neden oldu.⁴³

Bu gelişmelerden sonra yerli halkın düşünce yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Ruslara karşı bağımsızlık fikrini savunan ve bu yönde kendine özel programı olan ve Türkistan'da etkisi büyük Ulema Cemiyeti ile Milliyetçiler Fırkası ön plana çıkan teşkilatlar olarak işleri ele aldılar. Böylece

⁴¹ A.G. Zima, *Kırgızıya Nakanune Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii*, Frunze 1959, s. 106.

⁴² *ATASE Arşivi*, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/8.

⁴³ *ATASE Arşivi*, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/15.

Kerenskiy'i destekleyen Müslüman sosyalistler ile milliyetçiler arasında görüş ayrılığı ortaya çıktı. Bu ayrılık halk arasında ayrılık rüzgârlarının esmesine neden oldu. Bu durum Ekim devrimine kadar devam etti.⁴⁴ Kırgızlar ve bölgedeki diğer Türk boyları için 1916 Ayaklanmasıyla başlayan olağanüstü olaylar ayaklanma sonrasında da devam etmiş, siyasi tansiyon hiç düşmemiştir.

1916 Ayaklanması'nı, çıkış nedenleri, süreçte meydana gelen olaylar ve neticelerini farklı pencerelerden ele alan birçok çalışma vardır. Bu çalışmalar, kendi bakış açılarıyla isyana farklı isimlendirmeler ve nitelermeler yapmıştır. 1916 Ayaklanması için *milli mücadele*, *sömürgeciliğe*, *emperyalizme*, *hatta feodalizme karşı bir harekât*, *soykırım*, *millî harekât*, *kızıl kırgın*, *anti-çarlık harekâtı* gibi değişik ifadeler kullanılmıştır. 1916 ayaklanması, Türkistan'ın tamamında görülmüş olsa da meydana geldiği bölgelerde farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Mesela, günümüzde Kırgızistan ve Kazakistan arasında kalan Yedisu bölgesi, isyanın en şiddetli cereyan ettiği yerlerden birisi olmasından dolayı, hadiseye "1916 Yedisu İsyanı" adı da verilmiştir. Kırgız edebî ürünlerinde ise, daha ziyade *Ürkün* adı kullanılmıştır.⁴⁵

Sonuç

Ruslar, Türkistan'ı tamamen işgal ettikten sonra bölgede uygulamaya koydukları yeni sistemle ilk olarak kademeli olarak eski sistemin gücünü zayıflatarak yok etmiş yerine tek elden kanunlarla güçlendirilmiş güçlü bir otorite oluşturmuştu. Yerli halka uygulanan politikalarından Kırgızlar da payını düşeni almış Çarlık hâkimiyeti döneminde iyice fakirleşmişti. Hokand Hanlığı dönemi sonunda Rus işgali ile birlikte çok zorlu bir süreçte dâhil olan Kırgızlar, 1916 ayaklanmasıyla bu duruma tepkilerini göstermişler ancak yine bedel ödeyenler kendileri olmuşlardı. Ayaklanmadan kısa bir süre sonra Rusya'da meydana gelecek olan ihtilalle Kırgızları yine farklı ve zor bir süreç bekliyor olacaktı. Bu dönem Kırgızlar için ayaklanma ve sonrasında gerçekleşen Ürkün adıyla bilinen kaçış olmak üzere iki ayrı süreci barındırmaktadır. Ayaklanma neticesinde her şeyini kaybeden ve vatanlarında barınamayan Kırgızlar, hayatta kalabilmek için çıktıkları kaçış yolculuğunda ayaklanmayı aratmayacak zorluklar yaşamışlar ve yine büyük kayıplar vermişlerdir. Çok büyük fedakârlıklarla göç yoluna çıkan Kırgızlar, soğuk kış şartlarında çok büyük kayıplar vererek Doğu Türkistan'a göç etmişler, bu bölgeyi kurtuluş olarak görmüşlerdir. Ancak kurtuluş olarak gördükleri yaşama şansı bulmak için gittikleri Doğu Türkistan, Kırgızlara kucak açmamıştı. Burada da hayatta kalma mücadelesine kaldıkları yerden devam etmişlerdi. Hem kendi topraklarından olan hem de geldikleri Doğu Türkistan'da aradıklarını bulamayan Kırgızlar vatansız kalmış ve bu süreçte birçok kayıp vermiştir. Doğu Türkistan'da barınamayan Kırgızlar, nihayetinde kendilerini ne beklediğini bilmedikleri geldiği zorlu yolları tekrar aşarak kendi topraklarına geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bir millet için kolay

⁴⁴ ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/16.

⁴⁵ Roza Abdikulova, "1916 Türkistan İsyanı'nın Kırgız Edebiyatına Yansıması: Ürkün", *Bilig*, Sayı: 76, Ankara 2016, s. 160.

kolay unutulamayacak bir süreç geçiren Kırgızlar için tarihlerinde vatanlarının değerini öğrendikleri en önemli olaylar silsilesini bu dönemde yaşamıştır. 1916 Ayaklanması ile çok yoğun ve olağanüstü bir dönem geçiren Türkistan ve Kırgız halkı, ayaklanmanın bitmesi sonrasında da sakin bir döneme giremedi. Devrimler neticesinde Rusya'nın girdiği yeni süreç doğrudan yine Türk halkını da etkilemiş, daha bağımsız ve daha özgür olma umutlarını yeşertmiştir. 1916 Ayaklanması'nın başarısız olmasıyla yiten bu umutlar Rusya'daki yeni ihtilal hareketleriyle yeniden canlanmıştı. Ancak ilerleyen süreçte meydana gelen olaylar neticesinde bu umutlar çoğunlukla karşılığını alamayacaktı.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/6.

ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/7.

ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/8.

ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/15.

ATASE Arşivi, Kls. 1854, Ds. 121, Fhr. 2/16.

Tsentr. İstorh. KazSSR, F. Semireç. Obl. Pravl., Otd. 1, St. 2, No: 16927, 1916 g.

Tsentr. İstorh. KazSSR, F. Semireç. Obl. Pravl., Otd. 1, St. 2, No: 16926, 1916 g.

Tsentr. İstorh. KazSSR, F. 44, Opis 2, G 16600, L. 48.

Kaynak Eserler

ABDİKULOVA, Roza: "1916 Türkistan İşyanının Kırgız Edebiyatına Yansıması: Ürkün", *Bilig*, Sayı: 76, Ankara 2016.

DEVLET, Nadir: *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)*, Ankara 1999.

DIYKANBAYEVA, Mayramgül: "1916 Yılındaki Kırgız Milli Mücadelesi: Ürkün", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/3, Erzurum 2014.

GALITSKİY, V.Y. - DANİYAROV, S.S. vd., *Kırgızıya v Treh Rossiyskih Revolyutsiyah*, Frunze 1987.

İSAKEEV, B.: *Kırgızskie Vosstanie 1916 goda*, Frunze 1932.

KARA, Füsün: "Rusya'nın Kırgızistan'daki Koloni Siyaseti (1852-1917)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Elazığ 2007.

KODAMAN, Bayram: "Causes of the Urkun: The Genocide of 1916", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 26, Isparta 2012.

KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1948.

PYASKOVSKİY, A.V. (Ed.): *Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Moskova 1960.

RISKULOV, Turar: "Vosstanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu", *Vosstanie Kazahov i Kirgizov v 1916 godu*, Londra 1989.

RISKULOVA, T.R. (Ed.): *Vosstanie 1916 goda v Kirgizstane*, Moskova 1937.

SARAY, Mehmet: "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, Cilt: 18, Ankara 2002.

SOKOL, Edward Dennis: *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore 1954.

SOLTONOEV, Belek: *Kızıl Kırgız Tarihi*, Bişkek 1993.

TOGAN, Zeki Velidi: *Bugünkü Türküli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 1981.

TURSUNOV, H.: *Vosstanie 1916 goda v Credniy Azii i Kazahstane*, Taşkent 1962.

USENBAEV, Kuşbek: *Narodnie Dvijenie v Sredniy Azii v XIX veka*, Bişkek-Oş 1998.

USENBAEV, Kuşbek: *Vosstanie 1916 goda v Kirgizii*, Frunze 1967.

ZİMA, A.G.: *Kırgızıya Nakanune Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii*, Frunze 1959.

ZİYAYEV, Hamid: *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara 2007.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 14.07.2020

Kabul Tarihi: 16.07.2020

20. YÜZYILDA AZINLIKLAR VE DEVLET: YUNANİSTAN'DAKİ BATI TRAKYA TÜRK AZINLIĞI ÖRNEĞİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nazmi ÜSTE**

Öz

İnsan haklarının her ne kadar evrenselliği üzerinde bir uzlaşma bulunsa da hakların pratiğe dökülmesinde ve haklardan yararlanan toplulukların ya da kategorilerin yaygınlığında evrensel bir yayılım görülememektedir. Özellikle insan haklarına paralel anılan liberal demokratik uygulamalara bakıldığında ülkelerin ekonomik gelişmişlikleri ile insan hakkı ve demokrasi karnesindeki iyileşme arasında doğrudan bir ilişki bulmak mümkündür. Diğer taraftan devletin egemenlik alanı küreselleşme süreci içerisinde daralsa da devletlerin uluslararası etkiye daha az maruz kaldıkları alanları da kalmıştır. Azınlıklar devletlerin egemenlik etkisini en fazla kullanabildikleri başlıklardan birini oluşturmaktadır. Azınlıklar konusunda bir standart belirleme çabasına giren AB gibi yapılar dahi devletin bu konudaki egemenlik duvarını çok aşığına indirememiştir. Yunanistan'daki Batı Trakya Türk azınlığının Yunanistan devletiyle ilişkisi uluslararası etkilere rağmen Yunanistan Devleti'nin tercihleri doğrultusunda gelişmiş ve bu ülkedeki azınlıklar insan haklarına aykırı uygulamalarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Anahtar kelimeler: Batı Trakya Türk Azınlığı, Azınlıklar, Yunanistan, İnsan Hakları.

Minorities And State In 20th Century:

The Case Of The Western Thrace Turkish Minority In Greece

Abstract

Although there is a consensus on the universality of human rights, no universal spread is seen in the implementation of rights and the prevalence of the beneficiary communities or categories from the rights. Especially considering

* Bu çalışma Ahmet Nazmi Üste'nin Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde savunularak başarılı bulunan "İnsan Hakları'nın Uluslararası Politika ve Türk Dış Politikasına Etkileri -Batı Trakya Örneği-" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, nazmi.uste@deu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4638-6629.

the liberal democratic practices mentioned in parallel with human rights, it is possible to find a direct relationship between the economic development of countries and improvement in their ration card on human rights and democracy. On the other hand, while the state's sovereignty area has been limited within the globalization process, there are also areas where states are less exposed to international influence. Minorities are one of the topics that states can use their sovereignty influence mostly. Even structures such as the EU, which have attempted to determine a standard for minorities, have not been able to bring down lower the sovereignty wall of the state in this regard. The relationship of the Western Thrace Turkish Minority in Greece with the Greek state has developed upon the Greek State's preferences despite the international influences and the minorities in this country have had to struggle against human rights practices.

Keywords: *The Western Thrace Turkish Minority, Minorities, Greece, Human Rights.*

Giriş

Sofist düşünür Protogoras (M.Ö. 481 - M.Ö. 420)'ın insanı her şeyin temeline yerleştiren bakış açısından bugüne insanlığın, insanı yücelttiğini iddia etmek çok mümkün olamamıştır. Tarihin akışı insanın ezilmesi, insan hakkı ihlalleri ve insan ölümleriyle dolu bir yol izlemiştir. Yine de insanlık, insanı topyekûn ezen akımlardan oluşmamıştır. İnsan haklarını merkeze koyan ve insan hakkı ihlalleriyle mücadele eden akımlar her zaman tarih sahnesinde yer almışlardır. Aydınlanma ile beraber yoğunlaşan insan hakkı mücadeleleri, düşünsel temelleri her ne kadar çok daha öncelere dayansa da somut çıktılarını yaklaşık 400 yıldan bugüne verebilmiştir. Özellikle bu süreçte insan haklarına ilişkin bildirelerin, belgelerin öne çıktığı görülmüştür. Yaşam hakkından başlayan hak mücadelelerinin zamanla ve koşulların gelişimine paralel olarak genel olarak, ekonomik, sosyal ve siyasal haklar alanında da gelişim göstermiş olduğu bilinmektedir.¹

İnsan haklarının her ne kadar evrenselliği üzerinde bir uzlaşma bulunsa da hakların pratiğe dökülmesinde ve haklardan yararlanan toplulukların ya da kategorilerin yaygınlığında evrensel bir yayılım görülememektedir. Özellikle insan haklarına paralel anılan liberal demokratik uygulamalara bakıldığında ülkelerin ekonomik gelişmişlikleri ile insan hakkı ve demokrasi karnesindeki iyileşme arasında doğrudan bir ilişki bulmak mümkündür. Seymour Martin Lipset yaptığı araştırmada demokratik kabul edilen ülkelerin ortalama servet, sanayileşme, eğitim ve şehirleşme derecelerini temel almış ve bu göstergelerin olumlu anlamda yüksek olması ile demokratik ölçütlerin yüksekliği arasında bağ bulmuştur.² Bu bağ ekonomik seviyeleri birbirine yakın Avrupalı devletler arasında bir karşılaştırma yapıldığında dahi kendini göstermektedir. Öyleyse insan hakları ve demokrasi de arzu edilen standartlara ulaşabilmenin ön koşulları arasında “*ekonomik gelişmişliği*” saymak yanlış olmayacaktır.

¹ Anıl Çeçen, *İnsan Hakları*, Gündoğan Yayınları, 2. Basım, Ankara 1995, s. 9-13.

² Seymour Martin Lipset, *Siyasal İnsan*, Teori Yayınları, Çev. Mete Tunçay, Ankara 1986, s. 30-31.

Küreselleşme süreciyle beraber dünyaya hakim olan liberal ekonomik modellerin serbest dolaşım ve ticaret üzerine yaptıkları vurgu ile beraber daha az savaş ve çatışmaların yaşanacağı bir dünya öngörmüştür. Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan* kitabında Michael Doyle'a atfen liberal demokrasilerin birbirleriyle savaşmama eğiliminde olduklarını ancak liberal olmayan sistemlerle her zaman savaşabileceklerini ifade ederken, küreselleşmenin liberal ideolojiyi tüm küreye şamil hale getirmesiyle savaşız bir dünyanın söz konusu olacağını ifade etmiştir.³ Ne var ki gelişmeler bu yönde olmamıştır. Joseph E. Stiglitz son 40 yıldır neo-liberal politikaların beklenen refah ve barışı getirmediği gibi demokrasinin de altını oyduğunu, seçmenlerin kanaatlerinden ziyade finans çevrelerinin kanaatlerinin ülke yönetimlerinde etkin olduğunu ifade etmiştir. Stiglitz'e göre bu süreç liberal politikaların da sonunu getirmektedir ve dünya daha çok otokratik eğilimli liderlerle yönetilmeye yönelmiştir.⁴ Karl W. Deutsch tarafından soğuk savaş döneminde ortaya atılan ve savaşın kaçınılmaz olmadığını vurgulayan "güvenlik toplumu" yaklaşımında iletişim süreçlerinin sağlıklı işlemesi, bilginin, malların ve hizmetlerin serbestçe dolaşabilmesi halinde "öteki"nin yerini "biz"ın alacağını ifade etmiştir. "Biz" olabilmek için etkileşimin artması temel koşul olarak belirlemiştir. Böylece etkileşime geçen toplulukların empati kurmada ve ortak sorunlara ortak çözüm üretmede başarılı olacağını savunmaktadır. Bu süreçte devletlerden çok toplulukların önemi vardır. Böylece barışçıl çözüm arayışlarının devlet sınırlarını aşan "güvenlik toplumu"nun güdülemesiyle mümkün olacağına inanılmaktadır.⁵ Bu yaklaşım Allen Buchanan'ın dayanışmacı felsefesi⁶ içerisinde değerlendirilmelidir. Zira güvenlik toplumu algısı birbirine benzer yapılar arasında ve ötekini "sorun" olarak algılamasıyla beraber değerlendirilmiştir. Karl W. Deutsch, "güvenlik topluluğu"nın oluşabilmesi için aralarında korelasyon bulunan dört koşulun varlığından bahsetmiştir. Öncelikle, güvenlik toplulukları ancak ticaret ya da ulaşım açısından uyum arz eden devletler arasında oluşabilmektedir. İkinci koşul ise, bu devletlerin birbirleriyle iletişim içinde bulunmalarıdır. Üçüncü koşul ise, bu devletlerin kuracakları ortak organizasyonlar sonucunda kazanç elde edeceklerine inanmış olmalarıdır. Son koşul ise bir devletin diğerinin kimliği konusunda bilgi sahibi olmasıdır. Deutsch'a göre bu koşulları karşılıklı güven, ortak kurumsal yapılara bağlılık, sorunları beraber çözme isteğinin varlığı gibi ek özellikler desteklemektedir.⁷

³ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, 2. Baskı, Simavi Yayınları, Çev. Zülfü Dicleli, Ankara 1993, s. 318.

⁴ Joseph E. Stiglitz, "Tarihin Sonu Değilmiş", <https://www.birgun.net/haber/tarihin-sonu-degil-mis-275877>, erişim: 28.06.2020.

⁵ Mitat Çelikpala, "Güvenlik Topluluğu", Güvenlik Yazıları Serisi, No: 43, Kasım 2019. https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/12/GuvenlikTopluluğu_MitatCelikpala_v.1.pdf, Erişim: 26.06.2020.

⁶ Scott Burchill - Andrew Linklater - Richard Devetak - Terry Nardin vd., *Uluslararası Siyaset Teorisi, Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 384-387.

⁷ Mitat Çelikpala, "Güvenlik Topluluğu", Güvenlik Yazıları Serisi, No: 43, Kasım 2019. https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/12/GuvenlikTopluluğu_MitatCelikpala_v.1.pdf, Erişim: 26.06.2020.

“Güvenlik toplumu” yaklaşımı uluslararası barışı garanti etmemekte, ancak barışın koşullarından bahsetmektedir. Farkı unsurlar arasında böylesi bir barışı oluşturabilmek farklılıkların varlığını bilmek ve kabullenmekle gündeme gelebilecektir. Bu anlamda bakıldığında, çoğulcu bir felsefenin öne çıkması ve John Rawls’un belirttiği gibi asgari müşterekler dışında liberal bir toleransın ötekine tanınması ile uluslararası bir toplumdan bahsetmek mümkün olacaktır. Rawls herkes için uluslararası hukukta bazı ortak değerlere işaret etmektedir. Bunlar: devletlerin birbirlerinin egemenlik ve toprak bütünlüklerine saygı göstermesi, savaş ve barışa dair kural ve anlaşmalara uyma, küresel sosyo-politik sorunlarda işbirliği yapma, sadece meşru hallerde (meşru müdafaa ve insani müdahale) silah kullanma ve soykırıma karşı mücadele etme olarak sıralanmıştır. Rawls bu çerçeveye sığan her farklı yapının uluslararası toplumun meşru ve ahlaki üyesi olmayı hak ettiğini ifade etmiştir.⁸

Uluslararası ilişkilere dair kuramsal yaklaşımların uluslararası aktörlerin birbirleriyle ilişkilerini anlama ve analiz edebilmeye katkı sağladığı bilinmektedir. Bu yaklaşımların devlet dışı olan ancak uluslararası etki yaratan tüm aktörlere uyarlanması çoğu kez mümkündür. Bu bağlamda “uluslararası politika” kavramının “küresel siyaset”e dönüştüğü iddia edilmektedir. Uluslararası yeni yeni aktörlerin belirmesi, karşılıklı bağımlılık ve entegrasyonların artışı ve bu olgunun salgın, terörizm, uyuşturucuyla mücadele, insan hakkı ihlalleri gibi küresel ölçekte göz ardı edilemeyecek sorunlarla pekişmesi, küresel çapta yönetim eğiliminin artışı ile beraber artık sadece devletler arası bir etkileşimden bahsetmek olanaksız hale gelmiştir.⁹

Bu çalışmada insan hakları ve demokrasi alanındaki gelişmeler ışığında küresel ya da bölgesel ölçekte ölçütlerin belirmeye başlamasına koşul olarak devletin egemenlik alanını koruma mücadelesi azınlıklar-devlet ilişkisi üzerinden incelenmiştir. İnceleme ölçeği olarak Yunanistan’daki Batı Trakya Türk Azınlığı seçilmiştir.

1. İç Egemenlik Alanının Küreselleşmesi

Artan karşılıklı bağımlılık ve bağımlılık uluslararası politikanın analizinde dikkate alınan araçların çeşitlenmesine neden olmuştur. Geleneksel olarak uluslararası politika incelemelerinde devletler uluslararası sistem içerisinde parçacıl şekilde yer almakta bağımsız, özerk yapısıyla analizler devlet merkezli yapılmaktaydı. 1950’lerden sonra “bilaro topo modeli” olarak isimlendirilen bu analiz modelinde her devlet bilaro masasındaki bir top gibi düşünülmüş ve birindeki hareketin diğerlerini de etkilediği varsayılmıştır. Bu dönemde devletlerin temel motivasyonlarının hayatta kalmak, güvenlik gibi konulardan oluştuğu varsayılmıştır. Bu dönemde devletlerin iç egemenlik alanları dışarıdan kolay kolay müdahale edilebilecek şekilde tasavvur edilmemektedir. Devletlerin iç egemenlik alanlarında etkin bir hakimiyeti gözlem-

⁸ Burchill - Linklater - Devetak - Nardin, *a.g.e.*, s. 385-386.

⁹ Andrew Heywood, *Global Politics*, First published 2011 by Palgrave Macmillan, New York, s. 3.

lenmektedir. İnsan, mal, para, bilgi hareketliliğinin, ticaretin artması ile sınır ve ulus ötesi etkileşimde de dikkate değer artışlar gözlemlenmiştir. Böylece öncesi durumdan farklı olarak devletlerin egemenlik sınırlarında ve sınırların geçilmezliğinde zayıflamalar gözlemlenmiştir. Bu süreçte devletlerin çok daha fazla birbirleriyle bağımlılık ilişkisi içine girdikleri söylenmektedir. İşbirlikleri ve bütünleşmeler karmaşık ilişkiler ağlarının gelişmesine neden olmuştur. Bu aşamada devletler arası ilişkileri “*bilardo topu modeli*” yerine “*örümcek ağı modeli*”yle açıklamak daha uygun görülmektedir. Böylece devletlerin her birinin bir bağımsız ada ve sadece ulusal çıkarların peşinde olduğu birimler olarak görülmesi uluslararası sistemi açıklamaya yetmemiştir. Bu nedenle daha çok bir “*uluslararası toplum*” algısı gelişmiştir. Uluslararası toplum iç içe girmiş ilişkiler ağı içerisinde her ne kadar ortak hareket etmeyi ve uyumu gerekli kıl- sa da pratikte çatışmaların ve devletlerin her türlü ortaklığa ve bütünleşmeye karşın zaman zaman hala birer “*bilardo topu*” gibi davranabildiği gerçeğini ortadan tamamen kaldırmamıştır.¹⁰

Küreselleşme süreci ise dünya siyasetinde devlet merkezli analizlerin belki de tarihte en büyük darbeyi yediği süreci başlatmıştır. Esasen devletin gele- neksel egemenlik algısı bu sürecin karşılıklı bağımlılık ve bağlanmışlık ilişkisi arasında zayıflamaktadır. Yine de bu konuda egemenliğin tamamen devletin elinden alındığını iddia etmek mümkün değildir. Heywood, bu durumu anlatırken “*çok şey değişmiştir ancak her şey değil*” ifadesini kullanmıştır.¹¹

Bu süreç küresel çapta bir etkileşimle tanımlanmaktadır. Siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel çaptaki etkileşim bu alanların sadece ulusal sınırlar içerisinde değerlendirilmesini olanaksızlaştırmıştır. Bir devlet için iç politik bir konu aynı zamanda dış politik bir yansıma da içerebilmektedir. Özellikle ekonomi, çevresel sorunlar, salgın, insan hakları bağlamındaki meseleler (insan hakkı ihlalleri, azınlıklara ilişkin sorunlar, göç ve mülteciler, kadın temelli insan hakkı ihlalleri vb.), 20. yüzyıl ve devamı süreçte ulusal sınırların içerisinde hapsolmuş konulardan değildir. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu sorunların bir kısmı 20. yüzyıla beraber gündeme oturmuş sorunlardır. Diğer yandan her ne kadar küreselleşme kavramı küresel bir bağlamda ele alınsa da dünyanın her noktası aynı süreçleri yaşamamaktadır. Özgünleşen, alt sistemler olarak anılan, farklılık arz eden coğrafyalar ya da devlet ilişkiler söz konusu olmaktadır. Bu farklılıkta tarihsel arka planın olduğu kadar kültürel, ekonomik ve dinsel özelliklerin etkisini yok saymak mümkün değildir. Bu durumda analizleri sadece küresel/sistemsel etkenleri ele alarak yapmanın özgün aktörel koşulları gözden kaçırmak gibi bir sakıncası olabileceği gibi, sadece özgün aktörel etkenleri ele almanın da sistemsel etkenleri dikkate alma- mak gibi bir eksikliği ortaya çıkartacağı açıktır. Bu ikilemi bertaraf etmenin yöntemlerinden en çok bilineni iki ayrı hususu birleştirmektir. Zira iç politik süreçlerle dış politik süreçlerin birbirleriyle iç içe geçmişliği ya da birinin di-

¹⁰ Heywood, *a.g.e.*, s. 7-9.

¹¹ Andrew Heywood, *Küresel Siyaset*, Çev. Nasuh Uslu - Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara 2013, s. 39.

ğlerinin gelişimine etki ettiği gerçeği bulunmaktadır.¹² Özellikle bir iç unsurun dışsal bağlantısı ya da etkisi söz konusuysa dıştan içe etkinin daha somut gözlemlenmesi mümkündür. Bu dışsal etkinin en uç noktası “*insani müdahale*” olmakla beraber her zaman bu denli sert bir reaksiyonu beklemek doğru değildir. Küreselleşme çağı John Rawls’ın “*çoğulcu toplum*” yaklaşımında dahi uluslararası toplumun meşru üyesi olabilmek için asgari ölçütleri yakalamayı gerektirmektedir. Aksi halde bir devletin uluslararası zorlamalara maruz kalma olasılığı söz konusu olabilecektir.

Küreselleşme süreci, küresel adalet kavramının geliştiği bir dönemdir. Bu dünya siyasetine “*ahlaki*” bir boyut katmaktadır. Belki de dönemin öne çıkan en önemli ahlaki ölçütü milleti ve vatandaşlığı ne olursa olsun bütün insanlara şamil ahlaki değerlerin varlığının kabulüdür. Bu insan hakları felsefesinin özünü oluşturmaktadır. “*İnsan hakları*” günümüzde bir devlet ya da devlet grubunun bir başka devlet ya da devlet grubuna karşı meşru sınırlar içerisinde müdahale hakkı doğuran iki noktadan biridir.¹³ Bir diğeri ise meşru müdafaa olarak sayılabilmektedir. Aydınlanmadan günümüzde çağdaş insan hakları anlayışında izlenen gelişmeler, demokratik uygulamalardaki gelişmelere paralel olmuştur. İnsan merkezli anlayış doğal olarak demokratik gelişimi gerekli kılmaktadır.

Demokrasi kavramı tarihsel süreçte çeşitli boyutlarda kullanılmış olmakla beraber temelde üç hususu barındırmaktadır:

İlki, yönetenlere ilişkin gücün ve etkinin halk desteği ile orantılı olması, ikincisi, yargı bağımsızlığı ve herkese eşit yasal uygulamalar, üçüncü olarak da temel hak ve hürriyetleri kapsayan seyahat özgürlüğünden ifade özgürlüğüne, mülkiyet hakkından inan hürriyetine, dernek kurma hakkından kültürünü koruma hakkına kadar uzanan geniş bir yelpazenin güvence altında olmasıdır. Bu üç saç ayağının belki de en önemlisi üçüncüsüdür. Zira çoğunluğun egemenliği tek başına demokrasiyi garanti altına alamamaktadır. Nitekim Nazi Almanya’sında ve İran’da çoğunluğa dayanan tiranik rejimler görülebilmektedir. Bu nedenle özellikle temel hak ve özgürlüklerin teminat altında olduğu ve hukuk kurallarıyla bağlandığı sistemler olmaksızın ilk iki kriterin varlığı demokratik bir yapıyı yaşama geçirmekte başarısız olacaktır.¹⁴

2. Ulus Devlet, Küreselleşme ve Azınlık Kavramı

Azınlık, küreselleşmeyle ortaya çıkmasa da küreselleşme süreciyle gündemde işgal ettiği yer itibarıyla gelişim gösteren bir kavramdır. Esasen azınlıklar her tarihsel dönemde vardı ancak bu kavramın azınlıkların korunmasıyla beraber gelişim göstermesi ulus devletin 16. yüzyılda ortaya çıkışına koşuttur diyebilmekteyiz. İlk azınlıklar dinsel azınlıklar olarak dikkat çekerken daha sonra milliyetçiliğin gelişimine paralel olarak etnik/ulusal azınlıklar da ortaya

¹² Beril Dedeoğlu, *Değişen Dünyada Yeni Dengeler*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 12-13.

¹³ Heywood, *Küresel Siyaset*, s. 48.

¹⁴ Leszek Kolakowski, “Demokratik Bir Çağın Belirsizlikleri”, *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, Derleyenler: Larry Diamond - Marc F. Plattner, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s. 389-390.

çıkıştır. Her ne kadar azınlık olgusu tarihsel süreçte eski Yunandan Orta Çağa kadar öncelere dayandırılabilir de, günümüzde üzerinde tamamen uzlaşmış bir azınlık tanımından bahsetmek kolay olmayacaktır. Buna rağmen yine de görece az eleştiri alan bir tanıma ulaşmak mümkündür. Bu tanım 1966 yılında Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin azınlıkların korunmasına dair 27. maddesi üzerine rapor hazırlayan Francesco Capotorti tarafından geliştirilmiştir. Bu tanıma göre azınlık, bir devlette geriye kalan nüfustan sayıca az ve dominant olmayan, o devletin vatandaşı olan, üyelerinin nitelikleri bağlamında dinsel, etnik ve lisana ilişkin farklılıklar taşıdığı, kendi kültür, gelenek ve dilini korumaya yönelik dayanışma duygusu besleyen gruplardır. Tüm bu özellikler saklı kalmak kaydıyla Immanuel Wallerstein, azınlıkların mutlaka aritmetik bir çoğunluğu oluşturmak zorunda olmadığını, güç kapasitesine bakmanın doğru olacağını, bir devlette sayıca çokluk arz eden bir grubun güç potansiyeli düşüğe azınlık durumunda olabileceğini de ifade etmiştir.¹⁵ Azınlık kavramı, grupları tanımlasa da azınlık haklarından bahsedildiğinde bireysel bir hak olarak dikkat çekmektedir. Ev sahibi devlet azınlık haklarına ilişkin düzenlemelerini gruba değil bireye yönelik olarak pratiğe geçirmektedir. Azınlık bireyleri tek tek, birer birey olarak bu haklardan yararlanmaktadır. Azınlıkların tarihsel süreçte ortaya çıkışı ise işgallerle, göçlerle ve üretim biçimlerinde ortaya çıkan değişimlerle olabilmektedir.¹⁶

İnsan hakları ve demokrasi bağlamındaki gelişmeler ile azınlık haklarındaki gelişmeler arasında paralellik koşut olarak kavramın, siyasetin gündeminde de geniş yer işgal ettiğini iddia etmek mümkündür. Her şeyden önce ulus-devletin iç politik süreçlerinde azınlıklar tehdit olarak algılanmaktadır. Özellikle ulusal birliğin karşısındaki önemli bir tehlikeyi oluşturmaktadırlar. İkinci olarak ulus-devletin dış politik ilişkilerine azınlıkların etkisi bulunmaktadır. Zira büyük olasılıkla bir devletteki azınlıkların yakın coğrafyalarda kendini yakın ve ait hissettiği bir başka devlet bulunmaktadır. Bu devletle ilişkiler üzerinde azınlıklarla olan ilişkinin belirleyici etkisi olmaktadır. Diğer bir açı da uluslararası sistemin bir devletin iç işlerine müdahale edebilirliğinin geliştiği günümüz sürecinde ortaya çıkmaktadır. Özellikle devletlerin azınlıklara karşı tutumları onların çağdaş demokratik devletler içerisinde yer alıp almadığının belirlenmesinde öne çıkan ölçütlerden biri haline gelmiştir. 19. yüzyıldaki "çoğunlukçu" değerler artık yerini "çoğulcu" değerlerin itibar gördüğü bir platforma bırakmıştır. Bu durumda da azınlıkların gördüğü saygı seviyesi önem taşımaktadır.¹⁷

3. Devlet-Azınlık İlişkisi ve Avrupa'da Genel Süreç

Capotorti'nin tanımından hareketle genelleme yapılacak olursa, çoğunlukun hakimiyet kurduğu bir devlette varlıklarını sürdüren nispeten küçük bir

¹⁵ Etienne Balibar - Immanuel Wallerstein, *İrk Ulus Snuf*, Metis Yayınları, İstanbul 2000, s. 105.

¹⁶ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4. Basım, İmaj Kitapevi, Ankara 2001, s. 67-70.

¹⁷ Baskın Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar*, Literatür Yayınları, İstanbul 2018, s. 13-15.

grup için azınlık kavramını gündeme getirmek mümkündür. Azınlık açısından bakıldığında iki devlet öne çıkmaktadır. Birincisi “*ev sahibi devlet*” (host state), ikinci olarak da “*akraba devlet*” (kin state). Ev sahibi devlet, azınlıkların hali hazırda yaşadıkları devlettir ve genellikle “*vatan*” olarak isimlendirilmektedir. Akraba devlet ise azınlık unsurun kendini etnik açıdan yakın hissettiği bir devlettir. Genel olarak bu devlet azınlığın vatan dediği devletin komşusu olmaktadır. Azınlıklar bu devlete “*anavatan*” demektedirler. Örnek vermek gerekirse Yunanistan’ın Batı Trakya Bölgesi’nde yaşayan Türk azınlık için vatan Yunanistan, anavatan ise Türkiye’dir. Bu kavramlara ek olarak bir de “*ulus-devlet*”’in azınlık refleksini eklemek yerinde olacaktır. Çünkü ulus-devlet yapısı gereği azınlıklara karşı olumsuz bir refleks beslemektedir. Azınlıkların olmaması, ulus-devlet için en ideal haldir. Bu nedenle ulus-devletlerin azınlıkları olabildiğince vesayet altında tutabilecekleri politikalar ürettikleri ve buna karşılık da azınlık unsurların ev sahibi devletten hak talep eden reaksiyonları süregelen bir görüntüdür.¹⁸

Ev sahibi devlerin azınlık politikaları incelendiğinde tanıdıkları hakların, o devletin demokratikleşme seviyesiyle koşut olduğu kadar, o devlete uluslararası kamuoyu tarafından yapılan baskıların etkisiyle de geliştiği görülmektedir. Bu noktada uluslararası anlaşmalara koyulan imzaların ve devletlerin anayasal düzenlemelerle azınlık haklarını güvence altına alma çabalarının önemi bulunmaktadır. Ancak güçlü bir ekonomi ve demokrasiye sahip olmayan devletlerin hak vermek yerine azınlığı basılama hata mümkünse yok etmeye yönelik politikalar geliştirdikleri görülmektedir. Bu noktada asimilasyon ve etnik ve dinsel temizlik uygulamaları dikkat çekmektedir. Asimilasyonun doğal ve zorla, sert ve yumuşak tekniklerle, hızlı ya da yavaş, gönüllü ya da zorunlu yöntemlerle yapılabildiği bilinmektedir. Etnik ve dinsel temizlik ise asimilasyonu mümkün olmayan gruplara uygulanan meşru olmayan bir yöntemdir.¹⁹

Azınlıkların talepleri ise genellikle varlıklarını koruma ve geliştirme temeline izlenmektedir. Ulus-devlet yapısının sistematik ve her türlü devlet araçlarını kullanarak yürüttüğü azınlık karşıtı uygulama ve politikalara karşılık açıktır ki azınlığın elinde öylesi güçlü araçlar görmek mümkün değildir. Bu noktada ev sahibi devletin demokratikleşme seviyesi ve uluslararası kamuoyunun ev sahibi devlet üzerine etkisi öne çıkmaktadır. Ayrıca anavatan devlet ile vatan devlet arasındaki ilişkinin tarihsel ve güncel boyutunu ve ana vatan devletin vatan devlet üzerindeki etkisini de hesaba katmak bu süreçte önem taşımaktadır.

Azınlık hakkı insan hakları çatısı altında varlığı anılan bir sınıflamadır. Ancak çoğu kez devletlerin iç politik süreçlerinde çözülmesi “*umulan*” bir kategori olarak kalmıştır. Bu konuda uluslararası baskı oluşturmak bu nedenle çok işlevsel olmamıştır. Ayrıca asgari seviyede olması gereken azınlık hakkı -standartı konusunda- uluslararası belgelerin oluşturulması ancak 20.

¹⁸ Oran, a.g.e., 2018, s. 137.

¹⁹ Oran, a.g.e., s. 138.

yüzyılın sonlarında gündem işgal etmeye başlamıştır. Bu konuda Avrupa kökenli gelişmeler öne çıkmıştır diyebiliriz. Her ne kadar Avrupa coğrafyasında azınlıklar konusunda görece ilerleme kaydedilmiş olsa da yine de “*azınlıklar*” konusu tam bir uzlaş alanı olarak görülmemektedir. Güncel gelişmeler, Capotorti'nin genel kabul gören tanımını dahi eksik gösterebilecek niteliktedir. Örneğin Capotorti'nin bir grup için azınlık tartışması açabilmenin koşulları arasında saydığı “*vatandaşlık bağı*”, bu bağa sahip olmayan göçmenler ve mülteciler için söz konusu değildir. Oysa bu grupların Avrupa'da sosyolojik anlamda birer azınlık grubu gibi davrandıkları bilinmektedir. Bu bağlamda henüz kavramsal tanımlamaların gelişim gösterdiği ancak netleşmediği bir dönem yaşanmaktadır. Bu kavramsal soruna ek olarak azınlıklarla ilgili konularda devletlerin egemenlik alanına uluslararası hukukun fazla müdahale etmemesi, bir bakıma bu konuda devletin samimiyetine güvenmesi söz konusudur. Ancak devletlerin genel olarak süreci “*kendi çıkarları*” doğrultusunda yönetmeye çalıştığı aşikardır.²⁰

Tüm bu olumsuzluklara karşın Avrupa'da azınlık haklarına ilişkin bir standartlaşma sürecinin yaşandığını ifade etmek mümkündür. Özellikle Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Birliği çatısı altında yapılan çalışmalar bu konudaki standartlaşma çabalarına öncülük etmiştir. Azınlıkların Korunmasına Dair Avrupa Çerçeve Sözleşmesi Avrupa Konseyi'nin 1993'de başlayıp 1998'e kadar süren çabalarının bir ürünüdür. Bu çerçeve sözleşme azınlık hakları konusunda Avrupa'da önemli bir standart referansıdır. Ancak ulus üstü bir icra mekanizması getirmemektedir. Uygulama yine imza koyan devletlere bırakılmakta ancak denetlemelerle taraf devletlerin uygulamaları üzerine raporlar hazırlanmaktadır. Diğer yandan Avrupa Konseyi'nin 1993'de kabul ettiği ve 1998'de yürürlüğe giren Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı yeterli bir koruma getirmemiş olmakla beraber azınlık dilleri üzerine referans belgelerden birini oluşturmuştur. Avrupa'da azınlıklar üzerine çalışan önemli yapılardan birisi de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'dır (AGİT). İnsan hakları genel şemsiyesiyle 1990 öncesinde başladığı çalışmalarını 1990'larla beraber azınlık hakları üzerine yoğunlaştırmıştır. Avrupa'da azınlıklar konusunda dikkat çeken yapılardan biri de Avrupa Birliği'dir (AB). AB, esasen Avrupa Konseyi ve AGİT ile karşılaştırıldığında azınlıklara ilişkin standart belirlemede oldukça yetersiz bir görüntü vermektedir. Zira AB müktesebatında azınlık haklarına ilişkin standart belirlediği iddia edilecek bir belge mevcut değildir. Bu alanda AB'nin Avrupa Konseyi belgelerinden yararlandığı ve her üye devletin uygulamalarda kendi takdirlerine dayalı bir sistemi benimsediği görülmektedir.²¹ Belirtmek gerekir ki bu duruma karşın AB, azınlıkların ve haklarının korunmasına ilişkin olarak önde gelen aktörlerden biri olarak sayılmaktadır. Zira AB genişleme ve aday ülkelerin üyeliğe kabulü için temel ölçütleri belirleyen 22 Haziran 1993 tarihli Avrupa

²⁰ Gözde Yılmaz, “Avrupa'da Azınlıklar ve Azınlık Hakları”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 14, No: 2, Ankara 2005, s. 114-115.

²¹ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 118.

Birliği Konseyi Kopenhag Sonuç Bildirgesi siyasal kriterler kısmında belirtildiği üzere demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık haklarını güvence altına alan kurumların var olmasını vurgulamıştır.²² Böylece Avrupa'da azınlık haklarına ilişkin olumlu gelişmelerin beklenen düzeyde değilse de gelişme eğilimine girdiği iddia edilebilmektedir.

Görüldüğü üzere demokrasi ve insan hakları konusunda hukuki düzenlemeler düzeyinde dahi olsa ilerlemiş kabul edilen Avrupa coğrafyasında önemli kabul edilen belgelerin oluşması 20. yüzyılın sonlarında söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle azınlıklarla ilgili sorunların 21. yüzyılda halen konuşulan ve çözüm arayışını gerektiren bir boyut arz etmesi anlaşılabilir. Bugün genel olarak Avrupa coğrafyası özelde de AB azınlıkları olan bir alt sistemdir. Azınlık bulunan her ülkede azınlıkların karşılaştığı sorunlar ve azınlıklara dair uygulamalar birbirinden farklılık göstermektedir. Bu farklılığın temelinde uluslararası sistemin ve hukuk metinlerinin devletlerin egemenlik alanına bu konuda etkin bir müdahale etmemesi yatmaktadır. Oysa Avrupalı olmak bir bütünleşme idealidir ve bireylerin bu kimliğe ait hissetmesiyle ilgilidir. Avrupalılığın hayal mi yoksa bir gerçek mi olduğu²³ tartışmalarında azınlıklar başlığı da önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Bu bağlamda Avrupa'da azınlıkları incelerken her bir ülke örneğini ayrı bir konu başlığı olarak ele almanın, konunun tarihsel ve aktörlere ilişkin boyutlarını da analiz ederek değerlendirmenin yerinde olacağı düşünülmektedir. Çalışmamızda Avrupa alt sisteminde bir devlet olan ve aynı zamanda AB alt sisteminin de üyesi bulunan Yunanistan'da bulunan Batı Trakya Türk Azınlığı üzerinden 20. yüzyıldaki gelişmeler ışığında bir analiz yapılmıştır.

4. 20. Yüzyılda Batı Trakya Türk Azınlığı

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni devletlerin ortaya çıkması, dağılan imparatorluklar, çizilen yeni sınırlar ve bu sınırların ulusçuluk akımının da etkisiyle ulusal ölçütlere uygun çizilmesine çalışılması ile azınlıkların belirmesi ve çeşitlenmesi paralellik göstermektedir.

Türk Kurtuluş Savaşı da sonuçları itibarıyla değerlendirildiğinde yeni azınlıkların hukuksal olarak tanımlanmasıyla sonuçlanan bir dizi gelişmeye etki etmiştir. Özellikle 1923 tarihli Türk-Yunan Mübadelesi'ne Dair Sözleşme ve Protokol Anlaşması Türkiye'de ve Yunanistan'da azınlıkların bir kısmının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu uluslararası anlaşmaya göre Batı Trakya dışındaki Yunanistan Müslümanları ile İstanbul dışında ikametgah ettiği hukuken sabit Türkiye Ortodoksları mübadeleye konu edilmişlerdir.²⁴ Belki de bu anlaşmalarda mübadeleye konu edilen kitlelerin ulusal kimlikleri yerine dinsel kimliklerinin konu edilmesi, özellikle Yunanistan'da kalan azınlık oluşturan kitlenin kimliklerini ifade etme noktasında baskıya maruz kalmalarına gerekçe oluşturmuştur. Örneğin Yunanistan Batı Trakya'da yaşayan

²² <https://www.ab.gov.tr/302.html>, Erişim: 09.07.2020.

²³ Bkz. F.H. Burak Erdenir, *Avrupa Kimliği*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010, s. 1.

²⁴ Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 1.

Türk Azınlığın “Türk” kimliğini bir etnik kimlik olarak tanımama eğilimine girmiştir. Bu bağlamda azınlıklara ilişkin ulusal bilinç ve kültürel bağlara önem vermeksizin azınlıkları görmekte, onların kendilerini ait hissettikleri etnisiteyi yok saymaktadırlar.²⁵ Yunanistan Batı Trakya Bölgesi’nde yaşayan azınlığı Türkçe konuşan Yunanlı (Türkofon Yunanlı)²⁶ ya da Müslüman Helen (Müslüman Yunanlı) olarak tanımlamayı tercih etmektedir. Ahmet Nazmi Üste tarafından 1998 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde doktora tez çalışması olarak hazırlanmış olan İnsan Haklarının Uluslararası Politika ve Türk Dış Politikası’na Etkileri -Batı Trakya Örneği- başlıklı araştırmaya veri sağlamak amacıyla bir alan çalışması yapılmıştır. “Türkçe konuşan Yunanlı” ya da “Müslüman Yunanlı” kimliğinin Batı Trakya Türk Azınlığı mensupları arasında kabul oranını anlamak üzere de ankette örneklem kitleye sorular yöneltilmiştir. Alınan sonuçlara göre ankete katılanların sadece %1.56’sı kendilerini Müslüman Yunanlı olarak tanımlamıştır. %98.44’lük kesim ise kimliklerini “Türk” olarak işaretlemişlerdir. Hatta Yunanistan’ın “Pomak” olarak tanımladığı ve böylece Müslüman nüfus içinde tek bir etnisitenin yerine parçacıl etnik grupların olmasını tercih ettiği ve buna ilişkin politikalar geliştirdiği²⁷ duruma rağmen Pomakça konuşanların da kendini Türk kimliği ile tanımlaması dikkat çekmektedir.²⁸ Yine de Yunanistan’ın 20. yüzyıldaki Batı Trakya Türk Azınlığı’na ilişkin politikalarını sadece uluslararası bir metnin azınlıkları din temelli tanımlaması sonucu geliştirdiğini iddia etmek, bu azınlık grubunun yaşadığı sorunları açıklamakta yetersiz kalacaktır. Diğer bir deyişle Batı Trakya Türk Azınlığı’nın Yunanistan’da yaşadığı sorunlar sadece kimliklerinin reddedilmesi üzerinden açıklanabilir nitelikte değildir. Söz konusu alan araştırmasında katılımcıların %88.89’u Yunanistan’da azınlık olmalarından dolayı ayrımcılığa uğradıklarını ifade etmişlerdir.

Bu süreçte Yunan asıllılarla Türk asıllı Yunanistan vatandaşları arasında sosyal ilişkilerini geliştirmedikleri de araştırmada tespit edilen konulardan biridir. Türk azınlık mensupları sosyal ilişkilerini yaklaşık %80 oranında Türk azınlık mensuplarıyla kurmuşlardır. Sadece %20 seviyesinde bir oran Yunan asıllılarla da sosyal ilişki kurduklarını ifade etmiştir. Ekonomik ilişkiler bağlamında ise azınlık mensuplarının %60’ı ekonomik ilişkilerini azınlık mensuplarıyla geliştirme eğiliminde oldukları tespit edilmiştir. Bu oranın azınlık mensuplarıyla çoğunluk arasındaki sosyal ilişkiler oranına göre daha düşük çıkmasının temelinde ise Yunanlıların ticaretle Türklere göre daha yoğun ilgilenmeleri, önemli iş yerlerinin ve fabrikaların sahiplerinin Yunanlı olması, Türklere ise ekonomik faaliyet olarak, yerel söylemde “ustalık” olarak isimlendirilen zanaatkarlıkla uğraşmaları nedeniyle kaçınılmaz bir etkileşimin

²⁵ Herkül Millas, *Türk-Yunan İlişkilerine Bir Önsöz*, Kavram Yayınları, İstanbul 1995, s. 162.

²⁶ Millas, *a.g.e.*, s. 162.

²⁷ Bkz. Ahmet Nazmi Üste, *İnsan Haklarının Uluslararası Politika ve Türk Dış Politikası’na Etkileri -Batı Trakya Örneği-*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998, s. 153-154 ve 166.

²⁸ Üste, *a.g.t.*, s. 166.

varlığı yatmaktadır. Bu durum azınlıkların Yunanistan'da gettolaşmalarıyla sonuçlanan bir olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir.²⁹

Batı Trakya Türk Azınlığı'nın ayrımcılığa uğradığına dair yüksek orandaki algısı ve beraberinde gözlemlenen gettolaşma eğilimi, bu grubun Yunanistan'da birçok sistemle bütünleşmesinin de önünde önemli bir engel oluşturmakta ve azınlık mensupları arasında dayanışma refleksini güçlendirmektedir.

1955 tarihli Yunanistan Vatandaşlık Yasası'nın 19. maddesi incelendiğinde de azınlık mensupları üzerine Yunan Hükümeti'nde yöneltilen baskılardan bir başkasını oluşturduğu görülecektir. 1998 yılına kadar uygulanan bu yasa maddesinde “*Yunan etnik kökeninden olmayan bir kimse geri dönmek niyetiyle Yunanistan'ı terk ettiği takdirde Yunan vatandaşlığını kaybetmiş olabilir...*” şeklinde bir ibare vardır. Bu maddeye dayanarak birçok Türk asıllı Yunan vatandaşı vatandaşlıktan çıkartılmıştır. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun 24 Şubat 2015 tarihli Yunanistan'a dair raporundaki veriye göre bu sayı 60.000 olarak kayda geçmiştir. Ne var ki bu yasa maddesi 1998'de yürürlükten kalkmış olmasına rağmen birçok mağdur halen “*vatansız*” olarak hayatını sürdürmek zorundadır.³⁰

Avrupa kurumlarında yukarıda bahsedildiği üzere azınlık haklarına dair yetersiz de olsa 1990'la beraber atılan adımlar Yunanistan'da 1990'ların ikinci yarısından itibaren bir dizi hukuksal değişimi tetiklemiştir diyebiliriz. Vatandaşlık yasası 19. madde gibi yürürlükten kaldırılan bir başka uygulama da “*yasak bölge uygulaması*” olmuştur. Bu uygulamaya göre Batı Trakya Bölgesi'nin kuzeyini oluşturan ve yaklaşık 40.000 Türk'ün yaşadığı 118 farklı köyden oluşan bölgeye giriş çıkışlar izne tabi tutulmuş ve bu uygulama 1945-1995 arasında sürmüştür. Esasen soğuk savaş döneminin bir uygulaması olarak başlayan yasak bölge uygulaması 1989'da SSCB'nin dağılması sonrasında da sürmüştür. Bu durum uygulamanın Doğu Bloku'na yönelik olmasından çok bölgede yaşayan Türk Azınlığı baskı ve kontrol altında tutma çabasının bir tezahürü olarak algılanmıştır.³¹

90'lı yıllarda, gerek küresel gerekse Avrupa kökenli gelişmelerin Yunanistan'da azınlıklar üzerine yansımaları sadece olumlu istikamettedir demek mümkün değildir. Zira Yunanistan seçim yasası 24 Ekim 1990'da değişikliğe uğramış ve parlamentoya girebilmek için siyasal parti ya da bağımsız aday olmasına bakılmaksızın %3'lük ülke barajı getirilmiştir. Bu durum tüm Yunanistan nüfusunun yaklaşık %2.9'unu oluşturan Türklerin bir parti kurarak ya da bağımsız aday olarak Yunanistan Parlamentosu'na girmelerinin önünü kapatmıştır. Azınlık mensubu bir Türk, Türk Azınlıklar tarafından kurulan Dostluk Eşitlik Barış Partisi (DEP) tarafından aday gösterilse de parlamentoda yer alamayacaktır. Ancak diğer siyasal partiler tarafından aday gösterilme-

²⁹ Üste, *a.g.e.*, s. 167.

³⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı web sayfası: <http://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa>, Erişim: 11.07.2020.

³¹ Üste, *a.g.e.*, s. 147.

leri halinde bu yol kendilerine açılabilecektir.³² R.J. Crampton'un ifadesiyle, bu düzenlemenin tek amacı; ülkedeki azınlıklara ait bir partiyi güçsüz kılarak parlamentoya girmesini engellemektir.³³

1990'lar Yunanistan'daki Türk azınlık açısından bir paradoksu barındırmaktadır: Bu yıllar Türk azınlığın sesini en çok duyurduğu dönemlerden biridir ama diğer yandan da en fazla hak kısıtlamasına maruz kaldıkları dönemlerden birini de bu yıllar oluşturmaktadır. 90'ların öne çıkan konularından biri de müftülük meselesi olarak belirmiştir. Yunanistan'da 1920 tarih ve 2345 sayılı kanuna göre düzenlenen müftülük müessesesi Müslüman azınlık tarafından seçilen müftüyle temsil edilebilecekti. Yunan Hükümeti'nin bu konudaki tek yetkisi uygun görmediği bir ismin seçime girmesine engel olmakla kısıtlıydı. Ne var ki bu yasa hiç uygulanmamış, Yunan Hükümeti müftüleri atayarak görevlendirmiştir. Ancak 1980'lerde azınlık mensupları yasanın kendilerine tanıdığı hakkı talep etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Yunanistan bu talebe olumlu cevap vermektense müftüyü seçme hakkı doğuran 2345 sayı ve 1920 tarihli yasayı yürürlükten kaldırmış, 22 Ocak 1991'de 182 sayılı kararname ile müftüleri atanmış memurlara çevirmiştir.³⁴ Bu gelişmeler üzerine Yunan Hükümeti aleyhine açılan davalar iç hukuk yollarını tükettikten sonra Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) kadar gitmiştir. AİHM Yunanistan'ın taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesini ihlalden suçlu bulmuştur. Bu madde düşünce, vicdan ve din özgürlükleri hakkındadır.³⁵

Batı Trakya Türk Azınlığı ile ilgili bir başka sorun alanı da eğitimidir. Yazarın 2 Eylül 1997 tarihinde Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği Başkanı Şerafettin Şerif ile yaptığı mülakatta, Şerif eğitim konusunda yaşanan temel sorunları şöyle sıralamıştır:

“İkokullarda vakıf sisteminin çökmesi dolayısıyla dayanışma ruhunun azalması, nitelik açısından öğretmenlerde görülen düşüşler, Türkiye'den gelen öğretmen sayısında azalma, hayat bilgisi gibi fen derslerinin Türk öğretmenler tarafından verilmesinin engellenmesi, eğitimini Türkiye'de tamamlamış nitelikli öğretmenler yerine Selanik Özel Pedagoji Akademisi'nden mezun olan ve Yunan tezleri benimsetilerek asimile edilmiş öğretmenlerin derslere sokulması, yetersiz kütüphaneler ve eski bilgileri kapsayan kitapların Türk öğrencilere okutulması ve Türk öğrencilere ayrımcılığın yapılması.”³⁶

Yazarın araştırmasında Batı Trakya Türk Azınlığı'nın eğitim koşulları üzerine görüşlerine başvurulmuş bir de sivil toplum örgütü bulunmaktadır. Bu

³² T.C. Dışişleri Bakanlığı web sayfası: <http://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa>, Erişim: 11.07.2020.

³³ R.J. Crampton, *Balkanlar*, Çev: Emel Kurt, Yayınodası Yayınları, İstanbul 2007, s. 326.

³⁴ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 445-446.

³⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı web sayfası, <http://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa>, Erişim: 12.07.2020.

³⁶ Üste, *a.g.e.*, s. 150.

Yüksek Tahsilliler Derneği çatısı altında faaliyet gösteren ve sadece üniversite öğrencilerinin üye olabildiği Genç Akademisyenler Topluluğu'dur. Bu topluluğun tüm üyelerine ulaşarak elde edilen veriler sonucunda, eğitimin yetersizliği, temel matematiksel işlemlerin Türk öğrencilere bilinçli olarak öğretilmediği ve Türkçe dil bilgisi dersine gelen öğretmenlerin yetersiz Türkçe konuşabildiği iddiaları görüşmelerin tamamında vurgulanmıştır. Ayrıca azınlık liselerinden mezun olan öğrencilerin üniversite sınavlarında bu nedenlerle başarısızlığa uğradıkları, Yunanistan'ın da AB'den gelen ve gelecek eleştirileri bertaraf etmek için üniversitelerde azınlıklara kontenjanlar açarak göstermelik bir iyileşme sağlayarak olumlu adımlar atmış görüldüğü, ancak gerçekte bir iyileşme olmadığı ifade edilmiştir.³⁷

Sonuç

Azınlıklar tarih boyunca her dönemde var olsalar da özellikle ulus-devlet yapılarının gelişmesine ve insan hakları ve demokrasi uygulamalarındaki ilerlemelere paralel olarak önemsenen bir boyut kazanmıştır. Uluslararası hukukun "iki kutsal" olan insan hakları ve devletlerin egemenliği dengesi, azınlık hakları söz konusu olduğunda devletlerin egemenliğinden yana dengeyi bozmuştur. Her ne kadar uluslararası hukuk, küresel değerlerin yükselişi, Avrupa Birliği gibi standartlar belirleyen yapılar bu bozuk dengeyi eskisine oranla iyileştirme çabası gösterebilir de sonuçta azınlıklar ile ev sahibi devlet orantısız güç çatışmasında baş başa kalmaktadırlar. Bu bağlamda Yunanistan'daki Batı Trakya Türk Azınlığı ile Yunan Hükümetlerinin ilişkisi olumsuz ama tipik bir örnek oluşturmaktadır. Batı Trakya örneğinde hem azınlıkla ev sahibi devletin ilişkisindeki devlet lehine olan dengesizliği, hem de Birleşik Milletler ve AB gibi güçlü yapıların varlığına rağmen devletlerin egemenlik duvarlarının azınlıklar söz konusu olduğunda ne kadar yüksek olabileceğini gözlemlemek mümkündür. Bu durum insan hakları ve demokrasi konusunda ölçüt ve standartlar oluşturmaya çalışan hatta bazı kulvarlarda bunu başaran AB hukuksal zeminde attığı adamlara uyum sağlayan/sağlamak zorunda olan üye ve aday devletlerin attığı adımlarla yaptıkları uygulamalar arasındaki paradoksun odak noktasını oluşturmaktadır. Çalışma evreninde odağa konulmuş olan Yunanistan'ın azınlıklara yönelik yasal ve pratik uygulamalarına bakıldığında 1990'larla beraber mevzuat bağlamında atılan adımları adeta etkisizleştirecek karşı hamleler dikkat çekmiştir. Atılan adımların daha çok AB'den gelecek eleştirileri bertaraf etmeye yönelik olduğu, içerik iyileşmesinin görülmediği görülmüştür.

Yunanistan'da devletin azınlıkları tehdit olarak görmesi nedeniyle uyguladığı baskı politikaları ve ayrımcılıklar azınlık mensuplarının gettolaşmasına neden olmuştur. Yapılan araştırmada görüldüğü gibi azınlıklar ve çoğunluk unsur arasında sosyal ve ekonomik ilişkiler aynı ülkede yaşayan insanlar arasında olması beklenen düzeyin çok altındadır. Bu durum da bir güvenlik toplumu oluşturmanın önündeki en önemli eksiklerden birini oluşturmakta-

³⁷ Üste, a.g.e., s. 150.

dır. Yunan Hükümetlerinin genel olarak azınlığın Türk kimliğini reddederek başladıkları her türlü adım iyileştirme görüntüsü paralelinde azınlığın daha da zor bir süreci göğüslemek zorunda kaldığı sonuçlar doğurmaktadır. Özellikle AB'nin komşuluk politikalarında bile komşularından beklediği standartlar arasında görülen ekonomik işbirliklerine ilişkin ve çatışma çözümü için harcanan enerjiyi dikkate aldığımızda³⁸ kendi bünyesindeki gettolaşmış yapılarla ve ekonomik dışlanmışlıklara çözüm bulamaması önemli bir paradoksu ortaya koymaktadır.

Uluslararası toplumun küresel çapta insan hakları konusunda standartlar oluşturma çabası ne yazık ki genel olarak bu standartların beyanatlarından ibaret olmaktadır. Devletlerin bu konuda egemenlik duvarlarının yüksekliğini düşürmeden, azınlık haklarını arttırıcı ve koruyucu bir tavra girmesini beklemek gerçekçi görülmemektedir. Olumsuz sürecin uzaması asimilasyon, göç gibi sonuçları gündeme getirirken yaşanmaması nedeniyle kaybolma riski taşıyan kültürel değerlerin korunamaması, kaybedenin sadece azınlıklar olmadığını, dünyanın önemli bir miras kaybedeceğini de ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

ARI, Kemal: *Büyük Mübadele*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

BALIBAR, Etienne - WALLERSTEIN, Immanuel: *Irk Ulus Sınıf*, Metis Yayınları, İstanbul 2000.

BURCHILL, Scott - LINKLATER, Andrew - DEVETAK, Richard - NARDIN, Terry: *Uluslararası Siyaset Teorisi, Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, Küre Yayınları, İstanbul 2012.

CRAMPTON, R.J.: *Balkanlar*, Çev. Emel Kurt, Yayınodası Yayınları, İstanbul 2007.

ÇEÇEN, Anıl: *İnsan Hakları*, Gündoğan Yayınları, 2. Basım, Ankara 1995.

ÇELİKPALA, Mitat: "Güvenlik Topluluğu", Güvenlik Yazıları Serisi, No. 43, Kasım 2019. https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/12/GuvenlikTopluluğu_MitatCelikpala_v.1.pdf, Erişim: 26.06.2020.

DEDEOĞLU, Beril: *Değişen Dünyada Yeni Dengeler*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

ERDENİR, F.H. Burak: *Avrupa Kimliği*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010.

FUKUYAMA, Francis: *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, 2. Baskı, Simavi Yayınları, Ankara 1993.

HEYWOOD, Andrew: *Global Politics*, Palgrave Macmillan, New York 2011.

_____ : *Küresel Siyaset*, Çev. Nasuh Uslu - Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara 2013.

LIPSET, Seymour Martin: *Siyasal İnsan*, Çev. Mete Tunçay, Teori Yayınları, Ankara 1986.

³⁸ Bkz. İlkin Mikayılov, *Avrupa Komşuluk Politikası ve Avrupalılaştırma*, Astana Yayınları, Ankara 2019, s. 50-51.

MIKAYILOV, İlkin: *Avrupa Komşuluk Politikası ve Avrupalılaşıma*, Astana Yayınları, Ankara 2019.

MILLAS, Herkül: *Türk-Yunan İlişkilerine Bir Önsöz*, Kavram Yayınları, İstanbul 1995.

KOLAKOWSKI, Leszek: “Demokratik Bir Çağın Belirsizlikleri”, *Demokrasi-nin Küresel Yükselişi*, Der. Larry Diamond - Marc F. Plattner, Yetkin Yayınları, Ankara 1995.

ORAN, Baskın: *Türk Dış Politikası*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

_____ : *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4. Basım, İmaj Kitapevi, Ankara 2001.

_____ : *Etnik ve Dinsel Azınlıklar*, Literatür Yayınları, İstanbul 2018.

STIGLITZ, Joseph E.: “Tarihin Sonu Değilmiş”, <https://www.birgun.net/haber/tarihin-sonu-degilmis-275877>, erişim: 28.06.2020.

YILMAZ, Gözde: “Avrupa’da Azınlıklar ve Azınlık Hakları”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 14, No: 2, Ankara 2005. <https://www.ab.gov.tr/302.html>, Erişim: 09.07.2020.

ÜSTE, Ahmet Nazmi: *İnsan Haklarının Uluslararası Politika ve Türk Dış Politikası’na Etkileri -Batı Trakya Örneği-*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998.

T.C. Dışişleri Bakanlığı web sayfası: <http://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa>, Erişim: 11.07.2020.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TRABZON'DAKİ MİLİS MÜDÂFAASI VE MİLİSLER

Öğr. Gör. Mehmet Akif BAL*

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Bölgesi'ni işgal etmeye çalışan Ruslara karşı, tüm Doğu Karadeniz'de olduğu gibi Trabzon ve civarında da etkili bir savunma yapılmıştır. Doğu Karadeniz'de ve Trabzon'da Ruslara karşı gösterilen savunma, nizami birliklerin Kafkas Cephesi'nde görev almaları nedeniyle sivil ve gönüllü kuvvetlerden de istifade edilerek gerçekleştirilmiştir. Sivil kuvvetlerin sevk ve idare edilmesi ise çoğu yerde subaylar tarafından bir Teşkilat-ı Mahsusa yapılanması şeklinde sağlanmıştır. Hem sahil kesiminden hem Doğu Anadolu istikametinden ve hem de deniz kısmından donanma desteğinde ve kalabalık kuvvetlerle Trabzon üzerine ilerlemiş Rus kuvvetlerine yönelik Trabzon'un doğusunda Of, Sürmene, Araklı ve en son Yanboludere vadilerinde sivillerin de yoğun katılımıyla etkili bir savunma yapılmış, bu savunmalarla Rus ordusunun hızı kesilmiş hatta işgalin kolay olmayacağı ve işgal sonrası bölgede oluşacak Rus hakimiyetinin ise hiç rahat geçmeyeceği gösterilmiştir. Rus işgaliyle batı kesimlerine ve iç kısımlara çekilen Türk nizami ve sivil kuvvetleri, Trabzon'un batısındaki Akçaabat, Vakfıkebir ve Tonya kesimlerinde de Ruslara karşı Teşkilat-ı Mahsusa yapılanmasıyla çok etkili bir çete savaşı yürütmüşler, yöredeki Türk nizami kuvvetlerinin batıya doğru çekilişine ve sivillerin şehri boşaltarak batı bölgelerine mümkün olan güven içerisinde ilerlemelerine zaman ve zemin oluşturmuşlardır. Bölgenin dinamik her sivil grubu, çete savunmasında yer almıştır. Aynı sivil kuvvetler, işgalden sonra Trabzon'da ortaya çıkan azınlık çetelerine karşı İslam ahalinin ve bölgenin güvenliğini de sağlamışlardır.

Anahtar kelimeler: Trabzon, Milis, Rus, İşgal, Sivil, Çete, Muhacir, Direniş, Şehit, Teşkilât-ı Mahsusa.

Militia Defence And Militias In Trabzon During World War I

Abstract

An effective defense against the Russians who tried to occupy the Eastern Black Sea Region in the First World War was carried out in Trabzon and its

* Gazi Üniversitesi TUSAŞ Kahramankazan Meslek Yüksekokulu, mehmetakifbal@gazi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8995-8500.

vicinity, as in the whole Eastern Black Sea Region. The defense against the Russians in the Eastern Black Sea and Trabzon was carried out by the help of the civilian and voluntary forces, as the regular army troops served on the Caucasian Front. In many places of the area, the dispatching and management of civilian forces were provided by the military officers in the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). With the intensive participation of civilians, an effective defense was carried out in Of, Sürmene, Araklı and Yanboludere valleys, respectively, in the eastern part of Trabzon against the Russian forces, which had advanced on Trabzon with the navy support and crowded forces from both the coast and East Anatolia direction. The speed of the Russian army was slowed down with these defenses, and it was even shown that the occupation would not be easy and the Russian domination that would occur in the post-occupation region would not pass easily. The Turkish regular and civil forces, which were drawn to the western parts and the interiors by the Russian invasion, also carried out a very effective gang war against the Russians in Akçaabat, Vakfikebir and Tonya in the west of Trabzon with the help of the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). They gained time and became grounds for the Turkish regular forces to draw back towards west, and for civilians to evacuate the city and move to the western regions with confidence. Every dynamic civilian group of the region was involved in this gang defense. The same civilian forces also ensured the security of the Islamic community and the region against minority gangs that appeared in Trabzon after the invasion.

Keywords: Trabzon, Militia, Russian, Occupation, Civilian, Gang, Immigrant, Resistance, Martyr, The Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa).

Giriş

Doğu Karadeniz Bölgesi genel olarak I. Dünya Savaşı'ndan yoğun şekilde etkilenmiş olmakla birlikte, bölgede savaşın en ağır hissedildiği yerlerin başında Trabzon gelmişti. Çünkü, Karadeniz sahilinden Doğu Anadolu ile İran'a uzanan yolların üzerinde olmasından dolayı Trabzon uzun yıllar Rusların ele geçirmek istediği bir yer olmuştu.¹ Zira Ruslar, Anadolu'nun kuzey sahilinde önem taşıyan dış limanlardan biri olan Trabzon limanının ele geçirilmesinin, kendilerinin Erzurum'daki kalıcılıklarına büyük katkı sağlayacağına inanıyorlardı. Trabzon'un Ruslar için diğer bir anlamı ise İç Anadolu'ya yapılacak bir askeri harekâta sağlayacağı kolaylıktı.² Bu özellik, Rus Genelkurmayı'nın Rus Karadeniz Donanması Komutanı Amiral Eberhard'a göndermiş olduğu bir raporda şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Kafkas ordusu Trabzon'un işgaline büyük kıymet vermektedir. Bu limanın işgal edilmesi gerek Erzurum cephesinde harekât yapan Türk ordusunun ikmal yolunu kesmek; gerekse Rus ordusunun müstakbel ileri harekâtında bir ikmal limanı bulmak bakımından kıymetlidir."³

Rus askeri yetkilileri bu stratejik planlarını yapmakta ve bir taraftan da karşı karşıya olabilecekleri ülkelerin askeri güçleri ile Rusya'nın askeri gücünü mukayese etmek ve savaş hazırlığı için eksiklerini gidermek duru-

¹ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 7, Güz 2009, s. 118.

² W.E.D. Allen - Paul Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 348.

³ N. Monastarev, *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, (Çeviren: Afif Ertuğrul), Ankara 1948, s. 40.

mundaydılar. Bu durum özellikle Karadeniz Rus donanması içinde önem arz etmekteydi. Öyle ki Karadeniz'de Rusya'nın muhtemel bir savaş karşısında filosunun Osmanlı donanmasından daha güçlü olması Rusya'nın boğazlar ve Karadeniz hususundaki siyasi amaçlarına ulaşması açısından hayati bir önem sahipti.⁴ Rus hakimiyetini Karadeniz'de sağlama açısından büyük önem taşıyan Trabzon önemli bir yerde durunca, Rus ordusu ilk olarak Trabzon'a yönelik yoğun bir deniz harekâtına girişti. Sivastopol, Novorossisk ve Poti gibi deniz üslerinden sağladığı lojistik destekle Rus donanması, esasen tüm Karadeniz sahillerine yönelik çok ağır bombardımanlar yaptı. Rus donanmasının bombardımanlarının tesiriyle, Batum tarafından Doğu Karadeniz sahiline giren Rus kara birliklerinin Doğu Karadeniz'deki ilerleyişi daha yoğun ve daha hızlı bir şekilde gerçekleşti.

Çanakkale savaşlarından sonra meydana gelen durum ve hareketlilik, Trabzon civarına da etki etmişti. İtilaf Devletlerinin Aralık 1915'ten itibaren Çanakkale'yi geçemeyeceklerini anlayıp buradaki birliklerini geri çekme kararı alması ve bu birlikleri Kanal Cephesi'ne sevk etmeye başlaması üzerine Türk Genelkurmayı Çanakkale'deki birliklerden bir kısmını, Sarıkamış felaketiyle gücü iyice zayıflamış Doğu Cephesi'ndeki III. Ordu'ya takviye olarak gönderme kararı almıştı. Bu gelişmelerden haberdar olan Rus ordusu, Türk cephesinin takviye olmasından önce yani 1916 yılı başında Erzurum'a yönelik kara taarruzu başlattığı gibi, 11 Ocak 1916'da Doğu Karadeniz sahilindeki Liyahof Müfrezesi'yle Trabzon Vilayet merkezine yönelik Sahil Cephesi hareketine girişmişti.⁵

Rusların Kafkaslar üzerinden Doğu Karadeniz'e başlattığı kara hareketinin bir kolu Erzurum istikametine, bir kolu Doğu Karadeniz sahiline bir diğer kolu ise deniz harekâtı olarak tüm Karadeniz sahiline yönelik gerçekleşti. Kafkas Cephesi'ndeki askeri harekâtı yürütmekle mükellef Osmanlı III. Ordusu, Karadeniz sahilinden de sorumlu olmakla birlikte esas ağırlığını Erzurum taraflarında işgal adımları atan Rus ordusuna karşı vermiş, Doğu Karadeniz sahili ise buralardaki sayıları Ruslardan fazla olmayan muvazzafarla birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa yaklaşımıyla şekillenmiş bir milis yapılanması tarafından savunulmaya çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve Karadeniz Bölgesi'ne yönelik Rus saldırılarının başlaması karşısındaki ilk savunma hattı, 16 Kasım 1914 tarihinde Batum ve Artvin civarında kurulmuştur. Türk nizami kuvvetlerinin Erzurum ve civarındaki yani genel olarak Kafkas Cephesi'ndeki askeri harekâtı yürütmelerinden dolayı, sahil bölgesi çoğunlukla buralardaki mevcut muvazzafar ve milis yapılanması tarafından savunulmuştur. 1915 Sarıkamış yenilgisi sonrası Rusların 14 Ocak 1915'te hem karadan hem de denizden başlattıkları genel taarruz sonucunda savunmasız bir hale giren Doğu Karadeniz bölgesine yönelik Rus işgal adımları karşısında Türk nizami ve sivil kuvvetler-

⁴ Şahin Doğan, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Karadeniz Politikası ve Rus Karadeniz Filosu", *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya*, (Editörler: Mehmet Okur - Bahadır Güneş - Ülkü Köksal), KTÜ Yayınları, Trabzon 2017, s. 70.

⁵ Hikmet Öksüz, "Birinci Dünya Savaşında Of Direnişi ve Oflu Kadınlar", *Başlangıcından Günümüze Her Yönüyle Of*, (Editörler: Prof. Dr. Hikmet Öksüz - Prof. Dr. Mevhibe Coşar - Öğr. Gör. Veysel Usta), KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, s. 131-132.

ce Artvin civarından başlatılan müdâfaaya rağmen Rus kuvvetlerinin karadan ve denizden irtibatlı organize hareketleri sonucunda⁶ 13 Ocak 1915'te Batum, 28 Şubat'ta Hopa, 8 Mart'ta Rize, 27 Mart'ta Artvin işgal altına girmiştir. Sahil kesimindeki Türk savunması Artvin ve Rize'nin işgale düşmesinden sonra Trabzon'daki vadilerde ve Rus donanmasının atış menzili ve tesiri dışında kalan iç kesimlerde yer yer Rusları durduran ve hatta püskürten bir şekle dönüşmüştür. Trabzon sınırları içerisindeki en önemli ve sivillerin yoğun olarak yer aldığı ilk savunma Of'un Baltacı ve Solaklı vadileriyle yüksek tepelerinde gerçekleşmiş lakin doğu ve güney yönüyle karadan ve denizden organize ilerleyen baskın Rus hareketi karşısında gösterilen direnişe rağmen 26 Mart'ta Of, 28 Mart'ta Sürmene, 15 Nisan'da Araklı, 18 Nisan 1916'da Trabzon, 21 Temmuz 1916'da Vakfıkebir gibi sahil yerleşimleri Rus işgaline düşmüştür. Bununla birlikte Türk savunmasının ağırlık merkezi Trabzon'un güney doğusu ve güney batısındaki dağlık alanlara hatta ormanlıklara kaydırılmış, Türk birlikleri ve milisler bu bölgelerde sahayı Ruslara teslim etmemişlerdir. Türk sahil kuvvetlerine büyük zarar veren Rus deniz topçusunun menzilinin yettiği iç kesimlerde hakimiyet kuramayan Rus kara kuvvetleri daha çok Trabzon'un sahil mıntıklarında tutunmaya çalışmışlardır.⁷

Türk resmi ve gayri resmi kuvvetleri Rusların özellikle sahil bölgesindeki ilerleyişini engelleyememişler ancak bölgede sergilenen savunma yöntemi ve yoğunluğu ile Ruslara istediklerini rahatça yapma fırsatı da vermemişlerdir. Sahil kısmında muvazzaf birliklerin kontrolünde ve onlarla birlikte askeri hareketin içinde yer alan gönüllü Türk milisler, öncelikle Artvin tarafından Doğu Karadeniz'e giriş yapan Rus işgal kuvvetlerine karşı cephe savaşı, taarruz, baskın, gözetleme, istihbarat toplama faaliyetleri yanında, yöre insanını koruma altında harp mıntıkları dışına tahliye etme ve muvazzafların güvenle geri çekilmelerini sağlama işlemlerine ciddi katkı vermiştir. Lakin, karadan ilerleyen işgal kuvvetleri, denizden Doğu Karadeniz sahillerine yanan Rus donanması tarafından desteklenince yani Türk nizami ve milis kuvvetleri iki ateş arasında kalınca, Türk kuvvetleri Ruslarla çatışarak bölgenin iç batı istikametine çekilmek zorunda kalmışlardır. Vaziyet, Temmuz 1916 aylarında Türk birliklerinin hem karadan hem denizden gelen Rus baskılarına dayanamayıp Harşit vadisine⁸ çekilmesine kadar bu şekilde sürmüştür. Doğu Karadeniz'de-

⁶ Rus Karadeniz donanması, Osmanlı donanmasının hem sayısal hem de lojistik anlamda yaşadığı sıkıntılardan dolayı harbin başlamasından kısa süre sonra Karadeniz'de deniz gücü üstünlüğünü ele geçirmiş, bu doğrultuda 15 Kasım 1914 tarihinden 11 Ağustos 1916 tarihine kadar sık aralıklarla ve yoğun şekilde Trabzon merkezi yoğun olmak üzere tüm Trabzon sahiline yönelik başlıca 25 bombardıman düzenlemiştir. Bu bombardımanlardan bazıları şehirde büyük yıkımlara ve ölümlere neden olmuş, Trabzon civarındaki savunmanın şekillenmesine de yol açmıştır. Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanmasıyla Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 81, Kasım 2011, s. 545-576. Bombardımanlarla ilgili arşiv belgeleri için ise bkz. Ahmet Köksal - Veysel Usta, *Yüzyılın Ardındaki Karadeniz Rus Bombardımanları I*, Akçaabat 2018.

⁷ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara 2005, s. 127.

⁸ Karadeniz sahil kesiminde Artvin, Rize, Trabzon yörelerindeki Türk savunma cephelerinin sonucusu Giresun Harşit vadisinde gerçekleşmiştir. Ruslar buradan daha batıya geçmemiştir. Harşit vadisi savunmasının detaylarına yönelik bkz. *Harşit Vadisi Sempozyumu Bildirileri (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, (Editörler: Mehmet Fatsa - Mehmet Özmenli), Giresun 2017.

ki askeri hareketlilik incelendiğinde, 18 ay boyunca sahil kesimine yerleşme amaçlı gelip bu doğrultuda ilerleyen kalabalık ve donanımlı Rus ordusunun hızını kesmeyi, onları huzursuz etmeyi, ümitsiz bırakmayı ve bölgede rahat hareket ettirmemeyi amaçlayan bir Türk savunma stratejisi izlendiği görülür. Zorluklarla ve acılarla dolu muhacirliğe çıkararak bölgeyi büyük oranda boşaltan ve Doğu Karadeniz'in batı kesimleri başta olmak üzere Türkiye'nin çeşitli yerlerine göç eden İslam ahalinin Rus işgaline ve otoritesine boyun eğmeyen bu tavrı yanında, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından teşkilatlandırılan İslam çetelerinin ve diğer nizami kuvvetlerin ortaklaşa sergiledikleri anlamlı direniş⁹ ise Ruslara bu bölgede asla kalıcı olamayacaklarının mesajını vermiş, 1918 Şubat'ında Trabzon ve civarının Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılmasına hem pratik hem de psikolojik açıdan ciddi bir alt yapı oluşturmuştur.

Tüm insanlığı derinden etkileyen Birinci Dünya Savaşı, sosyal ve yerel tarihçilik açısından da tarihçiliğimizde artık daha fazla yer bulmaktadır. Çünkü, Birinci Dünya Savaşı gibi büyük olayların yerel ve bölgesel etkilerinin ortaya konulması, tarihçiliğe olduğu gibi toplumsal hafızaya da olumlu tesirler yapmaktadır. Savaşların sadece askeri ve siyasi mücadeleler olmadığı aksine toplumlara büyük etkiler yaptığının ortaya konulması, bir diğer ifadeyle tarihin toplumsallaşmasını olumlu yönde etkilemektedir. Bu yaklaşımla Kafkas Cephesi'ndeki çarpışmaların Trabzon boyutuyla da ortaya konulması; hem Trabzon civarındaki mücadeleye hem cepheye etkilerinin anlaşılmasına ve daha önemlisi harbin anlaşılmasına detaylar noktasında ciddi katkı sağlayacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda etkili olan ancak az bilinen Türk milis mücadelesinin Trabzon ölçeğinde derli toplu şekilde ortaya konulması, bir taraftan da emsal olma anlamında önem taşıyabilecektir.

Çalışmamızın kaynaklarını devlet arşivlerinden elde ettiğimiz Osmanlı dönemi belgelerine, Milli Savunma Bakanlığı envanter çalışmalarına, Genelkurmay Başkanlığı'nın asker biyografileri, dönemin tanıklığını yapanların yazdığı hatıralara, harplere katılan ve gözlemci olarak harpleri izleyen Rusların yazdıkları ve daha sonra Türkçeye çevrilmiş çalışmalara, harbe katılan Türk subaylarının eserlerine, yakın zamanlarda yapılmış akademik çalışmalara, yerel araştırmacıların çalışmalarına dikkat ederek meydana getirdik. Dönemi açıklayan Osmanlı arşiv belgeleri makalenin konusu olan sivil direniş yapılanmasının organizasyon temellerini ortaya koydu. Rusçadan Türkçeye çevrilmiş çalışmalar, bölgedeki harplerin Rus tarihçiler ve subaylar gözüyle ortaya konulmasına fırsat verdi. Milli Savunma Bakanlığı'nın şehid künyelerinden oluşan beş ciltlik *Şehitlerimiz* çalışması ile Ruslara karşı verilen mücadeleyi yöneten üst düzey Türk subaylarının biyografilerini ve dolayısıyla bölgedeki faaliyetlerini ortaya koyan biyografi çalışmaları, Fevzi Çakmak'ın Harp Akademileri'nde ders olarak verdiği ve daha sonra kitaplaştırılan hatıra notları ile Fevzi Çakmak'ın Nilüfer Hatemi tarafından yayına hazırlanan gün-

⁹ Tüm Doğu Karadeniz'deki Teşkilat-ı Mahsusa yapılanmasına yönelik ciddi çalışmalardan bahseden Dr. Mehmet Bilgin'in *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları* (İstanbul, 2017) başlıklı çalışmasıdır. Çalışmada bölgedeki Teşkilat-ı Mahsusa operasyonları ve sivillerin bu yapı içerisinde savunmaya yönelik yer almasıyla ilgili nüfuz edici bilgiler yer almaktadır.

lükleri, dönemin tanıklığını yapan hatta bizzat olayların içerisinde yer alan Hasan Umur, Muzaffer Lermioğlu, Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Altay Yiğit ve milis mücadelelerinin içinde yer alıp daha sonra emniyet mensupluğu yapmış Neşet Çimen'in el yazısı hatıraları, Sadi Selçuk'un hatıraları, günümüzdeki akademik çalışmalar ile çeşitli akademik tezler ve özellikle yerel araştırmacılarının eserleri konumuzun içeriğinin ciddi şekilde doldurulmasına katkı verdiler. Milis müdafaasının öncülerinden Yüzbaşı Kahraman Bey'in Zümrüt Rize Gazetesi'nde yayınlanan tefrikaları ise, konunun daha da derinleştirilmesine ciddi zemin hazırladı.

1. Trabzon'daki Askeri Durumun Milis Teşkilatlanmasına Tesiri

Trabzon ve civarı, harp boyunca Osmanlı III. Ordusu'nun yetki alanında olmuş ve Kafkas Cephesi'nin parçası olarak kabul edilmişti. III. Ordu, Muzur Dağları'nın kuzey eteklerinden Karadeniz'e kadar yaklaşık 190 kilometre genişliğindeki cephenin askeri sorumluluğunu, 3.000'i subay olmak üzere 30 bin kadar muharip piyade, 125 top ve 155 makinalı tüfekte sağlamaya çalışmıştı.¹⁰ Rize'nin 8 Mart 1915 tarihinde Rusların eline düşmesinden sonra Of kazasında savunma cephesi kurulmaya başlanırken, Rize tarafından Of'a yorğun vaziyette gelmiş 2.000-2.500 civarında bir asker mevcudu bulunmaktaydı. Mart 1916'da Of Baltacı Deresi'nde müdâfaaya geçildiği zaman sahildeki tüm Türk kuvvetlerinin bağlı olduğu 37. Tümen kuvvetleri şu şekilde tasnif edilmişti: Nizamiye askeri 5.000, Çanakkale'den gelen 28. Piyade Alayı 3.000, mahalli milis kuvvetleri 3.000 olmak üzere toplam 11.000. İşgalci Rus kuvvetleri ise V. Rus Kolordusu'na bağlı 37.000 kişiden oluşmakta idi.¹¹ III. Ordu'ya bağlı III. Mıntika (V. Kolordu) Komutanlığı'na bağlı olan Trabzon bölgesindeki kuvvetlerin Mıntika Komutanı ise Tuğgeneral Fevzi (Çakmak) Paşa idi.¹² Araklı Karadere'den başlamak üzere, Karadere'nin batısı Lazistan Cephesi olarak geçmişti.¹³ Bu cephenin komutanlığına 27 Mart 1915 tarihinde Ahmed Avni Paşa tayin edilmiş ve 5 Nisan'da cepheye gelerek görevine başlamıştı.¹⁴ Avni Paşa'nın yöredeki askeri teşkilatlanma adına attığı en önemli adımlardan biri de Trabzonlu sivillerin müdafaaya katılmalarını sağlamaya yönelik olacaktır.

2. Trabzon Bölgesinde Sivil Müdâfaa Geleneği

Trabzon ve civarı, işgalci kuvvetlere karşı sivil müdâfaanın gerçekleştirilmesi açısından tarihi tecrübeye sahip bir yöredir. Bu açıdan 1810 yılında Akçaabat Sargana'da yönelik gerçekleşen bir Rus deniz çıkarmasına karşı gerçekleşen Sargana Müdâfaası çok önemlidir. Kafkasların büyük bir bölümünü ellerine geçirerek sınırlarını Doğu Anadolu'ya vardır ve bu doğrultuda

¹⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C. II, Ankara 1993, s. 393.

¹¹ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 191.

¹² İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara 1993, s. 116.

¹³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, s. 257.

¹⁴ İsmail Hacifettahoğlu, "Lazistan ve Havalisi Komutanı Ahmet Avni Paşa", (Çevrimiçi) <http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/karadeniz-tarihi/648-lazistan-ve-havalisi-komutani-ahmed-avni-pasa.html>, 24 Şubat 2019.

Akçaabat ilçesinin Sargana Burnu'na çıkarma yapan Ruslara; Trabzon Valisi Çarhacı Ali Paşa ve kuvvetleri ile Akçaabat ayanı Sakaoğlu Mahmud Ağa,¹⁵ eşi Uluve Hatun, Kanberoğlu Memiş Ağa'nın etrafındaki Akçaabatlılar savunma yapmışlardır. Bir süre sonra Rus donanması kıyıda ayrılmaya başlamış, 27 Ekim 1810 tarihinde biten çatışmalar sonucunda, Trabzonlu sivillerden 921'i erkek, 49'u kadın olmak üzere bine yakın şehit verilmiştir.¹⁶ Rusların yöreyi etkileyen ikinci işgal adımı ise, 1828-1829 yılında gerçekleşmiştir. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin Yunan bağımsızlık hareketine müdahalesi üzerine başlamış, 1828 yılı Temmuz ayında Erzurum üzerinden gelen Rusların Bayburt Aydıntepe (Hart)'ye girmesi üzerine; Sürmene, Araklı ve Of köylerinden 20 bin kadar silahlı köylü, Aydıntepe'ye giderek mevzilenmişti. Trabzonlu milislerle Ruslar arasındaki çatışmada Rus ordusu çözülmüş,¹⁷ Rus birlikleri Trabzonlu milisler karşısında 300'ü asker, 18 subay olmak üzere ciddi bir kayıp vererek geri çekilmiştir.¹⁸ 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gösterdiği gayretlerden dolayı üst rütbelere ile taltif edilenler olmuştur. Of Müftülerinden Hacı Mehmed Efendi, bu savaş sırasındaki gayretlerinden dolayı sivil paşalıkla ödüllendirilmiştir.¹⁹

3. Teşkilât-ı Mahsusa ve Trabzon'da Sivil Müdafaa

Osmanlı Devleti'ni 1913-1918 yılları arasında fiilen yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, özellikle I. Dünya Savaşı başlarından itibaren Teşkilât-ı Mahsusa adı altında ve milis²⁰ yapılanması şeklinde yöresel güçleri harekete geçirdiği bilinmektedir. Teşkilât-ı Mahsusa'nın resmi dayanağı "Umûr-ı Şarkiyeye Dairesi"dir. "Umûr-ı Şarkiyeye Dairesi", 1913 Kasım'ında Enver Paşa tarafından resmen kurulmuş ve başına Süleyman Askerî Bey getirilmişti. Teşkilât-ı Mahsusa üzerine ilk doktora tezini 1963 yılında hazırlayan Dr. Philip H. Stoddard'a göre:

*"Teşkilât-ı Mahsusa, iç güvenliği sağlamak, devletin varlığı için hayati önemi olduğu düşünülen Türkçe konuşan topluluğun süregelen hakimiyetini korumak ve Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesini engellemek amacıyla kurulmuştu. Teşkilât-ı Mahsusa, Osmanlı Devleti'ni savunmak için kullanılacak her türlü aracı kullandı: Müslüman dayanışması için İslam birliği propagandası, Osmanlı sistemini tehdit edenleri açığa çıkarmak için casusluk, düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak veya onların yerini almak için çete savaşı."*²¹

Trabzon ve civarı da, savaş başlarında düzenli birliklerin daha çok Kafkas Cephesi'nde mücadele etmesi ve bölgede çok fazla nizami kuvvet bulunma-

¹⁵ Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Sımlar ve Aileler*, İstanbul 2009, s. 1079-1081.

¹⁶ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s. 128-129; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi/Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2000, s. 99.

¹⁷ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, Trabzon 1990, s. 297.

¹⁸ W.E.D. Allen - Paul Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, s. 41.

¹⁹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Of ve Çaykara Müftüleri: Bilimsel ve Kültürel Aktiviteleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2002, s. 453.

²⁰ Fransızca "Milice". TDK'ya göre milis, "Savaş sırasında orduya yardımcı olarak toplanan silahlı halk gücü" demektir.

²¹ Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa*, (Çeviren: Tansel Demirel), İstanbul 1993, s. 9.

masından kaynaklı olarak, içinde bulunduğu özel askeri durum nedeniyle bu yapılanmadan ileri derece etkilenmiştir. Savaşın başlarında Doğu Anadolu ve civarında Teşkilât-ı Mahsusa yapılanmasının kurulmasına karar verilince Kafkasya teşkilatı içinde yer alan Dr. Bahaeddin Şakir ve heyeti Erzincan yoluyla Erzurum'a giderek burada Kafkas İhtilal Cemiyeti Genel Merkezi'ni kurdular.²² Erzurum'daki teşkilatlanma sonrasında Trabzon ve Van'da birer bölge idare heyeti oluşturulmuştur. Trabzon Bölge Heyeti'nde Rıza Bey, Nail Bey ve bir kişi daha bulunacaktı. Trabzon Bölge İdare Heyeti'nin görevi; Batum, Kutayis, Tiflis, Viladikafkas, Mengrilistan, Sohum ve kuzeyiyle Lezgi Eyaleti'nde ihtilal teşkilatı ve düzenini kurup uygulamaya geçirmek olacaktı.²³ Bu amaçla, Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulması için İttihatçı Rıza Bey ve İttihat ve Terakki Partisi Genel Sekreteri Nail Bey Trabzon'a gelmiş, Trabzon Mıntika Heyet-i İdaresi yine Rıza Bey, Nail Bey ve Tahsinpaşazade Ramiz Bey tarafından oluşturulmuştur. Kafkas Cephesi'ne yakınlığı ve sahil bölgesinin daha çok yerel kuvvetlerce savunulacağına ortaya çıkması yanında bir lojistik üs olması gibi sebeplerle Teşkilat-ı Mahsusacılar Trabzon'da özel bir çalışma yapmaya başlamıştır.

3.1. Trabzon'daki Milis Yapılanmasının Kaynakları

Teşkilat-ı Mahsusa yöntemleriyle Trabzon'da teşkilat kurmaya memur edilen Yusuf Rıza Bey, Teşkilât-ı Mahsusa yapılanmasına yönelik olarak doğrudan Enver Paşa ile irtibat halinde olmuş, Enver Paşa'ya yazdığı yazıda Trabzon'daki Teşkilât-ı Mahsusa için şu isteklerde bulunmuştu:

“1- Kısmen Trabzon ile Sürmene ve Rize’de, doğduğu günden beri kayıklar la Rusya sevahiline giderek, denizin ve o havalinin kurdu bulunan ve kayık, silah sahibi olan birtakım reis ve avanelerinin Bayburt ve Erzurum’a sevkleri ordu için bir ifadeyi mucip olamayacağı (yarar sağlayamayacağı) şüphesiz bulunmakla, sahil muhafızı namıyla veyahut bu havali ahz-ı asker şubelerine vereceğim defter mucebince akıncı olarak askerliklerini bu surette ifa etmelerine müsaade olunması.

2- Çeteciliğe elverişli olan eşhasın ahiren teşekkül eden seyyar jandarma taburlarına nakli icabında bunların çete ile sevkine müsaade buyurulması.

3- Çeteciliğe vakıf ve fedakarlığına itimad ettiğim birkaç zabitan istediğim yani lüzumu zamanında benim emrime tabi olunmasına müsaade buyurulması.”²⁴

Trabzon'daki teşkilatlanma için öncelikle İstanbul'dan tahsisat-ı mesture adı altında 500 lira gönderilmiştir.²⁵ Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin ihtiyacı olan malzemenin sağlanmasında bir taraftan da yerel imkanlar kullanılmıştır. Bu amaçla, bölgedeki Ermenilerden ve asker kaçaklarından elde edilen 171

²² Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkas Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul 2017, s. 145.

²³ Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C. 1, 2. Basım, İstanbul 2014, s. 295.

²⁴ Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkas Misyonu ve Operasyonları*, s. 149.

²⁵ “Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube'den Trabzon Vilayeti'ne şifre olarak gönderilen 26 Teşrinisani 1330 (9 Aralık 1914) tarihli ve tezkere zeyli”, *BOA, DH.EUM*, 2. Şube, nr. 2/64.

tüfek ve 1469 fişek yanında kasaturalar ve yine aynı kaynaklardan elde edilen 78 tüfek ile 4199 fişek Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine ve Lazistan Havalisi Kumandanlığı'na teslim edilmiştir.²⁶ Bölgeden sağlanan silah ve cephane desteklerine rağmen esas malzeme İstanbul'dan sevk edilmiştir. Hem İstanbul'dan bölgeye malzeme taşınması ve hem de getirilen malzemenin ve milislerin Batum Cephesi'ne gönderilmesi için lojistik araçlara duyulan ihtiyaç ise, yöredeki Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlanan Akçaabat ve Rize motorlarının çalışmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Hatta bu konuda yerel idarelere emirler verilmiş ve İstanbul ile bölge arasında yapılacak nakliye çalışmalarında Bahriye Zabiti Cemal Bey komutasındaki motorlar için gerekli gazın sağlanması ve kontrolü emredilmiştir.²⁷ İttihatçılardan Yusuf Rıza Bey; Trabzon ve Rizeli denizcilerin Kafkas Cephesi'ne sevk edilmeleri yerine, Kafkas Cephesi'nin sahil kesimindeki lojistiği sağlamakla vazifelendirilmelerini daha faydalı görmüş, İstanbul'a yazdığı yazılarla bunların "Sahil Muhafızı" yahut "Akıncı" adlarıyla askerliklerini yapmalarını sağlamıştır. Bunun yanında, çetecilikle uğraşan kişilerin Seyyar Jandarma Taburları'nda görevlendirilmeleri ile çeteci subayların emrine verilmeleri kararlaştırılmış bu doğrultuda kumandanlar ve askerlik şube başkanlarının bilgilendirilmeleri istenmiştir.²⁸ Trabzon'daki Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine sağlanacak eleman ihtiyacı da yerel kaynaklardan giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle Trabzon vilayetindeki aff-ı aliye mazhar olacak şakilerden faydalanılmış hatta katılımın artması için Trabzon Valiliği'nce yapılacak çalışmaların daha da yoğunlaştırılacağı Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiş, bu doğrultuda Akçaabat, Görele, Vakfikebir civarlarından 30 kadar eşkiya ile avanesinin Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldığı ve daha fazlasının katılacağı bir örnek adım olarak ifade edilmiştir.²⁹ Hatta bu konuda Kundak Kariyeli Mustafaoğulları ve arkadaşlarının Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılımı önemli görülmüş ve Mustafaoğulları ile rüfekasının Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde harbe sevkleri uygun görüldüğünden takiplerinin ertelenmesine yönelik olarak bizzat Nazır Talat Paşa imzasıyla Emniyet-i Umumiye tarafından Adliye Nezareti'ne yazılar yazılmıştır.³⁰ Trabzon ve civarında faaliyetlerini sürdüren Trabzon Teşkilat-ı Mahsusa Alayı'nın savaşın sonuna kadar vazifede tutulması da önemli görülmüş ve bu konuda Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey³¹ ve Mürettep Alay Komutanı Binbaşı Yakup Cemil Bey uyarılmıştır. Bu doğrultuda Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarının III. Ordu bünyesinde muhafazası istenmiştir.³²

²⁶ "Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube'den Harbiye Nezareti Celilesine mahrem olarak gönderilen 20 Kanunısani 1331 (2 Şubat 1916) tarihli ve tezkere zeyli", BOA, DH.EUM, 2. Şube, nr. 12/16.

²⁷ "Dahiliye Nezareti Şifre Kaleminden Merkez Kumandanı imzasıyla Giresun Kaymakamlığına gönderilen 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihli şifre", BOA, DH.ŞFR, nr. 54/222.

²⁸ Uğur Üçüncü, *Trabzon'da İttihatçı Bir Sıma: Kâhya Yahya*, Trabzon 2015, s. 72-73.

²⁹ "Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Kanunısani 1331 (2 Şubat 1916) tarihli şifre telgraf", BOA, DH.ŞFR, nr. 444/27.

³⁰ "Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdiriyeti'nden Trabzon Valiliği'ne yazılan 9 Kanunısani 1331 (22 Ocak 1916) tarihli şifre", DH.ŞFR, nr. 60-88.

³¹ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. III, Ankara 1968-1969, s. 636.

³² "Dahiliye Nezareti Şifre Kaleminden Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vasıtasıyla Binbaşı Yakup Cemil Bey'e gönderilen 29 Kanunısani 1331 (11 Şubat 1916) tarihli telgraf", BOA, DH.ŞFR, nr. 55A/95.

Yapılan çalışmalarla ve İttihatçılardan Nail Bey'in Harbiye ve Dahiliye nezaretlerinden aldığı izinle Trabzon Hapishanesi'ndeki bu mahkumları tahliye ederek çeteler oluşturmuştur. Mahkumlara; kaçmayacaklarına, son nefeslerine kadar vatana hizmet edeceklerine ve Teşkilât-ı Mahsusa uğruna her türlü fedakarlığı yapacaklarına dair yemin ettirilmiştir. Yemin ettirilen her mahkum, milis teşkilatına dahil edilmiş hatta 600 kişilik bir milis müfrezesi deniz yoluyla ve kayıklarla Artvin civarına sevk edilmiştir. Gönderilen mahkumlar arasında silahşörlükleriyle tanınmış mahkumlar vardı.³³ Şakiler yanında affedilen mahkumlar da, seyyar jandarma taburuna alınmıştır.³⁴ Çetelerin cepheye sürülmek üzere derlenmesi sadece ihtiyaç duyulan yerlerde çete teşkilatı kurmakla kalmayacak, bölgedeki eşkıyalık da bu şekilde önlenmiş olacaktır. Nitekim herhangi bir jandarma operasyonu yapmadan bölgedeki şakilere yönelik çalışmalarını yoğunlaştıran Rıza Bey, "*Vilayet, şaki ve şekavetten kurtulacaktır*"³⁵ demiştir. Teşkilât-ı Mahsusa'nın bölgedeki çalışmalarına dair detaylara hakim olan ve Talat Paşa'nın Yaveri Arif Cemil (Denker) de bu yapılanmayla ilgili olarak hatıralarında: "*Efradın teçhizatı, muvazzaf denilen askerimizde görülemeyecek kadar mükemmeldi. Tepeden tırnağa kadar cephaneye ve silahtan başka, dağarcıklara ve meşin pelerinlere varıncaya kadar her şey tamamı. Yalnız, müfrezenin ne bir defteri vardı ne hakiki vücudu malumdu, ne de iâşe teşkilatı vardı. Nail Bey alayı, Trabzon'daki kayıklarla Artvin tarafına sevk edildi*"³⁶ bilgisini aktarmaktadır.

Trabzon'daki milis yapılanmasında sivil yöneticilerin ve sivil eşrafın da ciddi katkısı söz konusudur. Bu açıdan, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in çalışmaları çok önemlidir. Milis yapılanması için büyük gayret sarf eden Cemal Azmi Bey, Ruslara karşı savunma içerisinde yer alabilecek olduğu halde muhacirlik kabileleriyle Trabzon'dan ayrılanların dahi geri çağırılması emrini vermiştir.³⁷ Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in ve Trabzon eşrafının yoğun katkıları sonucunda 1465 Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsü, 3 tabur halinde cepheye gönderilmiştir.³⁸ Cemal Azmi Bey'in çabaları sadece bununla sınırlı kalmamış, sivillerden oluşturduğu nakliye gücü ile, III. Ordu'nun lojistiğine de ciddi katkı vermiştir. Trabzon halkı, Cemal Azmi Bey'in öncülüğünde denizden kayıklarla, karadan Erzurum istikametine doğru 35 saatlik yolda yaya olarak sırtlarında erzak taşımıştır.³⁹ Milis yapılanmasında Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın çalışmaları da kayda değerdir. Devletin imkanlarının kıt

³³ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, s. 187.

³⁴ Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkas Misyonu ve Operasyonları*, s. 158-159.

³⁵ Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C. 1, s. 296.

³⁶ Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul 1997, s. 101-102. Trabzon'daki çete teşkilatına dair Binbaşı Süleyman (Gürcan) Bey, manzum şekilde yazdığı hatıralarında Trabzon'da çete teşkili ve dönemin şartlarına dair kıymetli bilgilere yer vermiştir. *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları, Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır*, (Haz. Ömer Türkoğlu), Ankara 1997.

³⁷ Hikmet Öksüz, "Birinci Dünya Savaşında Of Direnişi ve Oflu Kadınlar", s. 133.

³⁸ Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkas Misyonu ve Operasyonları*, s. 165.

³⁹ Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 484.

olduğu bu dönemde Teşkilat-ı Mahsusa'ya hem fiilen katılarak Borçka Kora mıntıkasında Ruslara karşı geri adım atmadan mücadele eden hem de cephe- nin bozulmaması için gayret sarf eden Kâhya Yahya, kendi silahlı güçlerinin tüm masraflarını da karşılamıştır.⁴⁰

3.2. Trabzonlu Milislerin Batum Cephesi'ndeki Faaliyetleri

Trabzon başta olmak üzere, Doğu Karadeniz insanı arasından derlenen sahil çeteleri, Kamil ve Ziya beyler adlarında iki yüzbaşı ile İhsan Bey adın- da genç bir subayın sevk ve idaresinde bulunmaktaydı. Trabzonlu milisler, önce Artvin yöresindeki Çiftköprü, Arhave (Gümüski), Abu Deresi ve Eski Trabzon (Fırtına Deresi) muharebelerinde yer aldılar. Bu çetelerin başkanları ise; Trabzon Kisarna Köyü'nden (Bengisu) ve Akçaabat'ın eski ailelerinden Abanozolu Hakkı Ağa, Vakfıkebir'in Düzlük Köyü'nden Hacifettahoğlu Ha- lim Ağa'nın oğlu Kadem Ağa, aynı ilçeden Çubukçu'nun Reşit Ağa, Sürmene ilçesinden Küçükaliolu Ali Ağa, Ömer Çavuş, Sarıaliolu Osman Bey, Of il- çesinden Hacifazlıolu Alay ve Behram beyler, Rize'den Ekşioğlu Yakup Ağa, Ordu kasabasından İncekara adlı bir zat ile, Giresun'dan Firidunoğlu Osman Ağa (Topal Osman), Görele'den Odabaşolu Ali Ağa, Akçaabat'tan Mollaos- manolu Ali Ağa idi. Her çetenin mevcudu, 100 ile 300 arasında olmak üzere mevcutlarının toplamı 1300 silahşördü. Akçaabat gençlerinden olup bu çete- de fevkalade yararlılıkları görülenler şunlardı: Muzura (Akçaabat Doğan köy) köylü Mollaosmanoğlu Ali Ağa, Hotalita (Karacakaya) Köyü'nden Halitoğlu Keleş Çavuş, Horovi (Aykut) Köyü'nden Topuzolu Rasim, Yunusoğlu Meh- met, Abdurrahmanoğlu Hasan, Haçka (Düzköy) Köyü'nden Kalkuzolu Musa, Hacısaliolu Mehmet, Şinik Köyü'nden Hacipehlivanoğlu Hasan, Köleoğlu Hüseyin, Mula (Alazlı) Köyü'nden Osmanolu Ahmet ağalardı. Çete reislerin- den Abanozolu Hakkı Ağa, yalnız Günye mevkiindeki bir çarpışmada 17 Rus neferiyle bir subayını kendi eliyle ve silahıyla yere sermişti. Çete efradından en fazla ün salanlardan diğerleri ise, Akçaabat Mucura Köyü'nden Osman Ağa ile Maçka'nın Mulaka Köyü'nden Hafız ve Tonya'dan Hekimoğlu Mustafa Ağa idi. Bunlardan başka Sürmeneli Sarıaliolu Osman Bey ise ricat sıralarında Of'un Kalapotamoz Deresi'ndeki (İyidere) sivil müdâfaada gösterdiği yararlılık ve cesaretle temayüz etmişti.⁴¹ Sahil gençlerinden ve bir kısmı da hapishane- den tahliye edilen mahkumlardan oluşan sahil çeteleri, Rus kuvvetlerine şa- şırtıcı baskınlar yapmaya, düşmanı devamlı tedirgin etmeye ve her baskında bölgesel fakat parlak zaferler kazanmaya başlamışlardı.⁴²

Artvin civarındaki savunmaya Of ve civarından da önemli çeteciler katıl- mıştı. Bunlar: Of'tan Hacifazlıolu Alay Bey, Hacifazlıolu Topal Behram, Ça- kiroğlu İsmail Ağa,⁴³ Sürmene'den Rokopoğlu Ömer Çavuş, kardeşi Ferhat

⁴⁰ Sadık Sarısaman, "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gür- cü Lejyonu", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002, s. 515; Uğur Üçüncü, *Trab- zon'da İttihatçı Bir Sıma: Kâhya Yahya*, s. 73-74.

⁴¹ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 199-200.

⁴² Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat...*, s. 198.

⁴³ Haşim Albayrak, *Of Direnişi*, İstanbul 2004, s. 83-84.

ve amcazadesi Karabey, Hacıyakuboğlu Yakup, Seymenoğlu Ahmed Ağa, Me-soraş'tan (Hayrat Göksel) Sakaoglu Ramiz, Kapıcıoğlu Hüseyin, Fotinos'tan (Çaykara Kabataş) Ahmet, Alono'dan (Hayrat Pazarönü) Kurşunoğlu Hasan, Nuhoğlu Ahmed ve Halim Ağa, Nuhoğlu Behram, Çalek'ten (Of Sıraağaç) İbra-himağaoğlu Vahit, Hamit Ağa, Balek'ten (Of Kıyıcık) Çakıroğlu Halim Efendi, Kadir Yakup ağalar, Çamuralioğlu Kamil idi. Bu milislerden oluşan müfre-zeler, Hopalı Mamolizade Yüzbaşı Rauf Bey komutasında 15 Eylül 1331'de (28 Eylül 1915'te) Hopa'ya varmıştır.⁴⁴ Yine Sürmene'den Hacı İsmailçebioğlu Mehmet Ağa'nın oğlu Yusuf Ağa ile Petekli Köyü'nden Çolak İsmail Ağa, silah-ları kendinden 100'er kişilik gönüllü müfrezeleri oluşturarak cepheye gönde-rilmiştir.⁴⁵ Giden milisler arasında Trabzon Kayıkçılar Kahyası Kahya Yahya⁴⁶ da yer almıştır. Bu çeteler, Sarıkamış Harekâtı süresince Rusların Kafkaslar-dan ilerleyişinin önünde set olmaya çalışmışlardır. Bunda kısmi başarılar da elde etmişlerdir.⁴⁷ Trabzon silahşörleri ile bölgenin başka taraflarından seçil-miş isimlerden meydana getirilmiş taburla Batum istikametine kadar sokula-bilmiştir. Kumandanları kendilerinden olan sivil gönüllü silahşörler, Batum istihkamlarına yakın sırt ve tepelerle yol kavşaklarını tutmuş; hatta düşman için pusu kurmuş oldukları sırada kurmaylarıyla dolaşmakta olan bir Rus generalini yakalayıp Trabzon'a göndermişlerdir.⁴⁸

Bir yıl süren Arhavi Deresi savunması, özellikle Rus donanmasının deniz-den yaptığı bombardımanla zayıflamış, Türk kuvvetleri bu defa Fındıklı Deresi ve Fırtına Deresi vadilerinde savunma tertibatı almıştır. 16 Şubat 1916'da Ruslar Erzurum'u işgal edip, 6 Mart'ta Pazar ve Çayeli, 8 Mart 1916'da Rize Rus işgaline düşünce, Ruslar Karadeniz bölgesinde daha hızlı ilerlemeye baş-lamışlardır. Rusların hızlı ilerlemelerinde Rus donanmasının denizden yaptığı bombardıman yanında, Avrupa'dan getirilenlerle birlikte 7 Nisan'da Rize'de 35.000 kişiye ulaşan Rus kuvvetinin etkisi büyük olmuştur. Rize'nin düşme-si, Ruslar için büyük kazanç olmuş, Rus gemilerine rahat ikmal yapma im-kanı sağlamıştır.⁴⁹ Rize topraklarından geri çekilen Türk birlikleriyle, Rus do-nanmasının bombardımanının sağladığı kolaylık altında sahilden Trabzon'a doğru hızla ilerleyen Ruslar arasındaki mücadelede, özellikle İyidere savunma hattının Rus baskısı nedeniyle dağılması üzerine kısmen ricat halindeki Türk birlikleri kendilerini Of Baltacı Deresi'nin batısına atabildiler.⁵⁰ Vaziyet üzeri-ne Lazistan Havalisi Kumandanı Avni Paşa, 10 Mart itibarıyla asker mevcudu 4.000'den 700'e düşen Lazistan Müfrezesi'nden artık yararlanılamayacağını

⁴⁴ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, Trabzon 1950, s. 71-73.

⁴⁵ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, Trabzon 1996, s. 360.

⁴⁶ Trabzon'un Kayıkçılar Kahyası Yahya Kahya. Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trab-zonlu Simalar ve Aileler*, İstanbul 2009, s. 1079-1081.

⁴⁷ Uğur Üçüncü, *Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kahya Yahya*, s. 72-73.

⁴⁸ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986, s. 7.

⁴⁹ Sebahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Ankara 1991, s. 4-5.

⁵⁰ Rus donanmasının bombardımanları ve bölgeye tesiri için bkz. Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanmasının Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 81, Kasım 2011, s. 545-576.

düşünmüştür. Bu vahim durumu telafi etmek üzere Of kıyısında toplanan gönüllüler, İyidere'nin batısında yükselen Kelali Tepeleri'nde mevziler hazırlayarak düşmanı burada beklemeye başlamıştır.⁵¹ Fakat her halükarda meydana gelen ve gelmesi muhtemel olan olumsuz gelişmeler üzerine, ilerleyen süreçte Karadeniz sahil cephesindeki Türk nizami kuvvetleri ile milis kuvvetlerine, düşman tarafından sarılmasını engellemek için Tirebolu'ya kadar kademeli olarak çekilip, Harşit vadisinin batı yamaçlarını tutmaları emri verilecektir.

3.3. Of-Çaykara Cephesi'ndeki Milis Müdafaası

Bu mıntıkadaki müfreze kumandanlığı karargâhı Of merkezinde, Lazistan Havalisi Kumandanlığı ise Yavan (Of Sugeldi) Köyü'ndeydi. Müfreze Kumandanı Ethem Necdet Efendi'ydi.⁵² Of Baltacı Deresi muharebelerinde Eskipazar'dan Kuriç Köyü'ne (Sivrice Köyü) kadar olan cephede; 8. Piyade Alayı Müstakil Ziya Bey Taburu,⁵³ muharebenin 10. gününde Çanakkale'den gelen 28. Piyade Alayı, milis kuvveti olarak ise Sürmene'den Seymenoğulları ve Küçükaliogulları ile Araklı'dan gelen İsmailçebiogulları, Bazıogulları, Hasançebiogulları muharebe etmişlerdir. İkinci cephe yani cenup (güney) cephesi ise, Kuriç'ten Keler Köyü'ne kadar idi ki, burasını Teşkilât-ı Mahsusa Alayı tutmuştur. Ali Rıza Bey'in kumanda ettiği bu alayın karargâhı, Alonasahot Köyü'nden (Hayrat Pazarönü) Velioglu Dursun'un evinde idi. Bu cephenin milis kuvvetlerini Solaklı Deresi köylüleri teşkil etmiştir. Bunlardan; Cansızoglu İzzet Ağa, Hacı Haşim Ağa, Osmançelebioğlu İbrahim Ağa, Saraloğlu Tufan Ağa ve Ahmed Ağa kuvvetleri büyük yekün tutmuştur.⁵⁴

III. Ordu Komutanı Vehip (Kaçı) Paşa, Lazistan ve Havalisi Komutanı Tümgeneral Avni Paşa'ya, Lazistan Müfrezesi'ne bizzat komuta ederek Trabzon'u mümkün olduğu kadar uzaktan savunmasını ve Rus kuvvetlerini Of doğusunda, Kalopotamos (İyidere) deresinden batıya geçirmemesini, bunun için milis ve gönüllülerden de faydalanılmasını, müfrezede tek er kalsa dahi müfrezenin başında bulunmasını emretmiştir.⁵⁵ Lazistan Havalisi Komutanı olan Avni Paşa da, Baltacı Deresi'ni harp hattı olarak kabul etmiş ve müdâfaa tertibatı almaya başlamıştı. İlk başlarda savunma tertibatını Kalopotamos'da kurma kararı almasına rağmen, savunma hattını Baltacı Deresi Vadisi'ne kaydıran Avni Paşa'nın Baltacı vadisindeki sivillerin yoğun şekilde yer alacağı müdâfaa tertibatı hakkında Hasan Umur şu açıklamayı yapmıştır:

“Sağ kol Maki Boğazı zayıf bir kuvvetle müdâfaa edilecek, sol kol deniz kenarında Baltacı Deresi'nin sol kıyısında mevzi alacak ve bu kol, harbin mukadderatı üzerine müessir olabilecek ehemmiyette olduğundan

⁵¹ Hikmet Öksüz, “Birinci Dünya Savaşında Of Direnişi ve Oflu Kadınlar”, s. 132; Songül Alşan, *Türk Kayıtlarında Doğu Karadeniz'de Rus İşgali 1916-1918*, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmış Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 61; Mehmet Bilgin, *Saralızadeler*, Trabzon 2006, s. 149.

⁵² Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 96-97.

⁵³ Rahmi Çiçek, “Birinci Dünya Savaşı'nda Ordu Kazası”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 7, Güz 2014, s. 37.

⁵⁴ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 111-112.

⁵⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, s. 192.

fazla kuvvet buraya tahsis edilecektir. Hattın merkezini Korkot (Yırca), Yığa (Yarlı), Alanosahot köyleri teşkil edecek ve bu merkezde harp durumu icabı pek tehlikeli sayılmayacağından hafif kuvvetlerle korunacaktır. 25 kilometre kadar tutan umumi cephe böyle kurulacağına göre, Baltacı Deresi'nin mühim bir kısmını ihtiva eden; Hundez (Hayrat Hürriyet Mahallesi), Haksa (Ovacık), Keler, Kono (Gülderen), Çalılık (Sıraağaç), Kalant (Hayrat Köyceğiz), 250 rakımlı Kelali gibi köyler harp etmeden düşmana terk edilecektir. Bilahare anlaşıldığına göre harp planı şu şekilde icra edilecekti: Harp hattının sol kanadı tespit edildiği gibi kalacak, merkez ve sağ kanat hakkındaki karar muvakkat olup, yavaş yavaş düşmanı oyaltarak Baltacı Deresi'nin sol koluna meyledilerek harp hattındaki Kırında (Çatalsöğüt), Makidanos (Dağalan), Korkot, Yığa, Alonalar, Ukşul (Hayrat Çukurkent), Ancibranos (Hayrat Geçitli) köylerini düşmana bırakmak suretiyle Hastikoz (Aşağı Kışlacık), Yaranos (Kavakpınar), Yavan (Sugeldi), Miço (Tavşanlı), Balaban köylerinden geçerek Kontar Geçidi tutulacaktı. Bu duruma göre 742 rakımlı Cos Dağı merkez teşkil edilecek, sağında Kontar Geçidi'ni müdâfaa ederken Yığa Köprüsü'nü de müdâfaa için ileri hatlar kurularak istihkamlar vücuda getirilecekti.⁵⁶

Yöredeki sivillerin müdâfaa içinde yer alması için çalışmalar yapan Avni Paşa, Şubat ayının sonlarında Alanosahot Köyü'nün önde gelenlerine yönelik olarak Velizade Dursun Bey'in evinde yapılan toplantıda şunları söylemiştir:

“Burada düşmanla harp edeceğim. Askerlerimle birlikte harp etmek isteyenlere silah vereceğim. Harp etmek istemeyenler olabilir. Onlar da askerlerim için cephane taşırsınlar. Bunu da yapamayan olursa, askerlerim için istihkam kazırsınlar. Bunu da yapamam diyen olursa askerlerime dua etsinler. Bunu da yapamam diyenleri vallahi asarım, billahi asarım.”⁵⁷

Nitekim Paşa'nın tedbiri iyi netice vermiştir. Avni Paşa'nın tesiri ve Of/Çaykara önde gelenlerinin çalışmaları sonrasında Of halkı harekete geçer ve milis teşkilatı kurma işlemleri hızlanır. Bu açıdan,

“Of merkezinde; Çakıroğlu Hasan, Saraloğlu Ömer, Hasan Efendi, Sadullah Efendi, Çakıroğlu Rüstem, Telliöğlü Halim, Nuhoğlu Esat, Gençağalar, Kancaoğlu Rasim, Kemacoğlu Reşit Ağa, Boduroğlu Hasan Hilmi (Umur) Efendi, Hacıbektaşoğlu Ömer ve Yakup efendiler, Çakıroğlu Mikdat ve Yakup efendiler; Taşan'da, Hacı Haşim Ağa, Balek Kamil Efendi, Gaveroğlu Abdullah Ağa; Küçükhol'den (Cumapazarı) Salihoğlu Mehmed, Hacıpaşaoğlu Mehmed, Tufan Ağa, Yarağar'dan Hurşitoğlu Hasan Bey, Ahmetoğlu Osman Bey, Abdurrahmanoğlu Osman, Mollasalihoğlu Hasan, Hacıabdullahoğlu Hamid Efendi, Hacimustafaoğlu Mahmud Efendi, Bakkaloğlu Asım Efendi, Abdikoğlu Sefer Ağa, Hüseyin Efendi, Ahmetefendioğlu Hacı Mustafa; Kondu'da (Dernekpazarı), Cansızoğlu İbrahim Ağa, Ömer

⁵⁶ Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul 1949, s. 44.

⁵⁷ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 91-92.

*Ağa, Behram Ağa, Kaldırmoğlu Mahmud Ağa, Hacıbakiyoğlu Aziz Ağa, Hacıcevahiroğlu Hamit ve Ali Osman ağalar, Hacıslamoğlu Hasan Ağa, Hacıabdullahoğlu Hasan Efendi, Hacıdursunzade Mustafa Efendi, Terzialioğlu Osman Efendi, Kabaoğlu Mehmed Efendi, Kemaloğlu Hamdi Efendi, Hacıazizoğlu Cemal Efendi; Hadi'de ise, Hacıhasanoğlu Yusuf Ağa, Osmançelebioğlu İbrahim Ağa, Osmançelebioğlu Hüseyin Avni, Bakkaloğlu İsmail Efendi, Hoca İdris Çakır, Karaoğlu Hayrullah Efendi, Boruzancioğlu İbrahim Ağa, Canoğlu Mehmed Ağa, Boruzancioğlu Tahir Efendi, Abbasefendioğlu Ahmed Efendi, Çapoğlu Süleyman Efendi, Hoca Tayyip Zühtü Efendi, Okuroğlu Esat, Katiboğlu Mustafa Efendi, Bibilo Mustafa Efendi, Koskor Mehmed Efendi*⁵⁸

gibi isimler çok önemlidir.

Of Müftüsü Hüseyin Sabri Efendi⁵⁹ ve Saraloğlu Ömer Ağa'nın⁶⁰ Çifaruksa'ya (Uğurlu) gelmesinden sonra civar köylerden toplanmış gönüllüler, Avni Paşa'dan alınan izin üzerine burada talime başlamıştır. Zisino Köyü'nden (Bölümlü) Kukuloğlu Ahmet ve aynı köyden Beşincioğlu Hüseyin Çavuş bu talimleri yaptırmıştır. Çifaruksalı Mollasalihoğlu Hasan Bey, Avni Paşa'nın yanında sevkıyla görevlendirilmiştir. Avni Paşa, toplanan gönüllülere ilk talimatlarını burada vermiş, onlara;

*“Sizi Kono Köyü'ne göndereceğim, orada Ahmet isminde bir takım subayı var. Şimdi size vereceğim postayı ona vereceksiniz. Sizin vazifeniz, onun askerleri ile beraber gece gündüz düşmanın her noktasını keşfetmek, düşmanın içlerine nerelerden ve nasıl girilebileceğini, esir yakalama imkânlarını araştıracaksınız. Keşfettiğiniz bu yerlerden, geceleri düşman içerilerine girerek esir yakalayacaksınız. Düşmanın bir şapkasına 25 kuruş, bir düşman neferine 2.5, bir onbaşısına 5, bir çavuşuna 7.5, bir takım subayına 10 ve bir yüzbaşıya 25 lira mükafat vereceğim.”*⁶¹

demiştir. Paşa'nın çağrılarına Trabzon merkezden de müspet cevap gelmiş, Trabzon Hapishanesi'nde kalan diğer mahkumlar dahi izin isteyerek bir gönüllü müfreze halinde Of cephesine gönderilmişlerdir.⁶² Avni Paşa silaha meraklı gönüllüleri motive etmeyi de amaç haline getirmiş ve onlara; “Çanakkale'den birlikler yola çıkmış geliyor. Onlar yetişene kadar Rusları burada durdurun. Size dağıtacağım silahları o zaman isterseniz köylerinize bile götürebilirsiniz” diyerek cephede tutmaya çalışmıştı.⁶³

Of savunmasına katkı amacıyla Trabzon'dan ve civar yörelerden yapılan asker sevkiyatı da önemlidir. 15 Mart 1916'da Vakfikebir, Görele, Tirebolu milis müfrezeleri, sivil elbiseleri ve kendilerine ait silahlarla başıbozuk bir kuvvet

⁵⁸ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz...*, s. 93-94.

⁵⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir İslam Uleması*, C. II, İstanbul 1980, s. 157.

⁶⁰ Mehmet Bilgin, *Saralizadeler*, s. 158-160.

⁶¹ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 102-104.

⁶² Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 2000, s. 174.

⁶³ Hikmet Öksüz, “Birinci Dünya Savaşında Of Direnişi ve Oflu Kadınlar”, s. 133.

halinde cepheye ulaşmak için Akçaabat'tan geçerek Of'a gönderildiler. 45-50 yaş arasındakilerden oluşan bu milis müfrezeleri içinde çeşitli savaşlarda yararlılıklar göstermiş ve askerlik icaplarını iyi bilen erler yer almıştır.⁶⁴

1331 (1915) yılı Şubat ayı sonlarında Rusların İyidere'yi işgal edip, Keler Harvel (Hayrat Kireçli) istikametinde yayılım ateşi açarak Türk kuvvetlerine karşı taarruza geçtiği görülmektedir. Rus ordusunun öncü birlikleri, Kono Köyü (Hayrat Bayırca) ve Kelali istikametinde bulunan Türk gönüllüler ve müfrezeler tarafından püskürtülmüştür. Gönüllüler bilhassa Solaklı Deresi'nden yoğun şekilde cepheye gelmiştir. Kelali Tepeleri'nde müthiş tüfek savaşları olmuştur. Gelen diğer gönüllü kabileler ise, bölük zabitelerinin idaresinde Kelali Tepeleri'ne doğru sevk edilmiştir.⁶⁵ Kelali muharebelerine silahlı olarak katılan Nuhoğlu Genç Ağa'nın anlattıklarına göre; Hundez Köyü'nden Kelali harbine katılan 60 kadar kişi olup, bunların arasında Nuhoğlu Esad Ağa'nın oğlu Ali Ağa ile Demircioğlu İzzet de bulunmuştur. Kıtalara mensup zabitelerin idaresinde Kelali Tepeleri'ne günlerce yapılan hücumlara rağmen, düşmanı bu tepelerin arkasına atmak mümkün olamamıştır.⁶⁶ Çünkü, Rus kara kuvvetlerinin bol malzeme ile yaptıkları kara taarruzunu denizden desteklemiş Rus donanmasının yaptığı yoğun atışlar neticesinde, iki ateş arasında kalan Türk birlikleri bütün Of cephelerinden gerilemiştir. Türk birlikleri oyalama muharebeleri yaparak geri çekilmiştir. Bu çekilme anında Yavan Köyü'nde bulunan Türk kuvvetleri ile Rus birlikleri arasında kuvvetli süngü muharebeleri olmuştur. Çekilmede sağ kolda bulunan Türk milis kolları ise, mevzi çarpışmalarda Zisino (Of Bölümlü) mevkiini tutmuştur. Sahilden çekilen Türk birlikleri ile çekilme anlarında Balek (Kıyıcık) ile Of arasındaki Ayazma sırtlarında düşmanla kanlı muharebeler olmuştur. Fakat sürekli yoğunlaşan Rus kuvvetleri karşısında Of Baltacı Deresi muharebeleri de geri çekilmeyle sona ermiş ve Türk birlikleri Araklı Karadere'de mevzi almaya başlamıştır.⁶⁷ Aynı günlerde yani 26 Mart 1916'da Of'u Ruslardan geri almak için yapılan karşı son hücum da başarılı olamayınca sahildeki Avni Paşa'nın yerine Pırselimoğlu Hamdi Bey komutan olarak atanmıştır.⁶⁸ Üç gün süren kanlı çatışmalar sonunda Of, 26 Mart 1916 tarihinde Rus işgaline girmiştir ama Rusların Of'taki ilerleyişine rağmen yine Kelali Tepeleri'nin bir kısmını savunan Yüzbaşı Rıza Bey komutasında yer alan az sayıdaki muvazzaf ve gönüllü ile Ruslar arasında 27 Mart'ta yaşanan şiddetli çatışmalarda Rus birliklerine büyük zayıflık da verdirilmiştir.⁶⁹

Of sahilinde meydana gelen çatışmalar sonunda gerilemeler başlayınca akabinde, iç kesimde yer alan Çaykara civarında yoğun bir askeri hareketlilik başlamıştır. Çünkü, Ruslar Of Solaklı Deresi'ne ulaştıkça Rus Zırhlı Süvari Tugayı'na bağlı iki Plaston taburunu vadinin güneyine yani Çaykara istika-

⁶⁴ Haydar Gedikoğlu, *Akçaabat*, Akçaabat 1996, s. 117.

⁶⁵ Hasan Hilmi Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, s. 48-49.

⁶⁶ Hasan Hilmi Umur, *Of ve Of...*, s. 55.

⁶⁷ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 111-112.

⁶⁸ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 171.

⁶⁹ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 117-118.

metine sevk etmiştir. Rusların bu kuvvetleri Çaykara'yı işgal etmiş ve Şinek'e (Ataköy) çıkmışlardır. Buradan bir Rus kolu Yukariogene (Karaçam) istikametine ilerlerken diğer bir Rus kolu ise Çaykara Şerah (Uzungöl) istikametinden 2400 rakımlı Haldizen (Demirkapı)'e ulaşmak için harekete geçmiştir. Haldizen'e ulaştıktan sonra buradan Anzer (Ballıköy)'deki Rus birlikleri ile irtibat kurmayı amaçlayan Ruslar, 2500 rakımlı Soğanlı Geçidi'ne doğu tarafından ulaşmaya çalışmışlardır. Bayburt'ta bulunan Türk karargâhı ise, Soğanlı Geçidi'ni kontrol altına almak için buraya Türk milislerinden oluşan bir kuvvet göndermiştir. Fakat Soğanlı'yı korumaya çalışan Türk milisler, Rus taarruzu karşısında tutunamamış ve Soğanlı Rusların eline geçmiştir.⁷⁰ Bununla birlikte, 20 Nisan'da 1090 rakımlı Uzungöl yöresinde Haros (Dağönü)'tan ilerleyen Rus kuvvetleri, takviye edilmiş Haldizen milisleri tarafından geri atılmışlardır. Çaykara'da 1100 rakımlı Karaçam'dan ilerleyip Soğanlı Geçidi'ne çıkarak Heneke'yi işgal eden Ruslara 4 Mayıs'ta taarruz eden Türk milisleri ise, bölgedeki Rusları kovalayarak Heneke'ye (Bayburt Dumlu) girmiştir.⁷¹

10 Mayıs 1916'da Anzer'deki kuvvetleriyle irtibat kurmak üzere Soğanlı'nın kuzeyinden İpsil'e (Arpaözü) gelen düşman kuvvetleri, Haldizen milisleri ile karşılaşır.⁷² Haldizen milisleri burada Rusların üzerine yürüyerek onları geri atar. 14 Mayıs'ta Haldizen istikametini deneyen 150 kişilik Rus kuvveti de, Türk milislerce geri gönderilir. 15 Mayıs'ta 200 Rus askeri Haldizen-Celansor'daki Türk keşif koluna taarruz etmişlerse de, yöredeki milislerin yardımıyla yine kovalanmışlardır. 16 Mayıs'ta ise dört makineli tüfek ile takviye ettikleri bir taburlarını bölgeye gönderen Ruslar, Haldizen milisleri ile beş saat süren çarpışmadan sonra geri çekilmişlerdir.⁷³ Türk milisleri, 21 Mayıs 1916'da Haldizen'e girmiştir.⁷⁴ Haldizen doğusunda İkizdere'ye bağlı İksenit (Diktaş) ve Petran (Meşeköy'e), Mesaruş yolu ile akın düzenleyen Haldizen milisleri, İkizdere'yi işgal ederek Anzer'in İkizdere ile irtibatını kesmişlerdir.⁷⁵ 31 Mayıs 1916'da Bayburt'un kuzeyinde Ökseler'den Kovlatan'a yürüyen düşman kolları ise, Soğanlı Dağları'ndaki Türk milislerinin taarruzu üzerine birçok ölü bırakarak dağılık halde çekildiler.⁷⁶ Türk nizami kuvvetlerinin 30 Haziran'da Sultanmurat'ın kuzeyinde bulunan Rusları topçu desteğindeki süngü hücumu ile kovalamasından sonra Of yönüne doğru kaçan Ruslar, Müslüman köylüler tarafından takip edilerek bozguna uğratılmıştır. Ruslardan birçok esir ve tüfek ele geçirilmiştir. Sarsılan Ruslar, bölgede tutunmak için Santa taraflarındaki Rumların yardımına dahi müracaat etmişlerdir.⁷⁷ 26 Haziran 1916'da Haldizen'in doğusundaki Diktaş-Pente, Türk milisler tarafından Ruslardan

⁷⁰ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 55-56.

⁷¹ Mehmet Bilgin, *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Trabzon 2008, s. 57.

⁷² Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 180.

⁷³ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri (1911-1917)*, C. I, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 382, 391-392; Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 57.

⁷⁴ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 186.

⁷⁵ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 70.

⁷⁶ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 187.

⁷⁷ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında...*, s. 194.

zapt edilmiştir.⁷⁸ Nizami birliklerle organize hareket eden Türk milislerin Ruslara taarruzları Solaklı Vadisi'nde de devam etmiş ve Çaykara'nın güneyindeki Gorgoras'ta (Eğridere) toplanıp taarruz için hazırlanan Ruslara, bölgede bulunan Türk milisleri ve gönüllüler tarafından yapılan baskınlar sonucunda 9 Temmuz'da Gorgoras ele geçirilmiştir.⁷⁹ Görüleceği üzere, sahil kesimlerinde Rus donanmasının bombardımanı ile sarsılan Türk nizami kuvvetleri ve Türk milisler, iç kesimlerde Rusları sarsmış, hızını kesmiş ve geriletmiştir.

3.4. Sürmene'deki Milis Müdâfaası

28 Mart 1916'da Türk nizami kuvvetleri, artçı milislerin desteğinde Sürmene Manahos Deresi'ne doğru gerilemiştir. Burada özellikle Rus deniz topçusunun bombardımanı karşısında uzun süreli tutunamayan Türk kuvvetleri, düşmanı oyalayarak 30 Mart'ta hızla Küçükdere vadisi istikametine çekilmiştir. Türk milis kuvvetleri bu sırada Rus kuvvetlerini oyalamak suretiyle Rusların hızını keserek Türk nizami kuvvetlerinin kontrollü şekilde mevzi değiştirmesine büyük katkı sağlamış ve bu şekilde Araklı Karadere'de büyük bir savunma hattı kurulmasına zaman oluşturmuşlardır.⁸⁰

Türk birlikleri Of bölgesinden Sürmene ve Araklı istikametine çekilirken Ruslarla çatışmalar devam etmiştir. Sürmene sahil kısmındaki çatışmalar daha çok Rusları oyalama şeklinde gerçekleşmiştir. 30 Mart 1916'da Köprübaşı'nın işgalinden sonra Türk birlikleri, artçı Türk çetelerin korumasıyla Araklı Karadere'ye doğru çekilmeye başlamış, Rus 19. Türkistan Alayı 31 Mart 1916'da Sürmene Küçükdere nahiyesine ulaşmıştır. Ruslar Küçükdere Gorgor sırtlarındaki Türk artçı/milis birliklerinin ateşi ile karşılaşmıştır. Çatışmalar sonucunda Türk artçıları batıya doğru çekilirken, Rus 19. Türkistan Alayı da Gorgor sırtlarını tutmuş ve Rus kuvvetleri 2 Nisan 1916'da Araklı Karadere'nin doğu sahiline kadar ilerlemiştir.⁸¹

Çeteciler dışındaki siviller de yöredeki askerlere desteklerini esirgememişlerdir. Savaş yıllarında Madur bölgesinde milislere subaylık yapan ve 1946 yılında Başbakan olan Recep Peker, Harman Yaylası'nın Soğuksu kesiminde aldığı yara sonucu bayılmış, Kahramanlar Köyü halkından Paşa Beykoz ve annesi tarafından yayla evine taşınıp yarası dağlanmış ve tedavi edilmiştir. Peker, tedavi sonrasında tekrar birliğine dönmüştür.⁸² Yöredeki sivillerin savunma yaklaşımları arasında, Sürmene'nin Vunit (Oylum) Köyü'ndeki Müslüman kadınların Rus askerlerine saldırılarına da rastlanır. Haziran 1916'da köyde arama yapmak isteyen Rus askerlerine orak ve baltalarla saldıran kadınlar, Rusları geri püskürtmüştür. Bölüklerinden ayrılarak Türk kadınlarına saldırmaya kalkışan Rus askerleri ise köylüler tarafından öldürülmüştür.⁸³

⁷⁸ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında...*, s. 193.

⁷⁹ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri (1911-1917)*, C. I, s. 410; Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 77.

⁸⁰ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 37.

⁸¹ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 39.

⁸² Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 74.

⁸³ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 404.

Sürmene Mezere Köyü Lummiye Mahallesi'nde (Yılmazlar Köyü Esenler Mahallesi) bir Müslüman kadına saldıran Rus üniformalı Ermeni askerlerden biri yöre halkı tarafından öldürülünce, olayın duyan Rus komutanlar 48 evin yakılması emri vermişlerdir. Yine Gönaşara'dan (Köprübaşı) Malkoçoğlu Paşa,⁸⁴ Mezire Köyü'nde saklandığı evi saran Rus askerlerinden ikisini vurarak kaçmayı başarmıştır.⁸⁵ Seymenoğlu Ahmet Efendi Çetesi ise hem Of müdâfaasında hem de Sürmene'deki müdâfaada vazife yapmıştır.⁸⁶

3.5. Araklı ve Civarındaki Milis Müdâfaası

Ruslara karşı Araklı'daki ilk sivil direniş, Rus donanmasının 1914 yılındaki çıkarma hareketine karşı başlatılmıştır. Bu dönemde Araklı sahillerine yanaşan Rus gemilerindeki Rus askerleri, kayıklarla sahile çıkmak istemiş ancak karadan yöre insanının açtığı ateş sonucu sahile yanaşamamışlardır. Çıkarma yapamayan Rus donanması bunun üzerine, denizden yaptığı atışlarla Araklı limanındaki deniz ulaşım araçlarını yakmıştır.⁸⁷ Araklı sivillerinin Rus işgalcilerle Batum yöresindeki ilk karşı koyma çabalarında Araklı eşrafından İsmail-çebioğlu Hacı Mehmed Ağa ve oğlu Yusuf Ağa'nın 100'er kişilik silahlı gönüllü müfrezelerle etkili oldukları bilinmektedir.⁸⁸ Rus işgaline karşı Araklı önde gelenlerinin öncülüğünde oluşturulmuş milis kuvvetleri; Of Solaklı, Of Baltacı ve Sürmene Manahoz vadilerinde de nizami kuvvetler yanında savunmaya destek vermişlerdir. Of sahillerinde durdurulamayan Rus işgalciler bunun üzerine Sürmene üzerine yürümüş, 30 Mart 1916'da Sürmene'den kuzey batıya doğru inen bir Rus kolu Sürmene'yi işgal ederken, Kacalak Dağı'nın güneyinden Manahoz Deresi vadisine inen bir diğer kol da Köprübaşı'nı işgal etmiştir. Sürmene'de durdurulamayan Ruslar Araklı üzerine yürümüş, bunun üzerine Türk kuvvetleri Of vadilerinden sonra ikinci büyük savunmayı Araklı Karadere vadisinde oluşturmaya başlamıştır. Sürmene'den Küçükdere istikametine çekilen düzenli Türk kuvvetleri, Trabzonlu çetelerin desteği altında Araklı Karadere'ye doğru çekilmiş, Türk çeteler Ruslara zaman zaman ateş açarak, Karadere'nin batı yakasına çekilerek savunma mevzileri hazırlayan Türk kuvvetlerine vakit kazandırmıştı. Araklı Karadere vadisinde mevzilenen Türk nizami birlikleri ve milisler Karadere Vadisi savaşları ve hususen 820 rakımlı Aho Dağı savaşlarında 15 gün boyunca Ruslara karşı müdâfaaya geçmişlerdir.⁸⁹ 15 Nisan 1916 tarihinde Araklı Karadere Cephesi'ne donanmalarının desteğiyle yüklenen Ruslar karşısında Türk kuvvetleri Karadere'den geri çekilmek durumunda kalmıştır. Geri çekilen Türk birlikleri, yine sahildeki sayısız ırmaklar arasında mevzilenmiş bulunan artçı müfrezelerin desteğiyle ilerlemiştir.⁹⁰

⁸⁴ Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 722.

⁸⁵ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 405.

⁸⁶ Mehmet Bilgin, "Bir Cumhuriyet Neferi-1: Öğretmen Halim Gençoğlu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 143, Kasım 1998, s. 49.

⁸⁷ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 357.

⁸⁸ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 360.

⁸⁹ Sinan Durmuş - Hasan Suiçmez - Zeki Dilek, *Her Yönüyle Araklı*, Trabzon 1996, s. 29-30.

⁹⁰ W.E.D. Allen - Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, s. 355.

Rusların 3 Nisan'da başlayıp 15 Nisan 1916'ya kadar süren yoğun bombardımanları ve kalabalık kuvvetlerle yaptıkları taarruzlar sonucu Araklı'yı geçirmeleriyle Türk kuvvetleri hem batı istikametine hem de iç kesimlere çekilmiştir. Özellikle Rus deniz topçusunun menzili dışında kalan Araklı'nın iç kesimlerinde Ruslara karşı yoğun bir savunma ve taarruz hareketi gerçekleşmiştir. Araklı'nın iç kesimleri bu şekilde Ruslara karşı ciddi bir milis müdafaasının gerçekleştirildiği bir mıntıka haline gelmiştir. Nizami birlikler yanında çarpışan milislerin gayretli çabaları sonucunda, sahil bölgesinde Rus donanmasının desteğiyle rahat ilerleyen Rus birlikleri iç kesimlerde sağdan soldan, güneyden kuzeyden yapılan Türk taarruzları ile yıpratılmış, korku ve ümitsizliğe itilmiştir. Sürmene ve Araklı'nın güneyinde bulunan ve Trabzon ile Bayburt savunma hattının önemli bir bölümünü oluşturan Madur ve Polut dağları civarındaki harekata muharip olarak katılma yanında, Çanakkale'den getirilen V. Kolordu'ya bağlı birliklerin yanı sıra diğer Türk birliklerine kılavuzluk eden bölge köylülerinin de önemli rolü vardır. Türk ordu birliklerine kılavuzlukları yanında Rus birliklerine beklenmedik anlarda ortaya çıkıp taarruz eden Türk milisleri, Polut-Madur hattındaki çatışmalara yön vermiştir.⁹¹

Araklı'nın iç kesimlerinde Türk nizami kuvvetleriyle ortaklaşa hareket eden milislerin Ruslara ciddi zararlar verdirdiği ve Rus işgal planlarını bozduğu görülür. 20 Nisan 1916 tarihinde Bayburt'un kuzeyinde Limonsuyu Hanları'na ve 2742 rakımlı Madur Dağı'nın güneyindeki 1930 rakımlı Boğalı'ya gelen Rus Plaston birlikleri, buradaki Türk milisleri ve jandarma kuvvetleri tarafından kovalanmıştır.⁹² 25 Nisan'da ise Bayburt'un kuzeyindeki Çorak ve Boğalı'ya girmek isteyen Rus kuvvetleri, buralardaki Türk milisler tarafından bozguna uğratılmıştır.⁹³ Ruslar aynı gün Gümüşhane Yağmurdere'yi işgal ettikten sonra güneyde bulunan Çorak'a ilerlemiştir. Rus ilerleyişi karşısında Türk milisleri de hareketlerini sürdürmüşlerdir. 22/23 Haziran 1916 gecesi Gümüşhane Yağmurdere istikametinden Araklı'nın güneyindeki Çatak'a inen Yağmurdere İncesu Köyü'nden Hacı Mecid⁹⁴ komutasında Gümüşhaneli ve Trabzonlulardan oluşan 40 kişilik bir gönüllü milis grubu, silah ve cephaneye ile takviye edilerek Araklı'nın güneyindeki 2880 rakımlı Polut Dağı'nın uçurlukları dolu batı yanından ve yalnız yöre insanının bildiği gizli patika yollardan tırmanarak Polut Dağı zirvesine ulaşmıştır. Burada bulunan Rus 2. Plaston Tugayı'na bağlı birliklerin arkasına düşen Türk milisler, hiç beklemedikleri bir anda yapılan gece taarruzu sonucunda Ruslara büyük panik yaşatmış, öldürülenler dışında çok sayıda Rus askeri ise Polut'taki uçurluklardan düşerek parçalanmıştır. Bu sırada taarruza geçen Türk nizami kuvvetleri ise, Polut Dağı'nın yanındaki Madur Dağı'nda önceden belirledikleri mevzileri ele

⁹¹ Mehmet Akif Bal, *Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Araklı'da İşgal, Savunma ve Kurtuluş*, İstanbul 2020, s. 137-138.

⁹² Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 177.

⁹³ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında...*, s. 177.

⁹⁴ Mehmet İncesu, *Birinci Cihan Harbi Kahramanı İncesulu Hacı Mecid Efendi*, Basılmamış Risale, 12 sayfa.

geçirmişlerdir. 23 Haziran 1916'da Türk kuvvetleri Madur Dağı'nın tepesini ele geçirince Rus kuvvetleri de Polut'tan geri çekilmişlerdir.⁹⁵ Bununla birlikte Bayburt Hart (Aydın-tepe) Cephesi'ndeki Türk birliklerinin geri çekildiğini fark eden Ruslar, buradaki mevzileri ele geçirmek için harekete geçince, mevzileri elde tutan takviyeli Türk milis ve gönüllüleri tarafından kovalanmışlardır.⁹⁶

Araklı'da Ruslar birliklerine karşı savaşmış önemli sivil isimlere rastlamak mümkündür. Bu isimlerden biri İsmailçebioğlu Ömer Ağa,⁹⁷ Araklı civarındaki önemli milis komutanlarından bir diğeri de 1860 yılında doğan İsmailçebizade Tahir Ağa'dır.⁹⁸ Tahir Ağa, Madur Dağı Çete Komutanı olarak da faaliyet göstermiştir.⁹⁹ Araklı'daki milis komutanlarından bir diğeri ise, 100 kişilik müfrezesiyle Batum Cephesi'nde savaşmış Yusuf Çebi'dir.¹⁰⁰ Teşkilat-ı Mahsusa yapılanması içinde hareket eden Araklı milislerine Sürmene Petekli Köyü'nden Çolak İsmail (Çebi) Ağa da silahları kendinden olmak üzere 100 kişilik gönüllü müfreme oluşturarak katılmıştır.¹⁰¹ Türk birliklerinin Batum'dan geri çekilmelerinden sonra Of'ta kurdukları savunma hattındaki çarpışmalara Araklı'dan gelen İsmailçebioğulları, Bazıoğulları (Bacıoğulları) ve Hasançebioğulları da dahil olmuştur.¹⁰²

Araklı civarındaki sivil müdâfaaya dair, Araklı halkının hafızasında yer eden önemli bilgiler ve efsaneleşmiş kahramanlıklar söz konusudur. Bu anlatımlardan ilki, Ayven Köyü ile ilgilidir. I. Dünya Savaşı'nda Ruslar Ayven (Kükürtlü) Mahallesi'ni işgal ettikten sonra, Türkler bu işgale karşı savunmaya geçmişler hatta Gümüşhaneli Hacı Mecit'in kurduğu milis kuvvetlerine Araklı'daki bazı köylerden de katılım olunca, Ruslar bu sivil güce karşı saldırıya geçmişlerdir. Çatışmalarda Ayven Köyü'nden şehitler verilmiş ancak Ruslar, yardıma gelen Türk kuvvetlerinde desteğiyle "Hot-Pos" mevkiinde ağır yenilgiye uğratılmıştır. Bozguna uğrayan Ruslar, köye indiklerinde ise intikam amacıyla köyden dokuz kişiyi öldürmüşlerdir.¹⁰³ Ruslara karşı verilen mücadelelerin gerçekleştiği yerlerden bir diğeri, Horyan (Yeşilyurt) Köyü'dür.

⁹⁵ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 67.

⁹⁶ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 77.

⁹⁷ Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 303. Of Zisino (Bölümlü)'daki savunmanın geri çekilmesi emrinin verilmesinden sonra burada bulunan Ömer Ağa'da çetesini geri çekmek ister. Ömer Ağa'nın çetesine mensup dört kişi, ağanın yanına gelerek "Ağam bize müsaade et, biz burada kalalım. Dönmek bize zor geliyor" derler. Siperlerden ayrılan arkadaşlarıyla helalleşerek mevzilerine dönen bu dört kişi, Ruslarla mücadeleye devam eder fakat hepsi şehit olurlar. Ömer Ağa bu olayı yıllar sonra damadı öğretmen Halim Gençoğlu'na anlatacaktır. Mehmet Bilgin, "Bir Cumhuriyet Neferi-1: Öğretmen Halim Gençoğlu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 143, Kasım 1998, s. 49-50.

⁹⁸ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 376; Mehmet Akif Bal, *Karadere'nin Trabzon'a Armağanı Şehr-i Araklı*, s. 50.

⁹⁹ Mehmet Akif Bal, *Karadere'nin Trabzon'a Armağanı Şehr-i Araklı*, s. 50.

¹⁰⁰ Mehmet Çebi, *Türkiye'nin En Büyük ve En Eski Ailesi İsmailçebiler Soyağacı*, Zonguldak 2006, s. 20.

¹⁰¹ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 360.

¹⁰² Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, s. 111-112.

¹⁰³ Mehmet Akif Bal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Araklı'da Yaşanan İşgal Olayları ve İşgal Acıları (1914-1918)", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 30, Yıl: 2016/2, s. 46.

Horyanlı Vasioğlu Reşit ve Vasioğlu Beyaz gibi kahraman isimler, Ruslara karşı milis taktiği ile mücadele etmişlerdir. Galer Tepesi'nde (Galer savaşları) Ruslara karşı savaşmışlardır. Rus işgali esnasında Horyan köylülerinin bir çoğu şehit hatta bir çoğu da gazi olmuşlardır. Bazı şehitlerin mezarları halen bölgedeki dağlarda bulunmaktadır. Bu çetecilerden Çakıroğlu İsmail'in mezarı Gaban Başındadır. Keleşoğlu Hamit ise, yöredeki bir işgalci Rus komutanını öldürmesiyle bilinen kahramanlardan biridir.¹⁰⁴ 1916 yılı Haziran veya Temmuz başlarında işgalci Ruslar, Kizirnos (Kayacık) Köyü'nün sınırında bulunan Ağaçaş Yaylası'nda, Türk birlikleri ve milislerin ortak hareketiyle bozguna uğratılır. Bu harekatta faydası görülen bazı yerli milisler: Kizirnos'tan Ali Akyıldız, Cimlakava'dan (Yüceyurt) Kuloğlu Mecit Çavuş ayrıca Horyan Köyü'nden Mecit ve Keleşoğlu Hamit. Bu isimler ayrıca, Türk birliklerine çok yardımda bulunmuşlar, nöbet tutmuşlar, çatışmaya girmişlerdir.¹⁰⁵ Uzaktan yapılan atışlar dahi Rusları yıldırmıştır. Araklı Tekneciler Köyü'ne giren Rus birliğinin komutanı, köy sakinlerinden Kuloğlu Hamit tarafından uzaktan yapılan atışla öldürülmüş, Kuloğlu Hamit ise bu olaydan sonra şehit edilmiştir.¹⁰⁶

3.6. Yomra Civarındaki Milis Müdâfaası

Trabzon ve civarındaki Türk sivil müdâfaası sadece Rus muvazzaf askerlerine yönelik gerçekleşmemiştir. Arsin ve Yomra civarında görüleceği üzere, Rusların gelişini bir fırsata çevirmek isteyen Ermeni ve Pontusçu Rum çeteler de Türk milislerinin hedefi olmuştur. Trabzon civarındaki köy, kasaba ve şehirlerden Türk askeri, jandarma ve polis kuvvetleri çekilince bazı Rumlar silahlanıp, başlarında erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların yollarını kesip taarruza yeltenmişler hatta muhacir halkı soyup, kendilerine karşı gelen çok sayıda Müslümanı öldürmüşlerdir. Bu gibi olayların artması üzerine, Trabzon bölgesinde teşkilatlanmış Türk milisleri duruma müdahalelerde bulunmuşlardır. Hatta Yomra ve Arsin halkından olup, muhacirliğe çıkmamış Bayramoğlu Said Ağa gibi silahşörler, müteceviz Rumlara gereken karşılığı verirken, köy papazlarını da toplamışlar ve *"Bu toprakları, kim zapt ederse etsin, içeride kalmış olan Türklerin can ve namuslarına uzanacak elleri yine bizler kıracağız, Müslümanlara kötülük yaptırmayacağınıza dair şimdi burada yemin ediniz, yoksa hepinizi öldüreceğiz"* tehdidinde bulunmuşlar, bunun üzerine köy papazları Müslümanlara bir zarar vermeyeceklerine dair yemin etmişlerdir.¹⁰⁷ Yomra ve havalisindeki Ermeni çetelerinin tenkilinde ise, Yomralı (Arsinli) Kalfa Süleyman ve Sadıroğlu Süleyman ağaların etkileri yüksektir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Mehmet Akif Bal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Araklı'da Yaşanan İşgal Olayları ve İşgal Acıları (1914-1918)", s. 46-47.

¹⁰⁵ Mehmet Akif Bal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Araklı'da Yaşanan İşgal Olayları ve İşgal Acıları (1914-1918)", s. 48.

¹⁰⁶ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 56.

¹⁰⁷ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, s. 14.

¹⁰⁸ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 331.

3.7. Maçka Civarındaki Milis Müdâfaası

Maçka ilçesi ve civarında daha çok nizami birliklerin Rus kuvvetleriyle çarpışmaları etkili olsa da, yer yer milis müdâfaasına rastlamak mümkündür. Bölgedeki milis yapılanması yine Teşkilât-ı Mahsusa organizasyonu kapsamında meydana gelmiştir. Maçka'nın Akarsu Köyü'nden Dursun Ağa ile Uzun Mustafa, köylerinde gizli bir çete kurarak ayrılıkçı Rumlara karşı mücadeleye başlamışlardır.¹⁰⁹ Gönüllü olarak yaşadıkları mıntıkları savunan isimlerden bir diğeri, Maçka Mataracı Köyü'nden Kurtoğlu Ali'dir. Kurtoğlu Ali, köyüne gelen Rus askerlerinden yedi kişiyi vurarak, Rusların köylerinden kaçırdıkları kişileri kurtarmıştır.¹¹⁰ Yine Maçka'nın önde gelen ailelerinden Eyüboğulları da direnişin içerisinde yer almıştır. Eyüboğlu ailesinden olup, Yemen harplerine katıldığı için Ali Yemen olarak bilinen Eyüboğlu Ali, Hamsiköy Hortokop sırtlarında 16-17 kişilik çetesiyle birlikte Ruslarla çarpışırken kolundan yaralanmış, yarasını iyileştirmesi için vaktiyle arkadaşı olan Başar Köyü papazına gitmiş fakat papaz, Ali Yemen'in koluna zehirli bir ilaç sürerek bu şekilde Ali Yemen'i zehirlemiştir.¹¹¹

3.8. Akçaabat-Vakfikebir Hattı'ndaki Milis Müdâfaası

Türk birliklerinin 16 Nisan 1916'da saat 16.30 sularında Yomra Şana mevzilerine çekilme emri almalarından sonra Trabzon şehir merkezinin kaderi belli olmuştur. Şehrin savunulması için elde yalnız bir depo taburu ile toplanılmasına çalışılan gönüllülerden başka kuvvet yoktur. 18 Nisan 1916'da Trabzon'a giren Ruslar, ana kuvvetlerini batıya ve güneye doğru yöneltmiştir. Trabzon'dan çekilen Türk kuvvetleri yani 28. Alay güneye, eski Sahil Müfreze-si teşkilatı ve gönüllü birlikler ise batıya çekilmiştir.¹¹² Türk kuvvetleri Akçaabat Kalanima (Sögütlü) Deresi sırtlarında bir savunma hattı kurmuş, bunu öğrenen Ruslar, Akçaabat'ı denizden bombardıman etmiştir. Bombardımanla yetinmeyen Ruslar, Kalanima önlerine 5000 asker çıkarıp, iki alay ile Akçaabat üzerine yürümüşlerdir.¹¹³ Akçaabat'ın düşmesi üzerine Teşkilât-ı Mahsusa Alayı, Trabzon ve Giresun jandarma alayları ve gönüllülerden oluşan Türk kuvvetleri; 1946 rakımlı Karadağ,¹¹⁴ 1540 rakımlı Hıdırnebi, Karadağ Yaylası obası Fenko, Rıfasa, 2000 rakımlı Beypınarı hattında bir savunma oluşturmuşlardır.¹¹⁵ Akçaabat'ın hicret etmeyen dağ köylerinden olan Mula ve Sıdık-sa köylerinin bir kısım halkıyla, özellikle Vakfikebir ve Tonya halkından bir çokları mücadeleye katılarak, arazinin verdiği imkânlardan da faydalanmak suretiyle Rus kuvvetlerini tevkife muktedir olmuşlardı. Araziyi karış karış bilen ve çok iyi silah kullanan sivil halktan müteşekkil çeteler bilhassa gece

¹⁰⁹ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anılar*, İstanbul 1999, s. 24.

¹¹⁰ Adnan Durmuş, *Maçka Tarihi*, Trabzon 2015, s. 219.

¹¹¹ Ali Yemen, yazar ve şair İsmet Zeki Eyüboğlu'nun büyük dayılarından biridir.

¹¹² Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 149.

¹¹³ Haydar Gedikoğlu, *Akçaabat*, s. 115.

¹¹⁴ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri (1911-1917)*, C. I, s. 387.

¹¹⁵ Hasan Kalyoncu, *Tonya*, Ankara 2010, s. 39.

baskınlarıyla Ruslara aman vermemiş ve mevcutlarından çok fazla sayıdaki Rus kuvvetini imha etmişlerdir.¹¹⁶

Yöredeki Türk-Rus çatışmalarının yoğun yaşandığı 2050 rakımlı Haçka Yaylası ile kuzeyde Karadağ silsilesi, Akçaabat ve Tonya gönüllüleri tarafından korunmuştur. Orman ve sarp geçitlerden ibaret bölgeyi iyi bilen halk, Rusların tek başına olan müfrezelerine baskın yaparak düşmanı örselemişler,¹¹⁷ Karadağ bölgesinde ve Haçka Yaylası'nda gönüllü olarak savaşan Trabzonlular, Ruslara arazide cesaretle baskınlar yapmışlar,¹¹⁸ baskınlar sonucu darmadağın halde kaçan Rusları ormanlar arasında sıkıştırarak ya öldürmüş veya esir etmişlerdir.¹¹⁹ Bölgede teşekkül eden çetelerin başında ise; Vakfikebir Koftandoz Köyü'nden (Vakfikebir Balıca) Kopluoğlu Ahmet Çavuş, Edra Köyü'nden (Vakfikebir Deregözü) Hacifettahoğlu Halim Ağa¹²⁰ ve oğulları, Garbetoğlu Ahmet Çavuş, Hekimoğlu Mustafa Ağa, Tonya'nın Ağır Köyü'nden (Büyükmahalle) Lermioğlu Halim ve Keleş ağalarla, Tekaüdün Salih Ağa,¹²¹ Mula Köylü Kasımoğlu Çakal Mustafa, Kadahor Köyü'nden (Tonya Çayırbağı) Bizoğlu Kulaksız Salih, Öksüzoğlu Faik, Köroğlu Cafer, Maçkalı Çolakoğlu Ali Ağa ve diğerleri gelmiştir.¹²²

Vakfikebir'deki milis mücadelesinin içerisinde başka dikkat çekici isimlere rastlanır. İskefiye (Çarşıbaşı)'ye bağlı Serpil Köylü İmadoğlu Hürşit, Karahasanoğlu Hürşit ve Kuşoğlu Halil ile birlikte Serpil Köyü'nün doğu yamaçlarında Ruslara karşı çete muharebelerinde bulunmuş fakat çatışmalar sırasında şehit olmuştur.¹²³ Vakfikebir'deki milis komutanlarından biri de Yüzbaşı Hasan Fehmi (Bozalioğlu)'dur.¹²⁴ Vakfikebir civarındaki sıra dışı milislerden biri, Abdiogullarından Deli Hafız lakaplı Şakir'dir. Rus kuvvetlerinin Vakfikebir'i de işgal etmek istemesine karşı, arkadaşlarıyla birlikte direnişe geçen Deli Hafız, Ballıköy'de Rus kuvvetlerine ağır kayıplar verdirmiştir.¹²⁵ Yöredeki mücadeleler sırasında Rus askerlerine yönelik keskin nişancı milis anlatımlarına da rastlanır.¹²⁶ Bu keskin nişancılardan biri, bir Rus komutanı vurduğu söylenen Tonya Sayraçlı Topal Musa'dır.¹²⁷

Nisan 1916'da başlayıp Temmuz 1916'ya kadar üç ay devam eden Akçaabat-Vakfikebir-Tonya hattındaki savaşların başlıcaları; Karadağ Yaylası etek-

¹¹⁶ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 242; Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 177.

¹¹⁷ Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 181.

¹¹⁸ Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında...*, s. 191.

¹¹⁹ Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında...*, s. 196.

¹²⁰ Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 487-488.

¹²¹ Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 976.

¹²² Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 243.

¹²³ Turan Uzun, *Trabzon Şalpazarı Şehid ve Gazileri*, İstanbul 2018, s. 108.

¹²⁴ Hikmet Aksoy, "Yerel Tarihin Önemi ve Trabzonlular", *Yeniğün Gazetesi*, 20 Şubat 2017.

¹²⁵ Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 962-963.

¹²⁶ Murat Cihan, "Topal Musa'nın Öyküsü", (Çevrimiçi), <http://trabzonuyazarlardernegi.com/makale/topal-musanin-oykusu#>, 22 Ağustos 2018.

¹²⁷ Murat Cihan, "Rus İşgali ve Tonya", *Karadenizde Son Nokta Gazetesi*, 27 Kasım 2013.

lerindeki Rohnoy Obası'nın karşısında yer alan Düzköy Soğuksu Tepesi'yle, Akçaabat Şinik'teki Eşek Meydanı, Hıdırnebi, Akçaabat Acısu'daki Balıklı Sırtları, Mucura Köyü ve ayrıca Düzköy Derinoba, Beypınarı, Mula Obası'nın Balıkkıran ve Düzköy Yerlice'deki Raşı Tepesi'yle diğer muhtelif mevkiye meydana gelmiştir.¹²⁸ Rusların 21 Nisan 1916'da Akçaabat'ı işgali üzerine Kalanima Deresi (Söğütlü) boyunca müdâfaa hattı oluşturan Türk kuvvetlerinin bir kısmı batıya doğru yani Çarşıbaşı'nda Vazüldimena (Akçaabat Yeşiltepe) ve Yoroz (Çarşıbaşı Fenerköy) sırtlarına çekilmiştir. Ruslar aynı tarihte iki alaylarıyla birlikte Kalanima (Söğütlü) Deresi'nin gerisindeki teşkilata ve Trabzon alaylarına taarruz etmiştir. Bu kuvvetlerin gerilerine yani Polathane'ye denizden Rus askeri çıkarılınca iki ateş arasında kalan Türk kuvvetleri, Karadağ istikametine çekilerek Hıdırnebi-İskefye (Çarşıbaşı) hattını tutmuştur.¹²⁹

Çarşıbaşı-Akçaabat Hıdırnebi Kayası-Karadağ-Işıklar hattını tutan Miralay Pirselimioğlu Hacı Hamdi Bey'in komutasındaki Sahil Müfrezesi; Trabzon ve Giresun Jandarma Alayları ile Teşkilât-ı Mahsusa Alayı ve gönüllülerden oluşmaktaydı.¹³⁰ Trabzonlu Albay Hacı Hamdi (Pirselimioğlu) Bey komutasındaki askerlerle birleşen Tonya milisleri; Karadağ, Rıfasa ve Beypınarı yaylalarında, kesif saldırılar yapan Rus kuvvetlerine karşı savunma yaptılar.¹³¹ 30 Nisan 1916'da Haçka Yaylası'nın batısındaki Beypınarı'na sokulan düşman geri çekilince, Tonya milisleri 1 Mayıs'ta Karadağ'ı tutmuştur. 2 Mayıs 1916'da düşman eline geçen Hıdırnebi Kayası milislerce geri alınmıştır. 4 Mayıs'ta Tonya gönüllüleri Haçka Yaylası'nı işgal ederek düşman taarruzlarına karşı koydular. 5 Mayıs'ta ise Akçaabat Oysera-Şinik'te ilerleyen 1. Plaston Kazakları, bölgedeki Türk gönüllüler tarafından baskınla perişan edilmiş ve adı geçen yerler Ruslardan geri alınmıştır.¹³² 16 Haziran'da Haçka Yaylası'nın batısında bulunan 2150 rakımlı Karaabdal'da Ruslarla milis destekli Türk birlikleri arasında çatışmalar meydana gelmiştir. V. Rus Kolordusu'nun Hortokop (Maçka Ortaköy), Karadağ ve Haçka Yaylası'nda uğradığı yenilgiler, Larcher ve Zayonchkovski tarafından da doğrulanmıştır. Sarp ormanlık alan Karadağ bölgesinde ve Haçka Yaylası'nda gönüllü olarak savaşan yerli halk, çok iyi bildikleri arazide Ruslara cesaretle baskınlar yaptılar. Bu baskınlar, Rus V. Kolordusu'na mensup askerlerin zaten bozuk olan maneviyatını büsbütün sarstılar.¹³³ 12 Temmuz 1916'da düşman, Hıdırnebi Kayası'nı bombardıman ettikten sonra hücumla kalktıysa da nizami ve milis Türk birlikleri tarafından kanlı bir şekilde geri püskürtülmüştür.¹³⁴

¹²⁸ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 243.

¹²⁹ Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 177.

¹³⁰ Mehmet Bilgin, *Trabzon Direnişi*, s. 48-49.

¹³¹ Hasan Kalyoncu, *Tonya*, s. 38.

¹³² Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 178-179.

¹³³ Çakmak'a göre; 37. Tümen adımı alan Türk sahil birlikleri, gönüllüler ve 18. Tümen ile beraber toplam 11.000 olan Türk muharip kuvveti, 32.000 kişilik kuvvete sahip Rus V. Kolordusu'na karşı araziden iyi faydalanarak gerçekleştirdikleri harekât, Rusların Türk III. Ordusu'nun sol yanına ve gerisine yönelik arzulanırları çevirme harekâtını sonuçsuz bırakmıştır. Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 191.

¹³⁴ Fevzi Çakmak, *Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 204.

3.9. Karadağ-Soğuksu ve Eşek Meydanı Savaşları

Rusların Karadağ eteklerindeki Soğuksu Tepesi'ne bir tabur piyade kuvveti ve dört ağır makineli tüfek yerleştirmeleri üzerine, Rus kuvvetlerini bu tepeden atmak üzere Türk birlikleri harekete geçmiştir. Rohnoy Obası'nın sırtlarındaki Fonko Obası'nda yer alan Hacıfettahoğlu Halim Ağa'nın 75 mevcutlu çetesi ve Balıklı Sırtları'ndaki Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın iki bölüğü sisten faydalanarak buradaki Rus mevzilerine sokulmuş ve ani bir baskınla Rusları firar etmeye mecbur bırakmışlardır. Rus kuvvetleri bu çatışmalarda 72 asker kaybetmiş, dört mitralyözleri ise Türklerce ele geçirilmiştir.¹³⁵ Çatışmada öldürülen Ruslardan alınan silahlar, Tonya'ya bağlı Karasu Köyü'ndeki silah ustaları tarafından yapılan kimi değişikliklerle ve dolma mermilerle kullanıma kazandırıldı.¹³⁶ Bunun üzerine Rus kuvvetleri bu cephedeki kuvvetlerini altı piyade taburu ile takviye ederek, Türklerin eline geçen Soğuksu Tepesi'ni geri almak ve Türk kuvvetlerini Karadağ'dan atmak için iki gün sonra taarruza geçmişlerdir. Rusların bölgeye yönelik bir saat fasılasız devam eden topçu ateşinden sonra bir Rus taburu, Halim Ağa ile Kopluoğlu Ahmet Çavuş'un 110 mevcutlu çeteleriyle müdâfaa ettiği Soğuksu Tepesi'ne saldırmıştır. Tepeyi müdâfaa eden Türk milislerinin ateşi karşısında Rus kuvvetleri dağılmıştır. Rusların diğer kuvvetleri ise Rus topçusunun himayesinde, İstara (Akçaabat Demirkapı) ve Vayton (Akçaabat Ambarcık) sırtlarından Koryana Köyü'nün (Akçaabat Acısu) Balıklı Obası sırtlarındaki Teşkilât-ı Mahsusa Alayı ile Fenko Obası'nın Zovanburnu'nda yer alan Tonya çeteleri üzerine yüklenmiştir. Zovanburnu'ndaki Lermioğlu Halim ve diğer Tonya çeteleri, araziden ve ormanlardan faydalanarak Rus kıt'aları arasına sokulup Rus piyadesinin mühim bir kısmını yan ateşine aldılar. Çetelerin bu hareketleri, Teşkilâtı Mahsusa Alayı üzerine yoğunlaşan Rus taarruzunu kanlı zayıat ile durdurmuştur. Beş saat süren ve mevcutlarının üçte birini ölü ve yaralı olarak kaybeden Ruslar, Türk mevzileri önünden geri çekilmek durumunda kalmıştır. Kesin bir Türk zafriyle sona eren bu savaşta Ruslar 1500'den fazla ölü, 2108 tüfek bırakmıştır. Buna mukabil Türk tarafı; bir subay, 147 er ve 84 çeteci kaybetmiştir. Bunun dışında Türk tarafının 14'ü ağır yaralı olmak üzere 68 yaralı vardır.¹³⁷ Yöredeki Rus kayıplarında bölgenin coğrafi şartları da etkili olmuştur. Eşekmeydanı Tepesi'nde kendi topçularının desteğinde Fenko yönüne ilerlemeye çalışmış Rus kuvvetleri, sisin bastırması üzerine baskına uğrayıp kaçmaya başlamış hatta kendi topçularının ateşi altında kalmıştır.¹³⁸ Hatta Lermioğlu Halim çetesi, bir sisli havada İpsil (Ortaalan) köyüne sokulmuş ve köyde dağınık ve silâh çatmış olan Rus müfrezesi üzerine yaptığı isabetli atışlarla müfrezeyi darmadağın halde firara mecbur etmiş, dere yönünde kaçmaya başlayan çok sayıda Rus askerini ise öldürmüştür. Lermioğlu Halim, çatışmalar sırasında

¹³⁵ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 243.

¹³⁶ Hasan Kalyoncu, *Tonya*, s. 38.

¹³⁷ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 244.

¹³⁸ Hasan Kalyoncu, *Tonya*, s. 39.

Ruslara kendi çetesinin mevcuduna eş sayıda zayıat verdimiş hatta Rus askerlerini silahları ise Lermioğlu Çetesi'nin eline geçmiştir.¹³⁹

Ruslara yönelik baskınlar içinde en tesirlilerinden birini, Vakfikebir ve Tonya çeteleri yapmıştır. Türk çeteler, kendilerine katılan bu havalı köy çocuklarının yardımıyla bir gece zifiri karanlıkta Rus nöbetçilerine hissettirmeden Rus ileri karakollarını ve ileri mevzilerini sessizce geçerek Mucura köyündeki bir Rus alay karargâhına baskın yapmışlardır. Rus karargâhına kadar sokulan Türk çeteciler, Rus subaylarının buldukları çadırlara kadar yaklaşp, subay çadırına bomba atmışlar ve bu şekilde Ruslara ağır kayıplar verdimişlerdir. 42 çetecinin yaptığı bu baskın sonucu silah kullanmaya fırsat bulamayan Ruslar, dağınık halde kaçmışlar, kaçanların çoğu ise Türk çetelerinin ateşiyle öldürülmüştür. Köyde depo edilen Rus erzak ve mühimmatı ise yakılmış olup, Rusların yüze yakın yaralısını Trabzon'daki hastanelerine taşımakta olduğu görülmüştür.¹⁴⁰

3.9.1. Beypınarı-Karaabdal Savaşları

Bu mıntıkadaki Türk milislerinin Rus kuvvetlerine karşı yürüttüğü başarılı savunmalar; Kadahorlu Bizoğlu Kulaksız Salih, Öksüzoğlu Faik, Köroğlu Cafer ve arkadaşları ile, Mula Köyü'nden Keleşoğlu Süleyman, İshakoğlu Yunus, Maçkalı Çolakoğlu Ali Ağa, Mulaköylü Kasımoğlu Çakal Mustafa, Geloğlu Şükrü Usta, Karabrahimoğlu Mustafa, Demiroğlu Emin ve İsmail ile Kolkiya Köyü'nden Küllüoğlu Küçük adlı çeteciler tarafından gerçekleştirilmiştir. Türk çeteler, düzenli Türk birliklerinin müdâfaa tertibatı almasından önce, Rusların geçiş yolları üzerinde ve muhtelif yerlerde geceleri fazla miktarda ateş yakarak, Ruslara buralarda mühim kıtaların olduğu fikrini vermeye çalışmış ve geçen bu süreden faydalanmak suretiyle Türk askeri birliklerinin müdâfaa tertibatı almasına hizmet etmişlerdir. Yine aynı çeteciler, Ruslara çeşitli yerlerde pusular kurmuşlar, Haçka ormanlarında Rusları pusuya düşürerek bir Rus müfrezesini tamamen imha etmişlerdir. Demirci Şükrü Usta adlı bir genç Türk çetecisi, kaçan bir Rus askerini Rus mevzilerine kadar takip edip, bu mevzilere yakın bir yerde esir ederek bölgenin Türk komutanına teslim etmiştir. 4-5 Temmuz 1916 günlerinde ise Hıdırnebi ile Karaabdal tepelerine saldıran Ruslarla kanlı çatışmalar yaşanmıştır.¹⁴¹

Akçaabat civarındaki milis öncülerinden Alazlı Köyü'nden Şükrü Keloğlu, Rus ve Ermenilerin geçiş yolları üzerinde çeşitli mevkilerde ateşler yakarak Rus birliklerini günlerce oyalamış ve yine aynı çete, Rusların geçiş yolu üzerine pusu kurarak ve Düzköy ormanlarında Rusları pusuya düşürerek bir Rus müfrezesini tamamen yok etmiştir. Türk milisler, bunların yanı sıra Müslüman ahaliye zulüm yapan Rus askerlerine yönelik de hareketlerde bulundular. Akçaabat Işıklar Köyü'nü işgal eden Rusların baskı ve tacizleri artınca Alazlı Köyü'nden Çakal Mustafa, emri altındaki 20 silahlı adamı ve Şükrü Keloğlu ile

¹³⁹ Hasan Kalyoncu, *Tonya*, s. 39.

¹⁴⁰ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 244.

¹⁴¹ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 245-246.

birlikte Ruslara saldırmış, buradaki Rusları ormanlık alana kovalayan Şükrü Keloğlu ve arkadaşları, köyde zulüm yapan Rus askerlerini esir etmiştir.¹⁴²

3.9.2. Tonya Milislerinin Yaptığı Savunma

Tonya ve civarındaki milis müdâfaasının ilk adımları, 1916 Nisan ayında atıldı. 1916 yılı Nisan ayının ilk haftasında Tonya ileri gelenleri işgal olayları üzerine bir toplantı yaptılar¹⁴³ ve toplantıda üç maddelik kararlar aldılar. Buna göre;¹⁴⁴

1- Eli silah tutan bütün askerler, Ruslara karşı savaşacak.

2- Yaşlı kadınlar hazırlayacakları yiyecekleri, genç kızlar ve kadınlar ile erkekler köylerdeki bütün kazma ve kürekleri çetelere getirecekler.

3- Yük taşıyabilen bütün hayvanlar, Tonya merkezinde hizmet görecek.

Alınan kararlardan sonra oluşan 300 kişilik bir çete, üç gruba ayrılmış, gruplardan biri Zazel Burnu'nu, diğeri Rıfasa Yaylası'nı, üçüncü grup ise Fengo Tepesi'ni tutmuştur. Aynı gün nahiye merkezine gelerek isimlerini deftere yazdıran Tonya gönüllülerinin sayısı 1400'ü bulmuştur. Tonya çeteleri, aynı bölgede bulunan ve Hıdırnebi sırtlarında çarpışan Mülazım Adil Bey'in (Bayburt'ta görevli Alay Komutanı) komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın Rusları aldatici hareketlerinden faydalanarak Hıdırnebi'deki Rus siperlerine kadar sokulmuş, 20 dakikalık çatışmadan sonra buradaki Rus mevzilerini ele geçirmiştir. Böylece, Tonya yöresindeki Türk çeteleri ilk zaferini elde etmiştir. Bu olaydan üç gün sonra 30 kilometrelik bir cephede Rus ordusuyla yoğun çatışmalar başlamıştır. Tonyalıların Ruslarla mücadeleye başlamasından sonra Vakfıkebir Askerlik Şubesi Reis Vekili Zühtü Bey kendiliğinden Tonyalılar Çetesi'ne katılmış ve kumandayı ele almıştır. Bundan başka, Akçaabat'ın Sırtıkça ve Mula köyleri halkından ve Gümüşhane Kürtünlü Karaçukurlu Fehmi Ağa¹⁴⁵ idaresindeki gönüllüler de Tonya cephesindeki milislere katılmışlardır. Vakfıkebir'in Edra Köyü'nden Hacıfettahoğlu Halim Ağa komutasındaki çete grubunun da katılımıyla birlikte Tonya cephesindeki milis sayısı 1700'e çıkmıştır.¹⁴⁶ Tonya yöresindeki milisler arasında yer alan önemli diğer isimler ise şunlardır:¹⁴⁷ Bozahmetoğlu Mustafa Çavuş, Kadioğlu Muhammet Hafız, Kalyoncuoğlu Kerim Çavuş, Hapsioğlu Halit Onbaşı, Ramazanoğlu Tekavutun Sa-

¹⁴² Ömer Şen, "1916 Rus Savaşında Adı Bilinmeyen Bir Kahraman: Şükrü Keloğlu", *Trabzon Tarihi*, Trabzon 1998, s. 433-434.

¹⁴³ Yapılan bu toplantı ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili detaylı bilgilere, emekli polis Tonyalı Neşet Çimen'in hazırladığı 10 sayfalık daktilo edilmiş hatıralarda rastlanır. Orijinal daktilo notları yanında, Neşet Çimen'in hatıraları Trabzon Bayraktar Gazetesi'nde; Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu" başlığı altında 11 Eylül 1970 tarihinden itibaren tefrika edilmiştir.

¹⁴⁴ Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu"; nakleden A. Kemal Yılmaz Bayraktar, *Trabzon'da Üniversitenin Kuruluşu*, Trabzon 2009, s. 433.

¹⁴⁵ Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 588.

¹⁴⁶ Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu", s. 434.

¹⁴⁷ Hasan Kalyoncu, "Sivri Tepesi", *Tonya Haber Gazetesi*, 11 Temmuz 2017; Lokman Yıldız, *Karadağ Savunması*, Trabzon 2013, s. 127.

lih, Hacısalihoğlu Pırağa, Lermioğlu Keleş ve Lermioğlu Halim, Mollaoğlu Sefer Çavuş, Mollabektaşoğlu Porosot Mehmet Çavuş, Güneylioğlu Mehmet Ali, Saniyoğlu İzzet Çavuş, Kâtipoğlu Mehmet Onbaşı, Garbetoğlu Ahmet Çavuş.

Binbaşı Tahsin Bey komutasındaki Tonyalı gönüllüler arasında ise; Kurda-loğullarından Yetim Süleyman, Ferhat oğlu Mustafa, Çelikoğullarından Metin, Mollabektaşoğlu Porosot Mehmet Çavuş, İnceoğlu Mustafa, Hacısalihoğlu Pırağa, İskenderli'den Mehmet Gültepe, Mehmet Yıldız, Mehmet Uzun, Mehmet Gül, Mehmet Yazıcı, Mehmet Güney, Mustafa Siyah, Mustafa Üçüncü, Ali Karadeniz, Yakçukur'dan Mehmet Koçal, Mehmet Birinci, Mehmet Atmaca, Turalı'dan Abdulaziz Paşaoğlu, Kayacan'dan Abdülmecit Tanrıverdi, Kadem Yayla, Sağırı'dan Sait Yazıcı, Kösecik'ten İsmail Yayla, Fehmi Yayla, Kalemliden Şerif Kuzu, Karaağaçlı'dan Ömer Bayrak, Çayırıcı'ndan Ahmet Şahin, Hoşoğlan Yıldız, Mehmet Uzun, Ortamahalle'den Ahmet Birinci, Halit Yakupoğlu, Melikşah'tan Mehmet Baki, Kalınçam'dan Mustafa Baştan, Karşular'dan Yakup Bozoğlu, Mehmet Sabah, Büyükmahalle'den Sabri Altıntaş, Hüseyin Atmaca, Mustafa Bahadır, Kaleönü'nden Halit Gürpınar, Hüseyin Köksal, Ahmet Köksal gibi çeteci isimler yer almıştır. Bu çetecilerden başka Tonyalı Hacısalihoğlu Müslim oğlu Mecit Ağa ile Tonya Turali'den Çömcüoğullarından Hacı Hüseyinzade Mehmed Ağa da mücadelelerde gayret göstermişlerdir.¹⁴⁸

Tonya cephesi, sahile 25 kilometre mesafedeki Hıdırnebi'den başlayıp, Akçaabat'ın Sıtıkça Köyü'nde bitmekteydi. Tonya çetelerine sol kısımdan Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri, sağ kısımdan ise Selahattin Bey'in komutasındaki 18. Fırka (Tümen) ile Sahil Fırkası Komutanı Hacı Hamdi Bey'in birlikleri destek vermiştir. Vakfikebir'in Düzlük Köyü'nde karargâh kurmuş olan Sahil Fırkası üç alaydan oluşmuş olup, alaylardan sahile en yakın olanı Ethem Bey, Bendar Tepesi civarındaki alaya Ordu Vonalı (Perşembeli) Alipaşazade Ziya Bey, Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na ise Mayoğlu Ali Bey komuta etmiştir. Gelen bir emirle bütün Tonya gönüllüleri Binbaşı Tahsin Bey'in komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na bağlanmıştır. Tonya Çeteleri bundan sonra Hıdırnebi'den çekilerek Rifasa Obası'nda karargâh kurmuş, Fengo'dan Akçaabat Cevizli Tepesi'ne kadar ki 20 kilometrelik cephe Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na verilmiştir. Akçaabat Kuruçam Yaylası'na karargâhını kuran alayın komutanı Ali Rıza Bey,¹⁴⁹ çete mensuplarını teftiş esnasında 14, 15, 16 yaşlarındaki gençleri gruptan ayırmış ve bunları akıncı kolu yaparak her mıntıkada muharebeye katılacaklarını emretmiştir.¹⁵⁰

Ruslarla Tonya civarındaki Soğuksu Tepesi'nde kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na mensup Veysel (Genya) Bey¹⁵¹ komutasındaki 450 kişilik bir tabur, Rusların saldırısı sonucu Soğuksu Tepesi'ni terk

¹⁴⁸ Gösterdikleri gayretlerden dolayı bu iki isme de harpten sonra Enver Paşa imzalı belgelerle birlikte harp madalyası verilmiştir. Hasan Kalyoncu, *Tonya*, s. 35-36.

¹⁴⁹ Ali Rıza Bey, Mamozzade ailesine mensuptur. Sinan Onuş, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kurtuluş Savaşı'na Kızılca Kıyamet*, İstanbul 2015, s. 44-64.

¹⁵⁰ Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu", s. 435.

¹⁵¹ İsmail Hacifettahoğlu, *Hicranlı Yıllarında Büyükliman*, Ankara 2018, s. 78.

etmek durumunda kalmıştır. Rusların bu saldırısını karşılamak ve Veysel Bey taburuna yardım etmek için harekete geçen 170 mevcutlu bir Tonyalı milis grubu, tepeyi işgal eden Ruslara hücum etmiş ve kanlı çatışmalar sonrasında Rusları buradan püskürtmüştür. Bu taarruzun başarıyla sonuçlanmasında Vakfikebirli Fettahoğlu Halim Ağa ve 80 kişilik çetesinin de büyük etkisi olmuştur. Taarruz sonucunda Ruslara ait üç mitralyöz (makinalı tüfek) ele geçirilmiş, bu tüfekler tamir edilmiş ve tüfek yatakları değiştirildikten sonra tekrar Ruslara karşı kullanılmıştır. Kanlıtepe Savaşları olarak da anılan bu tepedeki çatışmalardan sonra Ruslar, adı geçen tepeyi 10 gün boyunca topçu ateşiyle bombardımana tabi tutmuşlar ve Tonya milislerine ağır kayıplar verdirmişlerdir. Bununla birlikte Türk milisler, Ruslardan 400 adet tüfek almayı da başarmışlardır. Soğuksu Tepesi'ndeki çatışmalardan sonra diğer bir kanlı çatışma Fengo Tepesi'nin alt kısımlarındaki ileri siperlerde yaşanmıştır. 1916 Mayıs ayının ilk günlerinde ve kar yağışının devam ettiği bir mevsimde Türk milislerine karşı harekete geçen Rus kuvvetleri, milislerin savunduğu hattın arkasına kadar sokulmuş fakat milisler; süngü, bıçak, karakulak, bomba kullanmak suretiyle Ruslarla boğaz boğaza bir mücadeleye girişmiş, Horavi ormanları (Akçaabat Aykut) kısmında yapılan savunma sonucunda Ruslar püskürtülmüştür.¹⁵²

1916 Haziran ayının ilk günlerinde Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın sağ tarafında savaşan 18. Fırka (Tümen)'nin 38. Alay Kumandanlığı'na Kadırğa Yaylası'ndaki milis yapılanmasının komutanlarından olacak Sedat Bey (Korgeneral Sedat Doğruer) atanmıştır. Rusların bu alay üzerine büyük kuvvetlerle saldırısı sonrasında gelen bir emirle Tonyalı milisler, Karaabdal'ın kuzey batısında yer alan Kerem Kaya ile Cevizlik Tepesi istikametinde harekete geçip düşmanın yan ve gerilerine sarkarak 38. Alay'a yardıma koşmuşlardır. Tonya gönüllülerine komuta eden Binbaşı Tahsin Bey; Hakka Köyü ve Cevizlik Tepesi'ni müdâfaa eden Kadızade Hafız Muhammet Efendi¹⁵³ ile Karaçukurlu Fehmi Ağa'nın grupları yanında, 98. Alay'ın en yakın taburunu alarak Rus siperlerine sokulmuş, yapılan harekattan sonra Karaabdal ve civarına yapılan Rus taarruzu hafifletilmiştir. Ruslara yönelik harekât sırasında alınan esirler ise, Kuruçam Yaylası'ndaki Türk alay karargâhına götürülmüştür.¹⁵⁴ Bölgedeki Türk milislerin Ruslara yönelik harekâtı sürekli olarak devam etmiş, Haziran ayının sonlarında Visera (Işıklar) Köyü'nün üst kısımlarında bulunan Rus siperlerinden inerek Visera ırmağı (şimdiki Visera Elektrik Santrali civarı) civarındaki kiraz ağaçlarından kiraz yemek isteyen 1'i zabıt 7'si asker olmak üzere 8 Rus askeri, 28 kişilik bir Türk milis çetesi tarafından etkisiz hale getirilmiştir.¹⁵⁵

Akçaabat-Tonya cephesinde 92 gün süren tüm müdâfaa çabalarına rağmen Akçaabat-Vakfikebir-Tonya hattındaki savaşlar; 1916 Temmuz ayında Bay-

¹⁵² Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu", s. 435.

¹⁵³ Lokman Yıldız, *Karadağ Savunması*, s. 131.

¹⁵⁴ Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu", s. 437.

¹⁵⁵ Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu", s. 439.

burt cephesinin Ruslarca yarılması ve Trabzon üzerine Rus harekâtının başlatılması sonrasında hem sahilde hem iç kesimde sıkıştırılan Türk milisleri yine de Tonya ve civarını kontrollü şekilde boşaltarak halkın güvenle muhacirliğe çıkmasını sağlamıştır. Ordu tarafından verilen çekilme emrinden sonra Tonyalı siviller kapılarını ve eşyalarını toprağa gömüp Tonya'yı terk etmeye başlamış ve Sayvançatak denilen yerde çadır kurarak toplanmıştır. Rusların Alacadağ istikametine ilerlemeye çalışmaları üzerine, muhacirler bu bölgedeki boğazda Rus ateşine maruz kalmıştır. Tonyalı çeteler tekrar devreye girerek boğazda Rus hücum etmiş ve yolu muhacirlere açmıştır. Muhacir kabilelerinden bir kısmı, 1550 rakımlı Sis Dağı'nın yalçın kayalarına tırmanarak kaçıp kurtulmuş, bir kısmı ise düşmana esir düşmüş ve esirlerin erkek olanları Ruslar tarafından kurşuna dizilmiştir.¹⁵⁶ Yoğun kuvvetlerle yöreyi işgal eden Ruslar, 21 Temmuz 1916'da Vakfikebir'e, 2 Ağustos 1916'da Görele'ye girmişlerdir. Türk tarafı ise, 21 Ekim 1916 tarihinden itibaren Harşit Deresi boyunca mevzilenmiştir.

4. Rus Topraklarına Sızan Trabzonlu Milisler

Ruslarla Türk kuvvetleri arasındaki mücadele sadece Anadolu coğrafyasında sürmemiştir. Türk milislerden bazıları mücadeleyi Rus topraklarına da taşımıştır. Bu milislerden biri, Trabzonlu Sargıcı İbrahim Ağa'dır. Türk Salih Çavuş'un oğlu olan Sargıcı İbrahim Ağa, Milli Mücadele yıllarına kadar vatan savunması için önemli faaliyetlerde bulunmuş, bu sebeple Anadolu'da ve özellikle Batı Anadolu'daki efeler arasında ün yapmıştır. Efelerin "Ağamız" diye nitelendirdikleri Sargıcı İbrahim Ağa ile 1935 yılında bir görüşme yapan Trabzonlu kitapçı Salih Çağatay, o dönemdeki Rus toprağı (bugünkü Abhazya Cumhuriyeti toprağı) Sohum'daki deniz fenerinin Trabzon'a kaçırılması olayına dair şunları yazmıştır:

"Karadeniz'in belki de Türkiye'nin en şirin bir şehri olan Trabzon'un bazen denizden coşkun dalgalarına göğsünü veren, bazen mavi aynasına gönlünü kaptıran Güzelhisar adında bir parkı vardır. Bu parkın ucunda mavimsi göklere mermer bir heykel gibi yükselen bir fener, gece gündüz hiç durmadan yanar, söner... Söner, yanar. Mevsim, ister kış ister yaz olsun, Trabzon'a bir yolcu uğradı mı, muhakkak Güzelhisar Parkı'nı dolaşır, mavimsi göklere doğru mermer bir heykel gibi yükselen fenere arkasını vererek emsalsiz Yoroç gurubunun seyrine dalar. Bu fener, Güzelhisar Parkı'na ne zaman ve nasıl konmuştur? Bunu sadece Trabzon'un değil, Anadolu'nun en uzak illerinde de meşhur olan kahraman yetmiş beşlik Sargıcı İbrahim bana anlattı: '1916 yılı idi. Ben o zaman on yedi yaşında ya var, ya yoktum. Ruslarla harp ediyorduk. İzmirli Çıplak Mustafa, altmış efe ile Trabzon'a gelmişti. Bir gün onlarla el ele vererek denize açıldık. Sohum açıklarına gittik. Pirin Mustafa Reis'in korsanlık ettiği zaman gözünü alan koca fener işte burada, Rusların elinde idi. Mesudiye bir yandan bombardıman ederken, Pirin Mustafa Reis'in idare ettiği bir filika ile fenerin üye-

¹⁵⁶ Neşet Çimen, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Havalisindeki Bir Avuç Türk Köylüsünün Rus Ordusuna Meydan Okuyuşu", s. 440.

rine çıktık, söktük ve tahta kısmını gazla alev vererek hemen filikamıza aldık. Biz denizin ortasına doğru açılırken görüldük. Sahilden bir yayılım ateş başladı, biz de mukabele ettik. Fakat tam on iki arkadaşı kaybettik. Bunlar filikada kanlar içinde boylu boyunca yatıyorlardı. Sağ kalan Mustafa Reis, kardeşim Tufan ve ben, delik deşik olan filikamızı güç hal Mesudiye'ye yanaştırdık...' İşte Trabzon'un meşhur feneri böyle alınmıştı."¹⁵⁷

5. Ermeni Çetecilerine Karşı Türk Milis Harekâtı

Rusların Trabzon civarındaki duruşu 1915 Çanakkale Zaferi ile sarsıntıya girmiştir. Çanakkale'deki Türk zaferi, Rusya'nın mevcut iç sıkıntılarını daha da artırmış ve ilerleyen süreçte baş gösteren Ekim 1917 Bolşevik İhtilali bütün cephelerde Rus birliklerinin dağılmasına yol açmıştır. Kafkas Cephesi'nde aradaki mesafenin uzaklığı ve irtibatsızlık gibi sebeplerle, Trabzon'daki Rus kuvvetleri de Kasım 1917 sonlarında çözülmeye başlamıştır. Trabzon'daki Rus kuvvetleri arasında disiplin zayıflamış, emirlere uymama baş göstermiş, askerler birbirlerine selam vermek yerine "Yoldaş, Yoldaş" şeklinde hitap etmeye başlamıştır. Rus ordusundaki erler, generallerin üniformalarını sökmüş, nasihat için gelen İngiliz ve Fransız subaylarına da hakaret etmişlerdir. Bolşevik İhtilali sonrası 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti'yle Bolşevik Rusya arasında Erzincan Mütarekesi ile Rusların Trabzon civarından çekilmesi hızlanmıştır.¹⁵⁸

Rus işgalinin Trabzon'daki tesiri bitince, bu defa başka bir tehdit kendisini göstermiş ve hazırlıklı olan Ermeni çeteleri tam bir teşkilatla sahneye çıkmıştır. Türkleri öldürmek, kasaba ve köyleri yakmak üzere Ruslardan ele geçirdikleri silahlarla harekete geçmişlerdir. Esasen işgalci Ruslarla birlikte hareketlenmiş Trabzon'daki Ermeni ve Rum çeteleriyle mücadele, hem işgal sıralarında ve hem de Trabzon'un işgalden kurtarıma sıralarında devam etmiştir. Ermenilerin, savaşın sonlarına doğru Rusların Kafkaslar ile Trabzon'dan çekilmelerini bir fırsat olarak değerlendirerek bölgeye General Antranik (Taşnak komutan Andranik Toros Ozanyan) komutasında gönderdikleri 6000 kişilik kuvvete Osmanlı Ermenilerinden 3000 gönüllü katılmış ve Erzurum'da kurulan Ermeni Asker Birliği adındaki komite bölgeye el koymuştur. Komitenin Trabzon'a gönderdiği Rus ordusunda görevli subaylardan Yüzbaşı Bedros, 260 kişilik kuvvetiyle harekete geçmiştir. Ermeni Taşnak Komitesi'nin ileri gelenlerinden Tigranyun ise, 400 atlı ile Trabzon'a gelerek Rum gençleriyle anlaşmış ve Türkleri katletmek için hazırlıklara girişmiştir.¹⁵⁹ Bunların yanında, Rus ordusunda talim ve terbiye görmüş Yüzbaşı Bedros da 260 mevcutlu ve tam donanımlı kıtasıyla Değirmendere mevkiinde harekâta geçmek için beklemiştir. Fakat Yüzbaşı Bedros, Şubat 1918'de Giresun tarafından gelen Türk ordusunun ve Trabzon'da teşkilatlanmış milislerin vaziyetini görünce, toplu bir harekât yerine, çetesini Trabzon'a dağıtarak katliamlara girişmek istemiştir. İki yüz müslümanı Trabzon Kemeraltı Camii'ne doldurarak

¹⁵⁷ Salih Çağatay, "Trabzon'un Feneri", *Hafta Mecmuası*, S. 80, 14 Birinci Teşrin 1935, s. 8.

¹⁵⁸ Sebahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, s. 9.

¹⁵⁹ Sebahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, s. 10-11.

yakma girişimleri ise, İslamları Koruma Cemiyeti'nin şiddetli müdâfaası ile engellenmiştir. Yine aynı günlerde Bedros kıtasının seçme askerlerince Türk mahallelerine bir yoklama baskını yapılmışsa da, silahla karşılanan bu Ermeni komitacılar, Erzurum'daki komitalarına katılmak üzere Maçka Deresi'ne doğru yönelmişlerdir. Trabzon'u bu şekilde terk eden Ermeni komitacılarıyla ilgili haber Türk çeteleri ile yol boyundaki köy kasaba ve şehir halklarına ulaştırılmıştır. Maçka'yı buradaki Rumların yardımıyla kolay geçen Bedros kıtası, Gümüşhane Torullulardan oluşan bir Türk milis grubu tarafından Zigan Köyü civarında karşılanmış, Türk milislerinin ateşi sonucu Ermeni kıtata dağıtılmıştır. Buradan tekrar Maçka'ya doğru kaçan Ermeni çeteciler, bu defa Maçka'da hareket halinde olan diğer Türk milislerinin çemberine girerek perişan edilmişler, kalan kısımları ise bu vaziyette kaçarak Trabzon önlerinde bekleyen bir vapura kendilerini zor atmışlardır.¹⁶⁰

6. Milis Müdafaasında Lider Bir İsim: Yüzbaşı Kahraman Bey

Rus ordusuna karşı hem işgal sırasında hem de Trabzon'dan çekilmeleri sıralarında Ruslara ve özellikle Ermeni çetecilerine karşı büyük bir milis yapılanmasını organize eden önemli isimlerden biri Yüzbaşı Kahraman Bey'dir.¹⁶¹ Kahraman Bey, Ruslara karşı 1915 yılında Rize'de müdâfaa yaparken, Rus ilerleyişi üzerine Of'a çekilmiş, 5 Mart 331'de (18 Mart 1915) Of Mıntıkası Kumandanı olmuştur. Kuvvetleriyle birlikte Baltacı Deresi muharebelerinde Ruslara binlerce kişi telefata verdirmiştir. 700 kişilik çetesiyle, Rusların 12.000 kişilik kuvvetine karşı oyalama maksatlı direnmiş, Of'lulardan bu sırada büyük destek görmüştür. Bu nedenle Kahraman Bey, Of'lular için: "*Baltacı Deresi'nde pek güzel ve merdane çarpıştık. Of halkı pek çok yardım etti. Sahil mıntıkasında Of'lular kadar orduya bilfiil yardım eden bir mıntıka yoktur desem yalan söylememiş olurum*" demiştir. Kahraman Bey'in çeteciliği ve askeri dikkati, Sahil Grup Komutanı Erkanıharp Hacı Hamdi Bey tarafından da takdir edilmiş hatta Hacı Hamdi Bey onun hakkında şunları söylemiştir: "*Ben dört gözlü bir kumandanım. Onun için muvaffak olurum. İlerlerken kendi gözlerimle, çekilirken Yüzbaşı Kahraman Bey'in gözleriyle düşmanı takip ederim.*"¹⁶² Trabzon'un 18 Nisan 1916'da işgale girmesinden sonra, diğer Türk birlikleri gibi

¹⁶⁰ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı*, Konya 1955, s. 101-102.

¹⁶¹ Mustafa Ardaoğlu, "Taşlıdere Şehitleri", *Zümrüt Rize Gazetesi*, Sayı: 7-8-10, Yıl: 1950. Kahraman Bey hakkındaki gazete tefrikasından bizi haberdar etmesi dolayısıyla araştırmacı Fatih Sultan Kar'a, gazeteye ulaşmamızdaki katkılarından dolayı İsmail Hacifettahoğlu'na teşekkür ederim (Y.N.). Esas adı Ali Kahraman'dır. 1883 yılında Rize Sarayköy'de doğmuştur. Babası, Kalkavanzade Ömer Efendi'dir. 21 Temmuz 330'da (3 Ağustos 1914) Lazistan Jandarma Takım Komutanlığı'na tayin edilmiş, 1914 yılında yüzbaşı rütbesine terfi ettirilmiştir. 24 Şubat 1918'de Trabzon'un geri alınmasından sonra Kazım Bey tarafından Acara Teşkilatı'nı kurmakla görevlendirilmiş, Hemşioğlu Cemal Paşa ile görüşüp milis teşkilatını kurmuştur. Batum'a taarruz etti ise de başarılı olamamış ve buradaki görevini Halit Bey'e ve komutasında gelen subay kadrosuna devretmiştir. Fakat ara vermeden tekrar Batum'a taarruz etmiş, 13 Nisan 334'te (26 Nisan 1918) Mahmudiye Tabyaları'nı ele geçirmiş ve Çürüksu'yu zapt etmiştir. Binbaşı rütbesindeyken emekli olmuştur. Kahraman Bey, 1929 yılında vefat etmiş ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir. Mehmet Akif Bal, "Trabzon Savunmasının Unutulmuş Bir Kahramanı: Yüzbaşı Kahraman Bey", *İlkhaber Gazetesi*, 3 Mart 2013.

¹⁶² *Zümrüt Rize*, Sayı: 10, s. 3.

emrindeki milislerle Ruslarla mücadele ederek Harşit'e doğru çekilen Kahraman Bey, burada 37. Kafkas Fırkası, 110. Alay, 1. Tabur Komutanlığı'na atanmıştır. Vaziyete rağmen Trabzon ile alakasını koparmayan Kahraman Bey, verilen emirler doğrultusunda işgal altındaki Trabzon'a yönelik istihbarat faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁶³ Hatta Kahraman Bey'in, işgal yıllarında geceleri Trabzon civarındaki düşman içerisine dalıp panik oluşturması nedeniyle düşman onu kıyafetlerinden dolayı "dört kulaklı" olarak adlandırmıştır.¹⁶⁴

Türk ordusunun Trabzon'a girmesinden hemen önce, Trabzon dağlarında çete teşkili için vazifeli olan Kahraman Bey, çeşitli yerlerde gömülü olan silahları çıkararak günden güne teşkilatını artırmıştır.¹⁶⁵ 4 Şubat 334 (17 Şubat 1918) tarihinde 20 kişilik özel kuvvetiyle Tonya'ya girmiştir. Tonyalıların yardımıyla kuvvetini 650 kişiye çıkarmış, çekilen Rusların Trabzon'u yakmalarını için Trabzon'u muhasara etmiştir. Üç gün Ruslarla çatışmıştır. Nizami Türk askerleri 17 Şubat 1918'den itibaren Trabzon topraklarına girince, aynı günlerde Trabzon dağlarındaki Rum ve Ermeni çetelerini izleyen Yüzbaşı Kahraman Bey'in komutasındaki milisler, Akçaabat'ın Oksu Köyü (Gürbulak Köyü) ve civarında Rumlarla işbirliği halinde harekete geçen Ermeni çetelerine karşı direnen Harakalı (Akçaabat Yolbaşı) Mustafa Ağa¹⁶⁶ ve kardeşi Eyüp Ağa'ya destek amacıyla; Akçaabat Gökçeler Köyü'nden Hamit Usta, Lermioğlu Osman ve İsmail, Yetimoğlu Mehmet Onbaşı, Akçaabat Aykut Köyü'nden Oflluoğlu Hüseyin Çavuş, Maçka'nın Kaynarca Köyü'nden Kazancıoğlu Ömer Çavuş gibi çetecilerin yer aldığı 30 kişilik çeteye yardıma koşmuştur.¹⁶⁷ Akçaabat'a bağlı İle (Akçaköy) Köyü'nde bulunan ve Ermeni tehdidine karşı duran Türk çeteler de, Ağrı (Ağılı) Köyü'nde mevzilenmiş Yüzbaşı Kahraman Bey'le birleşip Ermeni ve Rumlara karşı savunma yaptılar. Kahraman Bey'e katılan İle Köyü halkı ve Harakalı Mustafa Ağa'nın kuvvetleri ile Ligos Kıranı'nda büyük bir kuvvet oluşturulmuştur. Kahraman Bey çetesine katılanlar arasında; Mehmet Ali'nin Raif, Karaismailoğlu Mustafa, Mehmetlioğlu Sait, Molla Hüseyin, Çilingir Hafız (Hüseyin), Karaismailoğlu Abdullah, Musaoğlu Yunus, Musaoğlu Mehmet, Bafıralı Mehmetoğlu Yusuf, Kamil Kazaz, Kondol Mehmet gibi gençler yer almıştır. Kahraman Bey'in askerleri ile Mustafa Ağa'nın askerleri Kalecik mevkiinde birleşerek Ermeni ve Rum çetelerine karşı taarruza geçmişler, Ermeni ve Rum çetecilerden çok sayıda kişi öldürülmüştür.¹⁶⁸ Karlık ve Ağrı sırtlarında Ermeni çetecileriyle süren şiddetli çarpışmalarda ise, Tonya'dan Lermioğlu Halim ve Keleş ağalarla, Borosot Mehmet adındaki silahşörlere de çeteleriyle iltihak etmesiyle üç gün üç gece devam eden şiddetli çatışmalardan sonra Ermeni çete reisinin Ağrı-Kokol Tepesi'nde öldürülmesi üzerine, Ermenilerin inatla süren direnişi kırılmış ve Ermeniler Trabzon'a

¹⁶³ Sebahattin Sınır, *Trabzon Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1968, s. 11-15.

¹⁶⁴ Celal Topaloğlu, *Rize'nin Kurtuluşu*, Rize 2007, s. 66-69.

¹⁶⁵ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 329.

¹⁶⁶ Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 497.

¹⁶⁷ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 331.

¹⁶⁸ Necdet Uzun, *Akçaköy Tarihi*, Trabzon 2003, s. 26-27.

iltica etmişlerdir.¹⁶⁹ Bu sırada Şalpazarı, Tonya ve Vakfikebir'den gelen Türk milisler Akçaabat tepelerini tutmuş fakat Rusların halen elinde bulunan Kireçhane Tabyası'ndan açılan top atışları, Türk milislerin bir süre için Akçaabat'a girişini engellemiştir.¹⁷⁰

Nihayet üç Rus subayı, Metropolit Hrisantos, Rum milli teşkilinden sorumlu bir memur, beynelmil komisyon reisi ve İslam cemaatinden Harun Bakı Efendi'den mütevellit bir heyet Kahraman Bey'le görüşmüş, Rumların görüşme şartlarını kabul etmemesi üzerine çatışmalar tekrar başlamıştır. Yapılan anlaşma sonucu Dikran isimli Ermeni çeteci ile çetesi Trabzon'u terk etme kararı almıştır. Erzincan'a gitme kararı alan Dikran çetesi, Maçka'dan geri dönüp Kahraman Bey'e bir oyun yaparak, Kahraman Bey'in kuvvetlerini vurmak istemiş, gerekli tedbirleri alan Kahraman Bey, Dikran çetesi ile çarpışıp onu geri püskürtmüştür. Çoğu öldürülen Ermeni çetecilerin sağ kalanları kaçmıştır. Maçka ilçesi bu şekilde Rum çetelerden temizlenmiş ve hükümet idaresi kurulmuştur.¹⁷¹ Böylelikle engelleri aşan Türk milisler, 37. Tümen'den önce Trabzon'a girerek mahalle içlerini, köprü başlarını ve kavşak noktaları tutmuşlardır.¹⁷² O sırada Trabzon'da bulunan subaylardan Hüsametdin Bey de, Kahraman Bey'le Trabzon Soğuksu civarındaki gizli karargahındaki bir görüşmesinden bahsederek, Kahraman Bey'in bölgedeki etkisini ifade etmektedir.¹⁷³ Nitekim, Akçaabat ve Tonya civarında Türk çeteleriyle birlikte Ruslara karşı yaptığı baskınlardan sonra Trabzon'a giren öncü Türk birliklerinin başında bulunan¹⁷⁴ Kahraman Bey'in de çalışmalarıyla, 37. Kafkas Fırkası (Tümeni) Komutanı Kazım (Özalp) 25 Şubat 1918 pazar günü sabah saatlerinde komutasındaki kuvvetlerle birlikte güven içinde Trabzon'a girmiştir.

7. Ulemanın Milis Müdâfaasındaki Rolü

Seferberlik ilan edildiğinde Trabzon ilçelerindeki ulema çoğunlukla ülke savunmasına yönelik mücadelenin saflarında yer almıştır. Seferberlikte halkın motive edilmesinden askerin motive edilmesine, bizzat çeteler kurup muharebelere katılmaya kadar uzanan çizgide ulema faaliyetlerine rastlanır. Trabzon civarında seferberlikle ilgili ilk adımları atanlardan biri olan Akçaabat Müftüsü Ağanoğlu İzzet Efendi, Akçaabat'taki camide kısa ve belîğ bir dua okumuş ve ordu için Allah'tan zafer ve nusret dilemiştir.¹⁷⁵ Of ve Çaykara civarındaki müderrislerden bazıları bizzat cepheye gitmiş, bazıları propaganda da görev almıştır.¹⁷⁶ Sahil Kuvvetleri Komutanı Ahmet Avni Paşa, Of civarındaki halkın önde gelenlerini ve kanaat önderlerini, askerin moral ve motivasyonu için değerlendirmiştir. Of önde gelenlerinden, din adamı ve dönemin şahidi Hasan

¹⁶⁹ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 331.

¹⁷⁰ Haydar Gedikoğlu, *Akçaabat*, s. 127.

¹⁷¹ *Zümrüt Rize*, Sayı: 10, s. 3.

¹⁷² Sebahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, s. 14.

¹⁷³ Hüsametdin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975, s. 205-206.

¹⁷⁴ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 329.

¹⁷⁵ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 181.

¹⁷⁶ Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul 1949, s. 105-106.

Umur,¹⁷⁷ Avni Paşa tarafından bu amaçla Yavan Köyü'ne çağırılmış ve kendisine: “Sizi *sol cenaha, Kaymakam Tevfık Bey'in yanına göndereceğim. Askerlerimize nasihatte bulunacaksınız*”¹⁷⁸ denilmiştir. Avni Paşa diğer taraftan, Of Müftüsü Bakkaloğlu Hüseyin Sabri Efendi'ye¹⁷⁹ asker celbi vesair tedbirlerin alınmasına yönelik bir selahiyet vermiş, hatta bütün makamların bu konuda alaka göstermesini istemiştir.¹⁸⁰ Bu görevlendirmelerin tesiriyle Çaykaralı Müderris Bakkalzade Hacı İsmail Efendi (1830-1921), Rusların Trabzon'u işgali sırasında yaptığı etkili vaazlarla halkı cihada davet etmiş; topladığı milis kuvvetlerinin başına geçerek Rus ordusunun Baltacı Deresi'nden geçmesine engel olmaya çalışmıştır.¹⁸¹ Of ulemasından Müderris Yunus Sıtkı Efendi¹⁸² Rus işgaline karşı halkı işgalcilere direnmeye çağırılmış, Of Müftüsü Hüseyin Sabri Efendi ve Alono tepelerindeki talebeleriyle beraber Ruslara karşı mücadele etmiştir. Medrese talebelerinin de savaşa gönüllü katılımı söz konusu olup, talebelerden Topaloğlu Muhammed Hanefi Efendi, önceleri öğrenci olduğu için savaşa katılamamış fakat daha sonra gönüllü olarak savaşa katılıp, savaş sırasında başçavuş rütbesiyle makineli tüfek bataryalarına komuta etmiştir.¹⁸³ Çaykara Hopşeralı müderris Tayyip Zühtü Efendi Çetesi de, yörede faal olan ulema komutasındaki diğer bir çetedir.¹⁸⁴

Sürmeneli din adamlarından Cimilitli Hoca İdris Efendi¹⁸⁵ ise; Gilima (Köprübaşı Kahramanlar), Cimilit (Köprübaşı Yağmurlu) ve Gönaşara (Köprübaşı) köylerinden 72 kişilik bir gönüllü milis grubunu oluşturarak Fırtına Deresi'ndeki cepheye götürmüştür. Genellikle çocuk ve yaşlılardan oluşan bu grupta, isimleri tespit edilebilen kahramanlar şunlardır: Vadon'dan (Sürmene Koyuncular) Kuş Ali, Gönaşara Hacıhamzaoğullarından Hasan (Aksoy), Haliloğlu Hasan (Zeytin), İmamoğullarından Mustafa, İmamoğullarından Molla Ahmet'in Hüseyin, Uzunoğlu Mustafa Çavuş, Koçaliolu Hüseyin Onbaşı, Kahramanoğlu İbrahim, Malkoçoğlu Kispir Ahmet.¹⁸⁶ Arsin Foşa'daki medreselerde müderrislik yapan Yağmurdereli Hacı Mecid Efendi, Araklı'daki milis potansiyelinden de aldığı destekle Araklı Çatak, Madur, Polut ve Çataltepe civarlarında tesirli baskınlar yapıp, Rusların ağır zayıat vermelerine sebep olmuştur. Araklı Aymam Köyü'nden müderris Mütevellioğlu Mecid

¹⁷⁷ Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 1046-1047.

¹⁷⁸ Hasan Hilmi Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, s. 48.

¹⁷⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir İslam Uleması*, C. II, İstanbul 1980, s. 157.

¹⁸⁰ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebesi*, s. 91-92.

¹⁸¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Bakkalzade Hacı İsmail Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Sayfa: 545.

¹⁸² Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 1135-1136.

¹⁸³ Haşim Albayrak, *Of Direnişi*, s. 138.

¹⁸⁴ Mehmet Bilgin, “Bir Cumhuriyet Neferi: Öğretmen Halim Gençoğlu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1. Bölüm, Kasım 1998, s. 49.

¹⁸⁵ Abdülvahit İmamoğlu, *Köprübaşı Yöresinde Yetişen Medrese Alimleri ve Din Eğitimine Katkıları*, İstanbul, Tarihsiz, s. 175.

¹⁸⁶ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 364. Köprübaşı civarında mücadele eden fakat bugün bilinmeyen direnişçilerden biri de Müdüroğlu lakaplı Yusuf Sancak'tır. Mehmet Akif Bal, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, s. 897.

Efendi (Ergün), harp sırasında savunma yapan Osmanlı askerlerine ve Türk milislerine yardım etmiştir. Milislerden yaralı olanları iyileştirmeye, şehit olanları defnetmeye çalışmıştır. Müderrisler yanında, Araklı medreselerindeki öğrenciler de savaşa muvazzaf olarak katılmıştır. Köy ahalisinden medrese talebesi Aşıkoğlu Ali Rıza Efendi yedek subay olarak Kafkas Cephesi'ne katılmış ve buradaki çarpışmalarda şehit olmuştur.¹⁸⁷ Maçkalı Hafız İsmail Efendi (Aydın) ise, Maçka yöresinde 100 kişilik bir milis gücü oluşturup faaliyete geçmiştir. Bir ara Ruslar tarafından esir edildiyse de, çetesi tarafından Akçaabat'ta tutulduğu yere yapılan baskın sonucu kurtarılmıştır. Rusların Trabzon'dan çekilmesi sıralarında hareketlenen Ermeni çetelerine karşı harekete geçmiştir.¹⁸⁸

8. Sivil Müdâfaada İslam Kadınlarının Rolü

Trabzon civarında Ruslara ve uzantıları olan azınlık çetelerine karşı gösterilen sivil müdâfaa içerisinde yöre kadınları da yer almıştır. Türk kadınlar, öncelikle lojistik malzemenin taşınması ve Ruslara karşı çatışan Türk nizamı ve milis kuvvetlerine çeşitli yardımlar yanında, işgalcilere karşı doğrudan müdâfaanın içinde de yer almışlardır. Kadınların bölgedeki savunmanın bir parçası olarak ortaya koydukları hareketlerine bakıldığında, yöredeki sivillerin savunma yaklaşımları arasında Oflu kadınların mücadelesi ilk örnektir. Siperlerde vatan savunması yapan erkeklere pişirdikleri yemekleri taşımayı kendilerine görev bilen Oflu kadınlar, zaman içinde ölen kocalarının veya evlatlarının yerine siperlere girerek düşmanla silahlı çarpışmalara katılmışlardır.¹⁸⁹ Merhum yazar Abdullah Günel'e göre, Ruslara karşı Alano tepelerinde içinde kadınların da bulunduğu Gönüllüler Çetesi'yle beraber mücadele sürmüştür.¹⁹⁰ Milislere hem lojistik hem de bizzat milis olarak katkı veren Oflu kadınlar, bir taraftan da propaganda özellikle gençlerin cepheye gitmesi için tesirli bir propagandanın içinde yer almışlardır.¹⁹¹ Of'un 26 Mart 1916'da işgale düşmesine rağmen halkın Ruslarla mücadelesi, göç ederken de sürmüş, Oflu kadınlardan oluşan bir muhacir kaflesinin önü Ruslar tarafından kesilince, kadınlar ellerindeki baltalar ve kazmalarla Rus askerlerini dağıtıp, bir haylisini öldürmüşlerdir. Kadınlardan bazıları ise şehit olmuştur.¹⁹²

Of vadilerindeki savunmadan sonra mücadelenin verildiği yerlerden biri olan Sürmene'nin Vunit (Oylum) Köyü'nde de Müslüman kadınların Rus askerlerine saldırılarına rastlanmıştır. Haziran 1916'da köyde arama yapmak isteyen Rus askerlerine orak ve baltalarla saldıran kadınlar, Rusları geri püskürtmüştür. Bölüklerinden ayrılarak Türk kadınlarına saldırmaya kalkışan

¹⁸⁷ Mehmet Akif Bal, *Birinci Dünya Savaşında Trabzon Araklı'da İşgal, Savunma Kurtuluş*, İstanbul 2020, s. 169-170.

¹⁸⁸ İbrahim Hakkı Aydın, "Sarıklı Bir Kuvvacı Maçkalı Hafız İsmail Efendi (Aydın) 1893-1976)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. II, Trabzon 2007, s. 915.

¹⁸⁹ Hikmet Öksüz, "Birinci Dünya Savaşında Of Direnişi ve Oflu Kadınlar", s. 136-137.

¹⁹⁰ Haşim Albayrak, *Of Direnişi*, s. 138.

¹⁹¹ Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, s. 54-55.

¹⁹² Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, s. 8.

Rus askerleri ise köylüler tarafından öldürülmüştür.¹⁹³ Rusların geri çekilmeleri ve Türk askerlerinin 24 Şubat 1918'den itibaren Trabzon'a girişi sırasında Türk milislerle birlikte çalışan kadın milisler de harekete geçmiştir. Üç İslam kadın çete grubu; ellerinde filinta, omuzlarında fişeklik ve bellerinde asılı el bombaları ile şehrin muhtelif semtlerinde bilhassa mahalle aralarında dolaşmaya başlamışlardır. İşgal zamanında çeşitli ahlaksızlıklara adı karışan otuz kadar kadının isim ve adreslerini içeren listeden hareketle bunları yakalamak için harekete geçmişler, fakat bu kadınlardan on kişi yakalanmış, on beş kadarı ise intihar etmiştir. Bununla birlikte, sahipsiz ailelerin evlerine girip, Rus ve Ermenilerin emellerine hizmet etmekle itham edilen diğer düşkün kadınlar da bu kadın çeteler tarafından layık oldukları cezalara çarptırılmışlardır.¹⁹⁴

9. Şehit Olan Trabzonlu Bazı Milisler

Trabzonlu milislerin ilk şehitleri Batum savunmasında verilmiştir. Artvin civarında Ruslara karşı gösterilen savunmada yer alan Akçaabatlı milis reislerinden Abanozoğlu Hakkı Ağa, Günye Setebete mevkiindeki son vuruşmasında aldığı bir yara sonucu şehit olmuştur. Aynı mevkide Maçka'nın Mulaka Köyü'nden (Yaylabaşı) Hafız ile Trabzon Kisarna Köyü'nden (Merkez Bengisu) Karaosmanoğlu İsmail Çavuş ve ilçenin Hatalita Köyü'nden (Akçaabat Dört Yol) Keleş Çavuş şehit olmuşlardır. Yine Karlık Köyü'nden Karahasanoğlu Molla Yunus, İşkoda mevkiindeki çarpışmada şehit olmuştur.¹⁹⁵ Of'taki sivil müdafanın öncülerinden biri, Of'un ünlü ailelerinden Saralızadelere mensup milis komutanı Fethi Bey'dir. Fethi Bey, emrindeki 29 kişilik bir milis müfrezesiyle Of'un Kono bölgesinde Ruslarla on beş gün kadar mücadele etmiş fakat geri çekilirken şehit olmuştur.¹⁹⁶ Şehit olan milisler arasında, aynı aileden Polat Ağa oğlu Tahir Ağa ile Ahmet de yer almıştır.¹⁹⁷ Of civarındaki harplerin tanıdığı olan Hasan Umur, *"Harbe katılan Solaklı ve Baltacı derelerinde -birçok kimse-lerden işitildiğine göre- şehit olan vatandaşlar çoktur. Aşağıhastikoz Köyü ile Zineli Köyü arasında bulunan sırtlardaki hendeklere varıncaya kadar birçok Teşkilat-ı Mahsusacı şehidimizin gömülmüş olduklarını işittim"*¹⁹⁸ demektedir. Akçaabat'taki Karadağ-Soğuksu-Eşekmeydanı savaşlarında 84 çeteci şehit olmuştur.¹⁹⁹ Tespit edebildiğimiz diğer milis şehitlerin sayıları ve bölgelere dağılımı ise şöyledir: Of'ta 31, Vakfıkebir'de 6, Maçka'da 3, Akçaabat'ta 6, Araklı'da 5, Şalpazarı'nda 6, Beşikdüzü'nde 1, Sürmene'de 1, Tonya'da 10, Karlık'ta 1. Çatışmalarda şehit olan milislerden 8'i ise milis komutanıdır.²⁰⁰

¹⁹³ Mehmet Bilgin - Ömer Yıldırım, *Sürmene*, s. 404.

¹⁹⁴ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı*, s. 102-103.

¹⁹⁵ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 200.

¹⁹⁶ Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebesi*, s. 111.

¹⁹⁷ Mehmet Bilgin, *Saralızadeler*, s. 151.

¹⁹⁸ Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, s. 65.

¹⁹⁹ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, s. 244.

²⁰⁰ Detay için bkz. Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Şehidler*, C. I-II, İstanbul 2018.

Sonuç

I. Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'a yönelik donanması marifetiyle denizden ağır bombardıman yaparak bölgeyi ateş altına alan ve yoğun kuvvetleriyle karadan taarruz eden Ruslar, Trabzon ve civarında büyük mal ve can kayıplarına yol açmışlardır. Osmanlı Devleti ise, Kafkas Cephesi'nde Ruslarla karşı karşıya olduğu yoğun ve ağır harpler nedeniyle Doğu Karadeniz'de ve Trabzon bölgesinde konuşlanmış nizami kuvvetlerin yeterli olamayacağını gördüğünden, yöredeki direniş potansiyeli taşıyan ve milis güçleri şeklinde organize edilebilecek tüm sivilleri nizami kuvvetler yanında savunmaya dahil etmeye çalışmıştır. Esasen Teşkilat-ı Mahsusa yapılanması ve organizasyonlarıyla bir araya getirilen Trabzonlu milis güçleri; yöre ağalarının kuvvetlerinden, gönüllülerden, dağlardaki kaçaklardan, hapisanelerdeki mahkumlardan oluşmuş, Ruslara karşı Batum'dan başlamak üzere Harşit Vadisi'ne kadar uzanan sahil kesiminde ciddi bir müdâfaa gösterilmiştir. Fakat hem denizden yaptıkları bombardımanların etkisiyle hem de Rus donanmasının koruması altında yoğun birlikleriyle karadan ilerleyen Rus kara kuvvetleri bölgeyi hızla işgal etmeye çalışmıştır. Durumun farkında olan Türk tarafı ise bir taraftan Rus ilerlemesinin önce hızını kesmeye çalışmış, sonra durdurmak istemiş, diğer taraftan da bölgedeki nizami birliklerin güvenle batı istikametine çekilmelerine zemin hazırlamış ve onlara zaman kazandırmaya çalışmıştır. Rusların karşısında hem savunma yapan hem de kademe kademe geri çekilen Türk savunma güçleri, sahil kesiminin Ruslarca işgal edilmesinden sonra iç kesimlere kaydırılarak Rus deniz topçusunun menzili dışına çıkarılmış ve bundan sonra iç kesimlerdeki Türk taarruzlarıyla Ruslara ağır kayıplar verdirmiştir. Türk nizami kuvvetleriyle organize şekilde çalışan ve bölgeyi iyi bilen yerel milis güçleri, iç kesimlerde Rusları şaşkına çevirecek savunma yöntemleri izlemişlerdir. Milis kuvvetler bir taraftan da; batıya doğru çekilen nizami Türk birliklerinin güvenle mevzi değiştirmesi için Rusları oyalama çatışmalarına girişmiş, öte yandan Ruslarla organize hareket eden Ermeni ve Rum azınlık çetelerine karşı İslam ahaliyi korumuş, muhacirliğe çıkan İslam nüfusun geçişi için yolları güvenlik altına almaya çalışmış, dağlardaki kaçakların milis teşkilatlarında organize edilmesi ve kontrol altına alınmasıyla ise yöredeki asayiş problemleri en aza indirilmeye çalışılmıştır. Fakat Bayburt'un Rus işgali altına düşmesi ve Rus kuvvetlerinin bu defa sahil kısmına güneyden de taarruz etmesi üzerine, iki ateş arasında kalan Türk nizami ve milis kuvvetleri, daha batı istikametine çekilmişler, Trabzon'un nüfus olarak boşaltılması ve nüfusun çoğunun Giresun'un batısına nakledilmesiyle yani Temmuz 1916 ayından sonra Harşit vadisindeki savunmaya katılmışlardır. Türk milis yapılanması ve milisler bu süreçte de boş durmamış, işgal altındaki Trabzon'a yönelik istihbarat çalışmaları, Trabzon'daki işgalci Ruslara yönelik baskın hareketlerle Trabzon sürekli olarak takipte tutulmuş, Ruslara huzur verilmemiştir. Tüm bu tarihi gelişmeler dikkatle incelendiğinde; Birinci Dünya Savaşı süresince harp ortamlarında sivillerin de yoğun şekilde ve etkili biçimde rol aldığı görülmektedir. Bununla birlikte, Doğu Karadeniz'de ve Trabzon civa-

rındaki milis yapılanması örneğinde görüleceği üzere, milis yapılanmasının tesadüfen meydana gelmediğini, aksine devletin imkanları ölçüsünce Teşkilat-ı Mahsusa temelli bir kurmay zihniyetiyle organize edildiğini hatta çoğu milis kuvvetinin yine bir askeri disiplin içerisinde şekillendirilmeye çalışıldığını, bu yapılanmanın esasen muvazzaf askerler tarafından yönetildiğini ve Osmanlı askeri sisteminde gayrinizami harp kültürünün ulaştığı noktayı da bilmek gerekiyor. Tüm bu hususlarla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nın hem yerele etkisinin daha yoğun şekilde araştırılması hem de yerel güçlerin savaş boyunca etkilerinin ifade edilmesi, I. Dünya Savaşı'nın detaylarına inilmesi ve bu savaşın sadece bir askeri olay olmanın da ötesinde toplumsal özelliklerinin ortaya konulmasına kapı aralayacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

“Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube'den Harbiye Nezareti Celilesine mahrem olarak gönderilen 20 Kanunısani 1331 (2 Şubat 1916) tarihli tezkere zeyli”, *BOA, DH.EUM*, 2. Şube, nr. 12/16.

“Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube'den Trabzon Vilayeti'ne 26 Teşrinisani 1330 (9 Aralık 1914) tarihli şifre”, *BOA., DH.EUM*, 2. Şube, nr. 2/64.

“Dahiliye Nezareti Şifre Kaleminden Merkez Kumandanı imzasıyla Giresun Kaymakamlığına gönderilen 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihli telgraf”, *BOA., DH.ŞFR*, nr. 54/222.

“Dahiliye Nezareti Şifre Kaleminden Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vasıtasıyla Binbaşı Yakup Cemil Bey'e gönderilen 22 Kanunısani 1331 (2 Şubat 1916) tarihli telgraf”, *BOA., DH.ŞFR*, nr. 55A/95.

“Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Kanunısani 1330 (11 Şubat 1916) tarihli şifre telgraf”, *BOA., DH.ŞFR*, nr. 444/27.

“Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Trabzon Valiliğine yazılan 9 Kanunısani 1331 (22 Ocak 1916) tarihli şifre”, *DH.ŞFR*, 60-88.

Tefrikalar

Zümrüt Rize Gazetesi, Sayı: 7-8-10, Yıl: 1950.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

AKSOY, Hikmet: “Yerel Tarihin Önemi ve Trabzonlular”, *Yeniğün Gazetesi*, 20 Şubat 2017.

ALBAYRAK, Haşim: *I. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebeleri ve Of Direnişi*, 3. Baskı, İstanbul 2010.

ALBAYRAK, Sadık: *Son Devir İslam Uleması*, C. II, İstanbul 1980.

ALLEN, W.E.D. - MURATOFF, Paul: *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

ALŞAN, Songül: *Türk Kayıtlarında Doğu Karadeniz'de Rus İşgali 1916-1918*, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

ARDALOĞLU, Mustafa: “Taşlıdere Şehitleri”, *Zümrüt Rize Gazetesi*, Sayı: 7-8-10, Yıl: 1950.

Arif Cemil: *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul 1997.

AYDIN, İbrahim Hakkı: “Sarıklı Bir Kuvvacı Maçkalı Hafız İsmail Efendi (Aydın) (1893-1976)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. II, Trabzon 2007.

BAL, Mehmet Akif: “Birinci Dünya Savaşında Trabzon Araklı'da Yaşanan İşgal Olayları ve İşgal Acıları (1914-1918)”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 30, Yıl: 2016/2.

_____ : “Trabzon Savunmasının Unutulmuş Bir Kahramanı: Yüzbaşı Kahraman Bey”, *Trabzon İlkh Haber Gazetesi*, 3 Mart 2013.

_____ : “Trabzon’un Rus Donanması’na Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri (1914-1916)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 81, Kasım 2011.

_____ : *Bir Şiirdir Trabzon, Osmanlıdan Günümüze Trabzon Şiirleri Antolojisi*, Ankara 2009.

_____ : *Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon Araklı’da İşgal, Savunma ve Kurtuluş*, İstanbul 2020.

_____ : *Karadere’nin Trabzon’a Armağanı Şehr-i Araklı*, İstanbul 2017.

_____ : *Kronolojik Trabzon Tarihi / Kuruluşundan Günümüze Gün Gün Trabzon*, İstanbul 2013.

_____ : *Osmanlı’dan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, İstanbul 2009.

_____ : *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Şehidler*, 2 Cilt, İstanbul 2018.

BAYRAKTAR, Ali Kemal Yılmaz: *Trabzon’da Üniversitenin Kuruluşu*, Trabzon 2009.

BEYOĞLU, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşında Trabzon (1914-1919)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 1999.

BİLGİN, Mehmet: *Karadeniz’de Bir Derebeyi Ailesi: Saralızadeler*, İstanbul 2006.

_____ : *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Trabzon 2008.

_____ : *Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkas Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul 2017.

BİLGİN, Mehmet - YILDIRIM, Ömer: *Sürmene*, Trabzon 1996.

Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları, Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır, (Haz. Ömer Türkoğlu), Ankara 1997.

Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C. II, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1993.

CİHAN, Murat: “Rus İşgali ve Harşit Savunması”, *Karadenizde Sonnokta Gazetesi*, 16 Şubat 2014.

ÇAĞATAY, Salih: “Trabzon’un Feneri”, *Hafta Mecmuası*, S. 80, 14 Birinci Teşrin 1935.

ÇAKMAK, Fevzi: *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi*, Ankara 2005.

ÇANKAYA, Mücellidoğlu Ali: *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. III, Ankara 1968-1969.

ÇİÇEK, Rahmi: “Birinci Dünya Savaşı’nda Ordu Kazası”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 7, Güz 2014.

DOĞAN, Şahin: “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Karadeniz Politikası ve Rus Karadeniz Filosu”, *I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya*, (Editörler: Mehmet Okur - Bahadır Güneş - Ülkü Köksal), KTÜ Yayınları, Trabzon 2017.

DURMUŞ, Adnan: *Maçka Tarihi*, Trabzon 2015.

DURMUŞ, Sinan - SUİÇMEZ, Hasan - DİLEK, Zeki: *Her Yönüyle Araklı*, Trabzon 1996.

GEDİKOĞLU, Haydar: *Akçaabat*, Trabzon 1996.

GOLOĞLU, Mahmut: *Trabzon Tarihi/Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2000.

GÖRGÜLÜ, İsmet: *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara 1993.

HACİFETTAHOĞLU, İsmail: “Lazistan ve Havalisi Komutanı Ahmet Avni Paşa”, (Çevrimiçi), <http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/karadeniz-tarihi/648-lazistan-ve-havalisi-komutani-ahmed-avni-pasa.html>, 24 Şubat 2019.

_____ : “Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Şehit Cemal Azmi Bey”, *İçişleri Bakanlığı Türk İdare Dergisi*, Sayı: 435, Haziran 2002.

_____ : “I. Dünya Harbinin Yeterince Tanınmayan Bir Şahsiyeti: 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Erkân-ı Harb Miralay Pirselimioğlu Hacı Hamdi Bey”, (Çevrimiçi), <http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/karadeniz-tarihi/647-erk-an-i-harb-miralayi-pirselimioğlu-haci-hamdi-bey.html>, 3 Mart 2019.

- _____ : *Hicranlı Yıllarında Büyüklüman*, Ankara 2018.
- HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah: "Of ve Çaykara Müftüleri; Bilimsel ve Kültürel Aktiviteleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2002.
- Harşit Vadisi Sempozyumu Bildirileri (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, (Editörler: Mehmet Fatsa - Mehmet Özmenli), Giresun 2017.
- HATEMİ, Nilüfer: *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri (1911-1917)*, C. I, 2. Baskı, İstanbul 2010.
- İNCESU, Mehmet: *Birinci Cihan Harbi Kahramanı İncesulu Hacı Mecit Efendi, Basılmamış Risale*.
- KALYONCU, Hasan: "Sivri Tepesi", *Tonya Haber Gazetesi*, 11 Temmuz 2017.
- _____ : *Tonya*, Tonya 2010.
- KÖKSAL, Ahmet - USTA, Veysel: *Yüzyılın Ardındaki Karadeniz Rus Bombardımanları I*, Akçaabat 2018.
- LERMİOĞLU, Muzaffer: *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.
- MONASTAREV, N.: *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, (Çeviren: Afif Ertuğrul), Ankara 1948.
- ODABAŞIOĞLU, Cumhur: *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, Ankara, Tarihsiz.
- ONUŞ, Sinan: *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kurtuluş Savaşı'na Kızılca Kıyamet*, İstanbul 2015.
- ÖĞÜN, Tuncay: *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara 1999.
- ÖKSÜZ, Hikmet: "Birinci Dünya Savaşında Of Direnişi ve Oflu Kadınlar", *Başlangıcından Günümüze Her Yönüyle Of*, (Editörler: Prof. Dr. Hikmet Öksüz - Prof. Dr. Mevhibe Coşar - Öğr. Gör. Veysel Usta), KTÜ Yayınları, Trabzon 2016.
- ÖNDEŞ, Osman: *Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor*, İstanbul 2012.
- ÖZEL, Sebahattin, *Milli Mücadele'de Trabzon*, Ankara 1991.
- SARISAMAN, Sadık: "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002.
- SELÇUK, Sadi: *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı*, Konya 1955.
- SINIR, Sebahattin: *Trabzon Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1968.
- STODDART, Philip H.: *Teşkilât-ı Mahsusa*, (Çeviren: Tansel Demirel), İstanbul 1993.
- ŞAHİN, Enis: "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 7, Güz 2009.
- Şehitlerimiz*, 5 Cilt, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- ŞEN, Ömer: *Trabzon Tarihi*, Trabzon 1996.
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit: *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986.
- TETİK, Ahmet: *Teşkilât-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C. 1, 2. Basım, İstanbul 2014.
- TOPAL, Zehra: *Sargana'dan İşgale Akçaabat*, Trabzon 2012.
- TOPALOĞLU, Celal: *Rize'nin Kurtuluşu*, Rize 2007.
- TUĞAÇ, Hüsamettin: *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975.
- UMUR, Hasan: *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul 1949.
- UZUN, Necat: *Akçaköy Tarihi*, Trabzon 2003.
- UZUN, Turan: *Trabzon Şalpazarı Şehid ve Gazileri*, İstanbul 2018.
- ÜÇÜNCÜ, Uğur: *Trabzon'da İttihatçı Bir Sima: Kâhya Yahya*, Trabzon 2015.
- YILDIZ, Lokman: *Karadağ Savunması*, Trabzon 2013.
- YİĞİT, Altay: *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, Trabzon 1950.

ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ VE TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN KISA BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

Şükran GÜRAY*

Öz

Türk siyasal hayatındaki ve Türkiye demokratikleşme tarihindeki en önemli olaylardan birisi de kuşkusuz ki Türkiye'nin çok partili siyasal hayata geçmesidir. Çok partili siyasal hayata geçilmesi, daha sonrasında gerçekleşecek olan birçok demokratikleşme reformların öncüsü kabul edilebilecek, tek parti iktidarının ardından siyasal sistemde artık çoğulculuğun benimsendiğini ortaya koyan devrim niteliğinde bir adım olmuştur. Çok partili siyasal hayata ilk geçiş denemesi olarak kabul edilebilecek olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması Türkiye açısından oldukça önemlidir. Fırkanın Genel Başkanı General Kazım Karabekir, İkinci Başkanı Hüseyin Rauf Orbay ve Genel Sekreteri de Ali Fuat Cebesoy'du. Hepsi Kurtuluş Savaşı kahramanı olan bu isimler aslında Mustafa Kemal'in de yakın arkadaşlarıydı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Halk Fırkası'na muhalefeti iki alanda yoğunlaşıyordu; ekonomi ve din. Ekonomik açıdan parti Batı tipi liberalizmi benimsiyor ve Halk Fırkası'nın devletçilik politikalarını eleştiriyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Doğu da çok etki göstermiştir. Ancak kurulduktan birkaç ay sonra Doğu Anadolu'da patlak veren Şeyh Said İsyanı ve bu isyanla bağlantılı olması dilendirilmiştir. Bu isyan İstiklal Mahkemeleri'nin geniş yetkilerle kurulmasına, Tahrir-i Sükun Kanunu'nun çıkmasına neden olmuştur. İstiklal Mahkemeleri, Terakkiperver Fırka mensuplarının irticai faaliyetleri hakkında hükümeti ikaz etmiş, ancak İstiklal Mahkemesi kendi yetki alanında bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin kapatılmasına karar verilmiştir. Hükümet ise, Tahrir-i Sükun Kanunu'na dayanarak, 3 Haziran 1925 tarihinde bütün memlekete irticayı tahrik ettiği gerekçesiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını kararlaştırmıştır. Partideki birçok şahsiyet bu mahkemelerde yargılanmıştır. Çok partili hayata geçişteki bu ilk deneme böylece başarısız olmuştur.

Anahtar kelimeler: Cumhuriyet, Meclis, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir.

* İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, guraysukran34@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7129-0485.

Multi-Party Life Transition Process And A Brief Evaluation Of The Terakkiperver Republic Party

Abstract

One of the most important events in the history of Turkish political life democratization in Turkey and is also undoubtedly exceed Turkey's multiparty political life. The introduction of multi-party political life has been a revolutionary step, which can be regarded as the forerunner of many democratization reforms that will take place later, and that after the single-party rule, pluralism has now been adopted in the political system. The establishment of the Progressive Republican's Party, which can be considered as the first multi-party political life transitions trial is very important for Turkey. The chairman of the party was General Kazım Karabekir, the 2nd President Hüseyin Rauf Orbay and the General Secretary Ali Fuat Cebesoy. These names, all of which were the heroes of the War of Independence, were actually close friends of Mustafa Kemal. The opposition of the Progressive Republican Party to the People's Party was concentrated in two areas; economy and religion. Economically, the party adopted Western-type liberalism and criticized the statist policies of the People's Party. The Progressive Republican Party has had a lot of influence in the East. However, the Sheikh Said Revolt that erupted in Eastern Anatolia a few months after its establishment and it was wished to be related to this revolt. This revolt led to the establishment of the Independence Courts with wide powers and the enactment of the Law of Takrir-i Sükun. The Independence Courts warned the government about the reactionary activities of the members of the Progressive Party, but the Independence Court was decided to close the branches of the Progressive Republican Party. On the other hand, the Government decided to close the Progressive Republican Party on 3 June 1925, on the grounds of provoking the altitude in the whole country, based on the Takrir-i Sükun Law. Many individuals in the party have been tried in these courts. This first attempt in transition to multi-party life has thus failed.

Keywords: Republic, Assembly, Progressive Republican Party, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılın başlarında başlayan değişim ve dönüşüm hareketleri meydana gelmiştir. Bu değişim ve dönüşümler özellikle Tanzimat Dönemi ve Meşrutiyet Dönemleri'nde hız kazanmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde 1909-1913 yılları arasında birçok siyasi parti kurulmuş ve çok partili siyasal hayatın temelleri atılmaya başlanmıştır.¹ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Osmanlı tarihinde siyasi mücadelelerin hız kazandığı görülmüştür. Bu mücadelelerin II. Meşrutiyet'ten itibaren siyasi partiler çatısı altında organize olması, içinde bulunulan çağın siyasi gelişmeleriyle paralellik arz etmiştir. Böylece, kişi hak ve özgürlüklerini ön plana alan demokratik ve parlamenter düzen kurulmuştur. Bizde siyasi partilerin kurulmasına öncülük yapan hareketler Cemiyetler şeklinde ortaya çıkmış, padişah baskısı ve takibiyle karşılaştıklarından faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüşlerdir.²

¹ Abdulvahap Akıncı - Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, Isparta 2016, s. 275.

² Ercan Haytoğlu, "Türkiye'de Demokratikleşme Süreci ve 1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Denizli 1997, s. 46.

Ancak bu ilk demokratik hareket çok uzun sürmemiştir. Türk tarihine 93 harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi almıştır. Bu büyük hezimete bahane olarak Meşrutiyet yönetimi işaret eden Sultan II. Abdülhamit anayasayı askıya almış ve meclisi tatil etmiştir. Bu harekettten sonra Genç Osmanlılar sürgün edilerek cezalandırılmışlardır.³

Böylelikle tekrardan monarşi yönetim anlayışına geçilmiş ve Sultan II. Abdülhamit'in otuz yıl sürecek olan ve bazı siyasi ve akademik çevrelerce istibdat olarak nitelendirilen, buna karşı diğer kesimler tarafından da devletin çöküşüne engel olma çabalarının bir parçası olarak değerlendirilen bir dönem başlamıştır. Otuz yıl boyunca baskıcı bir rejim anlayışı sonucunda Genç Osmanlılar örgütlenmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlardır. II. Abdülhamit'e II. Meşrutiyet'i 1908 yılında ilan ettirmişlerdir. Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe girmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde ilk kez çok partili hayata geçiş başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk siyasi partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuş ve ardından gelen hem kendisine muhalif hem de ülkenin ilk muhalif partisi olma özelliğini taşıyan Ahrar Fırkası çok partili siyasal hayatın temelini oluşturmuştur.⁴ 1908'de parlamenter rejimle çok partili sistemine geçilmiş, nihayetinde 1923 yılında saltanatın da kaldırılmasıyla Cumhuriyet kurulmuştur.⁵ Padişahın sahip olduğu mutlak iktidarı 1839 yılında Tanzimat ile birlikte Padişahın yetkilerinin kanunlarla sınırlandırılarak anayasal sürece geçiş, adalet ve yargı makamlarının yeniden düzenlenmesi, yerel parlamentolar oluşturularak halkın yönetime katılması sağlanmaya çalışılmıştır. Artık Osmanlı Devleti'nin devamına yönelik, ülke içinde özerklik, muhtariyet veya ayrıcalık isteyen siyasi fikirler yeşermeye başlamıştır.⁶

Cumhuriyetin kurulmasından 1946 yılına kadar temelde tek parti çevresinde olmak üzere çok partili hayata geçiş aşaması yavaş yavaş gelişerek devam etmiştir. 1925 tarihli Şeyh Sait İsyanı gibi gelişmelere bağlı olarak kendini göstermiş olan siyasi tedirginlik Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına yol açmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu dönem ile Demokrat Parti'nin kurulduğu yıllarda Türkiye'nin içinde bulunduğu durum, siyasi, sosyal ve ekonomik çerçevede benzerlikler göstermektedir. Bundan dolayı, Demokrat Parti'nin, Serbest Fırka'nın bir devamı olarak görülebileceği de vurgulanmıştır.⁷ 1930 Ağustos'unda kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası da, yine aynı sonuca maruz kalmamak için 17 Kasım 1930'da kendi kendini feshetmiştir. Bu girişimin de başarısızlıkla sonuçlanması sonucunda, 1930-1945 yılları arası Türkiye Cumhuriyeti tarihine çoğulcu rejimin bir süre rafa

³ Necdet Hayta - Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri, XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar*, Gazi Kitapevi, Ankara 2012, s. 178.

⁴ Mustafa Seçkin Kaçar, *Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2019, s. 6.

⁵ Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Yayınları, Ankara 2003, s. 12.

⁶ Yüksel Kaştan, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Siyasal Partileşme Süreci", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, İstanbul 2017, s. 90.

⁷ Timur, a.g.e., s. 12.

kaldırıldığı bir dönem olmuş ve “tek parti dönemi” olarak Türk siyasi hayatına damgasını vurmuştur.⁸

Türkiye’de 1945 yılında başlayan çok partili siyasi sisteme geçiş süreci, 12 Temmuz 1947 Beyannamesi ile sağlam temellere oturtmayı başarmıştır. 12 Temmuz Beyannamesi, Türkiye’nin demokratik bir Cumhuriyet olma yolunda önemli bir dönüm noktası olmuş ve iktidarın çok partili siyasi sistemi resmen kabullendiği gözlemlenmiştir. Siyasi iktidarlar bu tarihten sonra, en azından seçimden seçime, işçi, köylü ve esnaf gibi kalabalık halk kesimlerinin ekonomik ve sosyal isteklerini dikkate almış ve bu isteklere artık yanıt vermek zorunda kalmışlardır. “Yeter Söz Milletindir!” sloganı bu dönem de söylenmiştir.⁹ Bu dönemde Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi durum, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra meydana gelen dış gelişmeler çok partili demokratik süreci hazırladığını da gözler önüne sermektedir.¹⁰ 1946 yılında Demokrat Parti’nin kurulması ile birlikte çok partili bir hayata geçilmiştir. Bu süreçten günümüze kadar farklı partiler kurulmuştur. 1961 Anayasası ile birlikte siyasi partiler ilk kez anayasal güvenceye alınmıştır. 1961 Anayasası siyasal partileri demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları olarak tanımlamıştır. Aynı tanımlama 1982 Anayasası’nda da yer almış ancak 1982 Anayasası’nda siyasi partilere birtakım yasaklar getirilmiştir. Bu yasaklar 1995 yılından sonraki muhtelif zamanlarda yapılan Anayasa değişiklikleriyle giderilmiştir.¹¹

1. Çok Partili Hayata Geçiş Aşamaları

Türk siyasal partilerinin kökenine bakıldığında Osmanlı döneminde batılılaşma çabaları çerçevesinde kurulan cemiyetler olduğunu söylemek mümkündür. 1865 yılında Avrupalıların da Jön Türkler adını verdiği Yeni Osmanlı Cemiyeti kurulmuştur. 1889 yılında ise İttihat ve Terakki adıyla bir cemiyet kurulmuş ve kısa sürede büyümüş ve gelişme göstermiştir. Bu süreçten sonra farklı adlarda birçok cemiyet kurulmuştur. 1908 yılına kadar kurulan cemiyetlerin ortak amacı siyasal iradeye muhalefet oluşturmaktır. Osmanlı döneminde yönetimde söz sahibi siyasi partiler kurulmamış, kurulan cemiyetler padişah yönetiminden çekinmişlerdir. Yönetimde söz sahibi ve padişaha karşı olanlar illegal olarak örgütlenmişlerdir.¹² Cumhuriyet döneminin ilk partisi ise 1935’de Cumhuriyet Halk Partisi adını alan partidir. Halk Fırkası’nın resmen kurulması 1923 seçimlerinden sonra ise de, Mustafa Kemal Paşa bu konudaki kararını 6 Aralık 1922’de, Ankara’da Hakimiyet-i Milliye, Yenigün ve Öğüt gazeteleri muhabirlerine verdiği demeçle kamuoyuna duyurmuş, demecinde yeni bir parti kuracağını açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa, daha sonra çık-

⁸ Emin Kirman, *Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi (1946-1950)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006, s. 19.

⁹ Murat Pıçak, “Türkiye’nin Çok Partili Parleментар Sistemine Geçiş Sürecinde Siyasi Partilerin Ekonomi Politikaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 25, Kırgızistan 2011, s. 1-20.

¹⁰ Akıncı - Usta, “a.g.m.”, s. 276.

¹¹ Kasım Aksoy, *1982 Anayasasında Siyasi Parti Yasakları, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birikimler-1*, İstanbul 2013, s. 176.

¹² Turan Ateş, *Demokrasi Siyasi Partiler ve Seçim*, Beta Yayınları, Ankara 2007, s. 114-117.

tığı uzun bir yurt gezisi sırasında, kurulmasını düşündüğü parti hakkındaki görüşlerini açıklamış, partinin özellikleri konusunda gazetecilere ve halka aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923'te Halk Fırkası'nın ilk programı olarak da kabul edilen ve "Dokuz Umde" denilen bir seçim bildirgesi yayımlamıştır.¹³ Parti 1946 yılı seçimlerine kadar ülkede tek parti rejimini simgelemiştir. 1946 yılına kadar farklı partiler kurulmuş ancak hem siyasi varlık gösterememişler hem de uzun ömürlü olamamışlardır.¹⁴

Cumhuriyet döneminde çok partili hayata geçiş denemesi ilk olarak Mustafa Kemal Paşa'nın ilk Cumhurbaşkanlığı döneminde olmuştur. Aslında 1876'da seçim ve meclis ile tanışmış olsalar da egemenliğin tamamen mecliste olduğu bir yönetimi 1920'den itibaren ilk defa Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi ile birlikte uygulanmaya çalışılmıştır. Bu durumda siyasi parti olgusunun önemi artmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu sebeple eksikliklere rağmen ilk defa meclis içi muhalefetin kurduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ortaya çıkmasına rıza göstermiştir. Ancak dönemin siyasi olayları nedeniyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır.¹⁵ Daha sonraki yıllarda muhalefet partisine olan gereksinimin gittikçe arttığını gören Mustafa Kemal Paşa, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasının önünü açmış hatta ve hatta desteklemiştir.¹⁶ Yeni muhalefet partisine Mustafa Kemal'in güvendiği arkadaşlarıyla birlikte yine kendi talimatı doğrultusunda Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa eden Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu, Tahsin Uzer, Dr. Reşit Galip, Haydar Yuluğ, Senih Hızıroğlu, Nakiyettin Yücekök, İbrahim Süreyya Yiğit, Refik İsmail Kakmacı, Mehmet Emin Yurdakul ve Talat Öz gibi milletvekilleri de katılmışlardır.¹⁷ Böylelikle yeni partiye kısa sürede oldukça yüksek oranda bir katılım gerçekleşti. Hatta kız kardeşi Makbule Hanım'ın fırkaya katılmasını da sağlamıştır.¹⁸ Parti yöneticilerinin bütün iyi niyetine rağmen istenmeyen olayların yaşanması sonucu, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kaderi de çok geçmeden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda olduğu gibi kapatılması olmuştur.¹⁹ Bu iki deneme de Cumhuriyet'in ilk yıllarında hayata geçirilmeye çalışılmıştır. 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün vefatı ile Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü göreve başlamıştır. İsmet İnönü, bundan hemen sonra Avrupa'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı ile karşı karşıya kalması ve tüm dikkatini bu yöne vermesine sebep olmuş-

¹³ Hasan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 20-21, Bahar-Güz, İzmir 2010, s. 235-236.

¹⁴ Tuğba Yolcu, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci İle Birlikte Tek Başına İktidar Olan Partilere Yönelik Genel Bir Değerlendirme", *International Balkan University, Turkish Studies*, Cilt: 14, Sayı: 2, Ankara 2019, s. 939.

¹⁵ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasisi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 51.

¹⁶ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 50.

¹⁷ Andrew Mango, *Atatürk*, Çev. Füsün Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 541; Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi ?*, İstanbul 1987, s. 70.

¹⁸ Okyar, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırath, Arkadaş Yayınları, Ankara 1993, s. 280.

tur. Bu olağanüstü şartlarda ülkeyi idare etmeye çalışan, bir yandan Müttefik bir yandan Mihver devletlerinin baskısı karşısında kalan İsmet İnönü ve hükümetleri, diğer yandan da savaş dolayısıyla bozulan ekonomiyi düzeltmeye çalışmışlardır. Sürdürdükleri denge politikasıyla da savaş dışında kalmaya gayret göstermiştir. Doğal olarak böylesi olağanüstü bir dönemde demokratik açıdan ileri gitmek bir yana mevcut kazanımların korunması dahi büyük başarı olarak kabul edilmiştir. Savaştan hemen sonra ilk kurulan parti Milli Kalkınma Partisi olmuş ancak bu parti halk tabanında gerekli desteği bulamamıştır. Daha sonrasında Cumhuriyet Halk Partisi'nde ihraç olan vekillerin kurduğu Demokrat Parti ile çok partili hayatın önemli bir dayanak noktası olarak yerini almaya çalışılmıştır. İlk seçimi dönemin kalıplaşmış siyasi yapısının yanı sıra, seçim kanunu ve seçim sisteminin yapısının etkisini kaybetmiştir. Daha sonrasında 1950 yılında yapılan seçimlerde %53.5 oy oranı ile seçimi kazanarak 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarını sonlandırmıştır.²⁰

2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Hazırlık Aşamaları

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, çok partili siyasal hayata geçiş denemeleri olmuş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası bu dönemde kurulup, daha sonra kapatılan partilerdendir. 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, dönemin toplumsal koşulları içinde meydana gelen olaylar ve halkın bu sürece hazır olmadığı ileri sürülerek kapatılmış veya kapatılmak zorunda kalan siyasi partidir.²¹ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kökeni, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanından sonra,²² Halk Fırkası içinde doğan görüş ayrılıklarına dayanarak ortaya çıkmıştır. Rauf Orbay'ın, Cumhuriyetin ilanını eleştiren, tepki gösteren konuşması, İstanbul basınında oldukça eleştirilmiştir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Türk toplumuyla çağdaşlaştırma yönünde sürekli bir devrim hareketi başlatmaları ve bunda da başarı kazanmaları bazı çevrelerde panik yaratmıştır. Baştan beri var olan düşünce ayrılıkları iyice belirginleşmeye başlamıştır.²³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda şahsi kıskançlıklar, rekabetler veya geçimsizlikler gibi basit sebeplere bağlamanın çok yüzeysel bir değerlendirme olduğu söylenebilir.²⁴ Buna istinaden Rauf Orbay'ın tutumlarına Ankara'dan sert tepki gelmiştir. Rauf Orbay, parti toplantısına çağırılmıştır. Rauf Bey, Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Kendisini, Ali Fuat, Refet, Kazım Karabekir Paşalarla, halifenin yaverlerinden biri ve aralarında deniz subayları ile tıbbiye öğrencileri bulunan bir kalabalık grup uğurlamıştır. Kazım Karabekir, Rauf Bey ile arkadaşlarını şu sözlerle desteklemiştir: "*Ben Cumhuri-*

²⁰ İsmail Tüccar, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci (1940-1950)*, Trakya Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2019, s. 2-3.

²¹ Akıncı - Usta, "a.g.m.", s. 276.

²² Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 53.

²³ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991, s. 111.

²⁴ Fatih Rıfka Atay, *Çankaya, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul 1969, s. 395-396.*

yet'ten yanayım, fakat kişisel yönetime karşıyım." Böylece Mustafa Kemal'e karşı açıkça cephe almışlardır. Kazım Karabekir 26 Ekim 1924 günü, geç vakit Birinci Ordu Müfettişliği görevinden istifa ettiğini bildirmiş ve istifa yazısının altına Mustafa Kemal, kabul etmediğini yazdığı bilinmektedir.²⁵ Kazım Karabekir Paşa ordudaki görevinden fiilen ayrılarak mebusluğa dönme kararı almıştır. Kazım Karabekir Paşa istifa dilekçesinde gerekçe de belirtmiştir. Ali Fuat Paşa da 30 Ekim 1924'te Mareşal Fevzi Paşa'ya kendisinin takip edildiğini, haberleşmelerinin ve görüşmelerinin kontrol edildiğini²⁶ bu durumda vazifesini yapamayacağını belirterek, *"mebusluk teşrii vazifesine başlayacağımdan ordu müfettişliğinden affımı arz ve istirahat eylerim efendim"* şeklindeki istifa dilekçesini vermek suretiyle ordu müfettişliğinden ayrıldığını bildirmiştir. Paşaların istifası zaten böyle bir oluşumu bekleyen İstanbul basını için pek de sürpriz olmamış, yeni fırka kurulmasına doğru bir adım olarak değerlendirilmiştir.²⁷ Atatürk'ün yakın çevresini oluşturan insanların kurduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetleri yönetim çevrelerinde huzursuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunda yeni fırkanın kuruluş gerekçesini oluşturan iddiaların keskinliği kadar yeni kurulan sistemin tüm müesseseleriyle işlemesine ve sebeplerinin ele alınmasına imkan tanımadan muhalefete başlamasının da etkisi olmuştur.²⁸

Kazım Karabekir ve Fuat Paşa'nın Ordu Müfettişliklerinden istifaları²⁹ konusu, aynı şekilde Refet Paşa'nın Meclise geri dönüşü ile ilgili tüm bu olanlar Mustafa Kemal Paşa tarafından *"Paşalar Komplosu"* olarak adlandırılmıştır.³⁰ Mustafa Kemal Paşa siyasetten çekilen bu paşaların bir yıl ordu içinde çalışarak durumu kendi lehlerine olacak biçimde ayarladıklarını sandıklarını, I. Meclisteki II. Grup üyeleri ile anlaşarak aleyhinde gizli çalışmalar yaptıklarını ve hatta örgüt kurup tekrar Meclise döndüklerini dile getirmiştir.³¹ Mustafa Kemal Paşa'nın silah arkadaşı olan Kazım Karabekir ve Refet Bele gibi isimler II. Grupta yer almışlardır. Başlarda Kazım Karabekir'in de Refet Bey'in de Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif bir tutumları yoktu. Paşalar, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele sonrası etrafına doluşan çıkar gruplarından şikayet ediyor ve asıl yanında tutması gerekenlerin kendileri olduğunu düşünüyorlardı. Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir gibi Milli Mücadele'nin önemli simaları askerlikten ayrılıp kariyerlerine siyasette devam etme kararı almışlardır.³²

²⁵ Seda Sarı, *Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri (1923-1938)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011, s. 36-38.

²⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 292.

²⁷ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt: III, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s. 140.

²⁸ Cezmi Eraslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasi Hayatında Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi Üzerine Düşünceler", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 2000, s. 77.

²⁹ Süleyman Ataseven, "Başvekil Rauf Bey", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, İzmir 1988, s. 239.

³⁰ Nevin Yurtsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994, s. 109.

³¹ Habip Kocaman - Mustafa Ceylan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Yasama Dergisi*, Sayı: 34, Ankara 2018, s. 12.

³² Tüccar, *a.g.t.*, s. 5-7.

2.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın siyasi tarihimiz içindeki şöhreti, ne cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olmasında ne de programında yer alan bazı hususların çok partili siyasi hayata veya bir başka ifadeyle demokrasiye geçildikten sonra yer etmiş olmasındandır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın şöhretinin sebebi ise kurucu kadrosunun Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bulunmalarıdır. En az onun kadar tanınmış asker ve sivil şahsiyetler olmaları hasebiyle dikkat çekmiştir.³³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla ilgili ilk duyumlar 6 Ekim 1924 tarihli bir gazetede Rauf Orbay ve İsmail Canbolat Beylerle, Refet Bele Paşa'nın çerçevesinde yeni bir parti kurulacağı haberi yayılmaya başlamıştır. Asıl firkanın şöhreti kurucuları ve idarecilerinden gelir. Bunlar Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte olmuş ve en azından onun kadar tanınmış ve halk tarafından sevilmiş asker ve sivil liderlerinden oluşmuştur.³⁴ 17 Kasım 1924 tarihinde Kazım Karabekir başkanlığında örgütlenen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları, Halk Fırkası'ndan istifa eden bazı milletvekillerinden meydana gelmiştir. İsmet Paşa'nın çeşitli konularda yürüttüğü siyaset, Rauf Orbay tarafından eleştirilmiştir.³⁵ İstifaların nedeni ise Lozan Barış Anlaşması'nın hükümleri gereğince yapılan Rum ve Türk mübadelesi esnasında, göçmenlerin yerleşimleri ve bunlara Rumlardan kalan malların paylaşılmasında haksızlık ve yolsuzluk yapıldığı gerekçesiyle mecliste milletvekillerine açılan soruşturma neden olmuştur.³⁶ Görüşmelerin sonunda hükümetin güvenoyu almasının ertesi günü, Halk Fırkası'ndan istifalar başladı. İlk istifa edenler ise 10 kişiydiler. Bunlardan bazıları, Dr. Adnan Adıvar, Feridun Fikri Düşünsel, Rauf Orbay, Refet Bele gibi isimler yer almıştır.³⁷ 8 Kasım 1924'te 19 oya karşı 148 oyla İsmet Paşa Hükümeti güvenoyu almıştır. Daha sonra da istifalar devam etmiş ve toplam olarak 29 kişi Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa ederek bağımsız mebus statüsü kazanmışlardır.³⁸ 17 Kasım 1924'de Dahiliye Vekaleti'ne resmen dilekçe ile başvuru yapan Ali Fuat Paşa, bu tarihten itibaren Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet fırkası olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu resmen ilan etmiştir. *"Fırkalar memleket için esastır, yeter ki şahsi arzular yerine memleket için çalışsın. Allah mübarek etsin."* ifadeleri ile yapılan başvuruyu Recep Bey'in kabul etmesiyle yeni firkanın kuruluşunu kabul etmesiyle yeni firkanın kuruluşu resmi olarak gerçekleşmiştir. Bu olay karşısında Mustafa Kemal Paşa, *"Biz Meclisimizde tek parti ile bir diktatör idaresi izlenimi vermekteyiz. Bize bakan batlılar, bu mem-*

³³ Mustafa Ekincikli, "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, Kırgızistan 2012, s. 153.

³⁴ Mehmet Özalper, "Bir Muhalefet Partisi İlgaı: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Muş 2014, s. 122.

³⁵ Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009, s. 550.

³⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: II, TTK, Ankara 2012, s. 935.

³⁷ Kirman, *a.g.t.*, s. 35.

³⁸ Ömür Sezgin - Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 2047.

leketteki idare tarzı parti diktatoryasıdır, derler. Bizim Meclisimizde de iki parti olmalı, hükümeti denetleme sistemi kurulmalı ve medeni ülkelerin parlamentolarına benzemeliyiz.³⁹ sözleriyle yeni partinin kuruluşundan duyduğu memnuniyeti açık bir dille ifade etmiştir. Başkanlığını Kazım Karabekir'in yaptığı ve önde gelenler arasında Doktor Adnan Adıvar, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Rauf Orbay gibi önde gelen isimlerin bulunduğu fırka⁴⁰ 29 kişilik mebusan mevcudu ile siyasi hayatına adım atmıştır.⁴¹

2.2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri

Yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Genel Başkanı Kazım Karabekir Paşa olmuştur.⁴² Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın idare heyeti şöyledir: Genel Başkan: Kazım Karabekir, İkinci Başkan: Adnan Adıvar ve Rauf Orbay, Umumi Katip: Ali Fuat Cebesoy, Azalar: Rüştü Paşa (Erzurum), İsmail Canpolat (İstanbul), Sabit (Erzincan), Muhtar (Trabzon), Şükrü (İzmir), Necati (Bursa), Faik (Ordu) şeklinde yerlerini almışlardır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ilerleyen zamanlarda dönemin muhalefetini canlandıran bir parti haline dönüşecektir.⁴³ Muhalif mebuslardan muhafazakar olanlar bu yeni kurulan fırkaya girmemişlerdir. 18 Kasım tarihli gazeteler yeni fırkanın 17 Kasım 1924 yılında resmen kurulduğunun haberini halka ve kamuoyuna ilan etmişlerdir.⁴⁴ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kendisine ait resmi yayın organı olmadığı için İstanbul gazeteleri tarafından desteklenmiştir. Mevcut durumlar böyleyken, Halk Fırkası'na karşı beslenen muhalefetin açığa vurulmasına sebep olmuştur. Bu gazetelerin önde gelenleri ise Tevhidi Efkâr, İstiklal, Son Telgraf ve Vatan gazetesidir.⁴⁵ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın doğması normal demokratik şartlar içerisinde olmamıştır. Meclis içinde iki farklı görüşte grubun oluşmasına neden olmuştur. Görüşmelere muhalefet partisi olarak katılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hükümetten pek çok konuda açıklamalar istemiş bu nedenlerden dolayı da İsmet Paşa'nın hükümetine karşı bir memnuniyetsizlik olduğu açıkça gözler önüne serilmiştir.⁴⁶ İlk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk Fırkası nezdinde iki büyük sakıncaya sebep olmuştur. Bu sebeplerin başta geleni partiyi kuranlar Halk Partisi'nin de dayandığı kadrolardan geliyor olmasıdır. Memur ve eski subaylar da bu partide çoğunlukta idi. Milli devletin yerleşmediği, milli tamlamanın siyasi yönünde gerçekleştirilmediği bir dönemde milliyetçi kad-

³⁹ Resul Babaoğlu, "Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt: 11, Sayı: 22, İstanbul 2012, s. 89.

⁴⁰ Ahmet Yeşil, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 546.

⁴¹ Tüccar, *a.g.t.*, s. 7.

⁴² Sarı, *a.g.t.*, s. 38.

⁴³ Özalper, "a.g.m.", s. 123.

⁴⁴ Ateş, *a.g.e.*, s. 116-117.

⁴⁵ Sarı, *a.g.t.*, s. 38-39.

⁴⁶ Ercan Haytoğlu, "Türkiye'de Demokratikleşme Süreci ve 1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Denizli 1997, s. 48.

ro içinde bölünmeler rejimi tehlikeye düşürebileceği düşüncesi olmuştur.⁴⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın parti programı ve iç tüzüğü, bu siyasi hareketin yapısı ve amacı hakkında belli bir fikir vermeye yeterli olmuştur. Türkiye'de program ve iç tüzüğünü yayınladığı için Batı ölçülerinde kurulmuş olan ilk parti olma özelliğini taşıyan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası beyannamesinde, görevinin denge sağlamak ve anayasal düzen içerisinde zorbalığa karşı koymak olduğu vurgulamıştır. Kişi ya da zümre üstünlüğü karşısında milli birliği ve fert üstünlüğünü koruma konusundaki hassasiyetini ortaya koyarak dinle siyasetin ayrıldığını belirtmek için Batıda kullanılan bir formüle uygun olarak, dini düşünüş ve inançlara saygı gösterileceğini dile getirmişlerdir.⁴⁸ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, bir muhalefet fırkası olarak Meclis içinde, siyasi iktidarı denetleyici, dengeleyici görevlerini de zaman zaman yerine getirmiş olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bilhassa bütçe görüşmelerinde, Yunanlılar ile mübadele konularında, dış politikalarla ilgili bazı kararlarda soru ve önerileri ile iktidarı etkilemeye çalışmıştır.⁴⁹ Ayrıca, memur sayısı, maaşları, maaşların hayat pahalılığı ile kıyaslandığında yeterli olup olmadığı ve bütçeye getireceği yük ile ilgili sorular sorulmuş, karşılıklı fikir alışverişinde bulunulmuştur.⁵⁰ Yeni fırkaya ilk resmi tavır Dahiliye Vekili olan Recep Peker'den gelmiştir: "*Fırkalar esastır, yeter ki şahsi arzular yerine, memleket için çalışsınlar. Allah mübarek etsin.*"⁵¹ diyerek, üstü kapalı bir şekilde, yeni fırkanın, ülkeye hizmet temelinden daha ziyade, şahsi kıskacıklar ve hırslar üzerine kurulmuş olabileceğini ima etmiştir.⁵²

2.3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Programı ve Faaliyetleri

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, beyannamesini yayınladığı gün, fırka programını da halka sunmuştur. 18 Kasım 1924 tarihinde yayınlanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programın; esaslar, siyaset-i dahiliye, iktisadiyat, itibar, maliye, sayaset-i maarif, siyaset-i içtimaiye olmak üzere yedi bölümden ve toplamda elli sekiz maddeden oluşmaktaydı.⁵³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının ilk bölümünün en önemli maddeleri arasında yer alan ilk iki madde aynen şu şekildedir:⁵⁴

1. Madde: *Türkiye devleti halkın hakimiyetine dayalı bir cumhuriyettir.*

2. Madde: *Hürriyetperverlik (liberalizm) ve halkın hakimiyeti (demokrasi) fırkanın meslek-i esasidir.*⁵⁵

⁴⁷ Özalper, "a.g.m.", s. 124.

⁴⁸ Babaoğlu, "a.g.m.", s. 85.

⁴⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları 1923-1934, Cilt: 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 466.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 13/1, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 185-194.

⁵¹ Ahmet Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, s. 264.

⁵² Güzide Filiz Tuzcu, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 47.

⁵³ Sarı, *a.g.t.*, s. 39.

⁵⁴ Kirman, *a.g.t.*, s. 35.

⁵⁵ Ekincikli, "a.g.m.", s. 161.

Parti programının ikinci bölümünde iç siyasete alakalı olarak ilkeler de ele alınmıştır. Burada vurgu, ademi merkezîyetçilik ve rasyonalizasyon üzerinedir. İkinci bölümün en dikkat çekici maddesi ise; 6. Madde: Fırka düşünce ve din inancına hürmetkardır.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise ekonomik konular ele alınmıştır. Bu bölümdeki maddelerden bazıları ise şu şekildedir:

34. Madde: Küçük sanat sahiplerinin ekonomik gelişmelerini sağlamak için üretim kooperatif teşkilatı kurulmalıdır.

37. Madde: Anonim şirketlere ait kanun ve nizamnamelerin bu şirketlerin daha serbest, daha hızlı, daha müdahaleden uzak olarak teşekküllerini temin edecek surette olması gerekmektedir.

40 ve 41. Maddeleri: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liberal politika anlayışını gösteren ifadeler kullanılmıştır. İlgili maddelerde, ülkenin sadece kendi kaynakları ve sermayesine dayanarak kalkınması görüşüne karşı çıkılmaktadır. Programın beşinci bölümünde devlet maliyesi, altıncı bölümünde eğitim ve son bölümünde siyaseti konuları ele almıştır.⁵⁶ İstanbul basınında teşvikiyle muhalefet etkisini arttırarak göstermiştir. Doğu illerinden fırkaya talep göstermekten geri durmamış ve yoğun destek vermişlerdir. Fırkanın ilk şubesi Urfa'da kurulmuş ve en büyük örgütlenmesi de Sivas'ta olmuştur.⁵⁷ İstanbul merkezi ile merkeze bağlı yerler olan Eskişehir, Samsun ve Trabzon'da parti şubeleri de açılarak faaliyet göstermişlerdir. İstanbul'daki üyelerin sayısı beş bin olarak tahmin edilirken, her yerden fazla İstanbul'da etkin olmuştur.⁵⁸ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması Türk siyasi hayatında hareketlenmelere neden olmuştur. Yeni partinin kurulmasından üç gün sonra, fırkası meclis grubu toplantısında sıkı yönetim önerisi reddedilince İsmet Paşa, 21 Kasım 1924'te sağlık gerekçelerini ileri sürerek başvekillikten istifa etmiştir. İsmet Paşa'ya nazaran muhalefete karşı daha ılımlı olduğu bilinen Fethi Bey'in yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmesi, aslında siyasi bir manevra olarak değerlendirilmelidir.⁵⁹ İsmet Paşa'nın yerine, 22 Kasım 1924'de Cumhuriyet Halk Fırkası'na yeni Başvekil Ali Fethi Okyar getirilmiştir.⁶⁰ Kabine de görev dağılımları şu şekilde olmuştur:

Başvekil (Milli Müdafaa Vekili)	Ali Fethi Okyar
Adliye Vekili	Mahmut Esat Bey (İzmir)
Dahiliye Vekili ve Mübadele Vekaleti Vekili	Mustafa Peker
Hariciye Vekili	Şükrü Kaya Bey (Menteşe)
Maliye Vekili	Mustafa Abdülhalik Renda
Maarif Vekili	Saraçoğlu Şükrü Bey
Ziraat Vekili	Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane)
Ticaret Vekili	Ali Cenani Bey (Gaziantep)
Nafia Vekili	Fevzi Bey (Diyarbakır)
Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili	Dr. Mazhar Bey (Aydın)

⁵⁶ Kirman, *a.g.t.*, s. 85-86-87.

⁵⁷ Tüccar, *a.g.t.*, s. 8.

⁵⁸ Babaoğlu, "a.g.m.", s. 93.

⁵⁹ Babaoğlu, "a.g.m.", s. 85-86.

⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, c. 10, d. 2, TBMM Matbaası, Ankara 1975, s. 375.

Hükümet değişikliği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başarısı olarak görülmüştür.⁶¹ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ve faaliyete başlamasıyla Cumhuriyet döneminde ilk defa çok partili hayat başlamıştır. Kuruluş-tan sonra ülkede önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bir yandan demokrasi havası eserken bir yandan da CHF içinde önemli tartışmalar başlamıştır.⁶²

2.4. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılma Süreci

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, kısa zaman içinde doğu illerine kadar genişlemeye başlamasıyla birlikte, Halk Fırkası ile aynı düşünce yapısına sahip olsa da tam tersine çok farklı kesimleri kendi içinde toplamaya başlamıştır. Atatürk devrimlerine ve onun Batılılaşmaya yönelik laik düzeni hedefleyen düşünce ve eylemlerine karşı olan kesimleri hemen bu partinin çevresinde toplamış ve kısa zamanda parti içinde hakim bir görüş şeklinde ortaya çıkmıştır.⁶³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın etkinliklerinin büyük bölümü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleşmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası TBMM'de kanunlar üzerinde açıklanan görüşlerinde, hükümet uygulamalarıyla ilgili konuşmalarında, bütçe görüşmelerinde ve tutumlarında yapıcı bir muhalefet partisi tavrı sergilemiş, üyelerinin çok konuda Cumhuriyet Halk Fırkası ile aynı yönde oy kullanmışlardır. Hükümet uygulamalarına da destek vermiş olsalar da hükümeti uyarmayı da ihmal etmemişlerdir. Fırkanın 1925'te bütçe müzakerelerinde ortaya koyduğu muhalefet herkes tarafından dikkat çekmiştir.⁶⁴ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, mevcut koşullarda memurların durumunun düzeltilmesi için memur sayılarının azaltılarak maaşların yükseltilmesini savunmuş ve sorun tespit edilmiş olmasına rağmen çözümü aşamasında ciddi bir program ortaya konulamamıştır.⁶⁵ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bütçeye ilişkin verdiği öneriler de bulunmuş ilk muhalefet fırkası olma özelliğini de kazanarak önemli bir işlevi yerine getirmiştir.⁶⁶

Siyasi hayatının kısa olması sebebiyle yapmak istediklerini hedeflerini hayata geçirebilecek bir zemin yakalama imkanına sahip olamamıştır. Fırkanın Doğu Anadolu Bölgesi'nde kısa sürede bu kadar ilgi odağı haline gelmesi, aynı zamanda sonunu hazırlamasına da sebebiyet vermiştir. Fırka rejim karşıtı grupların yuvası haline gelmiş ve kurulduktan 3 ay sonra 13 Şubat 1925 tarihinde Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin Piran köyünde Şeyh Sait tarafından başlatılan isyan ile ilişkilendirilmiştir.⁶⁷ İsyân, "dini ve şeriatı korumak ve kurtarmak" ve "halifeliği yeniden getirmek" gibi sloganlarla başlamış ve gelişmiştir. Fethi Bey hükümeti bu olaylar karşısında gerekli önlemler almaya çalışmıştır. Daha sert önlemlerin alınmasını isteyen Recep Bey ile Mahmut Esat Bey

⁶¹ Özalper, "a.g.m.", s. 126-127.

⁶² Sarı, *a.g.t.*, s. 43.

⁶³ Kirman, *a.g.t.*, s. 37.

⁶⁴ Kocaman - Ceylan, "a.g.m.", s. 33-34.

⁶⁵ Sarı, *a.g.t.*, s. 43.

⁶⁶ Kocaman - Ceylan, "a.g.m.", s. 33-34.

⁶⁷ Tüccar, *a.g.t.*, s. 8.

hükümetten çekilmişlerdir.⁶⁸ Doğuda Şeyh Said'in önderliğinde patlak veren bu isyanla olaylar yeni bir boyut kazanmıştır. Doğudaki isyan, kısa sürede yayılınca, Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir tehlikeyi gözler önüne sermiştir. Hükümetin sert önlemler almasını isteyen bu grubun talepleri, isyanla birlikte meşruluk da kazanmaya başlamıştır. İsmet İnönü hükümetinin aldığı oylar ile TBMM'den bir Takrir-i Sükün Kanunu'nu çıkartmak ve İstiklal Mahkemelerini tekrar kurulması kararı alınmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleri bu uygulamanın sonuçlarının ne olacağını bildikleri için yasa tasarısına şiddetle karşı çıkmışlardır. Ancak yine de partilerinin kapatılmasına engel olamamışlardır.⁶⁹ Bu dönemde, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını haklı göstermek isteyen bazı yazarlar, Menemen olayı ile de parti arasında bağ kurmaya çalışmışlardır. Menemen olayı partinin kapatılmasından 6 hafta sonra meydana gelmiştir.⁷⁰ Partinin kapatılmasını asıl hedef, dönemin aktörlerince "irticai" kelimesi ile kavramsallaştırılan ve nitelendirilen faaliyetlerdir.⁷¹ Ankara İstiklal Mahkemesi'nin girişimleri ve aldığı kararlar ile şark İstiklal Mahkemeleri isyan bölgesindeki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerini kapatmıştır. Bazı partili üyelerinin isyanla ilişkilendirilmesi, bu partinin kapatılmasına isnad teşkil eden hukuki bir zemin olarak değerlendirildi, kapatılması sürecinde mahkeme kararları önemli bir referans olarak kabul edilmiştir.⁷² Bu sürecin sonunda hükümet, irticayı körüklediği gerekçesiyle Takrir-i Sükün Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla bütün ülkede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına karar vermiştir.⁷³ Aylarca süren silahlı çatışmalardan sonra 14 Doğu iline yayılmış olan isyan bastırılmış ve sorumluları İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmış, çıkarılan Takrir-i Sükün Kanunu dayanarak isyanın ele başları idam edilmiştir.⁷⁴

Sonuç

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki çok partili hayat denemeleri olmuştur. Özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk günlerinde farklı parti gruplarından meydana gelmiştir. Bazıları eski İttihat Terakkiciler, bir kısmı saltanat ve hilafet taraftarları ve bir kısmı da Cumhuriyet ve yeni rejim arayışçıları olarak görüş ayrılıkları her dönemde olduğu gibi bu dönemde de görülmüştür. Bu farklı siyasi partileri bir arada tutan çatı Milli Müdafaa ve vatani kurtarmak arzusu olmuştur. Demokrasilerin düzgün işleyebilmesi için birden fazla partiye gerek görülmüştür. Siyasi partiler demokratik hayatın ve çoğulculuk

⁶⁸ Esat Öz, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s. 95.

⁶⁹ Sarı, *a.g.t.*, s. 46.

⁷⁰ Mustafa Erdoğan, "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Deneyimi (1945-1950)", <http://www.liberal.org.tr/sayfa/turkiyede-demokrasiye-gecis-deneyimi-1945-1960-mustafa-erdogan,349.php>, Erişim: 05.06.2020, s. 2.

⁷¹ Özalper, "a.g.m.", s. 130.

⁷² Sarı, *a.g.t.*, s. 48.

⁷³ Babaoğlu, "a.g.m.", s. 100.

⁷⁴ Tüccar, *a.g.t.*, s. 10.

sisteminin vazgeçilmez unsurları olmuştur. Mustafa Kemal Paşa Türk milleti için en uygun yönetim şeklinin çok partili sisteme dayalı cumhuriyet ve demokrasi anlayışı olduğunu biliyordu. Çok partili demokratik rejimlerde halk, siyasi partiler aracılığıyla kendi düşüncelerini serbestçe ifade etme özgürlüğüne sahipti. Ayrıca muhalefet partileri iktidar partisini denetleme yetkisine de sahip oluyordu. Mustafa Kemal bu nedenle çok partili hayat için çalışmalara başlanmasını istemiştir. Mustafa Kemal çok partili hayata geçişe öncülük etmiş, ilk siyasi partiyi kurmuştur. Böylece ilk siyasi parti denemeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk muhalefet partisi olma özelliğini de taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın eski silah ve dava arkadaşları olan Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Adnan Adıvar öncülüğünde, 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Yeni parti ekonomi politikası olarak hükümetin devletçilik politikasının tersine liberalizmi savunmuştur. Tek dereceli seçim sistemi, reiscumhur seçilen kişinin milletvekilliğinin düşmesi ve her türlü inkılap ve anayasa değişikliklerinin halka danışarak yapılması gibi yeni politikalar ileri sürülmüştür. Mustafa Kemal'in isteği ile çok partili rejim denemeleri için kurulacak partilerin, dönemin politik aktörleri ve yargı kurumları tarafından o yıllarda yaşanan ve ülke rejimini tehdit eden birtakım hadiseler ile ilişkili olduklarına yönelik değerlendirmelere bağlı olarak çok partili rejim denemelerine bir süre ara verilmiştir. 1950'ya kadar Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarda kalmayı başarmıştır. Türkiye Cumhuriyeti çok partili demokrasiye hızlı adımlarla ilerlerken bir şeyler yolunda gitmemeye başladı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, disiplini yüksek olan Cumhuriyet Halk Fırkası mensupları kadar etkin olamadı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı İstanbul basınının büyük bir çoğunluğu destek vermiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hükümeti denetleyecek yapıcı bir muhalefet iken, radikal rejim karşıtları tarafından bir sığınma yeri olarak görüldü. Böylelikle yeni parti kurucularının hiç istemeyeceği bir yöne doğru gitmiştir. Bu isyan hareketi hükümeti fevkalade etkileyecek ve muhalefete karşı daima tedirgin bir bakış açısı oluşturmaya neden olmuştur. Rauf Orbay'ın parti kurulmadan önce cumhuriyet ile ilgili eleştirileri ve parti kurulduktan kısa bir süre sonra bazı rejim muhaliflerinin parti etrafında toplanması ile beraber dini duyguların propaganda olarak kullanıldığı Şeyh Said İsyanı'nın patlak vermesi sonucunda partinin kapatılma kararı alınmasına sebep olmuştur. Nitekim İstiklal Mahkemesi'nin birkaç Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bazı üyelerini isyanla ilişkilendirip mahkum etmesiyle birlikte bu tedirginlikle daha da artmıştır. Haziran 1925'te Cumhuriyet'in bu ilk muhalefet partisi resmen kapatılmıştır.

Kaynaklar

AKINCI, Abdulvahap - USTA, Sefa: "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, Isparta 2016.

AKSOY, Kasım: *1982 Anayasasında Siyasi Parti Yasakları, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birlikler-1*, İstanbul 2013.

ATASEVEN, Süleyman: “Başvekil Rauf Bey”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, İzmir 1988.

ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Cilt: II, TTK, Ankara 2012.

ATAY, Fatih Rıfki: *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul 1969.

ATEŞ, Nevin Yurtsever: *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994.

ATEŞ, Turan: *Demokrasi Siyasi Partiler ve Seçim*, Beta Yayınları, Ankara 2007.

BABAOĞLU, Resul: “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt: 11, Sayı: 22, İstanbul 2012.

EKİNCİKLİ, Mustafa: “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu”, *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, Kırgızistan 2012.

ERASLAN, Cezmi: “Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasi Hayatında Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi Üzerine Düşünceler”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 2000.

ERDOĞAN, Mustafa: “Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Deneyimi (1945-1950)”, <http://www.liberal.org.tr/sayfa/turkiyede-demokrasiye-gecis-deneyimi-1945-1960-mustafa-erdogan,349.php>, Erişim: 05.06.2020.

HAYTOĞLU, Ercan: “Türkiye’de Demokratikleşme Süreci ve 1945’te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)”, *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Denizli 1997.

HAYTA, Necdet - ÜNAL, Uğur: *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri, XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar*, Gazi Kitapevi, Ankara 2012.

KABASAKAL, Mehmet: *Türkiye’de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991.

KAÇAR, Mustafa Seçkin: *Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2019.

KARPAT, Kemal H.: *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KAŞTAN, Yüksel: “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Siyasal Partileşme Süreci”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, İstanbul 2017.

KİRMAN, Emin: *Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi (1946-1950)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006.

KOCAMAN, Habip - CEYLAN, Mustafa: “Türkiye Cumhuriyetinin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Yasama Dergisi*, Sayı: 34, Ankara 2018.

LEWIS, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Arkadaş Yayınları, Ankara 1993.

MANGO, Andrew: *Atatürk*, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

OKYAR, Ali Fethi: *Serbest Cumhuriyet Fırkası Hatıraları*, Örgün Yayınları, İstanbul 2017.

_____ : *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019.

ORBAY, Rauf: *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.

ÖZ, Esat: *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.

ÖZALPER, Mehmet: “Bir Muhalefet Partisi İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Muş 2014.

PIÇAK, Murat, “Türkiye’nin Çok Partili Parlementer Sisteme Geçiş Sürecinde Siyasi Partilerin Ekonomi Politikaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 25, Kırgızistan 2011.

SARI, Seda: *Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri (1923-1938)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011.

SEZGİN, Ömür - ŞAYLAN, Gencay: “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

SOYAK, Hasan Rıza: *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 10, d. 2, TBMM Matbaası, Ankara 1975.

TBMM Gizli Celse Zabıtları 1923-1934, Cilt: 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 13/1, TBMM Matbaası, Ankara 1976.

TİMUR, Taner: *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Yayınları, Ankara 2003.

TUZCU, Güzide Filiz: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

TÜCCAR, İsmail: *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci (1940-1950)*, Trakya Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2019.

UZUN, Hasan: “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 20-21, Bahar-Güz, İzmir 2010.

YALMAN, Ahmet Emin: *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt: III, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.

YEŞİL, Ahmet: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.

_____ : “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Siyasal Kimliği”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002.

YOLCU, Tuğba: “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci İle Birlikte Tek Başına İktidar Olan Partilere Yönelik Genel Bir Değerlendirme”, *International Balkan University, Turkish Studies*, Cilt: 14, Sayı: 2, Ankara 2019.

ZÜRCHER, Erik Jan: *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 24.06.2020

Kabul Tarihi: 20.07.2020

OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE BULGARİSTAN'DA PAZAR KELİMESİ İÇEREN YER ADLARININ SOSYO-KÜLTÜREL ANALİZİ

Öğr. Gör. Dr. Neval KONUK HALAÇOĞLU*

Öz

Yer adları bir toplumun sosyo-kültürel yapısı ile buldukları, kullanıldıkları mekânın tarihi geçmişi ve coğrafya özellikleri hakkında da önemli ipuçları taşırlar. Yer adları insanlığın ve uygarlığın izlerini yansıtır. Toplumların coğrafi mekânla bütünleşmesinin göstergesidir. Bulgaristan coğrafyasında Osmanlı hâkimiyeti döneminde Türkler, kültürel özellikleri de içeren yer adlarını isim olarak vermişlerdir. Bu yer adlarının, zaman içerisinde bir kısmı değişmiş ya da tümüyle ortadan kalkmış ve yerlerine yenileri kullanılır olmuştur. Herhangi bir nesneye verilen ismin anlamı, kökeni, yapısal özellikleri vs. dilbilimin inceleme konusudur. Ancak, konu yer adları olunca dilbilimin yanı sıra etnoloji, sosyoloji, tarih, coğrafya ve mimaride bunlarla ilgilenmeye başlar. Rumeli'deki şehirler de çeşitli özellikleri ile farklı bilimlerin konusu olmuştur. Bu çalışmada Bulgaristan'da Pazar kelimesi geçen çok fonksiyonlu Osmanlı şehirleri / yerleşim yerleri bir bütün halinde ilk defa ele alınmıştır. Ticari bir faaliyet olan Pazar, sosyolojik olarak her bir mekâna farklı şekillerde yansımıştır. Bu çalışmanın, arka planı daha çok siyasi nedenlerle şekillenen Osmanlı şehrinin kültürel ve sosyolojik fonksiyon alanını ele alarak işlemektir.

Anahtar kelimeler: Bulgaristan, Pazar, Rumeli, Şehir Tarihi, Osmanlı Hakimiyeti.

During The Ottoman Period Containing The Word Bazaar In Bulgaria Socio-Cultural Analysis Of Place Names

Abstract

Place names also carry important clues about the social and cultural structure of a society and the historical background and geographical features of the place where they are located. Place names reflect the traces of humanity and civilization. It is an indicator of the integration of societies with geographical space. During the Ottoman rule in the Bulgarian geography, the Turks

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, neval.konuk@marmara.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9322-0541.

named their places, which include cultural features. In time, some of them have changed or disappeared completely and new ones have been used. The meaning, origin, structural features of the name given to any object etc. linguistics is the subject of study. However, when it comes to place names, it begins to deal with ethnology, sociology, history, geography and architecture, as well as linguistics. It has been the subject of different sciences with its various features in the cities in Rumelia. In this study, for the first time, multi-functional Ottoman cities / settlements, which refer to the bazaar in Bulgaria, were discussed. Bazaar, which is a commercial activity, is reflected sociologically in each place in different ways. The aim of this study is to study the cultural and sociological function area of the Ottoman city, the background of which is shaped mostly for political reasons.

Keywords: Bulgaria, Bazaar, Rumelia, City History, Ottoman Domination.

“Bir Türk gönlünde nehir varsa Tuna’dır, dağ varsa Balkan’dır. Türklük Avrupa’ya doğru cezir ve medd’i biten bir deniz gibi o dağlardan çekilmiş, lâkin tuzunu bırakmış. Bütün o toprak Türklük kokuyor. Bu tuz, Bulgar vatanının toprağında mı kalmamış? Kanında mı? Meşrebinde mi? Yaşayışında mı? Giyinişinde mi? Duyup düşüşünde mi, oturup kalkışında mı? Lisanında mı? Lisanın sarf ve nahvünde mi kalmamış? Daha nerelerinde, Yarabbi. O toprakta gezdiğim müddetçe hep bunu hissettim...”

(Yahya Kemal Beyatlı, 1921)

“Dağ, taş yamaç, bayır ve köy - kent, ne kadar Türkçe yer adı varsa değiştirilecek ve Osmanlıların kalıntıları temizlenecektir.”

(İvan Ganev, Bulgar Dışişleri Bakan Yardımcısı, 21 Ekim 1985)

Giriş

Toplumsal yaşam, siyasal durum değişikliklerine, dil kültürü gelişimine göre yer adları da değişir. Kitle halinde göçler ve yerleşmelerde, genel savaşlarda bu süreç kendiliğinden işlerlik kazanır. En büyük değişiklikler, iktidar partilerinin değişen politikaları sonucu ortaya çıkar. Bunlar eski yer adlarını tümüyle değiştirir, çevirisini yapar, biçim, anlam ve yazım değişikliklerine gider. Bu durum, özellikle Bulgaristan için geçerlidir ve dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti, günümüzde Bulgaristan sınırları içerisindeki hâkimiyeti boyunca, var olan yer adlarını değiştirmemekle birlikte, yeni kurdukları köy ve kasabalara, o yörelerdeki dağ, tepe, çay, ırmak, burun vb. gibi doğal yerlere Türkçe adlar vermiş, Bulgarcadan asla çeviri yapmamıştır.

Nitekim, Bulgaristan Türklerinden, değerli dilbilimci Yeniso, “Osmanlı kaynaklarında Balkan toponim ve hidronimleri” başlıklı bir incelemesinin sonunda: “...Kaynak eserlerde Türkçe asıllı yer ve nehir adlarına da sık sık rastlanmaktadır. Ancak bu adlar Osmanlılar zamanında ortaya çıkmış ve Türklerin yaşadığı veya Türklerin çoğunluk oluşturduğu yeni yerleşim yerleri, köy ve kasabaların adlarıdır...”¹ tespitini ortaya koymaktadır.

Bu durumun aksine Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında Bulgarlar, kullanılmakta olan Türkçe yer adlarını -anlamlarına tümüyle ya da kısmen bağlı kalarak- çoğunlukla Bulgarcaya çevirmişlerdir.

¹ Hayriye Süleymanoğlu Yeniso, “Osmanlı Kaynaklarında Balkan Toponim ve Hidronimleri”, *Balkanlar’da Türk Kültürü*, Yıl: 3, Sayı: 8, Bursa, Temmuz-Eylül 1993, s. 17-20.

19. yüzyıl Balkan milliyetçiliği, Bulgaristan şehirlerinde Osmanlı-Türk yönetimiyle ilgili bütün izlerin ortadan kaldırılmasını ana politikası durumuna getirir: insanlar, okullar, vakıflar, sanat yapıtları, yer adları, - Bulgarların yaptığı gibi-kişî adları bile ortadan kaldırılacaktır.

Bulgaristan'daki Türkçe yer adlarının Bulgarcaleştirilme politikaları, 1293 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (1877-1878) başlayarak Balkan Savaşları (1912-13) sırasında, özellikle 1934 hükümet darbesinden ve 1944 komünist komplosundan sonra gittikçe artarak günümüze değin gelir. Savaştan beş yıl sonra (1883), Şumnu ilinin Yeni-pazar ilçesinin adı, Novi-pazar²'a çevrilir, ama halk ona bugüne değin hep Yeni-pazar demeyi sürdürür.

Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinde pazarlar önemli bir yer tutar. Nitekim, pazar kurulan yerlerin zamanla gelişerek bir yerleşim birimi haline geldiğine ve içinde pazar kelimesinin geçtiği bir isim aldığına dair örnekler rastlanmaktadır. Kaynaklarda Pazar/Pazarlı Camii, Pazar/Pazaryeri Mahallesi, Pazar köyü Kasabası, Pazarlı Karyesi, Pazarsuyu Karyesi, Pazaryeri Çeşmesi, Pazarlık Camii, Pazarlık Hamamı, Pazarlık Mahallesi gibi adlara sık sık tesadüf edilmektedir. Pazarlar günümüzde de şehir ve kasabalarda belirli günlerde olmak üzere devam edelmektedir.

Yüzyıllar boyunca Anadolu'dan Rumeli'ye ve günümüzde Bulgaristan'a nakledilen yoğun Türk nüfusu, bölgenin ticarî/askerî yollar³ üzerinde bulunması, geniş tarım sahalarına sahip olması nedeniyle ziraat, zanaat, ticaretle meşgul olmuş, bu yörelerin ekonomik ve kültürel bünyesinde köklü değişiklikler yaparak buraları Türk yurdu haline getirmiş ve Türk-İslam kültürü damgasını vurmuştur.

Bu araştırmamızda, Osmanlı hâkimiyeti döneminde günümüz Bulgaristan sınırları içerisinde Pazar adını taşıyan yer adları incelenmiştir.⁴ Bulgarca ve Türkçe kaynak taraması sonucunda elde edilen Pazar adı taşıyan yer adlarının, kökenleri/ortaya çıkış sebepleri, Osmanlı sosyo-kültürel hayatındaki önemi, demografik yapıları ile barındırdığı Osmanlı mimarî eserleri ele alınmıştır. Ayrıca, bu yerleşim yerlerinin hangi tarihlerde Rus ve Bulgar işgaline uğradığı, Türkçe yer adlarının hangi yıllarda Bulgarcaya çevrildiği de belirtilmiştir.

Alfabetik sıraya göre bu yer adları şunlardır: Balık Pazarı, Büyük Pazar Dere, Çek Pazarlığı, Eski-Pazar, Hacıoğlu Pazarlık/Hacıoğlu Pazarı/Pazarlık, İskender Pazarı/Pazarlık/Eskicuma/Cuma-i-atık, Kara Pazarlı, Osmanpazarı, Osmanpazarı Köprüsü, Osmanpazarı Tepesi, Pazar/Yeni-pazar Köyü,

² Sırbistan'da Sancak bölgesinde Türklerin Yeni-Pazar, Sırların ise Novi-Pazar dediği bir şehir vardır.

³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılar'da Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, s. 258.

⁴ Çalışmamızda en temel kaynaklardan biri olarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi kullanılmıştır. Adı geçen eserdeki pazarlarla ilgili bir makale yayınlanmış olmakla birlikte, bu yayın içerisinde tebliğimizde yer alan hiçbir yerleşim yeri ele alınmamıştır. Mehmet Ali Ünal, "Evliya Çelebi'ye Göre Balkanlar'da Kurulan Pazarlar ve Panayırılar - 17. Yüzyılda Balkanlar'da Ticaret", *Balkan Tarihi, UBTAS, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yay.*, Nu.: 1, 1. basım, 1. cilt, Mart 2016, s. 1-39.

Pazar Deresi, Pazarköy/Bezirgân-köy, Pazar Yolu, Pazarcık Köyü (2 adet), Pazarcık Köyü, Tatarpazarcık/Tatarpazarı (Pazarcık), Tatarpazarcık Kapısı, Tatarpazarcık Köprüsü ve Yenipazar.

Bu yer adları ile ilgili elde edilen veriler şunlardır:

Balık Pazarı, Varna kentinde balık satılan bir pazar yeridir.⁵

Büyük Pazar Dere (Golyamo-pazar-dere), Rila Dağı'nda yüksek bir vadidir. Kuzeyden Seymen Tepeciği, doğudan Damga Tepesi, güneyden de Pazar Dere Tepesi'yle kapanmıştır. Vaktiyle yaz sonlarında burada kurulan hayvancılıkla ilgili ürünlerin alınıp satıldığı bir pazar yerinden adını alır.⁶

Çek Pazarcığı (Çeşko-pazarişte), Sofya ilinin Breznik ilçesine bağlı Rasnik Köyü yakınında yer alır.⁷

Eski-pazar, Burgaz ilinin Kızıl-ağaç (Elhovo) ilçesine bağlı Pop-köy (Popovo-selo, Popovo) yakınında bir mevkidir.⁸

Hacıoğlu Pazarcık/Hacıoğlu Pazarı/Pazarcık (Tolbuhin, Dobriç), kuzeydoğu Bulgaristan'da il merkezidir. Dobruca Yayılanı'nda, Varna'nın 50 km. kuzey-batısında bulunur. Varna-Silistre karayolu kavşağı, Razdelna-Kardam (Romanya için) demiryolu üzerinde istasyon merkezidir. Kurucusunun adı Hacı-oğlu'dur. 1573'te Pazarcık kasabası olarak ünlenir. Eskiden büyük bir hayvan pazarıydı. Eski-cuma panayırının devamı olarak büyük bir panayır da kurulurdu.

Kocacık Yörükleri, 1543-1584 tarihleri arasında Hacıoğlu Pazarcığı'na yerleşir.⁹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde düzenlenmiş olan Tapu Tahrir Defteri'nde de Hacıoğlu Pazarı kazalarında bulunan köylere Saruhan ilinden kaçır hane sürgün yerleştirildiği kaydedilmiştir.¹⁰ Sürgünler genellikle 10 haneyi geçmeyen gruplar halinde çeşitli köylere yerleştirilmişlerdir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre, Yenipazar'da 1 vakıf kaydı tespit edilmiştir.¹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri* kitabında Osmanlı döneminde Hacıoğlu Pazarı'nın merkezinde ve köylerinde 19 cami ve 1 tekke inşa edildiği yazılıdır.¹² 1752 tarihli tahrir defterine göre, Hacı-oğlu-pazarı, Silistre sancağına bağlı bir kaza merkeziydi.

Evlıya Çelebi'ye göre, Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi ümerasından Hacıoğlu adında yiğit bir bey burayı şenlendirdiğinden, bu adla anılmıştır. Paşa hassıdır. Açık, geniş bir bayırda kurulu, 2000 haneli bir kent olup

⁵ M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004, s. 97.

⁶ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 169.

⁷ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 206.

⁸ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 334.

⁹ Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1957, s. 92.

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 13, Ekim 1951-Temmuz 1952, Nu: 1-4, İstanbul 1953, s. 225; *BOA, T.T.D.*, 370, s. 242.

¹¹ Sadi Bayram, "Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Ankara 1988, s. 475.

¹² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Cilt: 4, 4. - 5. ve 6. Kitap, İstanbul 1982, s. 141; *Tuna Vilayeti Salnâmesi*, Rusçuk 1285/1868, s. 106.

11 sıbyan okulu, 3 hamamı, 200 dükkânı vardır. Köprülüzâde Ahmed Paşa kethüdası Ebu'l-hayr İbrahim Ağa'nın yaptırdığı çarşı içinde yüz dükkanlı, kargir yapılı, dört adet demir kapılı bedestende ise, her çeşit kıymetli eşyalar bulunurdu. Bedestenin yanında hamamı vardı. En büyük sorun susuzluktu. İbrahim Ağa kente su getirerek dokuz mahallede birer çeşme yaptırır.¹³

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, General Kamenski kumandasındaki Rus ordusu 1810'da Hacıoğlu kasabasını yerle bir eder ve Müslüman nüfusu korkunç bir katliama tâbi tutar. 1243 (1827-1828) Savaşı esnasında Hacıoğlu yine Ruslar tarafından işgal edilir ve yıkıma uğrar. Ünlü şeyhülislâm ve şair Ârif Hikmet Bey tarafından 1840'ta İstanbul'a gönderilen ayrıntılı bir raporda; işgalden sonra yaklaşık 100 ev ayakta kalabilmiştir. 1840'ta ise kasabada 750 Müslüman ve 100 Hristiyan evi vardır. Yine rapora göre kasabada sekiz cami, beş medrese, bir mescid ve bir hamam mevcuttur.¹⁴

1290 (1873) tarihli *Tuna Vilâyeti Salnâmesi*'nde Hacıoğlu Pazarcığı bir kasaba (Hacıoğlu) ve 108 küçük köyden oluşan bir kazanın merkezi olarak tarif edilir. Kasaba o zamanlar 4383 Müslüman erkeği içinde barındıran 1750 Müslüman hânesine ve 980 erkek, 315 Hristiyan hânesine sahiptir. Hâne esasına göre sayıldığında kasaba nüfusunun %85'i Müslümandır. Hâne halkı temelinde ise bu oran %82'ye denk düşmektedir. Zira Hristiyanlar daha kalabalık ailelere sahipti. Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nin istatistik kısmına göre ise Hacıoğlu Pazarcığı kasabasında 2011 ev, 584 dükkân, yirmi cami, iki fabrika, yirmi dört hâne, dört medrese, on iki mektep, iki kilise (bir Ortodoks, bir Ermeni), bir sinagog, yirmi dört han, on üç tabakhâne, bir hükümet konağı, bir telgrafhâne ve bir saat kulesi bulunmaktaydı. Kazanın 108 köyünün sekseninin nüfusu tamamen Müslüman iken yirmi altı köy karışıktı. İki köyde (dokuz hâneli Kara Kurt ve iki hâneli Selmanköy) sadece Hristiyan nüfus mevcuttu.¹⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Hacıoğlu ve bölgesi yeni kurulan Bulgaristan'ın bir parçası olur. 1882'de ismi Ortaçağ Hükümdarı (Türk-Hristiyan) Dobrotic'in anısına Dobriç şeklinde değiştirilir. Kasabanın nüfusu Müslüman halkın Türkiye'ye göç etmesinden ötürü azalır. Onların yerini Doğu Balkan Dağları'nın fakir bölgelerinden gelen Bulgar Hristiyan yerleşimcileri doldurur. II. Balkan Savaşı'nın ardından mağlûp Bulgaristan, Güney Dobruca'yı terk etmek zorunda kalır. Dobriç, Balçık ve Silistre Romanya'ya bırakılır.¹⁶ Hacıoğlu Pazarcığı, Bükreş (1913) ve Neuilly (1919) Antlaşması'yla Romanya'ya verilir. II. Dünya Savaşı'nın başında Rusya ve Almanya, Silistre ve Balçık ile beraber bu kasabayı Bulgaristan'a vermesi için Romanya'ya baskı yapar. Bu durum daha sonra uluslararası antlaşmalarla da teyit edilir. Kasabanın yeni Rumen yerleşimcileri, Dobruca'nın Rumen sınırları içinde kalan topraklarda yaşayan Bulgarlarla zor kullanarak yer değiştirilir. Krayova

¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı Neşri), VIII. Kitap, İstanbul 2003, s. 24.

¹⁴ Mahir Aydın, "Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *TTK Belleten*, Cilt: LVI, Sayı: 215, Ankara 1992, s. 119-121.

¹⁵ *Tuna Vilâyeti Salnâmesi 1290*, s. 296-301.

¹⁶ R. Vulpe, *La Dobroudja à travers les siècles*, Bucarest 1930.

Antlaşması'na göre, 1940'ta Bulgaristan'a geri verilir. Savaştan sonra 1948'de kasabanın adı ünlü Rus Mareşal Fyodor Ivanovic Tolbuhin (Stalingrad'daki 58. ordunun kumandanı ve Belgrad'ı Nazi işgalinden kurtaran kişi) adına Tolbuhin'e çevrilir. Modern tarzda neredeyse tamamen yeniden inşa edilen Tolbuhin, bir endüstri merkezi olarak hızla büyüye de şehirde artık camiler ve diğer İslâmî yapılar ortadan kalkar. 1970'e gelindiğinde ayakta iki camisi vardır. Bunlardan biri, 19. yüzyılın ortalarına ait kubbeli bir cami olup şehirdeki az sayıdaki Müslüman Türk nüfusa hizmet etmektedir. Diğeri ise 16. yüzyılın sonlarından kalma Câmî-i Atik (Eski Cami)'tir. Yapı üzerinde bulunan kitabelerin transkripsiyonundan, caminin büyük çapta onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır (1753, 1905 ve 1931). Komünizmin çöküşünden sonra kasabaya 19. yüzyıldan kalma Bulgarca ismi (Dobriç) tekrar verilir. Son yıllarda nüfusu artar ve çoğunluğu Türk'tür.

İskender Pazarı/Pazarcık/Eskicuma/Cuma-i-atik (Tırgovişte), Kuzey Bulgaristan'da il merkezidir. Sofya-Varna demiryolunda garı vardır. XVI. yüzyılda Türklerce Pazarcık adıyla Vrana Deresi kıyısında kurulur. 1606 yılında İskender-pazarı diye anılır.

17. yüzyılda büyük bir kasaba olur. Bağcılık iyi bir düzeydedir. Hayvancılık da önemlidir. Türklerin asıl geçim kaynağı, koyun yetiştiriciliğidir. 1865'te Eskicuma-Şumnu-Hezargrad telgraf hattı kurulur. Ekonomisi 19. yüzyılda gelişmeye başlar.

1866 yılı Tuna Vilâyeti nüfus sayımına göre: 1671 (Bulgar), 3026 (Müslüman), 83 (Müslüman Çingene), 31 (Hristiyan Çingene), 1 Yahudi vardı. Bu verilere göre toplam erkek nüfusu 4812'dir.¹⁷ Rus araştırmacılarından N.N. Obruçev ise, 1868 yılında; 5976 (Müslüman Türk), 3230 (Bulgar), 167 (Yahudi), 69 (Müslüman Çingene) olmak üzere 9442 olarak nüfus dağılımını verir.¹⁸

1868 yılında Tuna Vilâyeti'nin merkezi olan Rusçuk'ta basılan Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre şehirde, 17 cami vardı.¹⁹ Osmanlı dönemi boyunca ise şehir merkezinde ve köylerde 33 cami inşa edilmiştir.²⁰ Şehrin bir tepesinde bulunan Kızana Tekkesi'nin ilk kuruluş tarihi bilinmemekle beraber, hicri 1276 (milâdi 1859-1860)'da Çukurovalı Hacı Hafız tarafından yeniden yaptırılır ve günümüze gelir.²¹ Yapı, şehirde varlığı bilinen tek tekkedir.²²

Yönetim yönünden 1880'e değin sancak merkezidir. Sonra Şumnu iline bağlanır. Bulgaristan'ın en büyük ve en ünlü panayırı 1830 yılına dek kasaba dışında kurulur. Osmanlı döneminde 1851'de şehirde bir kilise yapılmasına izin verilir. Türk siyaset adamı Tunalı Hilmi burada doğar (1863-1928).²³

¹⁷ Nikolay Todorov, *Balkanskiyat Grad XV-XIX.vek, Sotsialno-İkonomiçesko i Demografsko Razvitie*, Sofia 1972, s. 327-328.

¹⁸ N.N. Obruçev, *Voeno-Statistiçeskiy Sbornik na 1868 g.*, III, Petersburg 1868, s. 349.

¹⁹ *Tuna Vilayeti Salnâmesi*, Rusçuk 1285/1868, s. 108.

²⁰ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 141.

²¹ Michael Kiel, "Sarı Saltuk ve Erken Bektaşılık Üzerine Notlar", (Çev. Fikret Elpe), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 9, İstanbul 1980, s. 30.

²² *Tuna Vilayeti Salnâmesi*, Rusçuk 1285/1868, s. 106.

²³ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 330-331.

Kara-pazarlı, Has-köy (Haskovo) ilinin merkez ilçesine bağlı Türk köyüdür. Nüfusu tümüyle Türk'tü. 1878 yılında Ruslar ve Bulgarlarca işgal edildi. 1882-1883 yıllarında, Türk halkı anayurda göç edince, adı haritadan silindi.²⁴

Osmanpazarı (Omurtag), Eski-cuma (Tırgovişte) iline bağlı ilçe merkezi kenttir. Halkının çoğunluğu Türk'tür. İl merkezinin 22 km. güney-batısına düşer. Birçok kente giden karayollarının kavşak noktasıdır. 17. yüzyıl başlarında Osmanlı Türkleri tarafından kurulur. 1631'de Çanakçılar (Paniçino) Köyü'nden gelen araba ustası Osman adında çadırını kuran bir Türk tarafından şehrin kurulduğu rivayet edilir. Bölge köylerinin pazar merkezini oluşturur. 1676 tarihinden itibaren adı, Osmanpazarı olarak bilinir. Osmanlı döneminde şehrin bir diğer adı Ala-kilisedir. 1770'te bir hamam, ardından bir saat kulesi ile 1779'da bir çeşme yapılır. 1842'de ilk Türk okulu, 1850'de ilk Bulgar okulu, 1850'de de ilk Bulgar kilisesi açılır.²⁵

1866 yılı Tuna Vilâyeti nüfus sayımına göre: 458 (Bulgar), 1830 (Müslüman), 144 (Müslüman Çingene) vardır. Bu verilere göre toplam erkek nüfusu 2432'dir.²⁶ 1867'de Telgraf İdaresi, 1870'te Bulgar Halk Okuma Odası kurulur.²⁷

Osmanpazarı'nın merkezinde ve köylerinde Osmanlı döneminde 32 cami inşa edilir.²⁸ 1868 yılında Tuna Vilâyeti'nin merkezi olan Rusçuk'ta basılan Tuna Vilâyeti Salnamesi'ne göre şehirde 8 cami vardır.²⁹

Osmanlı-Rus Savaş'ında (1877-78) Ruslarca işgal edilir. 1880'de kent nüfusunun beşte dördü Türk, ancak beşte biri Bulgardır. Şehre, 1934 yılında, Türk soylu ilk Bulgar hanlarından Omurtak'ın adı verilir. 80 cilt kitap ve 200'ü aşkın bilimsel makale ile Atatürk ve Ermeni sorunu üzerinde de araştırmalara sahip devlet adamı, büyükelçi ve tarihçi Bilal Şimşir, 1933 yılında Osmanpazarı'nda doğar.³⁰

Osman-pazarı Köprüsü (Omurtagov most), Kamçı (Kamçıya) Irmağı üstündeki yeni köprü, bu adla anılır. Eski-İstambolluk'tan (Preslav) Patleyna'ya bu köprüden geçilerek gidilir. Eski köprü birkaç metre yukarıda bulunur. Osmanlı Türklerince kurulan bu köprüden yalnızca iki temel duvarı günümüze ulaşır. Bunlardan biri sulara gömülmüş, diğeri ise ırmağın sağ kıyısında görülmektedir.³¹

Osmanpazarı Tepesi (Omurtagski rit), Sakar-balkan (Lisa-planina) Dağı'nın devamıdır. Batıdan Geril-ova (Gerlovo) vadisiyle çevrilir.³²

Pazar / Yeni-pazar Köyü (Çerno-oçeno), Kırca-Ali (Kırcalı) iline bağlı Türk köyüdür. Nüfusu 276 olup (1985), tümüyle Türklerden oluşur. İl merkezine

²⁴ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 528.

²⁵ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 780.

²⁶ Todorov, *a.g.e.*, s. 327-328.

²⁷ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 780.

²⁸ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 142.

²⁹ *Tuna Vilâyeti Salnâmesi*, Rusçuk 1285/1868, s. 106.

³⁰ http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/mensuplar/bilal_simsir.doc

³¹ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 780-781.

³² Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 781.

uzaklığı 12 km.'dir. 1926 yılında adı Novi-pazar, daha sonra da Çerno-oçeno olur (1934). 1985 yılında Has-köy (Haskovo) iline bağlanır.³³

Pazar Deresi, Büyük-pazar-dere Vadisi'ni güney yönünden kapatan tepe ve buradan kaynaklanan akarsuyun adıdır. Bulgarların Jambevska-reka olarak adlandırdıkları derenin başlıca kaynağı da burada bulunur.³⁴

Pazarköy / Bezirgân-köy (Tıpçileştovo), Eski-cuma (Tırgovişte) ilinin Osmanpazarı (Omurtag) ilçesine bağlı Türk köyüdür. 17. yüzyılda Türklerce kurulduğunda adı Pazarköy olur. Yörenin en küçük köylerinden biridir. İlçe merkezinin 4-5 km. kuzey-batısında yer alır. Daha önce üç yol ağzındayken sonraları şimdiki yerine yerleşir. Halkı tarım ve hayvancılıkla geçinir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda işgale uğrar. 1934 yılında adı Bulgarcaya çevrilir.³⁵

Pazar Yolu, Hezargrad (Razgrad) iline bağlı Amaç (Ağmaç, Mortagonovo) köyünde tarlalığa verilen isimdir.³⁶

Pazarcık Köyü (Tırgovişte), Eski-Zağara (Stara-Zagora) iline bağlı eski bir Türk köyüdür. Eylül 1885 tarihinde Doğu Rumeli'nin Bulgarlarca silah zoruyla Bulgaristan'a "ilhak"ı sonucu kaybedilir. 1906 yılında adı -aynen- Bulgarcaya çevrilir. Türk olan halkı anayurda göç ettiğinden boşalır ve adı haritadan silinir.³⁷

Pazarcık Köyü (Tırgovişte), İslimye (Sliven) iline bağlı Türk köyüdür. 1906 yılında adı Bulgarcaya çevrilir. 1990'da Has-köy (Haskovo) iline bağlanır.³⁸

Pazarlar Köyü (Pazartsı), Kırca-Ali (Kırcali) iline bağlı Türk köyüdür. Balkan Savaşı'nda (1912) Bulgarlarca işgal edilir. 1934 yılında adı -aynen- Bulgarcalastırılır.³⁹

Tatarpazarcık/Tatarpazarı (Pazarcık), Güney Bulgaristan'da il merkezi, eski bir Türk kentidir. Dörtiyol ağzında oluşu nedeniyle kasaba kısa sürede büyük önem kazanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden biri olur. Filibe (Plovdiv) Ovası'nda, Meriç ırmağının sağ kıyısında bulunur. Sofya-Burgaz ve Sofya-Filibe (Plovdiv)-İstanbul demiryolları üzerinde önemli bir duraktır. Tatarlarca kurulduğu için kasaba ilkin **Tatar-pazarı** adını alır. İlk halkı, Basarabya (Akkerman) Tatarları ile Osmanlı sipahileridir. Manisa yöresinden yapılan göçlerle, 1516'da kasabanın adı Saruhan Beyli olur. Şehirde, 1570'te Gayri-Müslim nüfus bulunmamaktadır. 1576'da kasabada yalnızca 30 Hristiyan vardır. 16. yüzyılda Naldöken, Selanik ve Ofçabolı Yörükleri yerleşir.⁴⁰

Evliya Çelebi Seyahatname'sine göre, kasaba ilkin küçük bir yerleşim yeri olup 1574'te kasaba olur ve hızla gelişir. Olduğu gibi korunmuş, bağ ve bah-

³³ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 801.

³⁴ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 801.

³⁵ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 133-134.

³⁶ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 801.

³⁷ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 801.

³⁸ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 801.

³⁹ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 802.

⁴⁰ Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 56-57, 75, 80.

çelerle çevrili, “*sultan yolu*” üstünde bir kasabadır. Kubbesi kurşunla kaplı imareti kasaba meydanında, pazar yerindeydi. 7 sıbyan mektebi, 200 dükkânı, 3 güzel hamamı, 7 derviş tekkesi, 7 ticaret hanı vardı. Gelip geçen yolcularca çok kez adı anılan Sadrazam İbrahim Paşa Kervansarayı çok ünlüydü. Bunun develer ve atlar için ahırları, âyan ve ileri gelenlerin aileleri için harem daireli 70-80 evli, ayrıca gelip geçici vezirler ve yüksek memurlar için tek katlı, çift katlı evleri, köşkleri bulunurdu. 17. yüzyılın başında çarşı meydanında Hacı Cafer Ağa Camisi yer almaktadır. Caminin kible kapısı üzerindeki tarihi şöyledir:

“*Goften in beyt vâhiya tarih,
Dilkeş ü dilfirib şüde in câ
Sene 1034^m1 (1624-1625)*”

Tatarpazarı'nın merkezinde ve köylerinde Osmanlı döneminde 58 cami ve 10 tekke inşa edilir.⁴² Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre Tatarpazarı'nda 11 vakıf kaydı bulunmaktadır.⁴³

1866 yılı Tuna vilayeti nüfus sayımına göre: 653 (Bulgar), 1838 (Müslüman), 2738 (Kırım göçmeni Müslüman), 210 (Müslüman Çingene), 15 (Hristiyan Çingene), 192 Ermeni, 2 Yahudi vardı. Bu verilere göre toplam erkek nüfusu 5648'dir.⁴⁴

Şehir, 17. yüzyılda ekonomik gelişimini, 19. yüzyılda artarak devam ettirir. Samakov'un demiri, Kocabalkan ve Rodop Dağları'nın aba şayakları için başlıca bir depo merkezi haline gelir. Rodop keresteleri buradan sallarla Meriç Irmağı yoluyla Edirne'ye yollanırdı. Uzuncaova ve Eskicuma panayırlarından sonra, en büyük üçüncü panayır burada kurulurdu. Halkı çiftçilik, çeltikçilik, bağcılık, bahçecilik, zanaat ve sanayi ile geçimini sağlar. Çeltiği şehre getiren Türkler olur. Zanaatçılık da epey gelişmiştir. Yaklaşık 40 çeşit zanaat erbâbı bulunurdu. Ekseriyetle Türkler saraç, tabak, mutaf, nalbant, kasap, kahveci, berber; Bulgarlarsa bakkal, meyhaneci, kürkçü, bakırcı, terzi, demirci, se-merci, dülgere, bahçıvan, fıçıcı mesleklerini seçmişlerdi. Ürünleri ünlü panayırında satışa çıkarılırdı.⁴⁵

Bulgarlar, Osmanlı-Türk döneminde, 1808'de bir papaz okulu, 1848'de bir kız okulu, 1865'te bir halk kitaplığı açar. 1837'de ikonalarıyla ünlü bir kilise inşa edilir. 1879'da Doğu Rumeli'ye bağlı iken 1885'te Bulgarlarca işgal ve ilhâk olunur. Osmanlı döneminden kalma Kurşunlu Cami (1667) günümüzde koruma altına alınmıştır. Şehrin adından Tatar ismi 1934'te kaldırılır.⁴⁶

Tatarpazarcık Kapısı, Hisarlık-kale (Hisarska-krepost), Filibe (Plovdiv) iline bağlı Hisar köseler (Hisar-Momina-banya) Köyü yakınında dörtgen şek-

⁴¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı Neşri), Cilt: III, İstanbul 2007, s. 300-301.

⁴² Ayverdi, *a.g.e.*, s. 142.

⁴³ Bayram, “a.g.m.”, s. 475.

⁴⁴ Todorov, *a.g.e.*, s. 327-328.

⁴⁵ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 939-941.

⁴⁶ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 940-941.

lindeki ve Bulgaristan'daki eski hisarların en az korunanı Hisarın üç kapısından batıdadır. Dört köşesinde birer kule olan üç kapıdan, ikisi korunmuştur.⁴⁷

Tatarpazarcık Köprüsü, 1550-1560 yılları arasında Osmanlı döneminde yaptırılan, kente yakın, 140 metre uzunluğunda tarihsel bir köprüdür.⁴⁸

Yenipazar (Novi-pazar), Kuzeydoğu Bulgaristan'da, Şumnu (Şumen) iline bağlı, Eğri (Kriva) Deresi kıyısında kurulmuş ilçe merkezi kenttir.⁴⁹ İlk Türk-Bulgarların başkenti Pliska yakınındadır.⁵⁰

Osmanlı Türklerince Yenipazar adıyla kurulan kentte, halkının çoğu Türk olup tarım ve bağcılıkla geçinirdi. 1768 yılında 300 haneden yalnızca 50 hanesi Bulgardı. Toprağın büyük bölümü birkaç Türk ailenin elindeydi. Hayvancılık, bağcılık, zanaatçılık (baltacılık, bıçakçılık, arabacılık, dülgürlük, abacılık vb.) çok ileriye geliyordu. Her cuma büyük pazar kurulurdu.

1667'de Yenipazar'ı ziyaret eden Evliya Çelebi buranın 150 haneli güzel bir kasaba olduğunu, Eğridere adlı akarsuyun kasabanın içinden geçtiğini ve yirmi dükkan, üç kapılı görkemli bir bedesten, bir hamam, iki han bulunduğunu yazar, Ahmed Paşa Camii'nin kitabesini de nakleder.⁵¹ Kurşunla örtülü olan bu güzel caminin kapısı üzerinde celi yazı ile şu tarihi yazılıdır:

*“Cami-i Ahmed Paşa
Sebeb-i bina-ı cami-i şerif
Mustafa sene 981.”⁵²*

1762 Haziran'ında Dubrovnikli Cizvit Ruder Josip Bošković de buradan Türk ve Hristiyanların karışık oturdukları bir köy veya kasabacık diye söz eder. 300 kadar hanesi olup bunun ellisi Hristiyan Bulgar köylülerine aittir. Bazı fakir Ulah aileleri; Hristiyan oldukları halde, Eflak ve Boğdan prenslerinin baskısı yüzünden memleketlerinden kaçmak zorunda kalmışlar ve Türk paşalarının idaresi altında daha rahat bir hayat yaşadıklarını söylemişlerdir.⁵³ Bošković'in ziyaretinden bir yıl sonra burada yeni bir cami, 1774'te bir hamam ve 1826'da bir saat kulesi yapılır. Osmanlı döneminde Yenipazar'ın merkezinde ve köylerinde 18 cami inşa edildiği tespit edilmiştir.⁵⁴ Ayrıca, Musa Baba Zaviyesi vardı.⁵⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre Yenipazar'da 1 vakıf kaydı bulunmaktadır.⁵⁶ Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1877-78)

⁴⁷ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 425.

⁴⁸ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 941.

⁴⁹ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 1040-1041.

⁵⁰ Niyazi Akkılıç, “Eski Bir Osmanlı Eseri: Bulgaristan'da Yeni-Pazar Kenti”, *Bayrak Gazetesi*, İstanbul, 15-21 Ekim 1983.

⁵¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, VIII, s. 24-25.

⁵² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, VIII, s. 22.

⁵³ İsmail Eren, “Rucer Yosif Bošković'in 1762 Tarihli İstanbul-Lehistan Seyahatine Ait Hatıra Defteri”, *TD*, Yıl: XIII, Sayı: 17-18, Ankara 1963, s. 203.

⁵⁴ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 143.

⁵⁵ Kemal Daşcıoğlu, *1827 M./1243 H. Tarihli Muhallefât Defterine Göre Bektâşi Zâviyeleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1996, s. 31.

⁵⁶ Bayram, “a.g.m.”, s. 475.

Ruslarca işgal edilir. 1878 yılında adı -aynen- Bulgarcaya çevrilir.⁵⁷ 1880 yılında nüfusu, 2267 olup, çoğunluğu Türk'tü. Göçler yüzünden Türk nüfusu günümüzde azalmıştır.

Sonuç

“Beş yüz yıllık Türk egemenliği Bulgaristan'ın etnografya öz yapısını pek değiştirmemişse de, yerleşim yerleriyle doğal yerlerin adlarını pek çok değişikliğe uğratmıştır. Doğru söylemek gerekirse, Bulgaristan'da en azından bir tane Türkçe kökenli yer adı bulunmayan hiçbir köşe-bucak yoktur, hatta orada hiçbir zaman Türk halkı yaşamamış olsa da... Daha Balkan yarımadasının ilk fetihleri sırasında, Türkler, köylerin, ırmakların, dağların vb. adlarını değiştirmeye başlamıştır. Bunların sayısı çok büyüktür.”⁵⁸

Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonunda bağımsız bir Bulgar devletinin kuruluşu, toplumsal ve ekonomik birtakım değişimlere neden olur. Bunlar, yerleşim yerlerine köklü yenileşmeler getirir. Bulgaristan Prensiği yönetimi, Bulgaristan'daki yerleşim yerlerinin ve adlarının tam bir listesini çıkarmaya başlar. Yer adlarının çoğu Türkçe olduğu için Bulgarlar bunu gerekli görür. Bir diğer önemli neden de savaş sırasında ve sonrasında binlerce Müslüman Türk, anayurda göç ederek bir dizi yerleşim yeri boşalır ve halkının büyük bir kısmını kaybeder. Bu coğrafyalarda, 1920-1934 yılları arasında yer adlarında topluca değiştirmeler yapılır. Bu değişiklikler Bulgaristan'daki bütün yer adlarının üçte birini kapsar. En kapsamlı büyük değişiklik 1934 yılında olur. Adı değiştirilen 2091 yerleşim yerinden 1971'i Bakanlar Kurulu kararıyla yeniden adlandırılır. Türkçe kökenli yer adlarının Bulgarcaya çevrilme işlemi, günümüzde Bulgaristan'da sürüp gitmektedir.

Bulgaristan'daki tüm milletlerin köklerine/ruhlarına/sosyal yaşantısına işlemiş Rumeli'deki beş yüzyılı aşkın Türk kültür varlığı ve yer adları, her türlü politik/siyasî değişimlere rağmen ülkenin kültürel tarihinden ve Bulgar milli kimliğini oluşturan süreçten silinemeyeceği bir hakikattir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA., T.T.D., 370, s. 242.

Elektronik Kaynak

http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/mensuplar/bilal_simsir.doc

Araştırma-Yayınlar

ACAROĞLU, M. Türker: *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

AKKILIÇ, Niyazi: “Eski Bir Osmanlı Eseri: Bulgaristan'da Yeni-Pazar Kenti”, *Bayrak Gazetesi*, İstanbul, 15-21 Ekim 1983.

⁵⁷ Acaroğlu, a.g.e., s. 1040.

⁵⁸ Mikov Vasili, *Proizhod i značenje na imenata na našite gradove, sela, reki, planini i mesta*, 8°, Sofia 1943, s. 270.

AYDIN, Mahir: “Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *TTK Belleten*, Cilt: LVI, Sayı: 215, Ankara 1992.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Cilt: 4, 4. 5. ve 6. Kitap, İstanbul 1982.

BARKAN, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 13, Ekim 1951-Temmuz 1952, Nu: 1-4, İstanbul 1953.

BAYRAM, Sadi: “Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Ankara 1988.

DAŞÇIOĞLU, Kemal: *1827 M./1243 H. Tarihli Muhallefât Defterine Göre Bektâşi Zâviyeleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1996.

EREN, İsmail: “Rucer Yosif Boşkoviç'in 1762 Tarihli İstanbul-Lehistan Seyahatine Ait Hatıra Defteri”, *TD*, Yıl: XIII, Sayı: 17-18, Ankara 1963.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatnâme*, (Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı Neşri), Cilt: VIII, İstanbul 2003; Cilt: III, İstanbul 2007.

GÖKBİLGİN, Tayyib: *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul 1957.

HALAÇOĞLU, Yusuf: *Osmanlılar'da Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

KIEL, Michael: “Sarı Saltuk ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar”, (Çev.: Fikret Elpe), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 9, İstanbul 1980.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin: *Bulgaristan'da Türk-İslam Kültürü ve Sanatı*, İBB, Tarih Araştırma Serisi, İstanbul 2007.

MİKOV, Vasili: *Proizhod i znaçenie na imenata na našite gradove, sela, reki, planini i mesta*, Sofia 1943.

OBRUÇEV, N.N.: *Voенno-Statistiçeskiy Sbornik na 1868 g.*, III, Petersburg 1868.

TODOROV, Nikolay: *Balkanskiyat Grad XV-XIX. vek, Sotsialno-İkonomiçesko i Demografsko Razvitie*, Sofia 1972.

Tuna Vilâyeti Salnâmesi, 1290.

Tuna Vilâyeti Salnâmesi, Rusçuk 1285.

ÜNAL, Mehmet Ali: “Evliya Çelebi'ye Göre Balkanlar'da Kurulan Pazarlar ve Panayırılar - 17. Yüzyılda Balkanlar'da Ticaret”, *Balkan Tarihi*, UBTAS, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Nu.: 1, C. 1, Mart 2016.

VULPE, R.: *La Dobroudja à travers les siècles*, Bucarest 1930.

YENİSOY, Hayriye Süleymanoğlu: “Osmanlı Kaynaklarında Balkan Toponim ve Hidronimleri”, *Balkanlar'da Türk Kültürü*, Yıl: III, Sayı: 8, Bursa, Temmuz-Eylül 1993.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 28.04.2020

Kabul Tarihi: 28.07.2020

KIBRIS TÜRK VAROLUŞ MÜCADELESİNDE ÖZKER YAŞIN'IN YERİ*

Yrd. Doç. Dr. Emin ONUŞ*

Öz

Türkiye ve Kıbrıs'ta 1950'lerden itibaren başlayan EOKA tedhiş hareketlerine karşı bir kamuoyu oluşmuş, yazar-şairler Kıbrıs konusunu etraflıca ele almıştır. Bu isimlerin başında gelen öncü bir isim Özker Yaşın'dır. Lefkoşa doğumlu Özker Yaşın, Türkiye ve Kıbrıs'ta, Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi ve 1974 Barış Harekâtı konulu en çok eser kaleme alan şair-yazar olma özelliğini taşır. Özker Yaşın şair, roman, öykü ve oyun yazarı olmasının yanında gazeteciliği ile de tanınmış önemli bir Kıbrıs Türk aydınıdır. Onun yayınladığı eserlerin merkezinde Kıbrıs adası yer alır. Özker Yaşın, Kıbrıs'ın bağımsızlık savaşını roman ve şiir kitaplarının yanında gazetede yazdığı makaleler ile de sürekli gündemde tutmuştur. Radyoculuk yönü ile de tanınan Yaşın, eser ve şiirleriyle Bayrak Radyosu'yla özdeşleşmiş, dertlerini, acılarını, sevinçlerini Kıbrıs Türk halkıyla paylaşmış, bir anlamda milletin bu yolda mefkûre adamı olmuştur. Bu bildiriye Özker Yaşın'ın gazetecilik ve radyoculuğu ile Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi ve 1974 Barış Harekâtı konulu eserleri ele alınacak ve Kıbrıs davasındaki önemi vurgulanacaktır.

Anahtar kelimeler: Kıbrıs, EOKA, Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi, Özker Yaşın.

The Place Of Özker Yaşın In The Cyprus Turkish Existence

Struggle

Abstract

A public opinion against Turkey and Cyprus starting from the 1950s EOKA terrorist act has occurred, the author-poet has addressed the Cyprus issue in detail. One of the leading names of these names is Özker Yaşın. Özker Yaşın was born in Nicosia in age, in Turkey and Cyprus, the Turkish Cypriot Struggle for Existence in 1974 and bears the distinction of being the most work penned the poet-writer on Peace Operation. Özker Yaşın is an important Turkish Cypri-

* Bu makale, 2018 yılında Ukrayna-Kiev'de Taras Shevchenko 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur.

** Girne Amerikan Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi, eminsonus@gau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2279-672X.

ot intellectual who is well known for being a poet, novel, story and play writer as well as journalism. In the center of his published works is the island of Cyprus. Özker Yaşın has kept the Cypriot war of independence on the agenda constantly with the articles he writes in newspapers besides novels and poetry books. Known also for his radio broadcaster, Yaşın has identified himself with Bayrak Radio with his works and poems, shared his troubles, sorrows and joys with the Turkish Cypriot people, and in a sense, he has become a fellow of the nation on this path. In this report, Özker Yaşın's works on journalism and radio, the Turkish Cypriot Existence Struggle and the 1974 Peace Operation will be discussed and the importance of the Cyprus case will be emphasized.

Keywords: Cyprus, EOKA, Cyprus Turkish Existence Struggle, Özker Yaşın.

“Kıbrıs denince Özker Yaşın
Özker Yaşın denince Kıbrıs”

Cahit Külebi

Giriş

Kıbrıs meselesi 1950'lerden itibaren Türkiye ve Kıbrıs'ta yazar, şairler tarafından milli bir dava haline gelmiştir. Ada'nın 1878'de İngiltere'ye kiralanmak zorunda kalmasına ve İngiltere'nin 1914'te adayı ilhak kararına rağmen anavatan idarecileri bir şekilde Kıbrıs Türklerinin koruyucusu, hamisi sıfatıyla onları yardıma devam eder.¹ Kıbrıs Türk şair ve yazarları İngiliz-Rum tedirginlikleri ve siyasi meselelerde 1950'li yıllardan sonra yayımladıkları eserlerde kahramanlık, anavatan özlemi, Türklük ve ulusal bilinçli temalı konular işlerler. Türkiye'de ise Kıbrıs Türkleriyle ilgili kamuoyunu oluşturma ve siyasi dik-kati üzerine çekme adına 1948 yılında öğretmenlerle kurulu bir heyetle adaya gelip gözlemleyen Hasene Ilgaz'ın 1949'da yayımladığı *Kıbrıs Notları* adlı kitabı Türk kamuoyunda bu ateşi başlatan ilk edebî gezi kitabı olmuştur. Bundan sonra da Türkiye'de Kıbrıs Türklüğü üzerine eserler doğmaya başladı.²

EOKA'nın giriştiği terör olayları karşısında Kıbrıs Türk toplumu da kendisini savunacak bir teşkilatı, 1 Ağustos 1958 yılında Türk Mukavemet Teşkilatı'nı kurmak zorunda kalmıştır. Teşkilat 1 Ağustos 1976 yılında da Kıbrıs Türk Güvenlik Kuvvetleri olarak yeni bir kuruluş şekline dönüştürüldü.³ TMT'nin kuruluş yılı olan 1958'den itibaren Türkiye'de yayımlanan Kıbrıs konulu eserlerde bir patlama olur.⁴

¹ Oğuz Karakartal bu durumu şu sözlerle ifade eder: “Osmanlı yöneticilerinin, Kıbrıs'taki Türk varlığını tamamen başı boş bıraktığı gibi bir sonuç çıkarmak yanlıştır. Osmanlı yönetimi, örneğin adanın 1878'de kiralanmasından sonra bile 1890'lı yıllarda adaya öğretmen gönderiyordu.” Oğuz Karakartal, “Türkiye'de Çıkan Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi Konulu Hamasî Kitaplar Üzerine”, *Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi'nin Edebiyata Yansımaları Bildiriler*, (Haz.: İsmail Bozkurt - Cemal Bayak), Ajans Yayınları, Lefkoşa 2010, s. 217.

² Emin Onuş, “1958 Tarihli ve Kıbrıs Temalı Türkiye Kitap Neşriyatı Üzerine”, *Edebiyatta Kıbrıs ve Bahar*, (Yay. Haz.: Kafıye Yinanç - Metin Turan), Başkent Klişe ve Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara 2013, s. 313-326.

³ Halil Fikret Alasya, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 22.

⁴ Onuş, “a.g.m.”, s. 313-326. Ayrıca Türk Mukavemet Teşkilatı'nın Türkiye Türklerinin şiirlerine yansımaları konusunda geniş bilgi için bkz. Ali Berat Alptekin, *Anadolu'dan Kıbrıs'a Halk Kültürü Köprüsü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 60-99; Bayram Durbilmez, “Tarihî Gerçeklerin Aşık

1 Nisan 1955'te EOKA tedhiş hareketlerinin başlamasıyla, Kıbrıs'ta milli-hamâsi temalı şiirlerde büyük bir artış olmuştur. Bu bağlamda Kıbrıs Türk edebiyatının daha çok milliyetçilik kavramı üzerine doğduğunu söylemek yanlış olmaz.⁵ 1960-1974 yıllarını kapsayan dönem de milli ve evrensel şiir olmak üzere iki koldan ilerler. Milli-hamâsi temalı şiirler bu dönemde artarak devam eder. Özellikle 1963 olayları-katliamları, Kıbrıs Türk şairlerini ateşleyen unsur olur.⁶

Türkiye'den Kıbrıs'a öğretmen olarak gelen Arif Nihat Asya, İbrahim Zeki Burdurlu ve Naim Buluç gibi edebiyatçı öğretmenlerin katkılarını da unutmamak gerekir. Fazıl Hüsnü Dağlarca, Behçet Kemal Çağlar gibi Türkiye'nin tanınmış şairleri de Kıbrıs konulu şiirler kaleme alırlar. Abdullah Kozanoğlu, Alev Alathı ve Turgut Özakman'ın Kıbrıs konulu romanlarını da unutmamak gerekir.

Ulusal direniş döneminde şiirde ön plana çıkan en önemli Kıbrıs Türk şairleri; Süleyman Uluçamgil, Bener Hakkı Hakeri, Kutlu Adalı, Urkiye Mine Balman, Oktay Öksüzöğlü, Orbay Deliceirmak, Pembe Marmara ve Mehmet Levent gibi isimlerdir. Türk topraklarının Yunanistan'a verilmeyeceğini, Kıbrıs Türkü'nün kurtuluşunun ancak Türkiye'nin yardımı ile gerçekleşeceğini söylerler.⁷ Türk askerini yüceltme, bayrak sevgisi, anavatan özlemi ile Kıbrıs Rumları ve Yunanistan başta olmak üzere, diğer batılı devletlere eleştiri başlıca konulardır.

İşte tam da burada Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesinin en önemli, en velut ismi ile karşılaşırız. Özker Yaşın. 1974 öncesi ve sonrası dönemin tartışmasız öncü şair, yazarı Özker Yaşın'dır. Özker Yaşın'ın Kıbrıs konulu Türkiye ve Kıbrıs'ta basılmış hemen her türden edebî eseri vardır.⁸

1. Özker Yaşın Kimdir?

Tam adı Mustafa Özker Yaşın'dır. 4 Ekim 1932 yılında Lefkoşa'da doğar. Terzi Mehmet Sadık ve Zekiye Şükran Yaşın'ın oğludur. Şair Mehmet ve Neşe Yaşın çocuklarıdır. 1939'da Türkiye'ye gelir ve ilkökul, ortaokul, liseyi İstanbul'da bitirir. 1950 yılında Kıbrıs'a geri döner. Kitapçılık (1956-87) ve matbaacılık (1969-75) yapar. Özker Yaşın, şair, roman, öykü ve oyun yazarlığının yanında, gazeteci, radyo ve televizyon programcısı olarak da bilinmektedir. Kültür, sanat, edebiyat ve siyaset adamıdır. Mücahitlik de yapmıştır. Nitekim Kıbrıs radyolarında "Kitap Saati" (1957-65), Kıbrıs televizyonlarında "Edebiyat Sohbetleri" (1959-65) programlarını sürdürür. 1987'de yeniden İstanbul'a

Edebiyatına Yansımaları Bağlamında Türk Mukavemet Teşkilatı ve Kıbrıs Mücahitleri", *Folklor / Edebiyat*, Cilt: 19, Sayı: 76, Ankara 2013, s. 173-193; Bayram Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü-1*, Ötügen Neşriyat Yayınları, İstanbul 2017, s. 97-120.

⁵ Ali Nesim bu konu hakkında şunları söyler: "Diyebiliriz ki Kıbrıs Türk Edebiyatı 'milliyetçi' -ulusçu-, bir karakterle doğmuştur ve milliyetçilik konusunu işleyerek gelişmiştir. Çünkü sömürge yönetimi altında yaşayan Kıbrıs Türkü'nün en çok ulusal benliğini tanımaya ve geliştirmeye gereksinimi vardır." Ali Nesim, *Kıbrıs Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Gelişim Ofset, Lefkoşa 1986, s. 62.

⁶ Zübeyir Yılmaz - Ramazan Okumuş, *Kıbrıs Türk Şiiri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 17-21.

⁷ Suna Atun, *Kıbrıs Türk Edebiyatı*, Samtay Vakfı Yayınları: 36, Lefkoşa 2009, s. 79-80.

⁸ Emin Onuş, *Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesinin (1950-2016) Türk Edebiyatına Yansımaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), KKTC Girne Amerikan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Girne 2017.

yerleşir ve 6 Şubat 2011 yılında vefatına kadar burada yaşar. İlk şiiri 1946'da İstanbul'da *Son Telgraf* gazetesinde çıkar. Yaşın, özellikle *Varlık* dergisindeki şiirleri ile tanınır. Kıbrıs'ta *Kıbrıslı Postası* (1955-56) ve *Çevre* (1960-61) dergileriyle haftalık *Savaş* (1963-73) gazetesini çıkardı. *Mücahitler* adlı romanı Y. Uçanoğlu yönetmenliğinde dizi yapılarak TRT 1 ekranlarında gösterildi. İstanbul'da yaşaması ve eserlerinin büyük çoğunluğunun burada çıkması onun, Türkiye'de de tanınmış bir şair-yazar olmasında etkili oldu. Aldığı ödüller şunlardır: *Kanlı Kıbrıs* adlı kitabı ile 1964 Turan Emeksiz Armağanı (Fazıl Hüsnü Dağlarca ile paylaştı), *Nezhat ve Ben* adlı eseri ile 1967 Türk Bankası Kültür Sanat Ödülü.⁹

Özker Yaşın'ın eserleri şunlardır:

Şiir

Ol Âlem (1952), *Bayraktar Destanı* (1953; 2. Baskı, 1971), *Kıbrıs'tan Atatürk'e* (1953), *Limanda Bir Gemi* (1956), *Nâmuk Kemal Kıbrıs'ta* (1957; 2. Baskı, 1960), *Kıbrıs Mektubu* (1958), *Mehmetçik Kıbrıs'ta* (1960), *Atatürk'e Saygı Duruşu* (1963), *Babil Daha Uzakta* (1963), *Kanlı Kıbrıs: Bir Şahlanışın Destanı I* (1964), *Oğlum Savaş'a Mektuplar - Bir Şahlanışın Destanı II* (1965), *Hödükname* (1970), *Kıbrıs'ta Bayrak* (1972), *Kıbrıs Benim Vatanım Tüm Şiirleri I* (1986), *Önce Kuşlar Uyanır Tüm Şiirleri II* (1986), *Yüreğimin Yansı Sende* (1998), *Akdeniz'de Bir Ada* (2000), *Şiir Mektuplar* (2001).

Roman

Bütün Kapılar Kapandı (1955), *Mücahitler* (1970; 2. Baskı *Kıbrıs'ta Vuruşanlar Mücahidin Romanı* 1974), *Girne'den Yol Bağladık* (1976), *Kıbrıslı Kâzım* (1978).

Oyun

Bayraktar Türküsü (1959), *Zafer ve Bağış* (1988).

Öykü

General Rasim (1951), *Postacı Dükkânı* (1954).

Anı

Nezhat ve Ben (1997).

1.1. Özker Yaşın ve Mücahitliği

Özker Yaşın Kıbrıs'taki mücadele yıllarında cephe gerisinde verdiği büyük hizmetlerin yanında bizzat cephede de bulunmuş Mücahitlik yapmıştır.

Özker Yaşın, Kıbrıs'ta silah ve bayrak üzerine yemin ederek Türk Mukavemet Teşkilatı'nın üyeliğine kabul edilmiş bir mücahittir. O, 1963-1966 yılları arasında gönüllü olarak mücahitlerin arasına katılmıştır. Savaş yılları içeri-

⁹ Özker Yaşın hakkında daha geniş bilgi için bkz: Murat Yalçın, "Yaşın Özker", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, 3. Baskı, Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1116; Merve Büyükkada, *Kıbrıs Türklerinin Milli Mücadelesinin Özker Yaşın'ın Romanlarına Yansımaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haziran 2012; Özge Durmuş, *Özker Yaşın'ın Romanlarında Topumsal Eleştiri*, (Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazimağusa 2014.

sinde 1963-1974 arasında ailesiyle birlikte çeşitli zorluklar yaşar. Lefkoşa'nın Türk bölgesinde sıkıntılı bir göçmen hayatı yaşayan Özker Yaşın, bu süre içerisinde kendisi ve ailesi gibi Rum saldırılarından etkilenecek göç eden insanları örgütler. Kıbrıs Türk Göçmenler Derneği'ni kurar ve yıllarca dernek başkanı olarak göçmenlerin haklarını savunur.

1.2. Özker Yaşın'ın Siyasal Faaliyetleri

Özker Yaşın, gazeteci, radyocu, televizyon programcısı, kitapçı, şair ve yazar olmasının yanında politikaya da girmiş, Milletvekilliği yapmıştır. Kıbrıs'ta bazı arkadaşları ile 1970 yılında Cumhuriyetçi Türk Partisi'nin kuruluşunda önemli rol alır. Bu partinin genel başkan yardımcılığına seçilmiştir. Yaşın Cumhuriyetçi Türk Partisi'nin bazı parti üyeleri ile fikir ayrılığına düşer ve istifa eder. 1970-1974 döneminde bağımsız milletvekilliği yapar. 1975-76 yıllarında Kurucu Meclis üyeliği görevini de üstlenen Yaşın, bu ilk kurucu meclis anayasa çalışmalarını tamamlar. Milletvekilliği seçimlerinde aday olur, ancak adaylığını geri çeker.

2. Özker Yaşın'ın Kıbrıs Türk Gazeteciliğindeki Yeri

Özker Yaşın 1950 yılında Kıbrıs'a gelir ve henüz 18 yaşında iken gazeteciliğe başlar. Yaşın, Kıbrıs Türklerinin çıkardığı hemen her gazetede ve dergide yazılar yazar. *İstiklâl, Hürsöz, Bozkurt, Halkın Sesi, Milli Birlik, Devrim* bunlardan bazılarıdır. Bu gazetelerde benzeri görülmeyen birçok röportajlar yayınlar. Başyazarlık ve köşe yazarlığı yapar. Türkiye'de *Tercüman* ve *Vatan* gazetesinde çalışır. *Vatan* gazetesinde Kıbrıs muhabirliği de yapar. Türkiye'de *Varlık* dergisinde 1952 yılından itibaren yazılar yazmaya başlar. Kitaplarının birçoğu da *Varlık* yayınlarından çıkar.

Özker Yaşın Kıbrıs'ta gazetecilik mesleği ile de tanınmış önemli bir aydındır. Çalıştığı veya kendi çıkardığı gazetelerde genellikle güncel konuları kaleme alan Yaşın, Kıbrıs meselesi üzerine politik yazılar kaleme alır. Onun kültür, sanat ve edebiyat yazılarını da görmek mümkündür. Çalıştığı veya çıkardığı gazetelerde edebiyat ve sanat sayfalarını yönetir. Özker Yaşın, edebiyatçı yönünü de ilk kez çalıştığı gazetelerde gösterir. Özker Yaşın'ın yayınladığı kimi şiirleri gazete ve dergilerde yayınlanır. Yaşın, hiciv şiirleri ile de ön plana çıkar. Onun bazı romanları da tefrika olarak gazetelerde çıkar. Yaşın gazetelerde fıkra yazarlığı da yapmaktaydı. Yazılarında Terzioğlu, A. Bahadır ve Özcan Yalçın ve Lefkoşalı imzalarını kullanır.

Özker Yaşın, Kıbrıs Türk halkının varoluş mücadelesinin yaşandığı en çetin günlerde yayınladığı eserlerin ve radyoculuğunun haricinde kendi gazetesi olan *Savaş*'ı da çıkarmaya başlar. Kıbrıs Türkü'nün Varoluş Mücadelesine dört koldan destek veren Yaşın, 1968-1973 yılları arasında haftalık olarak bu gazeteyi çıkarır. Gazetecilik ve yazma aşkı onun bu gazeteyi çıkarmasında önemli etkenlerden biridir. Düşünce özgürlüğü ve demokrasi mücadelesini korkusuzca sürdürdüğü bu gazete, kendisini maddi anlamda oldukça zorlar. Nitekim Terzioğlu takma adıyla taşlama şiirlerini bu gazetede çıkarır. Yaşın daha sonra *Savaş*'ta yazdığı şiirlerini 1970 yılında *Hödükname* adlı eserinde toplar. Terzioğlu takma adını, kendisini zorluklar içinde yetiştiren ve mesleği

terzi olan annesinden dolayı kullanılmakta idi. Özker Yaşın *Türk Çarşısı Bülteni* (1958) adlı bir de aylık dergi çıkarır.

3. Bayrak Radyosu ve Özker Yaşın

Kıbrıs Türk şairleri yayımladıkları eserlerin yanında, dönemin en önemli kitle iletişim araçları olan radyo ve gazeteyle de başvururlar. Edebî ürünlerini gerek gazetelerde yayımlayarak gerekse radyoda okuyarak adeta propaganda yürütücüsü görevi üstlenirler. Bu bağlamda Kıbrıs Türk şiirinde-yazınında milliyetçi, hamâsi çizgide ürün veren şairler arasında Özker Yaşın'ın ayrı bir yeri vardır. Özker Yaşın yayımladığı eserlerin yanında, Bayrak Radyosu'nda okuduğu şiirlerle de Kıbrıs Türk halkının milli heyecanını diri tutmasını sağlamıştır. Öyle ki *Kanlı Kıbrıs* (1964) adlı eserindeki şiirlerini radyoda okuduğu için Rumlar tarafından tutuklanmasına rağmen, bir sonraki çıkardığı *Oğlum Savaş'a Mektuplar-Bir Şahlanışın Destanı* (1965) adlı eserini de radyoda korkusuzca sürekli bir program haline getirmiş ve şiirlerini okumaya devam etmiştir.¹⁰

Kıbrıs ve Türkiye'de, "*Bayrak Radyosu*" sıkça temas edilen konulardan biridir. Bayrak Radyosu özellikle Kıbrıs Türklerinin sesi, kulağı olmuş adeta propaganda görevi yüklenmiştir. Kıbrıs Türk edebiyatına ait kimi eser ve kitaplardan anlaşıldığına göre 1963'te BRT kurulana kadar, Kıbrıs Türklerinin radyo ihtiyacını Türkiye'nin "*Ankara Radyosu*" bir noktada karşılamıştır. Bayrak radyosunun şairlerin dizelerine, edebiyat ürünlerine kuruluşundan itibaren konu olması, Kıbrıs Türk toplumunun zor günlerinde yerine getirdiği bilgilendirme, moral verme, haber etme şeklinde özetlenebilecek ulusal görevinin yüceliği ile ilgilidir. Kimi eserler, şiirler de bayrak radyosunda seslendirilir.¹¹

İşte bu noktada şiirlerinde Bayrak Radyosu'nu adeta ölümsüzleştiren isim olarak, Kıbrıs Türk edebiyatının seçkin şairi Özker Yaşın ile karşılaşırız. Onun Bayrak Radyosu'nda seslendirdiği şiirleri halkı uyandırma, coşturma bağlamında pek değerlidir. Özker Yaşın şüphesiz Bayrak Radyosu'nun en önemli şairlerinden biri, belki de birincisi olmuştur.¹² Numan Ali Levent, "*Özker Yaşın ve Bayrak Radyosu*" ilişkisini anlatırken; Akıncılar köyünün 1963 yılının kanlı günlerinde çektikleri zorluklara temas eder ve Kıbrıs Radyo-

¹⁰ Özker Yaşın'ın, *Kanlı Kıbrıs* adlı kitabındaki şiirlerinin Bayrak Radyosu'nda okunduğu için polisler tarafından tutuklandığı şöyle ifade edilir: "*Kanlı Kıbrıs kitabı Türkiye'de basıldıktan ancak altı ay sonra yine kaçak yoldan Kıbrıs'a sokulabildi. Bu kitaptaki şiirleri Bayrak Radyosu'nda okuduğu için, Özker Yaşın Rum polisleri tarafından Lefkoşa Uluslararası Hava Limanı'nda tutuklandı. Bir süre tutukevinde yattı.*" (Özker Yaşın, *Kıbrıs Benim Vatanım*, Başaran Matbaası, İstanbul 1986, s. 158). Özker Yaşın, *Oğlum Savaş'a Mektuplar-Bir Şahlanışın Destanı* adlı eserini de radyoda okuduğunu söyler ve yaşadığı günlerin etkisinde kaldığını şöyle dile getirir: "*Oğlum Savaş'a Mektuplar, Kıbrıs Türk Mücahitlerinin Sesi Bayrak radyosunda, süreli bir programa ad oldu. Günlerce kitabı meydana getiren parçaları Bayrak Radyosu'nda belli bir saatte okudum. (...) Olayların çoğunu yaşadım ve o günlerin ruh durumu içinde yazdım.*" (Özker Yaşın, *Oğlum Savaş'a Mektuplar - Bir Şahlanışın Destanı*, Çevre Yayınları: 6, İstanbul 1965, s. 11-12).

¹¹ Bayrak Radyosu'ndan şiir okuyan bazı isimler şöyledir: Özker Yaşın, Oğuz Kusetoğlu, Kemal Tunç, Üner Ulutuğ, Fezziye Hulusi, Hatice Söğüt, Güzide Tunç ve radyonun diğer personelidir. Radyodaki bazı kadın personel de şiir okumaktaydı. Bu konu ve radyoda okunan bazı şiirler için bkz: (Altay Sayıl, *Bayrak... Bayrak... Bayrak... Bayrak Radyosunun İlk Üç Ayında Yaptığı Tarihi Yorumlar*, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayını: 9, Lefkoşa 2000, s. 83-86).

¹² Bu konu hakkında geniş bir bilgi için bkz: Emin Onuş, "Özker Yaşın ve Bayrak Radyosu", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, 2015, s. 778-793.

su'nun yalan, saldırgan haberlerinden bahseder. Levent, Ankara Radyosu'ndan, Bayrak Radyosu'nun yayına başladığını duyduklarını ve Bayrak Radyosu'nun Rum haberlerine verdiği cevapları merak ettiklerini de anlatır. Levent, Bayrak Radyosu'nda Özker Yaşın'ın sesiyle tanışmalarını ise şöyle açıklar:

"İbreyi sağa sola biraz oynatıp bıraktık. Ses işitiliyordu ama ne dediği anlaşılıyordu. Ah diyorduk bu sesin ne dediği bir anlaşılma ve gerçekten Bayrak Radyosu'ndan geldiği bir belli olsa... Bir anlasak ki Bayrak Radyosu gerçekten var. Bir öğretmen arkadaşın evinde bulunan transistör radyosunu aratıyoruz (...)

Transistör radyo gelince ibreyi orta dalga iki yüz metre üzerinde durdurup düğmeye basıyoruz. Marşlar işitiliyor. İşte bu Harbiye Marşı. Açık seçik anlaşılıyor. Marş bittikten sonra gayet hafif bir ses şiir okumaya başlıyor. Bu kez dedikleri iyi kötü anlaşılıyor:

Bir bayrak dalgalanıyor Kıbrıs'ta

Işıl Işıl gelincik renkli.

Bir bayrak dalgalanıyor Kıbrıs'ta

Bayrakların en güzeli. (...)

Belli ki bu Bayrak Radyosu... ses iyice anlaşılıyor şimdi.

"Kimin sesi bu?" Diyor bir öğretmen arkadaşımız. Evet "kimin sesi bu?"

Çok bildik, çok tanıdık bir ses... Ama kimin sesi? İyice eğilip radyonun başına okuduğu şiiri dinliyorum:

Karanlıkta kurşun sesleri geliyor

Vakit gecenin ikisidir.

Tekke bahçesinde birtakım adamlar

Sakalları uzamış gözleri yaşlı

Mezar kazıyorlar

Az ötede sıra sıra ölümler...

Sonunda Bayrak Radyosu'nda şiir okuyan sesi tanıdım:

Bu Özker Yaşın'ın sesi idi. (...)

Özker Yaşın, Kıbrıs Türk Mücahitlerinin kahramanlıklarını Bayrak Radyosu'nda inanç dolu bir ses ile anlatıyordu. Okudukları "Bir Şahlanışın Destanı-Kanlı Kıbrıs" adını koyduğu yeni eserindeki şiirlerdi. Lefkoşa'da neler olup bittiğini bu şiirlerden öğreniyorduk."¹³

25 Aralık 1963 yılında kurulan Bayrak radyosu, Kıbrıs'ta geçen kanlı yıllarda Kıbrıs Türkü'nün sesi, kulağı olmuştur. Bayrak radyosu aracılığıyla 1964-1974 evresinde acılarını, sevinçlerini, umutlarını kamuoyuyla paylaşan Kıbrıs Türkü, bu vesileyle de her türlü Rum saldırısına karşı dünya kamuoyunu bilgilendirerek, kendi propagandasını yapmıştır. İşte bu acı dolu yıllarda toplumla özdeşleşen Bayrak Radyosu'nun, güncel konulu haberlerinin dışında; kültür, sanat, müzik gibi faaliyetleri de dikkat çeker. Kıbrıs Türk şiirinin ve şairlerinin sesi burada sıkça duyulmaya başlar. Bayrak Radyosu'nun, Kıb-

¹³ Özker Yaşın, "Numan Ali Levent'in Anlatısı", *Nevzat ve Ben*, Cilt: 3, Yeşilada Yayınları, İstanbul 2004, s. 155-160.

rıs Türk şiirindeki yeri önemlidir. Kıbrıs Türk şiirlerinin Bayrak Radyosu'nda seslendirilmesi, radyo-şiir ilişkisi bağlamında topluma dertlerin anlatılması ve onların milli his ve duygularını olumlu yönde etkilemesi bakımından ayrı bir değer kazanmaktadır. İşte Özker Yaşın da eser ve şiirleriyle, Bayrak Radyosu'yla özdeşleşmiş, dertlerini, acılarını, sevinçlerini Kıbrıs Türk halkıyla paylaşmış ve bir anlamda milletinin bu yolda mefkûre adamı olmuştur. Yaşın'ın kimi şiirleri Bayrak Radyosu'nda seslendirildiği gibi, şiirinin tematğinde de “*Bayrak Radyosu*” önemli bir yer tutmuştur.

Özker Yaşın “*Bugün Pazar*” başlıklı şiirinde siyasi gelişmeleri köy kahvesinde, Mücahitin Sesi Bayrak Radyosu'ndan dinlediklerini şu dizelerle anlatır:

*“Aynı haberi
Royter de verdi.
Kıbrıs Mücahitlerinin Sesi,
Bayrak Radyosu
Duyurdu bütün siyasi gelişmeleri
Türk halkına.
Radyoyu kahvede dinledim Savaş,
Bir şehit babası
Hıçkırma hıçkırma ağladı.
Hepimizin gözleri yaş doldu
Acaba beklediğimiz mutlu gün gelecek mi?”¹⁴*

Özker Yaşın, siyasi mitinglere de şiirlerinde yer verir. Yaşın, *Akdenizde Bir Ada* adlı şiir kitabında¹⁵ Kıbrıs (Ya Taksim Ya Ölüm) mitinglerini heyecanlı radyolarda dinlediklerini duygulu bir dille anlatır:

*“Kıbrıs Türkleri
İşi gücü bıraktılar bir yana.
Radyolarının başında
Taksim mitingleri dinleyerek
Hayaller kurup heyecanlandılar
Ve ağladılar...”¹⁶*

Özker Yaşın, “*Kıbrıs'ta İki Osman II*” başlıklı şiirinde ise İstanbul'daki Kıbrıs mitinglerinin radyoda yankılanışını ifade eder:

*“İleriden
Üzerinde şanlı bayrağımız dalgalanan
Ve duvarları
Atatürk'ün fotoğrafları
İle süslü kahveden
Bir radyo sesi yükseliyor,
İstanbul'daki Kıbrıs Mitinginden.*

¹⁴ Özker Yaşın, *Kıbrıs Benim Vatanım*, Başaran Matbaası, İstanbul 1986, s. 331.

¹⁵ Bu kitap tam anlamıyla milli-hamâsi konulu değildir. Ancak kitabın sonunda yer alan bazı şiirlerde, kahramanlık konulu şiirleri görmek mümkündür.

¹⁶ Özker Yaşın, *Akdenizde Bir Ada*, Çevre Yayınları: 11, İstanbul 2000, s. 67.

*Bir ses geliyor
Osman'ın kulağına derinden
Bir ses: "Kıbrıs'lı kardeşlerimiz" diyor,
Bir ses: "Bekleyiniz geleceğiz" diyor,
And içiyor yüzbinler:
"Gerekirse öleceğiz
Kıbrıs'ı böleceğiz!" diye...¹⁷*

Özker Yaşın, 20 Temmuz 1974 sabahının ilk serininde, Limasollu Hasan Cafer'in radyoyu açtığını söyler ve radyonun birden Denктаş'ın Barış Harekâtı'nı müjdelediğini dile getirir:

*"Temmuz sabahının tatlı serinliğinde
Traş olurken
Günün olaylarını öğrenmek için,
Radyoyu açtı. (...)*

*Hasan bunları düşünürken
Bayrak Radyosu'ndan gelen
Denктаş'ın sesini duydu birden.
Sabahın bu erken vaktinde
Denктаş'ın radyoda konuşması
Çok önemliydi doğrusu.*

*Denктаş davudi bir ses ile
Kıbrıs Türk halkına:
"Kahraman Türk ordusunun
Adanın dört bir yanında
Çıkarma ve indirme harekâtına"
Başladığını müjdeliyordu...¹⁸*

Özker Yaşın, 20 Temmuz 1974'te Barış Harekâtı'nın başladığı gün Rauf Raif Denктаş'ın, Bayrak Radyosu'nda Rumlara kasıtlı olarak ustaca propaganda yaptığını söyler. İşte bu propaganda haberi Özker Yaşın'ın bir şiirine şöyle yansır:

*"Denктаş'ın radyodan söylediği
"Türk Ordusu'nun adanın dört bir yanından
Çıkarma ve indirme harekâtına
Başladığı" sözleri
Bir aldatmacaydı aslında,
Rum askerleri bütün güçlerini
Girne bölgesine getirip
Savaşmasını diye...¹⁹*

¹⁷ Özker Yaşın, *Kıbrıs Benim Vatanım*, Başaran Matbaası, İstanbul 1986, s. 132.

¹⁸ Özker Yaşın, *Kıbrıs'tan Atatürk'e*, Çevre Yayınları: 9, İstanbul 1998, s. 96-97.

¹⁹ Özker Yaşın, *Kıbrıs'tan Atatürk'e*, Çevre Yayınları: 9, İstanbul 1998, s. 100.

Özker Yaşın'ın "Bayrak Radyosu" başlıklı şiiri bir çeşit karşı propaganda ihtiva eder. Bu şiir aynı zamanda Kıbrıs Türkü'ne bir çağrıdır. O zor günlerde onları âdeta coşturarak davasının amacını bildirir:

*"Bayrak. Bayrak. Bayrak.
Burası Türk Mücahitler Radyosu,
Burası,
Makineli tüfeklere, havan toplarına,
Polisine, askerine, EOKA'cısına
En korkunç tokadı indirenlerin
On bine saldıran yüz binlere karşı
Türk Lefkoşa'yı yigitle savunanların sesi:
Size sesleniyoruz özgür dünya insanları
Burası Bayrak Radyosu.*

*Bayrak. Bayrak. Bayrak.
Bir küçük odada dört genç
Sakalları uzamış
Gözleri şişmiş uykusuzluktan
İnanç yüklü göğüsleri
Anlatılmaz imkânsızlıklar içinde
Devirip tüm güçlükleri
Yayıyorlar Mücahitlerin sesini.*

*Bayrak. Bayrak. Bayrak.
Okunda ilk tebliğ;
İlk tebliğin son sözleri
"Ne mutlu Türküm diyene."*

*Şimdi ikinci tebliğimiz
Kahraman Türk halkı
Kahraman mücahitlerimiz
Sizler
Bu adayı fethedenlerin oğulları
Kahraman gazilerimiz
Boşuna akmadı kanınız
Şehitlerimiz
Boşuna ölmediniz!
İnanın ki bize
Uğrunda öldüğünüz bayrağı
Yere düşürmeyeceğiz
Bu toprağı yabana çiğnetmemek
Andımız!..."²⁰*

Özker Yaşın romanlarında da Bayrak radyosuna yer vermektedir. Yaşın'ın *Girne'den Yol Bağladık* adlı romanında Bayrak Radyosu'nun halkın ihtiyacını karşıladığını görmekteyiz:

²⁰ Özker Yaşın, *Kıbrıs Benim Vatanım*, Başaran Matbaası, İstanbul 1986, s. 208-209.

“Bilmem izlemek olanağını buldunuz mu? Bayrak radyosunda güneydeki Türklere bir mesaj saati var. Özgür Türk bölgesindeki Türkler güneyde kalan akrabalarına mesajlar gönderiyorlar.

- Evet, dinledim. Programın ilginç yönü mesajların sahiplerinin sesi ile duyurulması. Geçen gün şöyle bir cümle kullandı bir hanım: Mehmetçik Rumu ezipeledi, dedi. Söylediğiniz deyim. Demek ki “iyice dövdü” anlamında kullanılıyor.”²¹

4. Özker Yaşın ve Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi Konulu Eserleri

Özker Yaşın'ın Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi ve 1974 Barış Harekâtı konulu kaleme aldığı eserler hamasi, popüler ve propaganda edebiyatı üçgeninde değerlendirmek mümkündür. Özker Yaşın, Kıbrıs'a geldiği 1950'den, İstanbul'a döndüğü 1986 yılına kadar Kıbrıs'ta gerçekleşen her olayı etrafıca ele almış, aktif olarak içinde bulunmuştur. Yazarlık yaptığı veya kendi çıkardığı gazetelerde, Bayrak radyosu ile televizyon programlarında ve yayınladığı edebî eserlerde Kıbrıs'ın varoluş mücadelesine amansız destek verir. Cephe gerisinde her türlü zorluğa rağmen göğüs gerer. Halkını aydınlatır, uyandırmaya çalışır. Kıbrıs Türkü'nün bu yolda bir nevi rehberi olur.

Özker Yaşın'ı Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi konulu çıkardığı eserler bağlamında, edebî türlere göre şu alt başlıklarda incelemek mümkündür:

4.1. Şiir

1974 öncesi ve sonrası dönemin tartışmasız öncü şairi Özker Yaşın'dır. Özker Yaşın'ın Kıbrıs konulu Türkiye'de ve Kıbrıs'ta basılan pek çok şiir kitabı bulunmaktadır. Bunların birçoğu Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi konuludur ve ulusal amaçlıdır. *Kıbrıs'tan Atatürk'e* (1953) ve *Atatürk'e Saygı Duruşu* (1963) adlı şiir kitaplarında Atatürk sevgisi dile getirilir. *Namık Kemal Kıbrıs'ta* (1957) adlı şiir kitabında ise büyük Türk şair-yazarı Namık Kemal yüceltilir. Yaşın *Bayraktar Destanı*'nda da Kıbrıs'ın fethinde şehit düşen isimsiz kahramanı yüceltir. *Kıbrıs'ta Bayrak* (1972)'ta Kıbrıs Türklerinin bayrak sevgisi ve bağımsızlık mücadelesi dile getirilir. Yaşın'ın bu şiir kitabı bize Mehmet Akif Ersoy'un “*İstiklâl Marşı*”nı hatırlatır.²² *Kıbrıs Mektubu* (1958), *Mehmetçik Kıbrıs'ta* (1960), *Kanlı Kıbrıs* (1964), *Oğlum Savaş'a Mektuplar - Bir Şahlanışın Destanı* (1965) gibi şiir kitapları ise emperyalizme karşı verilen özgürlük mücadelesinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu şiir kitapları Türkiye ve Kıbrıs'ta halkın millî bilincini ve direncini, moral-manevî gücünü diri tutan, coşturan, uyanık ve diri tutan hamasi, popüler ve propaganda içerikli olması bağlamında pek değerlidir. Özker Yaşın'ın şiir serüvenine bakıldığında Kıbrıs'ta günlük hayatta yaşanan gelişmelerin onu bariz bir şekilde yön-

²¹ Özker Yaşın, *Girne'den Yol Bağladık*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1976, s. 193.

²² Mehmet Akif Ersoy'un “*İstiklâl Marşı*”nda da Türklerin bağımsızlık mücadelesini görmekteyiz. Oğuz Karakartal bir yazısında Özker Yaşın'ın “*Kıbrıs'ta Bayrak*” şiiri ile Mehmet Akif'in “*İstiklâl Marşı*” için şunları söyler: “Mehmet Akif Ersoy *İstiklâl Marşı*'nda Türklerin bağımsızlık mücadelesini dile getirdiği gibi, Özker Yaşın da “*Kıbrıs'ta Bayrak*” şiirinde, Kıbrıs Türklerinin bağımsızlık mücadelesini işlemiştir.” (<https://www.kibrisgazetesi.com/ozker-yasin-ve-kibrista-bayrak-uzerine-makale,4163.html>), (19.05.2020).

lendirdiğini görmekteyiz. Bu bağlamda Kıbrıs'ta mevcut koşullarda yaşanan sıcak olayları, şiir kitaplarına taşır. Rum baskısı altındaki Kıbrıs'ta pek çok imkânsızlığa ve zorluğa karşı direnç gösterir. Onun pek çok eseri Türkiye şair ve yazarlarınca da okunmuş ve beğenilmiştir. O birçok şair ve yazar ile dostluk kurmuş, iyi ilişkiler içinde olmuştur. Bu şairlerden biri de *Kıbrıs Destanı* (1964) adlı şiir kitabını yayımlayan M. Faruk Gürtunca'dır.²³

Özker Yaşın Türk şiirinde destansı, epik ve lirik örnekleri okuyup hazmettiği şiirinin kimi dizelerinde kendisini hissettirir. Bu bağlamda Mehmet Akif'in "İstiklâl Marşı", Yahya Kemal'in "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" ve Arif Nihat Asya'nın şiirleri ilk akla gelenlerdir.

Özker Yaşın'ın Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi ve 1974 Barış Harekâtı konulu şiir kitaplarında, Mehmetçik ve Mücahitler ile şehitleri yüceltme, Bayrak sevgisi, Türklük bilinci, Atatürk'e sevgi ve saygı, diğer Türk büyüklerine övgü, düşman devletlere ve devlet adamlarına göndermeler, özgürlük gibi temalar dikkat çekicidir. Hülâsa Özker Yaşın da Kıbrıs Türkleri için, Türk edebiyatının usta şairi Namık Kemal gibi vatan ve hürriyet şairidir.

Özker Yaşın "Aldı Namık Kemal" başlıklı şiirinde Kıbrıs'ta yapılan Rum baskı ve zulümlerine karşı Kıbrıs Türkleri adına özgür, hür olma duygusundadır. Vatan ve hürriyet şairi Namık Kemal'in ağzından, Kıbrıs Türklerinin esir olamayacağına pek güzel vurgu yapar ve çocuklara bırakılacak en büyük mirasın hürriyet olduğunu anlatır:

"MAGOSANIN bir zindanında
Gün ışığına meydan okuyan adam,
Ben Namık Kemâlim.

Vatanım güzel Vatanım
Senin derdinden gayri bir dert
Senin aşkımdan gayri bir aşk
Giremez yüreğime
Ey bütün şiirlerime
İlham veren sevgili:
Hürriyet!.

Ve siz Vatanımdaki kardeşler
Köylerinizin şehirlerinizin üzerinde
İhanet rüzgârları esiyorsa eğer
Canınızı yakıyorsa mültezimler
Jurnal ediyorsanız Padişaha

²³ M. Faruk Gürtunca'nın, *Kıbrıs Destanı* adlı eserinin Kıbrıs'a girişi Başpiskopos Makarios tarafından yasaklanmıştır. Bu yasaklamayı, M. Faruk Gürtunca'nın 25 Haziran 1975'te Özker Yaşın'a, *Halkın Sesi* gazetesinde gönderdiği bir mektuptan öğrenmekteyiz: "Kıbrıs Gezisi notlarımı yakında *Hergün Gazetesi*'nde yayımlayacağım. Sizin ulusal şiirlerinizin bu yazılarımda büyük yeri olacaktır. Yakında Kıbrıslı soydaşlarımıza armağan edilmek üzere, 1964 yılında yayımlanan ve Makarios yönetimi tarafından Kıbrıs'a girmesi yasaklanan, *Kıbrıs Destanı* adlı eserimden elimde kalanların hepsini size göndereceğim. Kıbrıslı soydaşlarıma armağan olarak... Kıbrıs'ın özgür Türk bölgelerinde okunsun diye... Kitapları özellikle Türk köylerinin okullarına ve kitaplıklarına dağıtmanızı rica ederim." (Mehmet Faruk Gürtunca, *Halkın Sesi*, Lefkoşa, 25 Haziran 1975, s. 2).

*Bilin ki yalnız dua kâfi değil Allah'a,
Yalnız gökten yardım beklenmez.
Bileklerinizdeki zincirleri kırmak gerek
-Kulluğa köleliğe bin lânet-
Yalın kılıç girmek Hürriyet Savaşı'na
Bir dâva uğruna baş koymak gerek.*

*Bırakacağın en kutsal armağan
Hürriyettir evlâdına
Ondan gayri her şeye boşver!
Boşver aşka ve paraya
Servete ve şöhrete
Ve rahata
Ve nefes almıya
Ve denize ve yıldızlara ve ağaçlara ve toprağa
Ve şahane sofralardaki kan rengi şaraba.
Hepsine boş ver kardeş;
İlkin hürriyet gerek vatanına,
İlkin hürriyet gerek sana.²⁴*

4.2. Roman

Özker Yaşın'ın 1952 yılında yayınladığı *Bütün Kapılar Kapandı* (1955) ilk romanıdır. Özker Yaşın'ın, 1970 yılında yayımladığı *Mücahitler* adlı eseri de Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi konulu Kıbrıs'ta basılan ilk roman olma özelliğini taşır.²⁵ Özker Yaşın'ın 1976 yılında yayımladığı *Girne'den Yol Başladık* da savaş sonrası yazılan ilk romanlardandır. Bu roman, destansı motiflerin yanında, belgesel olma özelliği de taşımaktadır. Bu romanlar, Kıbrıs'ta savaş edebiyatı içerisinde değerlendirilebilecek en önemli eserler arasındadır. Yaşın'ın zikre değer bir romanı da 1978'de kaleme aldığı *Kıbrıslı Kâzım*'dir. Daha çok siyasi bağlamda ele alınan bu eserde, savaş sonrası Kıbrıs'ın içinde bulunduğu olumsuz durum resmedilir. Özker Yaşın'ın bu romanlarını birer hatıra-anı, şahsi gözlem olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmaz. O Kıbrıs'ta bizzat yaşadıklarını, gördüklerini romanlarına taşır.

Özker Yaşın'ın *Mücahitler* adlı romanında Kıbrıs'ta EOKA Rum tedhiş örgütünün baskı, zulüm ve katliamlarına karşı Kıbrıs Türklerinin içerisinde buldukları dram dile getirilir. Bu eserde Kıbrıs Türklerinin Rumlara karşı giriştiği var olma, yok olmama mücadelesinin en belirgin olduğu devre anlatılır. Bu zaman dilimi 21 Aralık 1963'ten 8-9 Ağustos 1964 tarihine kadar olan süreci içine alır. Bu tarih Rumlara Türklerin yalnız olmadıklarını hatırlatan Türkiye'nin müdahalesi olarak yorumlanabilir. Nitekim İnci Engin'ün roman hakkında şu sözleri söyler ve yukarıda söylediklerimizi doğrular:

²⁴ Özker Yaşın, *Namık Kemâl Kıbrıs'ta*, Çardak Yayınları: 8, Lefkoşa 1957, s. 21-22.

²⁵ Özker Yaşın'ın Kıbrıs'ta basılan bu romanının 2. baskısı, 1974 yılında Yaşar Nabi Nayır tarafından adı *Kıbrıs'ta Vuruşanlar Mücahidin Romanı* şeklinde değiştirilerek Türkiye'de Varlık Yayınevi tarafından yeniden yayımlanmıştır.

“Mücahitler bir roman olmaktan çok, yaşanılmış günlerin ve şahsî gözlemlerin toplandığı bir hatıra hüviyetini taşımaktadır bence, her Türkün mutlaka okuması gereken bir kitaptır. Zira, kendisine karşı beslenen düşmanlığı derhal affa meyyal olan Türk, kendisini hiçbir zaman dost görmemiş eski düşmanlarını, ancak bu gibi eserler vasıtasıyla hatırlayabilir ve dünya yüzünde güvenebileceği dostları olup olmadığını anlar.”²⁶

Kıbrıs Türklerinin maruz kaldığı Rum saldırı ve zulümleri, buna mukabil Türklerin çektiği ıstırapları, mücadele ve azimlerini daha önceki *Mücahitler* romanında belgesel olarak ortaya koyan Özker Yaşın, *Girne'den Yol Bağladık* adlı romanında da Türkiye'nin 1974 Barış Harekâtı'ndan sonraki Kıbrıs'ın görünüşü panoramik olarak gözler önüne serer. *Girne'den Yol Bağladık* da tıpkı *Mücahitler (Kıbrıs'ta Vuruşanlar)* gibi belgesel bir romandır. Yazarın baş kahramanı Oktay isimli mücahittir. Yazar daha önceki Rum işgallerinde köylerini terk eden Türk göçmenlerin durumunu toplu halde ele alır. Bu göçmenlerden bir tanesi de ailesiyle birlikte Peristerona köyünden göç eden Oktay'dır ve eserin merkezinde yer alır. Eserin merkezinde yer alan Oktay'ın 16 Temmuz 1974 - 2 Eylül 1974 arasında duygu ve düşüncelerini kaleme aldığı günlüğü pek önemlidir. Bu günlerde Kıbrıs Türklerinin yardım bekleyişine tercüman olmaktadır ve aslında *Mücahitler* romanındaki duyguların devamıdır. Türk çıkarmasından sonra Oktay'ın defterindeki coşkunluğa temas eden İnci Enginün, bunu yazarın olayları bizzat yaşamasına, görmüş olmasına bağlar ve romandan şu parçaya yer verir:

“Tanrı kısmet etti, bu deftere anılarımı yazabiliyorum. Tanrı kısmet etti eşime, çocuğuma tekrar kavuşabildim. Tanrı kısmet etti, onların yanına sağ salım dönebildim. Tanrı kısmet etti, onları sağ salım bulabildim. Tanrım sana şükürler olsun, bu mutluluğu tattırdın bize.”²⁷

“Mesarya düzlüğünden güneş altın bir top gibi yükselirken yıllardan beri beklediklerimiz, Mehmetçikler, mavi gök tarlası içinde açılmış, beyaz papatyalar gibi iniyorlardı toprağa. Anlatılmaz bir heyecan sarmıştı vücudumu. Yıllarca özlemimi çektiğimiz o mutlu sabah gelmişti sonunda.”²⁸

Her iki romanın ortak özelliği belgesel nitelikli ve realist bir biçimde ele alınmasıdır. Her iki roman da gözleme ve hatıralara dayalıdır. *Mücahitler* ve *Girne'den Yol Bağladık* adlı romanların ana motifleri duygu ve harekettir. Her iki romanın dominant alt motifleri ise temaşa-seyir olarak yorumlanabilir. İki romanda da eski Türk-kültür ve geleneğinin devamı niteliğinde bazı ortak temaların olduğunu da gözlemlemekteyiz. Her iki eserde de Rum zulmü ve katliamları, Rum kalleslikleri ve esirlere kötü davranma ile yalan haber ve propagandaları, Türk askerini ve şehitleri yüceltme, bayrak sevgisi ve kutsiyeti, Bayrak radyosunun önemi gibi temalar işlenmiştir.

²⁶ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 3 Orhun Yazıtları'ndan Bugünkü Türk Dünyasına*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 147.

²⁷ Enginün, *a.g.e.*, s. 93.

²⁸ Enginün, *a.g.e.*, s. 95.

Her iki eser de bize, Türkiye'de basılan ve milli mücadele yıllarını ele alan romanları hatırlatmaktadır. *Mücahitler* ve *Girne'den Yol Bağladık* romanları Kıbrıs Türkü'nün ciddi mana milli-tarihi romanı olarak yorumlanabilir. Savaş öncesi ve savaş sonrası basılan bu romanlar Kıbrıs Türkü'nün yaşadıkları acıları unutmaması, milli duygu ve hislerini kaybetmemesi bağlamında pek değerlidir. İnci Enginün bu durumu *Girne'den Yol Bağladık* adlı romandan bir de alıntı yaparak şu sözlerle pek güzel özetlemektedir: “İçimizden biri çıkmalı, bu yaşadığımız unutulmaz günleri yazmalı... Yahudiler bunu beceren romancılar çıkardıkları için dünyayı etkilemesini bildiler.” (s. 10).

“Limasol'da stadyumda vurdukları Hasan Cafer, Larnaka'da en ön mevzide sonuna kadar çarpışıp intihar eden Teğmen Mustafa Orhan. Daha bunlar gibi canını vatan için kahramanca vermiş yüzlerce şehidimiz var. İsimleri unutulmamalı bu şehitlerin. Kıbrıs Türkleri büstlerini, heykellerini dikmeli.” (s. 149).²⁹

Özker Yaşın'ın romandaki bu cümleleri, onun yaptığı işin şuurunda olduğunu gösterir. Kıbrıs dışında ve Kıbrıs'ta yaşayan gelecek nesilleri uyanık tutma adına Kıbrıs'ta olup bitenleri romanlarına taşıyan Özker Yaşın, roman yazarı olarak da Kıbrıs Türk halkını bilinçlendirmiş, Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesinin öncesi ve sonrasına dikkat çekmiştir.

4.3. Oyun

İngiliz döneminde özellikle 1930'lu yılların sonlarına doğru Kıbrıs Türk tiyatrosunda milli-tarihi konulu piyeslerin yazıldığını görürüz. Bu yıllar, Rumların başlattığı 1931 isyanından sonra, İngiliz Sömürge İdaresi'nin adada uyguladığı sıkı yönetim politikasının sonlandığı dönemdir. Bu dönemde Hikmet Afif Mapolar'ın *Duman* (1938), *Meşale* (1942), *Mucize* (1943) ve *Altın Şehir* (1945) adlı milli piyesleri ile Osman Talat Alkan'ın *Yüksel* (1942) adlı piyesi en önemli milli oyunlar olarak dikkat çekerler.³⁰ İngiliz döneminde yazılan, bir başka oyun da M. Irmak'ın *İsimsiz Kahramanlar* (1959) adlı eseridir. Türk Kurtuluş Savaşı ile ilgili olan bu oyun, savaş edebiyatı içinde değerlendirilebilecek tarihî oyunlar arasındadır. 1959 yılında yazılan bir başka önemli oyun da Özker Yaşın'ın *Bayrak Türküsü*'dür. Bu iki eser aynı zamanda, Kıbrıs'ta başlayan EOKA saldırılarından sonra yazılan ilk milli piyes olma özelliklerini taşır.

Bayraktar Türküsü Kıbrıs'ın sesini haması tonda duyurmuş şair ve romancı Özker Yaşın'ın 1959 yılında yayımladığı ulusal konulu manzum oyunudur. Üç perdelik-birinci ve ikinci perdeler altı, üçüncü perde on üç sahnedir. Oyunun kahramanları yazarın sözcüsü durumundadır. Bu kahramanlar, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale ederek Mehmetçiklerin Ada'ya çıkmasını ve Kıbrıs Türklerinin Türk bayrağı altında özgürce yaşamasını dilerler.

Özker Yaşın'ın 1959 yılında kaleme aldığı *Bayraktar Türküsü* adlı eserini de tıpkı şiir ve romanlarında olduğu gibi haması, propaganda ve popüler ede-

²⁹ Enginün, *a.g.e.*, s. 155.

³⁰ Hüseyin Ezilmez, “Kıbrıs Türk Tiyatro Edebiyatında Kadın Tipleri”, *Edebiyatta Kadın*, (Yay. Haz. Metin Turan), Sage Matbaacılık, Ankara 2014, s. 171-172.

biyat üçgeninde de değerlendirmek yanlış olmaz. 1 Nisan 1955'te başlayan EOKA tedhiş hareketlerinin ardından 1958'de Kıbrıs Türkleri kendilerini savunacak bir teşkilatı Türk Mukavemet Teşkilatı'nı kurarlar.

Özker Yaşın'ın Kıbrıs'ın 1571'deki fethini konu alan *Zafer ve Bağış* (1988) adlı oyunu da zikre değer milli-tarihi oyunlar arasındadır. 1988 yılında basılan bu eserin konusu Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi olmasa da milli-tarihi bir eser olması, hatta bu tür milli-hamasi eserlerin canlılığını koruması bağlamında oldukça dikkat çekicidir.

Kıbrıs'taki Türk varlığının başlangıcı olan böylesi önemli bir tarihi hadise, *Zafer ve Bağış*'a çeşitli yönleriyle yansır. Bu yansıma, fetih sebepleri, sefer hazırlıkları, savaş manzaraları, Venedikli imajı, kahramanlık, bayrak-şehit-kan ve vatan-millet-devlet kültü ile bazı değerleri yüceltme gibi genel anlamda “savas”; özel anlamda ise “*adanın Türkleşmesi*” ve “*Kıbrıs Türkü*” kavramlarının / kimliğinin ortaya çıkışı şeklinde ifade edilebilir.³¹

4.4. Anı-Hatıra

Özker Yaşın'ın üç cilt halinde yayınlanan *Nevzat ve Ben* adlı anı-hatıra kitaplarında onun Kıbrıs meselesi ile ne derece içli dışlı olduğunu görmek mümkündür. Bu eser bir çeşit belgesel anı niteliği taşımaktadır. Bu eserde Kıbrıs konusunu Türkiye'de işleyen Hasan Nevzat Karagil (Kara)'in hayatını anlatır. Fakir ancak uyanık bir çocuğun babasının engellemelerine rağmen okuma aşkını, birçok engeli aşarak İstanbul'da yapması, Kıbrıs Türkü'nün varlığının anavatanda tanıtmak amacıyla yaptıkları anlatılır. Türk kültür ve edebiyatının duayen isimlerinden İnci Enginün eserin ilk cildi hakkında bir yazı kaleme alır ve şu yorumu yapar:

“Nice olay, inanılmayacak fedakârlık, gayret ve çabayı gerektirmiş. Fakat kitabı okurken bunlar okuyucuda sadece hayranlık doğuruyor, inanmamak akla bile gelmiyor. Kendisine yeni bir ad alırken “yeni doğmuş” anlamına gelen Nevzat'ı seçen küçük Hasan'ın köyündeki en yakın çevresi ile olan ilişkileri, kafasındaki hayalleri gerçekleştirmek amacıyla giriştiği maceralar insanı şaşırtıyor ve okuyucu bir roman kahramanı ile karşılaştığı izlenimini ediniyor. Kıbrıs'tan Türkiye'ye ulaşmanın Lübnan üzerinden gerçekleşmesi, ülkeden çıkabilmek için başvurulacak yollar, Lübnan'da Kıbrıslı Türklerin, özellikle genç kızların başlarına gelenleri okurken insan ürperiyor. Zengin Araplarla evlenmelerin sonuçlarıyla ilgili hazin olaylar, Reşat Nuri Güntekin'in Yaprak Dökümü başta olmak üzere bazı kitapları hatırlatıyor ve hayat ile eser ilişkisi üzerinde yeniden, insanı düşündürüyor. Eserin baş kısmı belgesi fazla bir roman gibi başlıyor. Git gide kendisini ülkesine adayan kişinin çevresiyle olan ilişkilerini ve olayların siyasi boyutunu veriyor. 1930'lardan başlayan Nevzat'ın macerasının sadece yarısını anlatmış Özker Yaşın. Devamı eserin ikinci cildinde. Herhâlde Kıbrıs olaylarının gitgide ısındığı günleri Kıbrıs'ta yaşayan Özker Yaşın'ın hatıraları o ciltte daha da ağırlık kazanacak.”³²

³¹ Hüseyin Ezilmez, “Zafer ve Bağış Oyununda Kıbrıs'ın Fethi”, *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ocak 2018, s. 50.

³² İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 3 Orhun Yazıtları'ndan Bugünkü Türk Dünyasına*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 156.

İnci Enginün'ün işaret ettiği gibi Özker Yaşın, bizzat Kıbrıs'ta yıllarca yaşayıp gördüklerini belgesel-anı türünde kaleme alır. İkinci ve üçüncü ciltlerde de birçok hatırasını, anısını anlatır. Gazete, radyo, televizyonda yaşadıkları, yayınladığı eserler hakkında ilginç anekdotları okumak mümkündür. Bundan önce şiir, roman, öykü ve tiyatro eserleri ile tanınan Yaşın, 1997 yılında *Nezhat ve Ben* adlı eseri ile okuyucusunun karşısına çıkar. Yıllarca belleğinde biriktirdikleri, gizli kalan hikâyeler bu kez belgesel-anı türünde patlar ve bir tohum gibi yeşerir.

Özker Yaşın öldüğü yıla kadar, Kıbrıs için yazmış, âdeta onun için nefes almıştır. Özker Yaşın'ı Kıbrıs coğrafyası ile bütünleşmiş, Kıbrıs âşığı bir aydın-yazar olarak yorumlayabiliriz. Bu bağlamda onun yayınladığı tüm eserleri edebiyat coğrafyası bağlamında ele almak da yanlış olmaz.³³

Sonuç

Ulusların varoluş mücadelesinde ve savaş tarihinde edebiyat ve nasyonalizm arasında doğal bir bağ, ilişki kurulur. Ulusların varoluş mücadelesinde ve savaş ortamında şair ve yazarlar ulusal duyguları yükseltmek için edebiyattan yararlanır. Gazetecilik başta olmak üzere çeşitli iletişim, kurum ve araçlarında da görev alabilirler. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Ankara'da *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yazarlık yapması, Yunan zulümlerini inceleme komisyonunda yer alması hem de Türk Kurtuluş Savaşı'nı roman ve öykülerinde işlemesi nasyonalizm ve edebiyat ilişkisine tipik bir örnektir.

Akdeniz ülkeleri edebiyatları içinde ise bu bağlamda sivri isim 1930'lar da İtalya'da Benito Mussolini yönetimini destekleyen, yazdığı eserlerle İtalyan milliyetçiliğini ve Roma İmparatorluğu'nu yücelten, radyo gibi iletişim organlarını kullanan İtalyan şair, yazar Gabriele d'Annunzio'dur. Bu noktada edebiyat, gazetecilik, radyo gibi diğer iletişim organları ve nasyonalizm ilişkisinin Kıbrıs Türk yazınındaki yansıma ve temsilcisi Özker Yaşın'dır.

Kaynaklar

Kitap ve Makaleler

ALASYA, Halil F.: *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

ALPTEKİN, Ali B.: *Anadolu'dan Kıbrıs'a Halk Kültürü Köprüsü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

ATUN, Suna: *Kıbrıs Türk Edebiyatı*, Samtay Vakfı Yayınları: 36, Lefkoşa 2009.

DURBİLMEZ, Bayram: "Tarihi Gerçeklerin Âşık Edebiyatına Yansıması Bağlamında Türk Mukavemet Teşkilatı ve Kıbrıs Mücahitleri", *Folklor / Edebiyat*, Cilt: 19, Sayı: 76, Ankara 2013.

_____ : *Türk Dünyası Kültürü-1*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2017.

_____ : *Türk Kültür Coğrafyası*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2019.

³³ Özker Yaşın'ın eserlerini edebiyat coğrafyası başka bir deyişle "*Kıbrıs Coğrafyası*" başlığı altında ele almak da mümkündür ve bu ayrı bir çalışma konusudur. Özker Yaşın'ın eserlerinde merkez Kıbrıs adasıdır. Bu bağlamda onun eserlerinde Kıbrıs adası, yazar-şairin hayat, kültür coğrafyası olarak ilişkilendirilebilir (Bayram Durbilmez, *Türk Kültür Coğrafyası*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2019, s. 15-16). Ahmed Hamdi Tanpınar; "*Coğrafya bir kadedirdir. Bu demektir ki bunun gereklerini kabul etmek, ona ayak uydurmak şartıyla onunla iyi kötü uzlaşılabilir. Fakat bu şartları büsbütün unutanlar için perişanlık mukadderdir.*" (Emel Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 118).

BÜYÜKADA, Merve: *Kıbrıs Türklerinin Millî Mücadelesinin Özker Yaşın'ın Romanları-na Yansımaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haziran 2012.

DURMUŞ, Özge: *Özker Yaşın'ın Romanlarında Toplumsal Eleştiri*, (Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazimağusa 2014.

ENGİNÜN, İnci: *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 3 Orhun Yazıtları'ndan Bugünkü Türk Dünyasına*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

EZİLMEZ, Hüseyin: "Zafer ve Bağış Oyununda Kıbrıs'ın Fethi", *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ocak 2018.

_____ : "Kıbrıs Türk Tiyatro Edebiyatında Kadın Tipleri", *Edebiyatta Kadın*, (Yay. Haz. Metin Turan), Sage Matbaacılık, Ankara 2014.

KARAKARTAL, Oğuz: "Türkiye'de Çıkan Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi Konulu Hamasi Kitaplar Üzerine", *Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesi'nin Edebiyata Yansımaları Bil-diriler*, (Haz.: İsmail Bozkurt - Cemal Bayak), Ajans Yayınları, Lefkoşa 2010.

KEFELİ, Emel: *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006.

NESİM, Ali: *Kıbrıs Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Gelişim Ofset, Lefkoşa 1986.

ONUŞ, Emin: "Özker Yaşın ve Bayrak Radyosu", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, 2015.

_____ : "1958 Tarihli ve Kıbrıs Temalı Türkiye Kitap Neşriyatı Üzerine", *Edebiyatta Kıbrıs ve Bahar*, (Yay. Haz.: Kafiye Yınanç - Metin Turan), Başkent Klişe ve Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara 2013.

_____ : *Kıbrıs Türk Varoluş Mücadelesinin (1955-2016) Türk Edebiyatına Yansımaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), KKTC Girne Amerikan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Girne 2017.

SAYIL, Altay: *Bayrak... Bayrak... Bayrak... Bayrak Radyosunun İlk Üç Ayında Yaptığı Tarihi Yorumlar*, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayını: 9, Lefkoşa 2000.

YALÇIN, Murat: "Yaşın Özker", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, 3. Baskı, Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

YAŞIN, Özker: *Akdenizde Bir Ada*, Çevre Yayınları: 11, İstanbul 2000.

_____ : *Atatürk'e Saygı Duruşu*, Çevre Yayınları: 5, İstanbul 1963.

_____ : *Bayraktar Destanı*, Savaş Yayını, Lefkoşa 1971.

_____ : *Bayraktar Türküsü*, Halkın Sesi Basımevi, Lefkoşa 1959.

_____ : *Girne'den Yol Bağladık*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1976.

_____ : *Kanlı Kıbrıs*, Varlık Yayınları, İstanbul 1964.

_____ : *Kıbrıs'tan Atatürk'e*, Çevre Yayınları: 9, İstanbul 1998.

_____ : *Kıbrıs'ta Bayrak*, Savaş Yayını, İstanbul 1972.

_____ : *Kıbrıs Benim Vatanım*, Başaran Matbaası, İstanbul 1986.

_____ : *Kıbrıslı Kâzım*, Yücel Yayınları, İstanbul 1978.

_____ : *Kıbrıs Mektubu*, Varlık Yayınları, İstanbul 1958.

_____ : *Kıbrıs'ta Vuruşanlar Mücahidin Romanı*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1974.

_____ : *Mehmetçik Kıbrıs'ta*, Çevre Yayınları, İstanbul 1960.

_____ : *Namık Kemâl Kıbrıs'ta*, Çardak Yayınları: 8, Lefkoşa 1957.

_____ : "Numan Ali Levent'in Anlatısı", *Nezhat ve Ben*, Cilt: 3, Yeşilada Yayınları, İstanbul 2004.

_____ : *Oğlum Savaş'a Mektuplar - Bir Şahlanışın Destanı*, Çevre Yayınları: 6, İstanbul 1965.

_____ : *Zafer ve Bağış*, Yeşilada Yayınları, İstanbul 1998.

YILMAZ, Zübeyir - OKUMUŞ, Ramazan: *Kıbrıs Türk Şiiri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

İnternet

KARAKARTAL, Oğuz: *Kıbrıs Gazetesi*, 8 Ocak 2018, (<https://www.kibrisgazetesi.com/ozker-yasin-ve-kibris-bayrak-uzerine-makale,4163.html>), (19.05.2020).

Gazete

GÜRTUNCA, Mehmet Faruk: *Halkın Sesi*, Lefkoşa, 25 Haziran 1975.

Makale Türü: Değerlendirme

Geliş Tarihi: 09.06.2020

Kabul Tarihi: 30.06.2020

MALAZGİRT: ÖZGÜRLERİN KADERİ OYUNU ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Dr. Nuran BALTA**

Öz

Hikmet Temel Akarsu, günümüz Türk edebiyatının roman, hikâye, hâtura, oyun, çocuk kitapları / masallar gibi birçok türünde eser veren yazarlarından. İncelememize konu olan *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi* adlı kitap, onun, konusunu tarihten alan bir tiyatrosudur. Eserde Türk milletinin değişmez özelliklerinden özgürlük ve bağımsızlığına düşkün olma ve bu uğurdaki büyük mücadele azmi, 1071 *Malazgirt Savaşı*'nın tarihi gerçekliği ekseninde yazarın muhayyilesinde inşa ettiği kurgu üzerinden çağdaş bir yorumla anlatılmıştır.

Bu çalışmada, *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi* oyunu, konu, olay örgüsü, zaman ve kostüm, mekân ve dekor, dil ve üslup gibi başlıklar etrafında tahlili bir yöntemle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hikmet Temel Akarsu, *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi*, Edebî Eser, Tiyatro, Tarih.

A Review On The Drama *Manzikert: The Fate Of The Free Ones*

Abstract

Hikmet Temel Akarsu, is one of the authors having written literal works in various genres of modern-day Turkish Literature such as novel, story, memory, drama, children's books / fables. The Book *Manzikert: The Fate of the Free* which is the subject of our research, is his drama whose subject rests upon history. In the work, Turkish nation's unchangeable features: holding dear its freedom and independence, and its determination to struggle for this cause have been told with a contemporary interpretation upon the fiction that the author built with his imagination in the axis of the historical reality of the *Manzikert War 1071*.

* *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi Oyunu*'nun incelenmesi ile ilgili olarak Müzeyyen Buttanrı'nın *Türk Edebiyatında Tarihi Tiyatro (Başlangıçtan 1950'ye Kadar)* adlı doktora tezi ile Songül Taş'ın *Necati Cumalı ve Oyunları*, İnci Enginün'ün *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları ve Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 2*, Yüksel Topaloğlu'nun *Reşat Nuri Güntekin ve Tiyatro*, İsmail Çetişli'nin *Metin Tahlillerine Giriş 2* adlı eserlerinden usul yönüyle istifade edilmiştir.

** Bağımsız Araştırmacı, nuranbalta@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4660-0218.

In this study, Manzikert: The Fate of the Free drama has been examined analytically around the titles such as subject, plotline, time and costume, site and decor, language and genre.

Keywords: Hikmet Temel Akarsu, Manzikert: The Fate Of The Free, Literal Work, Drama, History.

Giriş

Konusunu tarihten alan tarihi oyunlar, Türk tiyatro tarihinde “*tarihî dönem ve kişiler vasıtasıyla insan ve toplumun değişmez özelliklerini belirtme*”¹, “*millî kimliğin oluşması ve yayılması*”², Türk tarihinin ihtişamlı devirlerini hatırlatma ve canlandırma³ yönüyle önemli bir işleve sahiptir. Bu bağlamda Türk milletinin yurt edinme sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen 1071 Malazgirt Savaşı, geçmişten günümüze roman, hikâye ve şiir gibi edebiyatın birçok türüne konu olduğu gibi⁴ tarihi tiyatronun da konularından biri olur. Malazgirt Savaşı’nı konu edinen tiyatro eserleri içinde Ziya Gökalp’in *Malazgirt Muharebesi* (1923), Ali Kazanoğlu’nun *Alp Arslan* (1947), Behçet Kemal Çağlar’ın *Malazgirt Zaferinden İstanbul’un Fethine* (1971), M. Faruk Gürtunca’nın *Büyük Hakan Alp Arslan* (1971), Sabahattin Engin’in *Malazgirt* (1971) ve Fahri Sağlam’ın *Alparslan* (1976) adlı tarihî oyunlarını sıralayabiliriz.⁵ Bu tiyatro eserlerinin ortak özelliği, Türk milletinin savaşçılık, kahramanlık, vatan sevgisi, fedakârlık, hoşgörülü olma gibi üstün vasıflarını anlatmalarındır.⁶ Bu oyunların yanı sıra Resul Arslan’ın *Alparslan ve Malazgirt Zaferi* (1968), Mesut Akça’nın *Alparslan ve Malazgirt Zaferi* (1971) ve Abay Dağlı’nın *Malazgirt’ten Sakarya’ya* (1971) adlı “*basit piyes denemeleri*”⁷ nin yazıldığı görülmektedir.

Hikmet Temel Akarsu’nun, yukarıda zikrettiğimiz eserlerden yıllar sonra yayımlanan *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi* (2017) adlı eseri de Malazgirt Savaşı’nı konu edinen tarihî oyunlar içinde yer alır. Biz bu çalışmamızla onu ilim âlemine tanıtmayı amaçladık.

12 Nisan 1960’da Gümüşhane’de doğan ve asıl mesleği mimarlık olan Hikmet Temel Akarsu, 1994 yılından itibaren hayatını tamamen yazarlığa hasreder ve edebiyatın roman, şiir, hikâye, deneme, makale, eleştiri, senaryo, masal, tiyatro gibi birçok türünde eserler yazarak adından söz ettirmeyi başarır.⁸ *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi*, Hikmet Temel Akarsu’nun tiyatro eserlerinden biridir. 2009 yılında T.C. Kültür Bakanlığı Devlet Tiyatroları Genel

¹ İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 161.

² Müzeyyen Buttanrı, *Türk Edebiyatında Tarihî Tiyatro (Başlangıçtan 1950’ye Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 1051; Esra Görgülü, *Atatürk’ün Tarih Teziyle İlgili Tiyatro Eserlerinin İncelenmesi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2006, s. 32.

³ Buttanrı, *a.g.e.*, s. 29.

⁴ Zeynep Kerman, “Edebiyatımızda Malazgirt”, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 274-289.

⁵ Enginün, *a.g.e.*, s. 162; Kerman, *a.g.e.*, s. 277-282.

⁶ Buttanrı, *a.g.e.*, s. 188-195.

⁷ Kerman, *a.g.e.*, s. 283.

⁸ İhsan Işık, *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2012, s. 45.

Müdürlüğü tarafından Devlet Tiyatroları repertuarına alınırken, 2017 yılında *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi / Bütün Oyunlar 4* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır.⁹ Eser, konusunu tarihten alan gerçekçi bir oyun olup matem, hüznün, acı, korku, endişe ile sevinç, umut ve aşk, duygularının bir arada işlendiği bir dramdır. Oyunun dramatik yapısını oluşturan olay örgüsü, kişiler, zaman ve kostüm, mekân ve dekor tarihi gerçekliğe uygun olarak anlatılır ve seyirciye yansıtılır. Eserde akıncı Türkmen beylerinin desteğini alan Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Alparslan'ın, Romanos Diogenes öncülüğündeki Bizans Devleti'ni Malazgirt Savaşı'nda mağlûp ederek kazandığı büyük zafer anlatılmaktadır. Özgürlük / bağımsızlık ve bu uğurdaki mücadele azmi, feragat, fedakârlık, kardeşlik ve paylaşmanın Türk milletinin özünü yansıtan değerler olarak anlatılmasının yanı sıra yazarın incelenmiş diğer eserlerinde rastlanan evrensellik, adalet, cesaret, sorumluluk, milli ve manevî değerler, sevgi ve saygı, hoşgörü, farklılıklara saygı, duyarlılık, dayanışma, doğa sevgisi¹⁰ gibi değerlere de yer verildiği görülür.

Eser, dört perdeden oluşur. Her perde, muhtevaya uygun başlıklar altında anlatılır. Birinci perde "Afşin Obası", ikinci perde "Sultan Alparslan'ın Ordu-gâhi", üçüncü perde "Malazgirt Meydan Muharebesi" ve dördüncü perde "Özgürlerin Kaderi (Güvercinler "Şahan" Olur) adını taşır.

Eserin Yapısı

1. Olay Örgüsü

Birinci Perde: Oyunun serim bölümü, birinci perdede Bilge Eren'in, Türkmenlerin yaşadığı Afşin obasında bir çadırın önündeki cönk sandığı üzerinde "özgürlerin" hikâyesini yazmasıyla başlar. Bu hikâyede, obanın yaşlı bilgisi, Bilge Eren, torunları Ayça Kız ve Son-tigin, gelini Nur Hatun ile birlikte kalmaktadır. Oğlu Karakan Alp şehit olmuştur. Obanın Türkmen Beyi Afşin Bey, oğlu Kor-tigin ile birlikte akından döner. Onun akından zaferle dönmesi ile ilgili olarak sahnede animasyon ve projeksiyon tekniği ile masmavi gökyüzünde özgürce kanat çırpın güvercinler gösterilir. Yazar, gökyüzünde hür bir şekilde uçan güvercin sembolü ile özgürlüğe vurgu yapar.

Afşin Bey'in akından dönüşünde ihtiram¹¹ borularının sesleri yükselir. Bu sesler, akından dönenler arasında şehit olduğuna delâlet eder. Afşin Bey'in oğlu Kor-tigin de akından dönenler arasındadır. Kor-tigin ile Bilge Eren'in torunu Akça Kız arasında dillere destan bir aşk yaşanır. Ağıtların yakıldığı, matem, hüznün hakim olduğu bir ortamda Kor-tigin'in ölmesinden endişe eden Ayça Kız, korku içinde Allah'a dua eder: "Allah'ım sen onu bağışla. Allah'ım sen onun gençliğini bağışla. Allah'ım o daha çok genç! Ne olur Allah'ım!"¹²

⁹ Hikmet Temel Akarsu, *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi / Bütün Oyunları 4*, 1. Baskı, Küçük Yayıncı, İstanbul 2017, s. 91. Alıntılar bu baskıdan yapılmıştır.

¹⁰ Mehmet Fidan, *Hikmet Temel Akarsu'nun Eserlerindeki Fantastik Öğeler ve Eğitim Odaklı Değerler*, Atatürk Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı Türkçe Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2017, s. 173-213.

¹¹ İhtiram: "Saygı, hürmet." (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2003, s. 420).

¹² Akarsu, *a.g.e.*, s. 16.

Afşin obasında, Bizans Devleti'nin imparatoru Romanos Diogenes'in birçok milletten oluşan ordusu ile Anadolu'da ilerlediği yönünde haberler duyulur. Bu haberi alan Sultan Alparslan, Mısır seferinden vazgeçerek Anadolu'ya gelir. Afşin Bey'e göre şehitler için yas tutacak vakit yoktur. Anadolu'daki Türkmen beyleri pusat kuşanarak Sultan Alparslan'ın ordusuna katılırlar. Afşin Bey de destek için Sultan Alparslan'ın ordusuna katılacaklarını oba halkına duyurur.

Bilge Eren'in torunu Son-tigin, on üç-on dört yaşındaki erlerle birlikte oba halkını korumakla görevlendirilir, fakat o pusat kuşanmış bir şekilde Afşin Bey'in yanına gelerek gazaya katılmak istediğini belirtir. Afşin Bey, Son-tigin'e obayı koruma görevinin gazaya katılmak kadar önemli olduğunu söyler ve onu sergilediği cesaret sebebiyle "alp" unvanıyla taltif eder.

Son-tigin bir yandan gazaya gitmek için büyük bir iştiyak duyarken, bir yandan da dünyada niçin savaş yapıldığını anlayamaz ve iç dünyasında bir çatışma yaşar. Dedesi Bilge Eren, ona, savaşları insanları köle olarak kullanmak isteyen tiranların, imparatorların çıkardıklarını ifade eder. Son-tigin bu kez de imparatorlara, tiranlara bir şey yapmadıkları halde neden savaş yapmak istediklerini anlayamaz. Bilge Eren, "Çünkü bu kavim o imparatorların, tiranların tebasına, kölelerine kötü örnek oluyor oğull!"¹³ diyerek Türk milletinin özgürlüğüne/bağımsızlığına çok düşkün bir millet olduğunu, paylaşmayı sevdiğini ve bu özellikleri ile de diğer halklara "kötü" örnek olduğunu anlatır.

Tam o esnada sahnede animasyon tekniği ile güvercinler kanat çıkar. Bilge Eren, beyaz güvercinlerin mavi gökyüzünde özgür bir şekilde uçtukları için öldürülmek istediklerini ve bu durumun onları şahin olmaya mecbur bıraktığını ifade eder. Yazar, barışın ve özgürlüğün sembolü beyaz güvercinler ile Türk milletinin özgürlük ve bağımsızlığına kasteden olursa bu uğurda cesur bir savaşçı (şahine dönüşmek) haline gelerek büyük bir azimle mücadele edeceğini anlatır.

Afşin Bey'in oğlu Kor-tigin, Sultan Alparslan'ın ordusuna katılmak için beyaz savaş giysileri kuşanmış bir şekilde sahneye gelir. Kılıcını çeker ve onları kimsenin boyunduruğu altına alamayacağını haykırarak yemin eder. Tam o esnada mavi gökyüzünde kanat çırpın beyaz güvercinler görülür. Ayça Kız, uzun siyah saçlarından bir tutam keserek Kor-tigin'e bir yadigar olarak verir. Onun uzun siyah saçları eserin düğümlerinden birini teşkil eder ve Bilge Eren'in plânı çerçevesinde Malazgirt Savaşı'nın¹⁴ kazanılmasında önemli rol oynar.

Bilge Eren'in plânı doğrultusunda Ayça Kız, uzun siyah saçlarını kökünden keser ve onları bir yaşmağa sararak Bilge Eren'e verir. Sultan Alparslan, yüz elli bin kişilik Bizans ordusunun karşısına altmış bin kişilik bir ordu ile çıkacaktır. Buna göre sultanın ordusu yenilmiş gibi yapacak ve ricat¹⁵ ede-

¹³ Akarsu, a.g.e., s. 22.

¹⁴ Malazgirt Savaşı: "1071'de Bizans'la yapılan ve Türklere Anadolu'nun kapılarını açan meydan savaşı." (Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 481-483).

¹⁵ Sözlükte "Geri dönme, geriye yani gelinen tarafa doğru hareket." (Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 606) anlamına gelen ricat, Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nda uyguladığı savaş yöntemidir: "Alparslan, Türklerin tarih boyunca kara ve deniz savaşlarında daima kullandıkları, merkeze yerleştirilen zayıf fakat süratli birliklerin sahte ricatla düşma-

cektir. Bizans ordusu, ricat eden Selçuklu ordusunu takibe başlayınca sağ ve sol kanattaki kuvvetler tarafından çembere alınarak mağlup edilecektir. Bilge Eren'e göre, Bizans ordusu da Sultan Alparslan'ın ricat yöntemini uygulayacağını tahmin edecektir. Bunun için Sultan Alparslan'ın ana cepheye taarruz eden kuvvetlerin önünde olması, Bizans ordusunun riske girmesine sebep olacaktır. Bir yandan da savaşın hezimetle sonuçlanmaması için en önde çarpışan sultanın düşmemesi gerekir. Bu sebeple, Bilge Eren'in plânına göre sahte ricat yöntemi uygulanacaktır.

Sahte ricat yöntemine göre Kor-tigin, Akça Kız'ın saçlarını başına geçirip Sultan Alparslan'ın kılığına girerek ordunun en önünde savaşıacaktır. Sultan Alparslan'ın saçları da tıpkı Ayça Kız'ın saçları gibi uzun ve siyahtır. Afşin Erleri de Ayça Kız'ın saçlarını "kâfire" kaptırmamak için var güçleriyle savaşacaktır. Bizans ordusu, Kor-tigin vurulursa sultanın öldüğünü zannedecektir. Böylece sultan hayatta kalacaktır. Afşin Bey, oğlu Kor-tigin'i, Bilge Eren de torunu (Kor-tigin ölürse yaşayamayacak olan) Akça Kız'ı bu uğurda feda edecektir. Plânın mimarı Bilge Eren, ellerinin açar ve dua eder: "Allah'ım sen beni affet! Allah'ım sen bu özgür kavmi muvaffak eyle."¹⁶

İkinci Perde: Sultan Alparslan, ordugâhında komutanlar ve ona destek için gelen Türkmen beyleri ile savaş plânını ve hazırlıklarını görüşür. Afşin Bey, "Allah kimseye evlât acısı göstermesin!"¹⁷ diyerek otağ çadırından çıkar. Evlâdının şehit olacağını anlayan Afşin Bey'in içi yanar. Savaş plânını öğrenen Kor-tigin ise elinde sevdalısı Akça Kız'ın saçları, vurgun yemiş gibidir.

Eserin ikinci düğümü, Son-tigin'in Bizans askerlerinin eline düşmesidir. Son-tigin, Kor-tigin'i ölümden kurtarmak için plân yapar. Bilge Eren'in sandığından geçmiş yıllardan kalma sultanın mührünün olduğu fermanlardan bir tane alır ve üzerinde değişiklik yapar. Fermanla Sultan Alparslan'ın Hemedan'da bulunduğu, ordunun başında Nizamü'l-Mülk'ün olduğu yazılıdır. Bizans askerleri, Son-Tigin'in boynundaki kolye ve taşıdığı tuğdan onun bir Türkmen beyinin oğlu olduğunu anlarlar. Sultan Alparslan'ın Son-tigin'i onları yanıltmak için gönderdiğini düşünürler.

Üçüncü Perde: Son-tigin, Bizans askerlerinin elinden kurtularak obaya gelir. Hazırladığı fermanla Bizans askerlerinin, Sultan Alparslan'ın ordunun başında değil, Hemedan'da olduğunu düşünmelerini sağladığını ve böylece Kor-tigin'in kurtulacağını Bilge Eren'e anlatır. Son-tigin, farkında olmasa da Bilge Eren'in plânını uygulamış olur. Son-tigin'in, Bilge Eren'in bilgisi dâhilinde gerçekleştirilen plânı sayesinde Bizans askerleri, Sultan Alparslan'ın ordunun başında olduğundan emin olurlar.

Bilge Eren, Son-tigin ile birlikte bir tepeye çıkarak Malazgirt Rahva (Zahva)¹⁸ Ovası'nda özgürlüğün, fedakârlığın, yiğitliğin, kahramanlığın timsali Af-

nın merkez kuvvetlerini peşlerine takıp yan cenahların arasına sokmaları ve aniden geri dönerek çembere almaları taktiği uygulamış, Bizans kitalarının kolay manevra yapamamaları da başarıya ulaşmasını çabuklaştırmıştır." (İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 529).

¹⁶ Akarsu, a.g.e., s. 40.

¹⁷ Akarsu, a.g.e., s. 55.

¹⁸ Asıl adı Rahva olan bölgenin adı, incelediğimiz eserde Zahva olarak geçmektedir.

şinleri izleyeceklerini ifade eder. O, “Allah’ım sen onları utandırma! Allah’ım evliyalarını, enbiyalarını gönder. Allah’ım sen bu özgür kavmi esarete düşürme!”¹⁹ diye dua eder ve o andan itibaren Malazgirt Savaşı, bir “anime film” şeklinde izlenmeye başlanır.

Afşinler ve Sultan Alparslan’ın kılığına giren Kor-tigin, sultanın önüne geçerek taarruza başlarlar. Kıyasıya yaşanan büyük bir mücadeleden sonra Afşin taburu geri çekilir. Selçuklu ordusunun sağ ve sol kanattaki kuvvetleri Bizans ordusunu çembere alır ve Bizans ordusu büyük bir yenilgiye uğrar. Gösterilen “anime filmde”²⁰ Afşin Bey’in ağır yaralı olduğu görülür. Afşin Bey ve taburu, sultanın ayakta kalıp düşmemesi için var güçleriyle kendilerini siper ederler. Son-tigin’e göre insanın gözünü kırpmadan canını vermesi büyük bir fedakârlık, evlâdını bu uğurda feda etmesi de büyük bir feragat örneğidir. Bilge Eren, Türk milletinin geçmişte de böyle yaşadığını, bugün bunun Afşinler örneğinde görüldüğünü, yarın da Son-tigin gibi cengâverlerin yapacağını ve böylece özgürlük ve bağımsızlığın gelecek nesillere miras kalacağını ifade eder. Savaş plânının mimarının Bilge Eren, Kor-tigin’in başındaki saçların ise Ayça Kız’a ait olduğunu öğrenen Sultan, memnuniyetini övünç içinde şu sözlerle dile getirir: “Ey yüce Rabbim; böyle kavim geldi mi yeryüzüne? Böyle bilgiler geldi mi başka kavime? Böyle yiğit evlâtlar geldi mi şu dünyaya? Bilge Erenn! Bilge Erenn! Bu zaferde senin payın çok!”²¹

Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı’ndaki büyük zaferden sonra Bizans İmparatoru Romanos Diogenes’i serbest bırakır. Ertesi gün tören günü olup Süleyman Şah Türkmen beyleri adına fetih sancağını alacaktır.

Dördüncü Perde: Dördüncü perdede mekân yine Afşin obasıdır. Sahnede yine masmavi gökyüzünde özgürce uçan güvercinler vardır. Obada, Bizans Devleti’nin mağlûp imparatoru Romanos Diogenes’in gözlerine mil çekildiği, sınırdaki Türkmen köylerinin yakıldığı haberleri duyulur. Bilge Eren yine sandığın üzerinde yeni bir hikâye yazmaktadır. Bu yeni hikâye, Malazgirt’te büyük hezimet yaşayan Bizans İmparatorluğu tarafından köyleri yakılan Türkmenlerin yurtlarını, özgürlük ve bağımsızlıklarını kaybetmemek için çıkacakları yeni bir fetih demektir. Nitekim Süleyman Şah, çoktan fetih sancağını açmış, Afşin Bey ve birçok Türkmen beyi hazırlıklara başlamıştır.

Eserin sonunda sahnenin arka plânında gökyüzünü temsil eden mavi fon üzerinde animasyon tekniği ile uçan beyaz güvercinler şahine dönüşür. Yazar, güvercin ve şahin sembolleri ile özgürlük ve bağımsızlığına çok düşkün olan Türk milletinin dün olduğu gibi gelecekte de imparatorların, tiranların hedefi haline geleceğini ve o nesillerin de ruhlarını, özlerini kaybetmemek için yeri geldiğinde korkusuz, cesur bir savaşçı olacaklarını; bu haysiyetli duruşun da özgür yaşamak isteyen Türk milletinin yani “özgürlerin kaderi” olduğunu anlatılır.

¹⁹ Akarsu, a.g.e., s. 71.

²⁰ Anime: “Japon çizgi romanı mangaların televizyon, sinema vb. için filmleştirilmiş biçimi.” (sozluk.gov.tr)

²¹ Akarsu, a.g.e., s. 77.

2. Kişiler

Malazgirt Savaşı'nı ele alan *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi* oyununda kişiler, yazar tarafından kurgulanmış hayali şahsiyetler ile tarihi şahsiyetler olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir:

2.1. Hayali Şahsiyetler

Bilge Eren, eserin asli kahramanıdır. Eserde özgürlük ve bağımsızlığına son derece düşkün Türk milletinin hikâyesini yazar. Olaylar onun bilgisi ve izni dâhilinde gelişir. Afşin obasının yaşlı bilgisi Bilge Eren, geçmiş yıllarda Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Çağrı Bey'in²² elçiliğini yapar. Oğlu Karakan Alp şehit olur. Obada torunları Ayça Kız ve Son-tigin, gelini Nur Hatun ile birlikte kalmaktadır. Bilge Eren, bilgisi, maneviyatı, dirayeti ve feraseti ile başta Sultan Alparslan olmak üzere Türkmen beyleri ve obada yaşayan göçebe Türkmenlere maddi ve manevi destek olur. Tasarladığı stratejik plânlara ve okuduğu dualar ile Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasında büyük rol oynar.

Son-tigin, Bilge Eren'in torunudur. Ayça Kız'ın erkek kardeşidir. On dört yaşında olmasına rağmen savaştan önce oba halkının emanet edildiği, gazalara gitmek için sabırsızlanan gözü kara bir yiğittir. Afşin Bey tarafından "alp" unvanına layık görülür.

Ayça Kız, Bilge Eren'in torunudur. Afşin Bey'in oğlu Kor-tigin ile aralarında büyük bir aşk yaşanır. Etkileyici güzelliğe sahip olan uzun siyah saçları vardır. Bu eşsiz güzelliğe sahip olan saçlar, Bilge Eren'in plâni doğrultusunda Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasına katkı sağlar.

Kor-tigin, Afşin Bey'in oğludur. On sekiz yaşında olan Kor-tigin, Ayça Kız'a delice sevdalıdır. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'ın ölmemesi için onun kılığına girerek kahramanca savaşan ve şehit olan yiğit bir erdir.

Nur Hatun, Bilge Eren'in gelini, Ayça Kız ve Son-tigin'in annesidir. Gökçe Kız, Afşin obasında yaşayan Türkmen kızı ve Akça Kız'ın can yoldaşdır. Kum-tigin, Sel-tigin, Yel-tigin de Kor-tigin'in can yoldaşlarıdır.

2.2. Tarihi Şahsiyetler

Sultan Alparslan,²³ Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarıdır. Uzun siyah saçları vardır. Dinine bağlı, halifenin hutbesini alan kişiye "kefere" okunun değmeyeceğine inanan, ileri görüşlü, savaşta en önde savaşan, haysiyet sahibi cesur ve yiğit bir sultandır. Malazgirt Savaşı'nda başkumandan olarak uyguladığı savaş taktikleri ile büyük zafer kazanır.

Afşin Bey,²⁴ Afşin obasının Türkmen beyidir. Kırk yaşındadır. Cesur bir cengâver olup Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nda en büyük destekçi-

²² Çağrı Bey, "Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucularından"dır (Ali Sevim, "Çağrı Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 183-186).

²³ Sultan Alparslan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı (1064-1072)"dir (İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 526-530).

²⁴ XI. yüzyılda Selçuklu Devleti'nin en tanınmış beylerinden olan Afşin, 1071 Malazgirt Savaşı'na katılarak zafer kazanılmasında önemli rol oynar (Faruk Sümer, "Afşin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1988, s. 440-441).

sidir. Vatan, bayrak, millet için kendi canını ve evlâdını gözünü kırpmadan feda eden kahraman Türkmen beyidir. Malazgirt Savaşı'ndaki büyük desteği sebebiyle Sultan Alparslan'ın iltifatına mazhar olur.

Romanos Diogenes,²⁵ Bizans İmparatorluğu'nun hükümdarıdır. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan ve ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğrar. Savaşın sonra Sultan Alparslan tarafından serbest bırakılır. Bir süre sonra da Bizans yönetimi tarafından ele geçirilerek gözlerine mil çekilir.

Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Kutalmışoğlu Mansur Şah, Bozan, Porsuk, Mengücek,²⁶ Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'a destek veren Türkmen beyleridir.

Genel Nikephoros Bryennies ise Bizans ordusunun komutanlarından.

3. Mekân ve Dekor

Birinci perdede olaylar Afşin obasında geçer. Afşin obası, göçebe Türkmenlerin yaşadığı yerdir. Yazar, sahneyi, eserin kurgusunda yer alan Türkmenlerin göçebe hayatına uygun bir şekilde tanzim eder. Obada yaşayan Türkmenler, manda gönünden kapısı bulunan çadırlarda yaşarlar. Oyunun kurgusu ile organik bir bütünlük içinde olan müzik, masalmsı bir niteliktedir. Bir yanda da koyun ve kuzu sürülerinin melemeleri, at kişnemeleri, çingirak sesleri, kaval ve kopuz sesleri ile göçebe hayatın havası hissettirilir. Yazar, Türkmenlerin göçebe hayatını öven bir mahiyette anlatımıyla okuyucu ve seyircinin orada bulunmak isteyebileceği bir iklim yaratır. Animasyon²⁷ ve projeksiyon²⁸ tekniği kullanılarak mavi gökyüzünde hür bir şekilde kanatlanmış güvercinler gösterilir. Güvercinlerin bu şekilde kanat çırpmaları, özgürlüğe / bağımsızlığa vurgudur. Bu dekor eserin kurgusu içinde yeni bir zaferin ve fethin habercisi olarak birçok defa tekrarlanır.

İkinci perdede mekân, çoğunlukla Sultan Alparslan'ın ordugâhıdır.²⁹ Bizans ordugâhına ise çok az yer verilir. Sultan Alparslan'ın ordugâhının önünde çapraz bir şekilde mızrak tutan nöbetçiler vardır. Otağın³⁰ kapıları manda gönündendir. İç perde açıldığında sultanın tahtında olduğu görülür. Dışarıda onunla görüşmek için bekleyen komutanlar ve Türkmen beyleri vardır. Bizans ordugâhının içinde ise keşişler bulunur. Bunlar, buhur ve tütsü yayararak günah çıkarırlar.

Malazgirt Savaşı'nın anlatıldığı üçüncü perdede mekân, Malazgirt'in Rahva (Zahva) ovasıdır. Arka plânda ağaçların ve uzaktan görünen bir ovanın görüntüsü projeksiyon tekniği ile perdeye yansıtılır. Bilge Eren ve Son-tigin

²⁵ IV. Romanos Diogenes, Bizans İmparatorluğu'nun hükümdarıdır. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan ve ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğrar. Savaşın sonra Sultan Alparslan tarafından serbest bırakılır. Mağlup imparator, bir süre sonra Bizans yönetimi tarafından ele geçirilir ve 1072 yılında gözlerine mil çekilir. Kısa bir süre sonra da vefat eder (Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşı'nı Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 15-96; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 530).

²⁶ Selçuklu Devleti'nin emirleri ve akıncı Türkmen beyleridir (Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 482).

²⁷ Animasyon: "Canlandırma." (TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, s. 100).

²⁸ Projeksiyon: "Görüntüleri bir ekran üzerine yansıtma işlemi." (TDK, *a.g.e.*, s. 628).

²⁹ Ordugâh: "Ordunun konakladığı yer." (TDK, *a.g.e.*, s. 1508).

³⁰ Otağ: "Büyük ve süslü çadır." (TDK, *a.g.e.*, s. 1518).

buldukları tepeden meydana savaşını izlerler. Bu andan itibaren savaş, anime film olarak gösterilir. Sultan Alparslan, kılıcıyla ordunun en önündedir. Ok yağmuru ve katapult³¹ ateşine maruz kalan Selçuklu ordusu, sahte ricat yöntemi ile çembere aldığı Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğratır.

Savaş bittiğinde sahnenin dekoru değişir. Sahne tamamen karanlık olur. Yerlerde birçok ölü ve yaralının olduğu elim bir manzara vardır. Afşin Bey, ağır yaralıdır. Son-tigin, yerde kanlar içinde ve yırtılmış bir şekilde bulunan Afşin sancağını alır ve öperek alnına koyar. Sultan Alparslan, ordugâhı dolaşır. Dördüncü perdede ise mekân, tekrar Afşin obasıdır. Perdenin başında sahnede mavi gökyüzünde uçan güvercinler, sonunda “şahan” yani şahin olurlar.

4. Zaman ve Kostüm

Malazgirt: Özgürlerin Kaderi oyununda zaman ve kostüm, eserin konusuna ve tarihi gerçekliğe uygun bir şekilde kurgulanmış ve sahneye yansıtılmıştır.

4.1. Zaman

Eserde vaka zamanı ile ilgili olarak herhangi bir tarih verilmemiştir. Tarihi zaman ve vaka zamanı, oyunun konusunu teşkil eden Malazgirt Savaşı'nın yapıldığı gün ve bu tarihi zamanla ilgili bazı işaretlerden tespit edilebilir. Üçüncü perde Malazgirt Savaşı'nın Cuma günü yapılmasından ve birinci ve ikinci perdelerdeki “gün”, “gece”, “yarın gün batmadan evvel” gibi işaretlerden bir, iki ve üçüncü perdelerde tarihi zamanın 1071 yılının Ağustos ayı olduğunu, vaka zamanının ise Çarşamba günü başlayıp Cumartesi gününe kadar kesintisiz olarak³² ileriye doğru devam ettiğini söyleyebiliriz. Dördüncü perdede ise tarihi zaman 1072 ve vaka zamanı ise bir gün içinde gündüz saatleridir. Eserin bütün perdelerinde olaylar kronolojik³³ bir sıra ile anlatılmıştır.

Birinci perdede olaylar, savaşın yapıldığı cuma gününden iki gün önce yani 24 Ağustos Çarşamba günü başlar. Ayça Kız, dedesi Bilge Eren'e Sultan Alparslan'ın Mısır fethinden vazgeçtiğini söyleyerek “*Bilge Dede sence cenk olacak mı?*”³⁴ diye sorar. Bilge Eren, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Anadolu'da ilerlediğini, yakında bir savaşın olacağını söyler. Obanın Türkmen beyi Afşin Bey, ertesi gün, gün batmadan evvel Sultan Alparslan'ın ordusuna katılacağını bildirir. İkinci perdenin vaka zamanı, savaştan bir gün önce 25 Ağustos

³¹ Sözlükte mancınık olarak yer alan katapult, “*Topun icadından evvel kullanılan iptidaiî harb âletlerinden birinin adıdır. Sapandan başka bir şey olmayan bu âlete 'katapult' de denilir. Bununla taş güllerle, büyük oklar uzak mesafelere atılır, şimdi topun gördüğü vazife pek basit bir şekilde buna yaptırılırdı.*” (Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 404).

³² Yüksel Topaloğlu, *Reşat Nuri Güntekin ve Tiyatro*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s. 189-212.

³³ 1071 yılının Mayıs ayında Mısır'a gitmek için Halep'ten ayrılan Sultan Alparslan, yolda, Romanos Diogenes'in Menbiç, Ahlat ve Malazgirt'i istediğini, bu yapılmadığı takdirde harekâta başlayacağını öğrenir. İmparatoru sert bir şekilde reddeden Sultan Alparslan, başka kaynaklardan da Bizans imparatorunun daha önceden harekâta başlayıp Erzurum'a doğru ilerlediğini haber alır. Mısır seferini yarıda keserek Doğu Anadolu'ya gelir. 24 Ağustos 1071'de ordugâhını Ahlat-Malazgirt arasındaki Rahva Ovası'na kurar. 25 Ağustos Perşembe günü savaş ile ilgili son hazırlıklar yapılır. 26 Ağustos Cuma günü, Cuma namazından sonra Malazgirt Savaşı vuku bulur (Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 481-483).

³⁴ Akarsu, a.g.e., s. 14.

Perşembe günüdür. Sultan Alparslan, o gün Türkmen beyleri, emirler ve komutanlar ile savaşın zamanı, alay ve taburların nizamı, taarruza nerede başlanacağı, çevirmeyi kimin yapacağı, emir komutanın kimde olacağı ve mağlûbiyet durumunda yapılacakları görüşürler. Perşembe gününün gecesi ise savaş düzeni belirlenir. İyi atış yapan okçuların düşmanı rahatsız edecek şekilde ok atmaları, davulların ve boruların sabaha kadar çalınması istenir. Üçüncü perdede vaka zamanı savaşın yapıldığı 26 Ağustos Cuma günüdür. Sultan Alparslan, savaşın “hayırlı” bir gün olan Cuma günü yapılacağını bildirir. Halifenin hutbesi okunup Cuma namazı kılındıktan sonra ilk hücumu başlatır. Malazgirt Savaşı, Sultan Alparslan komutasındaki Selçuklu ordusunun büyük zaferi ile sonuçlanır. Ertesi gün (Cumartesi) tören günü olduğu, Süleyman Şah’ın Türkmen beyleri adına fetih sancağını alacağı söylenir, fakat bunlara dair bir verilmez.

Dördüncü perdede bir haberci, yeni bir hikâye yazan Bilge Eren’e Romanos Diogenes’in gözlerine mil çekildiğini, sınırdaki Türkmen köylerinin yakıldığını haber verir. Sultanın izni ile fetih sancağını açan Süleyman Şah, Türkmen beylerini toplar. Bunlar anlatılırken belli bir zaman ifade edilmez, fakat Romanos Diogenes’in gözlerine mil çekilme³⁵ haberinin duyulmasından tarihi zamanın 1072 olduğu, vaka zamanı ile ilgili olarak da sahnede mavi gökyüzünde uçan güvercinlerden olayların bir gün içinde gündüz saatlerinde gerçekleştiği anlaşılır.

4.2. Kostüm

Birinci perdede Afşin Bey, Kor-tigin ve onlarla birlikte akından dönen cengâverlerin “tam kuşanlı” olduğu belirtilir, fakat bu giyim ve kuşama dair bilgi verilmez. Sultan Alparslan, “pusat kuşanmış sultan” olarak nitelenir. Bilge Eren’in torunu Son-tigin, baştan ayağa pusat³⁶ kuşanmış bir şekilde, elinde bir tuğ³⁷ ile Afşin Bey’in yanına gelir ve ona gazaya gitmek istediğini bildirir. Ayça Kız’ın başında bir yerde Türkmen kalpağı,³⁸ bir yerde de kürk başlığı vardır. Afşin Bey, baştan ayağa silah kuşanmış, “kaplan gözü bir Türkmen savaşı” olarak anlatılır.

İkinci perdede Malazgirt Savaşı’na katılacak cengâverler arasında olan Kor-tigin, sahneye beyaz renkte savaş giysileri kuşanmış bir şekilde gelir. Yazının, Kor-tigin’in kostümünü hayal ederken Sultan Alparslan’ın Malazgirt Savaşı’nda askerin karşısına beyaz renkte bir elbise³⁹ ile çıkmasından ilham aldığı söylenebilir. Nitekim Kor-tigin, savaşta, sahte ricat plânına uygun olarak Sultan Alparslan’ın kılığında, onunla aynı giyim kuşam içinde en önde

³⁵ Malazgirt Savaşı’nda ağır yenilgiye uğrayan Romanos Diogenes, Bizans senatosu tarafından giyabında tahttan indirilir. 1072 yılında ele geçirilerek gözlerine mil çekilir (Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 81-96; İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 530).

³⁶ Pusat: “Esiha, zırh ve silah sair harb âlatı.” (Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 361).

³⁷ Tuğ: “Evâilde pašalara rütbelerine göre bir ve iki ve üç adedinde olarak verilen at kuyruğu kılından sorguç.” (Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 402).

³⁸ Kalpak: “Kesik koni biçimindeki deri, kürk veya kumaştan yapılmış başlık.” (TDK, *a.g.e.*, s. 1050).

³⁹ Sultan Alparslan, 26 Ağustos 1071 Malazgirt Muharebesi’nden önce Cuma namazını kılar ve askerin karşısına beyaz bir elbise ile çıkar. Bu elbise, onun “Ölürsem kefenim olsun.” dediği elbisedir (Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 481-483).

savaşı. Önce Sultan Alparslan'ın uzun ve siyah saçlarına benzediği için Ayça Kız'ın kökünden kestiği saçlarını, daha sonra sultanın kalpağını başına geçirir. Yapma bıyıkları da dudağının üzerine takar.

Süleyman Şah ve Mansur Şah, baştan ayağa silah kuşanırlar. Bazı Türkmen beylerinin (Bozan, Porsuk) de boyunlarında muskalar asılıdır. Onlar Türkmen sözü verirken bu muskaları öperek alınlarına götürürler. Son-tigin, Sultan Alparslan'ın ordusuna katılmak için hazırlanırken kılıç, ok, yay ve kama kuşanır. Türkmen sembolleri taşıyan bazı aksesuarlar takar. Bu aksesuarların nasıl olduğuna dair bilgi yoktur. Başında kalpak, sırtında pelerin vardır.

Dördüncü perdede Son-tigin'in kostümü, onun duygu ve düşünce dünyasının bir tezahürü olarak karşımıza çıkar. Son-tigin, yeni fetih hazırlıklarına başlayan Afşin Bey ve Süleyman Şah'ın ordusuna katılmak için gösterişli savaş giysileri kuşanır. Miğfer⁴⁰ takar. "Bütün dünya kölemiz olacak! Bütün milletler önümüzde boyun eğecek, diz çökecek!"⁴¹ der ve bu düşüncelerle Bilge Eren'e gazaya gitmek istediğini bildirir. Bilge Eren'e göre böyle bir düşünceye sahip olan cengâver iyi yetişmemiştir ve bu hali ile de cenge gitmemesi gerekir. İnsanlar, cenge, kendisi için değil, köle olan milletleri özgürlüğüne kavuşturmak için gitmelidir. Kölelerin ve efendilerin olduğu bir dünya Türk töresinde yoktur. Özgürlük ve bağımsızlık Türk milletinin ruhunda, özünde vardır. Cengin anlamını, cenge niçin gidildiğini Bilge Eren'den öğrenen Son-tigin, kibrin, tahakkümün timsali olan gösterişli savaş kuşamlarını, miğferini, pelerini çıkarır ve bunların yerine tevazunun, samimiyetin göstergesi olan, ona özgür bir bozkır savaşçısı görüntüsü veren kostümleri giyer. Kürklü bozkır başlığını başına geçirir. Yayını, sadağını⁴² kuşanır, kılıcını beline takar.

5. Dil ve Üslûp

Malazgirt: Özgürlerin Kaderi oyununda dil, açık ve akıcı bir konuşma dilidir. Konuşmalardaki tabiiyet sade Türkçe ve deyimlerle sağlanmıştır. Eserin dramatik yapısını oluşturan konu, olay örgüsü, kişiler, mekân, zaman, dekor ve kostüm Türkmenlerin göçebe hayatı ile tarihî dönemi yansıtan ve ana fikri destekleyen kelime kadrosunun oluşturduğu bir bütünlük içinde kurgulanmıştır. Ana fikir, semboller (güvercin, şahin) ve çağın yeni teknolojileri ile (animasyon, projeksiyon, anime film) desteklenmiştir. Oyunun hâkim cephesini oluşturan bu semboller, eserin ana fikri ve dramatik yapısı ile uyum içindedir, fakat benzer veya aynı animasyonların eser içinde sıkça tekrarı, piyesi, tiyatro türünün esasını teşkil eden "sahne oyunu" karakterinden biraz uzaklaştırdığı söylenebilir. Diğer yandan söz konusu animasyon yoğunluğu, sanatkar tarafından verilmek istenen mesajı giderek "aşikâr" hale getirebilir. Oysa bir sanat eserinde mesajın örtülü olması, bütün güzel sanat dallarının temel ilkelerinden biridir. Okuyucu veya seyirci, bu mesajı örtünün altından kendi kültür ve estetik birikimiyle bulmaya ve anlamaya çalışır, bundan da haz duyar.

⁴⁰ Miğfer: "Savaşçıların veya itfaiyecilerin başlarına giydikleri demir başlık, tolga." (TDK, a.g.e., s. 1393).

⁴¹ Akarsu, a.g.e., s. 86.

⁴² Sadak: "İçine ok konulan torba veya kutu biçiminde kılf." (TDK, a.g.e., s. 1675).

Oyunda geçen ve rol alan hayali ve tarihi şahsiyetler, sahip oldukları kültür, eğitim, yaş, karakter, meslek ve görevlerine uygun bir biçimde konuşulmuştur. Bu kişilerin hayata bakış tarzları ise ilişkilerine, davranışlarına ve konuşmalarına yön vermiştir.

Halk kültürünü yansıtan deyimler (şahan⁴³ olmak, donuna girmek, devlet etmek) ve tabirler (oğul, tiz, komak) kullanılmıştır. Dramatik duyguyu (aşk, sevgi, umut, matem, acı hüznün, ihtiras, sevinç, zafer) yoğun bir şekilde anlatan fiiller ve deyimler (yanmak, acı içinde kıvranmak, vurgun yemek, hüngür hüngür ve hıçkırarak ağlamak, yere yığılmak, sarsılmak, haykırmak, öfkeden çılgına dönmek) seçilmiştir. Sadece iki yerde yabancı kökenli kelimelerle oluşturulmuş şoke olmak ve onore olmak fiilleri kullanılmış ve bunlarla oluşturulan ifade biçimleri eserin dokusu ile uyum sağlamıştır.

Olaylar, göçebe hayata (oba, çadır, otağ, sandık, kaval ve kopuz sesleri, bozkır türküsü, koyun ve kuzu melemeleri, at kişnemeleri, çingirak sesleri) ve savaşın ruhuna (akın, fetih, gaza, cenk; şehit, alp, cengâver, Türkmen beyi, komutan asker, sultan; ricat, taarruz, ordugâh, ihtiram boruları, taciz ateşi, alev topları, alevli ok uçuşları, patlamalar, katapult ateşi; tuğ, pusat, miğfer, kılıç, ok, yay, sadak, silah) uygun kelime kadrosu ile anlatılmıştır.

Sonuç

Sanatkarların eser üretirken faydalandıkları önemli bir kaynak olan tarih, *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi* oyununda da piyesin temelini oluşturmuştur. Hikmet Temel Akarsu'nun, *Malazgirt Savaşı'nı* konu edindiği tiyatro eserinde Türk milletinin değişmez özelliklerini (özgürlüğe ve bağımsızlığına ihtirasla bağlı olma, milli ve manevî değerlere bağlılık, paylaşma, dayanışma, fedakârlık, feragat, barış, kardeşlik) tarihi saptırmadan, sürükleyici bir kurgu içinde ve estetik bir şekilde anlatma başarısını yakaladığı görülmektedir. Kanaatimizce eser, bu özellikleri ile Türk tiyatro tarihi içinde seçkin bir yeri hak etmesinin yanı sıra günümüz toplumunun ve gelecek nesillerin tarihe ilgisinin artmasına ve onlardaki tarih bilincinin kuvvetlenmesine katkı yapacaktır.

Kaynaklar

AKARSU, Hikmet Temel: *Malazgirt: Özgürlerin Kaderi / Bütün Oyunları 4*, 1. Baskı, Küçük Yayıncı, İstanbul 2017.

BUTTANRI, Müzeyyen: *Türk Edebiyatında Tarihî Tiyatro (Başlangıçtan 1950'ye Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

ÇETİŞLİ, İsmail: *Metin Tahlillerine Giriş 2 / Hikâye-Roman-Tiyatro*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.

⁴³ Sözlükte "1. Şahin. 2. (mec.) Yiğit, kahraman." anlamlarına gelen "şahan" (Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara 2011, s. 1577), yazar tarafından eserde "şahan olmak" şeklinde kullanılır. "Şahan olmak" ise sözlükte "şahinleşmek" şeklinde yer alır ve "Herhangi bir düşünce karşısında keskinleşmek, sertleşmek, katı bir durum sergilemek." anlamlarına gelir (TDK, *Güncel Sözlük*, sozluk.gov.tr, erişim tarihi: 12.03.2020).

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

DOĞAN, Mehmet: *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara 2011.

ENGİNÜN, İnci: *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

_____ : *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

_____ : *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

EYİCE, Semavi: *Malazgirt Savaşı'nı Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

FİDAN, Mehmet: *Hikmet Temel Akarsu'nun Eserlerindeki Fantastik Öğeler ve Eğitim Odaklı Değerler*, Atatürk Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı Türkçe Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2017.

IŞIK, İhsan: *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2012.

KAFESOĞLU, İbrahim: "Alparslan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

KERMAN, Zeynep: "Edebiyatımızda Malazgirt", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

PAKALIN, Mehmed Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

SEVİM, Ali: "Çağrı Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

_____ : "Malazgirt Muharebesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, TDV Yayınları, Ankara 2003.

SÜMER, Faruk: "Afşin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1988.

ŞEMSEDDİN SAMİ: *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

TAŞ, Songül: *Necati Cumalı ve Oyunları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005.

tdk.gov.tr / sozluk.gov.tr, erişim tarihi: 12.03.2020.

TOPALOĞLU, Yüksel: *Reşat Nuri Güntekin ve Tiyatro*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

Makale Türü: Kitap Eleştirisi

Geliş Tarihi: 20.07.2020

Kabul Tarihi: 15.08.2020

BİLİM DÜNYASININ İLK TÜRK DİLİ YAZMALAR KATALOĞU

Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA*

Öz

Türkçe yazmaların araştırılması alanında yaklaşık yarım asırdan beri emek veren Azerbaycanlı bilim kadını Prof. Dr. Azade Musabeyli'nin yayınladığı dört ciltlik "Türk Dilli Yazmalar Kataloğu" dünya Şark bilimciliğinde önemli bir boşluğu dolduran eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede Prof. Dr. Musabeyli'nin 1875 sayfadan ibaret dört ciltlik kataloğunun özellikleri incelenmiş, bilime kattığı yenilikler kendinden önceki örneklerle kıyaslanarak okura sunulmuştur. Makalede Prof. Dr. Musabeyli'nin bu kapsamlı yapıtının bundan sonraki çalışmalara yön vereceğine vurgu yapılmaktadır. "Türk Dilli Yazmalar Kataloğu"nun bu alanda emek veren Türkiyeli uzmanlar için de bir kaynak oluşturacağı tespiti paylaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yazma, Katalog, Şark Bilimciliği.

The First Turkish Literature Catalog Of Science World

Abstract

The Azerbaijanian scientist who has been working for a half century on Turkish language, Prof. Dr. Azade Muasabeyli's four-volume "Turkish Language Manuscripts Catalog" appears as a work that fills an important gap in world Orientalism. In this article, the features of Musabeyli's four-volume catalog consisting of 1875 pages were examined, and the innovations he added to science were presented to the reader by comparing them with previous examples. In the article, it is emphasized that this comprehensive work of Musabeyli will guide the future studies. "Turkish Language Manuscripts Catalog" which also was shared determination to create a resource for Turkish experts who work in this field.

Keywords: Manuscript, Catalogue, Orientalism.

Hayatının yarım yüzyılımı Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Yazmalar Enstitüsü'nde Türkçe yazmaların araştırılmasına adanmış Prof. Dr. Azade

* Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı, aybenizragimova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4334-8157.

Musabeyli'nin yayına hazırladığı dört ciltlik *“Türk Dilli Yazmalar Kataloğu”*, Şarkiyat bilimine dünya ölçeğinde sunulmuş mühim bir armağan niteliği taşımaktadır. Katalog, Enstitünün hazinesinde bulunan Türkçe yazmaların tamamının tasvirinin ve durumunun yansıtılmasının yanı sıra, Prof. Dr. Musabeyli'nin tabiriyle, *“Türkçe İnciler”*in derinlemesine araştırılmasına kendini adanmış ve adamaya hazır kişiler ve okurlar için yol gösterici bir kaynaktır. Yazmalar Enstitünün Bilimler Akademisi nezdinde *“Fon”* olarak faaliyette bulunduğu 1974 yılında göreve başlayan Musabeyli, Türkçe yazmaların *“Katalog”* haline getirilmesi, paleografik ve bilimsel tasvirinin yanı sıra kullandığımız alfabelere aktarılması işleriyle iştigal etmiş, ilgi alanında bulunan yazmaları tetkik etmiş, o dönemlerde Fon'da bulunmayan fakat yabancı katalogları incelemek suretiyle bilgi aldığı Türkçe yazan müelliflerin yazmalarının fotokopilerini yurt dışından çoğu zaman bin bir zorluklarla getirterek hazinemize katmıştır. Yurt içinde ve dışındaki Türkçe yazmalar üzerine yirmi araştırma kitabı ve ders kitabı kaleme alan Prof. Dr. Musabeyli araştırmaya tabi tutamadığı yazmaların adeta tamamını tabir caizse, *“kafasının süzgeci”*nden geçirerek onlara ilişkin bilgi sahibi olacak kadar deneyim kazanmıştır. Çıkardığı dört ciltlik *“Katalog”*da bulunan her bir yazmaya ve müellifle genel bilgiyi kendisinden edinmeniz de mümkündür. Kendisinin Türkçe yazmaların *“Bilge araştırmacısı”* titrini kazanması asla tesadüf değildir. Yaklaşık yarım asırdan beri omuzladığı bu meşakkatli görevin bir başka yanı da tez yöneticisi olduğu her bir doktora öğrencisine ve başında bulunduğu Türkçe yazmalar şubesinin her bir elemanına önerdiği araştırma konularını her zaman titizlikle seçilmesidir. Önerdiği araştırma konuları, Şarkiyat bilimi için güncel olmasının yanı sıra kalıcıdır, dakiktir, öğrencilerinin araştırmalarının sonuçları bilim dünyasının taleplerini hakkıyla yerine getirmektedir. Bilim araştırmacısı potansiyeli görmediği kimseye ne tez danışmanlığı yapar ne de yanına işe alır. Danışmanlığında yazılan tezlerde ciddiyet esastır. Yanında çalışan elemanlar çalışma disiplini prensip edinmişlerdir.

Prof. Dr. Musabeyli'nin dört ciltlik *“Türk Dilli Yazmaların Genel Kataloğu”* bir insanın hayatı boyunca bilime harcayabileceği zamanın ve bunun sonucunda ortaya koyabileceği yapıtların pratik göstergesidir. Daha önce kaleme aldığı 53 sayfadan ibaret *“Azerbaycan Yazma Kitabı”* ve dört ciltlik *“Katalog”*una yazdığı *“Yazmalar Enstitüsü”*nde bulunan Türk Dilli Yazmaların Genel Kataloğu'nun ilk baskısı başlıklı önsöz'de dünya şarkiyat biliminin bir kolu olarak ortaya çıkan Yazma bilimciliğinin gelişme yolları, Azerbaycan yazmalarının dünya hazine ve kütüphanelerinde tuttuğu yer, Türk dili yazmaların araştırılma tarihi, yayınlanması, araştırmacıları ve çevirileri kapsamlı biçimde ele alınmış ve katalogların yetersizliğinin yanı sıra temelde katalog oluşturulmayan yazmaların belirli sistem içinde araştırmaya tabi tutulmalarının imkansızlığına vurgu yapılmıştır. Bu konularda Prof. Dr. Musabeyli'nin ana isnat noktası Oryantalizmin önderlerinden olan Azerbaycan Türkü ünlü bilim adamı, Sankt-Petersburg Üniversitesi Şark Bilimleri Fakültesi kurucusu Prof. Dr. Mirza Kazım Bey'in (1802-1870) şu kanaatı olmuştur: *“Çağdaş dege-*

ri bakımından katalog bilim hazinesinin anahtarıdır. Katalogu bulunmayan bir kütüphanenin mevcudiyeti zaten akıl kararı değildir. Böyle bir kütüphane kendi düşüncelerini civardakilere iletemeyen dilsiz benzemektedir.”

Kuran-ı Kerim alfabesinde kaleme alınan her bir yazma kitabı Şark ülkelelerini, İslam dünyasını birbirine yakınlaştırmasının yanı sıra bilimsel, kültürel ilişkilerin gelişmesinde en önemli role sahip öğeler olmuştur. Bu bakımdan yazmalar halinde günümüze ulaşmış kitapların çoğu bilim dalının, tarihin, edebiyatın, coğrafyanın, tıbbın, doğa bilimlerinin, eğitimciliğin vd. araştırılması sürecinde elimizi güçlendiren ilk sıradaki kaynaklardır. Azerbaycan'da yazmalar üzerinde yapılan çalışmaların tarihi gelişimini ve müstakil bilim dalı haline getirilme sürecini izlerken Sovyet ideolojisinin doğrudan engellemelerinin trajik izlerini tarih boyunca biriktirdiğimiz kıymetli örneklerimizin ateşlerde yakılması örneklerinde görüyoruz. Fakat kadirşinas milletimiz Sovyet rejiminin bu adımlarına canı pahasına da olsa karşı koymasını bilmiş ve bunun sonucunda 1950'lerin ortalarında birkaç kişinin katılımıyla kurulan Yazmalar Fonumuz günümüzde birkaç yüz kişinin çalışma hayatını adadığı Yazmalar Enstitüsü haline gelmiştir. İşte günümüzde “*Hazinemiz*” olarak tarif ettiğimiz bu bilim mabedinde bulunan emsalsiz eserlerin dört ciltlik *Katalogu*nu oluşturma görevinin Prof. Dr. Azade Musabeyli'nin omuzlarına yüklenmesinin sembolik önemi budur. Çünkü Prof. Dr. Musabeyli bu hazinenin en kıdemli araştırmacılarından ve yöneticilerinden biridir. Bu bakımdan dört ciltlik *Katalog* “*onun hakkı ve kaderidir.*” Şimdiden Şark bilimciliği tarihinde “*Prof. Dr. Azade Musabeyli Katalogu*” olarak yerini aldığını söylememiz asla abartı olmayacaktır. “*Musabeyli Katalogu*”na ilişkin spesifik bilgileri paylaşmadan önce Şark bilimciliğinde kataloglar üzerinde emek veren kişiliklere kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Şark bilimciliği tarihinde yazmalara en üst düzeyde değer veren bilim insanlarının başında ismini yukarıda zikrettiğimiz Prof. Dr. Mirza Kazım Bey gelmektedir. Henüz on yedi yaşındayken altı dil bilen Mirza Kazım Bey, Şark dillerindeki (özellikle Arap ve Fars dillerinde kaleme alınmış) yazmaların biriktirilmesi, tasvirlerinin yapılması ve kataloglarının hazırlanması için kendisinin büyük emek sarf etmesinin yanı sıra, öğrencilerini de bu alana yönlendirmiştir. Kendisinden sonra bu işlere hayatını adayan bilim insanları arasında Ord. Prof. Dr. Y. Kraçkovski'nin, B. Simomov'un, Prof. Dr. P. Melioranski'nin isimlerini öncelikle zikretmemiz gerekmektedir. İrlanda'da Chaster Betty, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ragıp Paşa, Ali Emiri Efendi vd. bilginler de yazmaların biriktirilmesi, okunması ve yayına hazırlanması alanında kıymetli çalışmaların altına imzalarını atmışlardır. Betty'nin ilk kez yayına hazırladığı “*Minyatürlü Türk Yazmaları Katalogu*” sadece kendi ülkesinin bilimine değil aynı zamanda dünya oryantalizmine büyük armağanıydı. Tebrizli yazma koleksiyoncusu H.N. Nahçıvani'nin ve ünlü Azerbaycanlı edebiyat bilimcisi Selman Mümtaz'ın dünyanın farklı noktalarından elde ederek getirdikleri çeşitli dillerdeki yazmaların yanı sıra Şeki kentimizde yaşamış kitap koleksiyoncusu ve metin bilimcisi Aldulkani Halisi Karızade'nin biriktirdiği ve halihazırda Yaz-

malar enstitümüzün hazinesinde muhafaza edilen eserlerin dünya çapındaki ender örnekler olduğunun altını çizmemiz gerekir.

Şark yazma kataloglarının 18. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa'da yayınlandığını görmekteyiz. Şöyle ki Sankt-Petersburg'da 1739'da yayınlanmış ilk Katalog'da 4 bin 200 eserin tasviri sunulmuştur. Genel bir sistematığı olmamasına rağmen Şark dillerindeki yazma katalogların, örneğin, Tahran, Tebriz, Hemedan, Meşhed, Kum, İsfahan vd. İran kütüphanelerinin çok ciltlik kataloglarının yayınladığına tanık olmaktadır. Türkiye'de ise kütüphaneler kendi çok ciltlik kataloglarını yayınlamalarının yanı sıra 300 bin yazmanın 20'nin üzerindeki kataloğu, "*Konya Müzesi Yazmaları*", "*Topkapı Sarayı Müzesi Yazmaları*", "*Millet Kütüphanesi Yazmaları*" vd. isimler altında 10'nun üzerinde katalog ciltleri mevcuttur. Uzmanlar olarak bizler gerek Türkiye ve gerekse Azerbaycan Türkçesinde kaleme alınan yazmalara ilişkin bilgileri kataloglardan edinmekteyiz ve ilk aşamada edinmiş olduğumuz o bilgiler araştırmalarımızın seyirinde bize önemli ölçüde yol gösterici niteliği taşımaktadır.

Geçtiğimiz yüzyılın ortalarında Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı Yazmalar Enstitüsü'ndeki eserlerin tasvirine başlandığını ve çalışmaların günümüzde de aralıksız olarak sürdüğünü belirttik. Geçtiğimiz dönemlerde tamamı olmamasına rağmen Türk, Arap ve Fars dilli yazmaların katalogları birkaç kez gün yüzü görmüştür. Sayısı 1281'i bulan yazmanın 1963-1977 yılları arasında iki kez yayınlamış kataloğuna, alanlar ve türler dikkate alınmadan, karmaşık biçimde coğrafya, tarih, edebiyat kuramına ilişkin eserler, tez-kireler, münşaatlar, cönkler dahil edilmiştir. Uzun süre araştırmacıların işine yarayan iki ciltlik katalog günümüzde de kullanılmaktadır. Katalogun ikinci cildinde Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Arap ve Fars dillerinde 237 cönkün tasviri yer almaktadır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasından sonra Enstitümüz 2013 yılında iki ciltten ibaret Yazmalar Katalogu yayınlamıştır. 375 yazmanın tasvirinin sunulduğu birinci ciltte Türkçe halk edebiyatı eserleri ve müellifsiz yazmalar yer almış olup, 2018 yılında bu cilt Rusça da yayınlanmıştır. İkinci ciltte ise şiir örneklerinin dahil olduğu 431 adet Türkçe yazma yer almıştır. Aynı cilt 2019'da Rus dilinde de yayınlanmıştır. Fakat bu çalışmalara rağmen Enstitümüzdeki Türkçe yazmaların sahipsiz tasvirleriyle birlikte Katalog halinde yayınlanmasındaki eksiklikleri tecrübeleri ile gören Prof. Dr. Azade Musabeyli'nin dört ciltten oluşan "*Türk Dilli Yazmaların Katalogu*"nu yayınlaması eksikliği gidermeye yönelik önemli bir adım niteliğindedir. Dört ciltlik katalogun yayına hazırlayana kadar geçen süreç içerisinde Prof. Dr. Musabeyli'nin Enstitümüzün hazinesinde bulunan Türkçe yazmaların durumuna ilişkin iki kitap yazdığını, bilim dünyasını bir nevi, kapsamlı bir çalışmayı okuyup incelemeye hazır duruma getirdikten sonra dört ciltlik katalog kitaplarını yayınladığını görmekteyiz. Nitekim, Önsöz'de de katalogun ortaya çıkma nedenlerine anlatırken bunun altını çizmiş, Katalog'da yer almış eserleri türlerine göre kategorize ederek Türkçe yazmaların özelliklerine ilişkin bilimsel genellemelerini ortaya koymuştur. Prof. Dr. Musabeyli, Katalog'a dahil ettiği yazmaları şu şekilde tasniflendirmiştir:

- Kuran-ı Kerim ile başlayan dini eserler;
- Dil biliminin genel konularına ilişkin yazmalar;
- Edebiyat, Divan edebiyatı örnekleri, cönkler, mecmualar, tezkireler, mek-tuplaşmalar, genel anlamda şiir örnekleri;
- Tarihi eserler;
- Coğrafi eserler;
- Matematiğe ilişkin eserler;
- Astroloji ve doğa bilimlerine ilişkin yazmalar;
- Ansiklopedik eserler;
- Bibliyografik eserler;
- Doğa bilimleri;
- Tıp;
- Musiki ve musiki tarihi;
- Çeviriler;
- Sözlükler.
- Eğitim bilimine ilişkin yazmalar.

Kataloğa yazdığı Önsöz'de Prof. Dr. Musabeyli, Türkçe yazmaların dört ciltlik kataloğa yukarıda sunduğumuz şekliyle değil, genel bir sıralamayla dahil edildiğini belirtmiştir. Ağız edebiyatından derleme ve yazılı destan örnekleri, halk kitabı, dil bilimine, ifade şekillerine, edebiyat bilimciliğine ve kuramlarına, dini konulara, tarihe, coğrafyaya, astrolojiye, çeşitli bilim alanlarına ve eğitimciliğe dair kaleme alınmış yazılı anıtlar Katalog'da tasnif edilmiştir. Bunun yanı sıra Önsöz'de aynı sıralama çerçevesinde yazmalara ilişkin kapsamlı açıklamalar yapılmıştır. Enstitümüz hazinesinde yer alan Arapça, Farsça ve Türkçe cönklerin niteliklerinden söz edilmiş ve Katalog'a özel nitelikleri olan Türkçe toplam 232 cönkün dahil edildiği belirtilmiştir. Toplamda Katalog'da Enstitümüzün hazinesinde bulunan 821 yazma mecmuasına da yer verilmiştir. Bunun dışında Türkçe yazmalarda geçen yer isimleri de endekste kendilerine yer bulmuştur. Şark yazmalarında az karşılaşılan müellif imzalı nüshalar özellikle 16-17 ve 19-20. yüzyıl Türk dilli yazmalar da karşımıza çıkmakta olup Katalog'da toplam 345 adet imzalı yazma nüshasının olduğunu görmekteyiz.

Dört ciltliye dahil edilen Türkçe eserlerin yazıya aktarılma tarihleri de dikkatleri çekmektedir. Zira Katalog'da yazıya alınma tarihlerinin not edildiği eserlerin yanı sıra tarihleri belirtilmeyen bir hayli eser mevcuttur. Azerbaycan'ın, Bakü, Nahçıvan, Şeki, Şuşa, Zakatala bölgelerine ilişkin çeşitli bilgiler de Katalog'da sunulmaktadır. Geniş hacimli "Türk Dilli Yazmalar Kataloğu"nun vakit kaybı olmadan kullanımı için sunulan eserlerin müellifler, katipler, şifreler, telif imzaları, tarihler, yer isimleri üzere tasnifi büyük önem arz etmektedir.

Prof. Dr. Azade Musabeyli'nin yayına hazırladığı "Türk Dili Yazmalar Kataloğu"nun tertip ilkelerine gelince, dört ciltten oluşan kitabın birinci ve ikinci ciltlerinin yazma eserlerinin isimlerinden ibaret olduğunu, üçüncü ve dördüncü ciltlerin ise şahıs (müellif, çevirmen vd.) isimleri bazında alfabe sıra-

sıyla oluşturulduğunu belirtmemiz gerekir. Eser isimleri temel alınarak tertiplenmiş ciltlerde gerek müellifi gerekse müellifsiz yazmalara yer verilmiştir. Üçüncü ve dördüncü ciltlerde ise sadece müellifi belli olan yazmalar alfabe sırasına göre sunulmuştur. Genel sayfa sayısı 1864 olan Prof. Dr. Azade Musabeyli Kataloğu'nda 1875 müellifi eser yer almış olup yapıta göz atan her bir şahıs Enstitümüzde sayıları binleri bulan ve belki Türkçe yazmaların tamamına ilişkin bilgi edinebilecek bir kaynakla karşılaşmaktadır. Kataloğ'un bundan sonraki dönemde çok kıymetli bilimsel çalışmalara yol gösterici olduğundan eminiz. Gerçekten sıradışı bir bilim hadisesi olan Prof. Dr. Azade Musabeyli Kataloğu'nda yer alan telif imzaları yapıtın değerini ve ciddiyetini daha da artırıyor.

Dört ciltten ibaret 1864 sayfalık Prof. Dr. Azade Musabeyli Kataloğu Şark bilimciliği, Türkoloji ve Yazma bilimciliğine sunulan son en büyük armağan olması bakımından başta Yazmalar Enstitüsü çalışanlarımız olmak üzere bilim dünyasını yürekten sevindirmiştir.